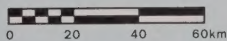

INDONESIË
REISBIBLIOTHEEK

JAVA

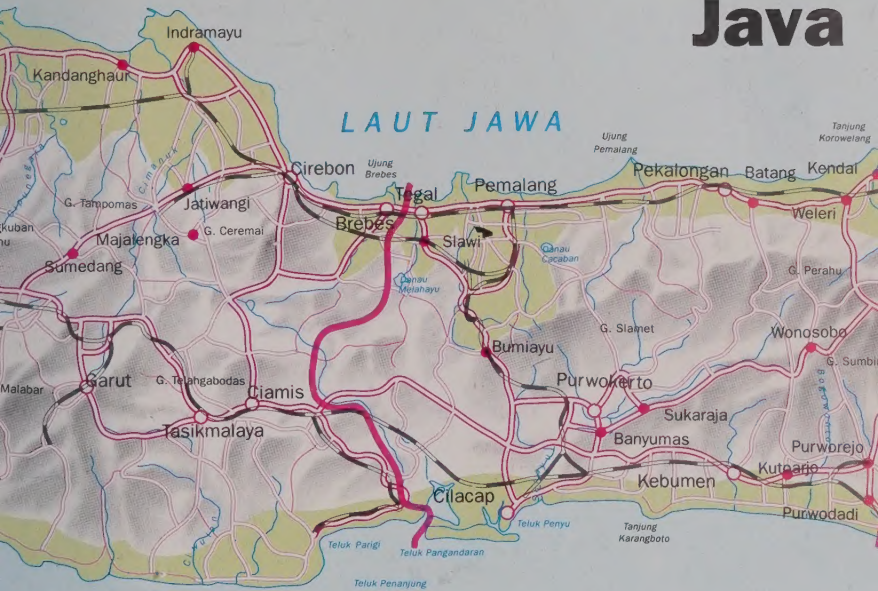

Balai Kota	Stadhuus	Kepulauan	Archipel	Selat	(Zee) Straat
Candi	Tempel	Laut	Zee	Semenanjung	Schiereiland
Danau (D)	Meer	Mesjid	Moskee	Stasiun	Station
Gereja	Kerk	Nusa	Eiland	Sungai (S)	Rivier
Gili	Eiland	Pegunungan	Geberge	Tanjung (Tj)	Kapp
Gunung (G, Gn)	Berg	Pasar	Markt	Teluk (Tel)	Baai
Jalan (Jl)	Straat	Pulau	Eiland	Ujung	Hoek, Punt
Kali	Rivier	Samudra	Oceaan		

Java

RA HINDIA

JAVA

Dear Vijay,

My late grandpa bought for me this book 10 years ago. I was asking him about my heritage and stuff. He thought I was clever in reading in english, but the book turns out to be in dutch. I totally forgot about this book when we go to indonesia. & and so, here you go. I hope you'll remember this b/c we always was this is what I'm about. Don't worry about the words, there lotsa pictures for you to see. Enjoy this book and take care of it and of course treasure it. I'm giving it to you as I know that this is right thing to do.

Enjoy life to the
maximum,

Love,

Swamin

29.6.65

L.

PERIPLUS
EDITIONS
BERKELEY - SINGAPORE

INDELING VAN HET BOEK

Het eiland Java bestaat uit drie provincies (West-, Midden- en Oost-Java) en twee 'speciale gebieden': Jakarta en Yogyakarta.

Na een uitvoerige inleiding over onderwerpen van algemeen belang wordt aan elk van deze gebieden een hoofdstuk gewijd.

Om de handzaamheid van dit boek te vergroten werden verder hoofdstukken opgenomen over de hofstad Surakarta, Oudheden van Midden-Java en de Noordkust.

De kleuren van het kaartje komen overeen met die van de inhoudsopgave. Aan de bovenzijde van het boek zijn ze opnieuw zichtbaar gemaakt om snel opzoeken te vergemakkelijken.

Omslag: Tweedelige metalen balikstempel, afkomstig van Java's Noordkust. Collectie Stichting Van Daalen. Foto: Ivar Pel.

Pagina 4-5: De Borobudur, een 9de-eeuws boeddhistisch monument, is Java's beroemdste bezienswaardigheid. Foto: Rito Helmi.

Pagina 6-7: Rijstoogst bij Delanggu (Solo) in Midden-Java. Foto: Eric Oey.

Pagina 8-9: Zwarte zandduinen bij Parangtritis, ten zuiden van Yogyakarta. Foto: Fendi Siregar.

Pagina 10: Bespiegelende blik. Boer van de *pasisir*, omgeving Cirebon. Foto: Jez O'hare.

Een uitgave van Periplus Editions, Inc.
1442A Walnut Street 206
Berkeley, California 94709, USA

Oorspronkelijke titel: Java
Uitgever: Eric Oey
Redactie: Eric Oey
Vormgeving: Peter Ivey
Productie: David Pickell

Productie Nederlandse Editie:
Yellow Moon
Postbus 764, 3500 AT Utrecht

Vertaling: Marijke Romeijn, Martijn de Rooi, drs. Lisa Scargo, René en Rita Wassing

Adviezen: René en Rita Wassing

Vormgeving: Wilbert Collet, Allard de Rooi

Redactie: Martijn de Rooi

Eindredactie: Marijke Romeijn, Allard de Rooi

Ontwerp omslag: Jan Haandrikman,
Allard de Rooi

Kaarten: Amir Sidharta

Met dank aan: René Dekker, Eduard Moes,
Coen Pepplinkhuizen, Willem Velema.

Distributie: Nilsson & Lamm BV, Weesp.
© Periplus Editions, Inc. 1991
Gedrukt in Singapore

ISBN 0-945971-35-4

INHOUD

Deel I

JAVA INTRODUCTIE

EEN TROPISCHE HOF VAN EDEN 19

- ERIC OEY

GEOGRAFIE/GEOLOGIE 20

Dichtbevolkt, Vruchtbaar Eiland

- DEREK HOLMES

FLORA EN FAUNA 24

Rijk en Verrassend Veelzijdig

- CÉCIL LOMER

VOGELEN OP JAVA 28

Inheemse en Bedreigde Vogelsoorten

- DEREK HOLMES

PREHISTORIE 30

Van Javamens tot Javaan

- PETER BELLWOOD

KLASSIEKE GESCHIEDENIS 34

De Indo-Javaanse Koninkrijken

- JOHN MIKSIC

ISLAM EN DE VOC 40

Moslims en Hollanders op Java

- ANN KUMAR

DE KOLONIALE TIJD 44

Java Onder Nederlands Bestuur

- ANN KUMAR

OPKOMEND NATIONALISME 48

Sociale en Politieke Onrust

- ANN KUMAR

OORLOG EN REVOLUTIE 52

Einde van de Koloniale Overheersing

- ANN KUMAR

DE REPUBLIEK 54

'Nieuwe Orde' en Geleide Democratie

- ANN KUMAR

BEVOLKING 58

Java's Vijf Regionale Culturen

- ROBERT HEFNER

ETIQUETTE 62

De Kunst van het 'Javaan Zijn'

- NANCY en ROBERT HEFNER

RELIGIE 66

Subtiële Mix van Adat en Islam

- ROBERT HEFNER

DE JAVAANSE KALENDER 70

Cyclus van Feest- en Marktdagen

- MARC PERLMAN en JOAN SUYENAGA

TAAL EN LETTERKUNDE 72

Subtiële Uitdrukking van Respect

- TIM BEHREND

GAMELANMUZIEK 74

Maneschijn en Stromend Water

- ROGER VETTER

DANS EN THEATER 76

Ultieme Gratie en Verfijning

- VALERIE MAU VETTER

WAYANG KULIT 80

Spiegel van de Javaanse Samenleving

- LAURIE SEARS

JAMU 84

Tonicums voor Alles en Iedereen

- ROY JORDAAN

Deel II

JAKARTA

INLEIDING 89

- JANET BOILEAU

BEZIENSWAARDIGHEDEN 92

Historische Tocht door de Stad

- JANET BOILEAU

WONEN IN JAKARTA 99

Zoet en Bitter in de 'Big Durian'

- JANET BOILEAU

PULAU SERIBU 100

Ontsnapping aan Onrust en Stress

- JANET BOILEAU

GEGEVENS JAKARTA 102

- JANET BOILEAU

AANRADERS JAKARTA 111

- JANET BOILEAU

Deel III

WEST-JAVA

INLEIDING 115

- ERIC OEY

DE WESTKUST 116

Wuivende Palmen, Witte Stranden

- ARYA SUBIJAKTO

BEZIENSWAARDIGHEDEN	240	SLAG OM SURABAYA	304
<i>Paleizen, Tempels en Markten</i>		<i>Lont in het Revolutionaire Kruitvat</i>	
- TIM KORTSCHAK		- DÉDÉ OETOMO	
SOLOSE KUNST	246	TOCHTEN ROND SURABAYA	306
<i>Hoofse Elegantie en Volksvermaak</i>		<i>Bergdorpen, Bronnen en Graven</i>	
- TIM KORTSCHAK		- DÉDÉ OETOMO	
GEGEVENS SURAKARTA ➔	250	GEGEVENS SURABAYA ➔	308
- MARC BENAMOU		- SANDRA M. HAMID	
TOCHTEN ROND SOLO	256	MADURA	312
<i>Frisse Lucht en Oude Tempels</i>		<i>Java's Ruige en Kleurrijke Buur</i>	
- PETER HADLEY en JENNIFER THOM		- ROY JORDAAN, ANKE NIEHOF en ANN KUMAR	
SUKUH EN CETO	261	KERAPAN SAPI	317
<i>Vreemde Tempels op Gunung Lawu</i>		<i>Races met Opgefokte Stieren</i>	
- JOHN MIKSIC		- ROY JORDAAN en ANKE NIEHOF	
GEGEVENS OMGEVING SOLO ➔	264	GEGEVENS MADURA ➔	318
- PETER HADLEY en JENNIFER THOM		- SANDRA M. HAMID	

Deel VII NOORDKUST

INLEIDING	269	GEGEVENS MALANG ➔	324
- ERIC OEY		- SANDRA M. HAMID	
CIREBON	270	OUDHEDEN	326
<i>Oudste Nog Bestaande Hofstad</i>		<i>Monumenten in het Brantasdal</i>	
- ERIC OEY en ONGHOKHAM		- JOHN MIKSIC	
PEKALONGAN	276	TENGGERGEBERGTE	334
<i>Bakermat van Java's Fijnste Batik</i>		<i>Onwezenlijk als een Maanlandschap</i>	
- ERIC SUMMERS		- ROBERT HEFNER	
GEGEVENS CIREBON ➔	278	GUNUNG BROMO	336
- AMIR SIDHARTA en SANDRA HAMID		<i>Trekken in de Tengger</i>	
SEMARANG EN OMGEVING	280	- ROBERT HEFNER	
<i>Commerciële Hoofdstad van Midden-Java</i>		GEGEVENS BROMO ➔	340
- ONGHOKHAM en JOHN MIKSIC		- SANDRA HAMID en ROBERT HEFNER	
OOSTELIJKE PASISIR	286	BLAMBANGAN	342
<i>Wieg van de Javaanse Islam</i>		<i>Reizen door Java's Verre Oosthoek</i>	
- ERIC OEY		- AMIR SIDHARTA en ROBERT CRIBB	
KRETEK	292	GEGEVENS BLAMBANGAN ➔	348
<i>Geurige en Gevaarlijke Sigaret</i>		- AMIR SIDHARTA en SANDRA HAMID	
- ERIC OEY			
GEGEVENS SEMARANG ➔	293		
- SANDRA HAMID en AMIR SIDHARTA			

Diversen

Deel VIII OOST-JAVA		REISINFORMATIE ➔	350
		- SANDRA HAMID, MARTIJN DE ROOI, ERIC OEY	
INLEIDING	299	LECTUUR OVER JAVA	358
- ROBERT HEFNER		- MARIJKE ROMEIJN, RENÉ EN RITA WASSING	
SURABAYA	300	AUTEURS	360
<i>Levendige Handelsstad 'der Helden'</i>		INDEX	361
- DÉDÉ OETOMO			

EEN TROPISCHE HOF VAN EDEN

Java, met zijn rijke en gevarieerde natuur en cultuur, is het onbetwiste politieke, handels- en bevolkingscentrum van Indonesië. Hier woont zestig procent van de bevolking van het reusachtige eilandenrijk, op niet meer dan zeven procent van het totale landoppervlak. Het is niet verwonderlijk dat het eiland de lusten en lasten van de vijfde grootste natie ter wereld in zich verenigt.

Java is een meesterwerk van de natuur. Massieve vulkaankegels zorgen voor een enorme landschappelijke variatie. De wirwar van toppen en dalen wordt afgewisseld door zachtglooiende alluviale vlakten, die worden gevoed door machtige rivieren.

Tallose vulkaanuitbarstingen legden een deken van vruchtbare as over het eiland. Overvloedige zonneschijn en hevige moessonregens deden daarop de weelderigste tropische plantengroei ontstaan die de wereld ooit heeft gekend: Java groeide uit tot een ware Hof van Eden vlak onder de evenaar.

De buitengewone vruchtbaarheid van het eiland is vanaf de vroegste historische bronnen een voortdurend terugkerend thema geweest. Boeddhistische monniken uit China en handelaren uit Arabië en Europa maakten er melding van. De beroemde Victoriaanse natuurvorser Alfred Russel Wallace verklaarde Java in 1861 tot 'het ongetwijfeld meest vruchtbare, dichtbevolkte en produktieve eiland in de tropen'.

De zegeningen van de natuur werden door ontelbare generaties Javanen ten volle benut. Ten koste van grote inspanningen legden ze op de vulkaanhellingen terrasvormige rijstvelden en bevoeiingskanalen aan. Al ver voor de koloniale tijd behoorde Java tot de rijkste landbouwgebieden ter wereld. Gerekend naar de rijstopbrengst per hectare is dat vandaag de dag nog het geval, ondanks de veelal primitieve landbewerkingsmethoden.

De roemrijke oude beschaving van Java, die religieuze meesterwerken als de Borobudur en Prambanan voortbracht, beheerste ook de

omliggende eilanden. In de 14de eeuw deed het vermaarde Oostjavaanse koninkrijk Majapahit zijn gezag gelden over een gebied, groter dan het huidige Indonesië. Het agrarisch rijke Java kon een grotere bevolking voeden dan welk ander land in Zuidoost-Azië ook.

Na 1800 heeft zich echter een ware bevolkingsexplosie voorgedaan. Het eiland, niet meer dan vier maal zo groot als Nederland, telt inmiddels 115 miljoen inwoners. De groeiende bevolkingsdruk heeft op grote schaal geleid tot overbelasting en vernietiging van oerwoud, bodem en ecosystemen, de basis van de Javaanse rijkdom.

Ironisch genoeg is het platteland, eens leverancier van enorme en waardevolle overschotten aan rijst, koffie, thee, suiker, rubber, kinine, tabak en indigo, nu schrikbarend arm. Ruim de helft van de Javanen op het platteland verbouwt uitsluitend produkten voor eigen gebruik. Ondanks de stijgende levensstandaard heeft éénderde van de plattelandsbewolking grote problemen het hoofd boven water te houden.

De steden zijn van kleine koloniale nederzettingen en hofcentra uitgegroeid tot onoverzichtelijke metropolen, die een kwart van de Javaanse bevolking herbergen. Het inwonertal van Indonesië's bruisende hoofdstad Jakarta, eens een nietig havenje verscholen tussen uitgestrekte kustmoerassen, is de laatste vijftig jaar vertwintigvoudigd.

Maar ondanks alle problemen heeft Java een onweerstaanbare aantrekkingskracht. Landschap, cultuur en zeker ook de verrassende warmte en waardigheid van de Javanen, maken het tot een paradijs voor de reiziger.

- Eric Oey

Vorige bladzijde: Portugese kaart van Java met Nederlands opschrift uit het eind van de 16de eeuw, waaruit blijkt dat in die tijd vooral de kustplaatsen bekend waren. **Links:** Weelderig landschap bij Gunung Sumbing, Midden-Java. Foto: Luca Tettoni.

GEOGRAFIE/GEOLOGIE

Dichtbevolkt, Vruchtbaar Eiland

Java is een schitterend eiland. Vanuit de lucht lijkt het een uitgestrekte lappendeken van groene rijstvelden, onderbroken door dorpen, palmbossen en rubber-, djati- en suikerrietplantages. De heldergroene vegetatie contrasteert sterk met de vruchtbare, bruinrode aarde. Het Javaanse landschap wordt gedomineerd door de kale toppen van blauwgrijze, kegelvormige vulkanen, wier hellingen zijn begroeid met regenwoud. Even opvallend zijn de ontelbare dijkjes en kanalen, die dienen voor de bevoeding van velden en akkers. Via een uitgebreid stelsel van waterwegen zijn zelfs de kleinste kanaaltjes verbonden met brede, slibrijke rivieren, die zich slingerend een weg naar zee banen.

Op dit vruchtbaarste en dichtstbevolkte eiland ter wereld leven ruim 115 miljoen mensen. Java beslaat zeven procent van het totale landoppervlak van Indonesië, maar huisvest

niet minder dan zestig procent van de gehele Indonesische bevolking. Hoewel het eiland vier miljoen steden telt en een groot aantal steden met meer dan 100.000 inwoners, woont driekwart van de Javanen op het platteland. De bevolkingsdichtheid bedraagt gemiddeld 850 inwoners per vierkante kilometer, maar vertoont grote regionale verschillen. In enkele landbouwgebieden is de dichtheid meer dan tweemaal zo hoog als gemiddeld en in de vruchtbare halve cirkel rond Yogyakarta wonen zelfs 2000 mensen per vierkante kilometer. Hun voornaamste bestaansbron is de traditionele natte rijstbouw, die qua arbeidsintensiteit zijn weerga in de wereld niet kent.

Het eiland kent echter ook gebieden waar de bestaanscondities beduidend minder goed zijn. De lage heuvels langs de zuidkust en enkele streken aan de noordkust werden niet op vulkanische wijze gevormd en missen de daarmee samenhangende vruchtbaarheid. De kalksteenplateaus in Midden- en Oost-Java zijn buitengewoon schraal, terwijl de laagvlakte langs de noordkust tijdens de natte moesson blank staat en er in de droge tijd gebarsten bij ligt. Met name grote delen van het bergland en het afgelegen zuidelijk kustgebied zijn daarom tamelijk dun bevolkt.

Vulkanische 'Ring van Vuur'

Vulkanen vormen de ruggegraat van Java. Zij vormden het landschap en gaven het eiland

zijn vruchtbaarheid. De bij de talloze uitbarstingen vrijgekomen vruchtbare as en lava werden door zware regens over de heuvels en vlakten verspreid, waardoor de bodem zich steeds weer kon vernieuwen. De boeren gebruiken dit water al eeuwenlang om hun rijstvelden te bevoeien. Doorgaans halen zij daardoor twee tot drie oogsten per jaar.

De onregelmatige keten van vulkanen, die zich over de gehele lengte van het eiland uitstrekt, vormt het meest actieve onderdeel van de grote 'Ring van Vuur', die de verschuiven-

A. R. SCHMIDT

K. A. MULLER

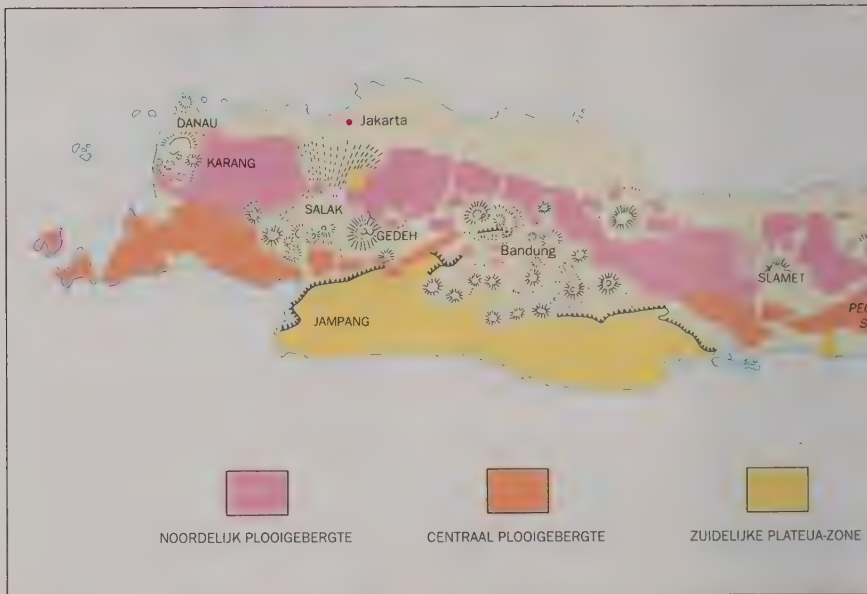
de continentale platten rond de Stille Zuidzee omsluit. Java ligt aan de zuidrand van het enorme Sunda-plat, dat in de IJstijd een subcontinent vormde waarvan Java, Bali, Borneo, Sumatra en het Maleise schiereiland deel uitmaakten, alsmede het tussenliggende gebied, dat nu de bodem van de ondiepe Javazee vormt. De vorming van Java was een stapsgewijs proces, dat zo'n 15.000 jaar geleden tijdens het Pleistocene zijn beslag kreeg, toen het laatste ijs wegsmolt en de zeespiegel rees. De Javazee ten noorden van het eiland is nergens dieper dan tweehonderd meter. De Javatrog ten zuiden van het eiland daalt daarentegen loodrecht af tot een diepte van 7400 meter. Deze trog markeert de onrustige zone, waarin het Indo-Australische plat noordwaarts onder het Sunda-plat schuift. Twee parallel aan de scheidslijn tussen beide platten verlopende aardplooien vormen Java's 'ruggegraat' in de vorm van een noordelijke en een zuidelijke heuvelrug. Uit de diepe gleuf ertussen werden de vulkanen omhoog gestuwd. Opgebouwd uit andesiet of basalt, liggen ze in West-Java dicht opeen, gescheiden door een wirwar van hoogvlakten en valleien. Naar het oosten toe liggen ze verder uit elkaar; de glooiende hellingen lenen zich bij uitstek voor de aanleg van rijstterrassen.

De bergpieken die in het Tertiair ontstonden hebben door erosie hun oorspronkelijke vorm verloren. De jongere hebben daarentegen nog volmaakte contouren. Samen tellen

Java en Bali 37 vulkanen, waarvan er na 1600 23 actief zijn geweest. De afgelopen 25 jaar zijn er dertien uitgebarsten. Daarnaast zijn er zes slapend. Gunung Semeru, met 3676 meter de hoogste vulkaan, stoot met tussenpozen rookpluimen uit. De beroemdste en tevens beruchtste vulkaan is de Krakatau in Straat Sunda, de zeeëngte tussen Java en Sumatra. Bij de verschrikkelijke uitbarsting in 1883 explodeerde de vulkaan in zijn geheel en ontketende een dertig meter hoge vloedgolf, die aan 36.000 mensen het leven kostte. Gunung Merapi ('Vuurspuwende berg') ten noorden van Yogya is de actiefste vulkaan, maar de krachtigste is Gunung Kelud bij Blitar; zijn uitbarsting in 1966 maakte meer dan 200 slachtoffers. Door verbetering van het waarschuwingssysteem bleef het aantal slachtoffers van de uitbarsting in februari 1990 beperkt tot 31. Het grillige gedrag van vulkanen werd nog eens onderstreept door de uitbarsting in 1982 van de Galunggung, een vulkaan die eeuwenlang niet actief was geweest. De omgeving werd volkomen verwoest en bedolven onder een aslaag, die plaatselijk meer dan een meter dik was. Twee jumbojets, op weg van Singapore naar Australië, waren vanwege de aswolken bijna tot landen gedwongen. Tot Bogor toe reden de auto's op klaarlichte dag met koplampen aan.

In deze zone vol onderaardse beroering komen veel aardbevingen voor. De meesten zijn niet erg krachtig. De beruchtste schokken vonden plaats in 1903, 1937 en 1943. De eerste had een kracht van 8.1 op de schaal van Richter en was de zwaarste ooit geregistreerd. Het epicentrum van deze tektonische activiteit ligt voor de zuidkust. Steden in het noorden worden zelden door zware schokken getroffen. Ondanks het potentiële gevaar blijven de boe-

Links: Zwavelmeer op het Diëngplateau. **Boven:** Java's vulkanen met hun destructieve vermogen zorgen paradoxaal genoeg ook voor een buitengewone vruchtbaarheid.

ren zich op de vulkaanhellingen vestigen, omdat de vulkanisch bodem nu eenmaal de meest vruchtbare ondergrond is voor hun sawa's. Uitbarstingen en aardbevingen zijn niet het enige gevaar waaraan zij blootstaan. Verraderlijker zijn de reukloze gifgassen die van tijd tot tijd op het Diëngplateau ontsnappen. Ondanks deze gevaren zoeken de bergbewoners soms zelfs de vulkaanmonden op, zoals de krater van de Ijen in Oost-Java, waar zwavel wordt verzameld die afkomstig is van sissende fumarolen.

Grote regionale verschillen

Er bestaat een sterk contrast tussen de weelderige, groene heuvels aan de voet van de vulkanen en de kalkstenen karstformaties langs de noord- en zuidkust. Het Rembang-plateau en het eiland Madura in het oosten, en het Gunung Sewu-gebergte in het zuiden doen bijvoorbeeld meer denken aan een mediterraan landschap dan aan de tropen. De grondlaag is er dun, waardoor regenwater snel in de onderliggende, poreuze rotsbodem verdwijnt. In de droge tijd is het landschap uitgesproken dor. Bij regen verandert de zware, donkergrijze klei met zijn diepe scheuren in een taaie, onhandelbare massa.

De overige heuvels in het zuiden van Java zijn gevormd over ouder, geplooid vulkanisch sedimentsgesteente heen, vergelijkbaar met de oostelijke eilanden van Indonesië. De zure,

uitgeloopte aarde kan zonder intensieve bemesting niet voorzien in de primaire levensbehoeften. Wel is ze geschikt voor de aanleg van cultures zoals thee en rubber, terwijl in West-Java een begin is gemaakt met de aanplant van oliepalmen.

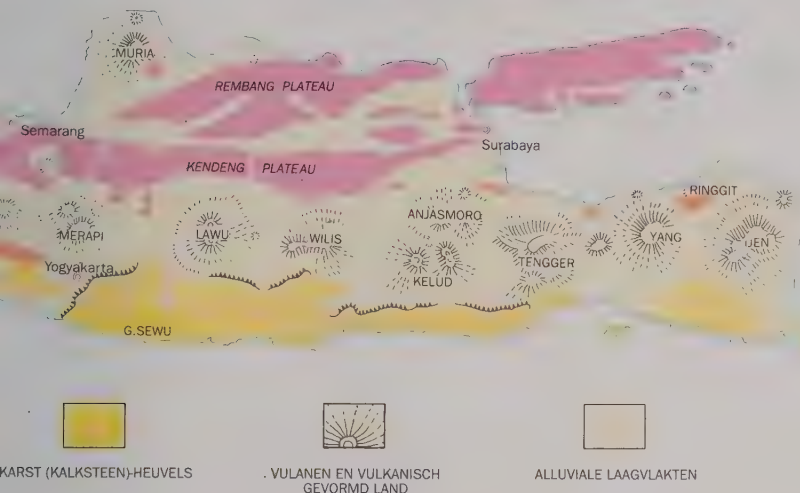
De bergen liggen nergens ver van de kust. Daardoor zijn de meeste rivieren kort. De twee langste, de Bengawan Solo en de Brantas, danken hun opmerkelijke loop aan vulkanische activiteit. Ze ontspringen niet ver van de zuidkust en kronkelen door het bergland alvorens bij Surabaya in zee uit te monden. Hetzelfde geldt voor de Citareum in West-Java, die in de voormalige meervlakte van Bandung ontspringt, door verscheidene kloven en het stuwmeer van Jatiluhur stroomt en bij Kaap Krawang ten oosten van Jakarta in zee uitmondt.

Wanneer drainage maar enigszins mogelijk is, worden de alluviale laagvlakten langs de noordkust intensief voor de rijstbouw gebruikt. Naar zee toe gaan de natte rijstvelden geleidelijk over in visvijvers. Hier werden onlangs de mangrovebossen herschapen in lucratieve garnalenkwekerijen (*tambak*). Verder zijn er uitgestrekte zoutpannen in het droge kustgebied rond Surabaya en Rembang en op het eiland Madura.

Heet en vochtig

Het klimaat van Java is heet en vochtig, en

Fysische Geografie van Java

kent nauwelijks seizoenverschillen. De temperatuur is het hele jaar door vrij hoog. In het laagland schommelt zij binnen het etmaal tussen de 22 en 34 graden. De hoogste temperatuur ooit gemeten bedraagt 36 graden. Omdat zowel de temperatuur als de lengte van dag en nacht constant zijn (Java ligt slechts 800 kilometer ten zuiden van de evenaar), berekenen de Indonesiërs de seizoenen naar de oogsten van rijst en fruit en naar de komst van de jaarlijkse moessonregens.

Het bergland is koeler dan de laagvlakte. De temperatuur daalt merkbaar naarmate men hoger komt, ongeveer één graad per 200 meter. In het bergoord Puncak ten zuiden van Jakarta, op een hoogte van 900 meter, schommelt de temperatuur tussen 17 en 26 graden. Op de bergtoppen ligt de temperatuur overdag tussen vier en 14 graden. Toeristen die de nachtelijke klim naar de Bromo in Oost-Java ondernemen, moeten er rekening mee houden dat het 's nachts boven de 1500 meter kan vriezen. Warme kleding, niet het eerste waar men aan denkt bij een bezoek aan de tropen, is een vereiste.

In sommige delen van Java valt veel regen. De hellingen van Gunung Slamet krijgen jaarlijks meer dan 7000 millimeter te verwerken, de meeste andere berghellingen 3000-4000 millimeter. Zoveel neerslag valt maar op enkele plaatsen ter wereld. De gemiddelde regenval langs de noordkust en in de laagvlakten van Oost-Java bedraagt daarentegen slechts

1500 millimeter. De droogste plaats is Asem-bagus in de noordoostelijke uithoek van het eiland met minder dan 900 millimeter, toch nog altijd meer dan in de meeste gematigde klimaatzones. De verdeling van de neerslag over het eiland is bijzonder onregelmatig. De hoeveelheid varieert met de structuur van het landschap; het is niet ongebruikelijk dat de gemiddelde neerslag over een afstand van twintig kilometer verdubbeld.

De meeste regen valt in korte, hevige plensbuien. In één zo'n wolkbreuk kan vijftig tot honderd millimeter vallen. In Bogor heeft men ooit in één jaar meer dan 320 dagen met onweer geregistreerd; een wereldrecord. Java kent gelukkig niet de verwoestende kracht van tropische cyclonen en tornado's, al kunnen de donderbuien soms zeer hevig zijn.

De westmoesson (natte moesson) begint in januari en februari, wanneer winden uit het noordwesten vochtige lucht meevoeren naar een lage-drukgebied boven Australië. De noordwestkust krijgt dan dagelijks 15 tot twintig millimeter neerslag. Van juli tot september is de droge tijd. De oostmoesson brengt droge lucht en iets lagere temperaturen vanuit de Australische woestijn naar Indonesië. De droogte is vooral goed merkbaar aan de oost- en zuidkust van Java; de west- en noordkust profiteren er nauwelijks van. Vooral in Yogyakarta en op Bali zijn de nachten in deze tijd van het jaar heerlijk koel en helder.

- Derek Holmes

FLORA EN FAUNA

Rijk en Verrassend Veelzijdig

De flora en fauna van de grote eilanden in het westen van Indonesië -Sumatra, Java en Borneo- behoren tot de rijkste en meest gevarieerde ter wereld. In het verre verleden waren deze eilanden verscheidene malen met elkaar en met het vasteland van Azië verbonden, waardoor zij veel plant- en diersoorten gemeen hebben. Het is daarom des te opvallender dat Java vele soorten telt die niet op de andere genoemde eilanden voorkomen. Nog merkwaardiger is, dat op het overbevolkte eiland verscheidene zoogdieren leven die sinds kort op Sumatra uitgestorven zijn, zoals de gevlekte panter en de Javaanse neushoorn. Ook de buitengewoon rijke flora en fauna van Java hebben de tand des tijds echter niet ongeschonden doorstaan, maar voor de liefhebber valt er nog heel wat te genieten. Zelfs in de grootste steden komen mangoesten, civetkatten, slangen (waaronder pythons)

en hagedissen voor. Ook het insectenleven in zijn ontelbare vormen is daar sterk vertegenwoordigd, soms op het irritante af. Op minder dan een dagreis van Jakarta ligt een zestal nationale parken en reservaten, en ook één van de weinige overgebleven primaire regenwouden. Deze natuurgebieden herbergen een groot deel van de 5000 soorten planten, honderd slangensoorten en meer dan 300 kleurrijke vogelsoorten die het eiland rijk is.

Reist men van West-Java naar het oosten, dan valt een duidelijke verandering in plantengroei waar te nemen: de vochtige, tropische regenwouden van West-Java maken geleidelijk plaats voor loofverliezende bossen, terwijl in de droogste gebieden het hoog opschietend gras in de savannen een verschroeide aanblik biedt. Java ligt op de grens van twee totaal verschillende klimaatzones: in het noorden de altijd vochtige regio Sumatra, Kalimantan en Maleisië en in het zuidoosten de drogere eilanden van Nusa Tenggara. In tegenstelling tot beide zones kent Java een regentijd (januari-maart) en een lange droge tijd (juli-oktober). Hoewel het relatief droge gebied in het oosten veel groter is dan het vochtige West-Java, leven er veel minder zoogdieren en vogels. Het plantenleven is daarentegen aanzienlijk gevarieerder dan in het westen, met name in de regentijd. In West-Java zijn dan voornamelijk orchideeën en boomvarens te zien, die goed gedijen in het vochtige klimaat.

KAL MÜLLER

De alomtegenwoordige karbouw is het meest voorkomende huisdier op Java. Loopt hij niet voor de ploeg, dan verkeert hij in gezelschap van een jonge buffelhoeder. Al het andere vee wordt rond het huis gehouden en daar ook gevoerd, omdat het land te kostbaar om als weidegrond dienst te doen.

Op de dorpserven scharrelen armetierige kippen rond. Deze kampongkippen, die met ware doodsverachting voor het aanstormend verkeer plegen over te steken, stammen af van de inheemse wilde boskip. Ze zijn even schriel en hebben dezelfde lange poten. Ze leggen kleine eieren. De hanen worden gekoesterd in de hoop dat zij zich tot eerste-klas vechthaan ontwikkelen.

In de sawa's trekken de troepen kleine, beige loopeenden de aandacht. Ze waggelen rond, altijd op zoek naar kikkers en slakken. De dorpsbewoners houden ze voornamelijk voor de eieren, die als een grote lekkernij worden beschouwd.

Hoorn des overvloeds

Een verbluffend groot deel van Java is door de mens ontgonnen: 63 procent, tegen tien tot twintig procent op de andere eilanden. Het

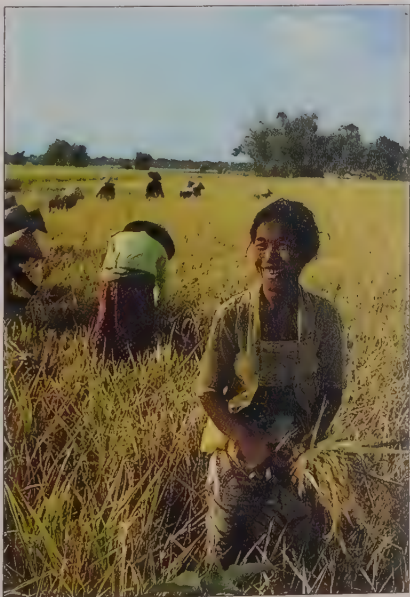
Links: Alledaags tafereel: karbouwen nemen na het ploegen een welverdiend bad in een bevoelende sawa. **Linksboven:** Theepluksters bij Puncak, West-Java. **Rechts:** Rijstoogst in Midden-Java.

ontgonnen land bestaat voor éénderde deel uit bevoelde akkers, die bewerkt worden door kleine boeren en pachters. Zeven procent wordt ingenomen door grote thee-, cacao-, djati-, oliepalm- en rubberondernemingen.

Tenminste 55 procent van de bevolking bestaat uit boeren. Rijst is nog steeds verreweg het belangrijkste gewas. De natte rijstvelden of sawa's beslaan 24 procent van het akkerland; met hun prachtige terrassen en irrigatiesystemen bepalen ze het landschap. Op de droge gronden verbouwt men andere gewassen, onder meer mais, cassave en aardappels.

Het is nauwelijks voorstelbaar dat de sawa's met hun ingenieuze bevoeiingssystemen soms al meer dan duizend jaar geleden stukje bij beetje met de hand en met eenvoudige hulpmiddelen werden aangelegd; een prestatie die alleen kon worden verwezenlijkt door nauwe, onderlinge samenwerking tussen dorpsgenoten. Nog steeds wordt het land grotendeels met de hand bewerkt, ofschoon men voor ploegen en eggen gebruik maakt van trekdieren als de karbouw en de os.

Hoewel de meeste percelen te klein zijn voor machinale bewerking, kan er tenminste twee maal per jaar worden geoogst. Indonesië was in het begin van de jaren '70 de grootste rijst-importeur ter wereld, maar is er in geslaagd geheel in eigen behoefte te voorzien, periodieke verwoestingen door overstromingen, droogte, ratten en insecten ten spijt. De invoering van verbeterde bevoeiingstechnie-

ken, hoogwaardiger rijstrassen en kunstmeststoffen op Java en Bali, speelde daarbij een belangrijke rol.

De ontginning van woeste gronden gaat door. Maagdelijk oerwoud maakt plaats voor nieuwe terrassen, met als gevolg dat het eeuwenlange proces van ontbossing bijna is voltooid. Door het ingrijpen van de mens is van de oorspronkelijke vegetatie minder dan tien procent over. Het weinige oerwoud dat nog rest, bestaat grotendeels uit beschermde bossen op de hogere berghellingen. Het is moeilijk voorstelbaar, dat een eeuw geleden de hellingen ten zuiden van Jakarta nog met oerbos waren bedekt en dat in diezelfde tijd Wallace in zijn boek *The Malay Archipelago* melding kon maken van een tijger die een kind had gedood in Mojoagung bij Mojokerto, nu één van de dichtstbevolkte streken van Oost-Java.

Parken en natuurreservaten

Met het oog op het behoud van het natuurlijk ecosysteem werden het Nationaal Park Ujung Kulon met zijn tropische regenwoud, het Wildreservaat Meru-Betiri en het Nationaal Park Baluran met zijn savannebossen tot beschermd gebied verklaard. Ze zijn van vitaal belang voor de instandhouding van de verschillende natuurlijke leefmilieus op Java.

Het Nationaal Park Ujung Kulon ligt op nog geen 150 kilometer van Jakarta in de meest westelijke punt van Java. Hier leven de laatste

krokodillen van het eiland. Maar belangrijker is, dat dit de enige plek is waar de Javaanse neushoorn voorkomt, één van de zeldzaamste zoogdieren ter wereld. Het dier is helaas bijna uitgeroeid -er zijn er nog een stuk of zestig over- en alleen geluksvogels en hardnekkige volhouders hebben kans het in het vizier te krijgen. Bezoekers hebben aanzienlijk meer kans de sierlijke bantengs tegen te komen; de schuwe Bali-runderen komen veel voor en leven in kleine kudde.

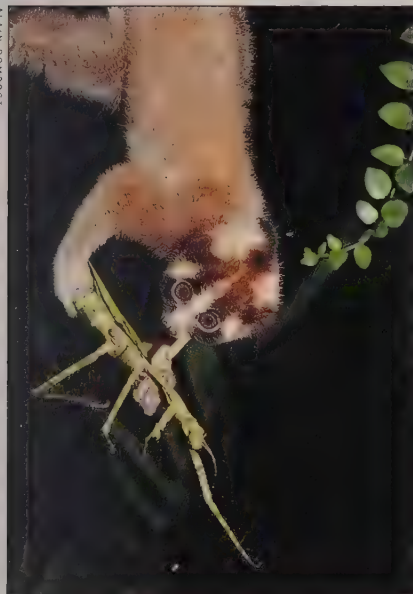
Vanuit Ujung Kulon vaart een boot naar het vulkaaneiland Anak Krakatau in Straat Sunda. Na de laatste uitbarsting van de Krakatau heeft het plantenleven weer bezit genomen van de vulkaanhellingen.

In een uur rijdt men van Jakarta zuidwaarts naar Bogor met zijn wereldberoemde Plantentuin (Kebun Raya), die uit het begin van de 19de eeuw dateert. De tuin herbergt een uitgelezen collectie tropische bomen en planten, zoals specerijbomen, verschillende soorten woudreuzen en palmen van allerlei vorm en grootte. Hier resideert ook de eerbiedwaardige 'stamvader' van alle oliepalmen in Zuidoost-Azië, die in de vorige eeuw uit Zuid-Amerika werd meegebracht. Ook voor het vogelleven is deze tuin van groot belang.

Ten oosten van Bogor ligt, voorbij de theeplantages van Puncak, het bergland van Parahyangan ('Verblijfplaats der Goden'), vroeger bekend als Preanger. In dit gebied, die hier en daar nog uit dicht oerbos bestaat, liggen

enkele min of meer actieve vulkanen. Een aantal ervan kan tot aan de top worden beklommen. Na een blik in de diepe, sissende kraters, zorgen de sprookjesachtige watervallen voor verkoeling.

Het reservaat Gunung Halimun ligt slechts zes uur rijden van Jakarta. Het oerwoud in het reservaat, omgeven door thee- en kruidnagelplantages, herbergt een groot aantal primaten, waaronder de lar (Javaanse gibbon), de kalakie of *monyet* en de Sunda langoer of *lutung*. Sommige van deze soorten zijn ook te zien tijdens de vijf uur durende klim naar de krater van Gunung Gede. De tocht start in de botanische bergtuin van Cibodas. Schitterende boomvarens, veel begoniasoorten en vreemde epiphyten op hun gastbomen markeren de route. Hier komen ook veel vogels voor, onder meer de gevlekte dwergooruil, al is die de laatste jaren niet meer gesignaleerd.

De bergweiden tegen de krater van Gunung Gede herbergen een verrassende alpine flora, die soms aan de Zwitserse Alpen doet denken. Hier groeien reuzen-edelweiss, gentiaan en hertshooi, en vruchten zoals wilde frambozen en aardbeien.

Links: Eén van de laatste zestig Javaanse neushoorns in Ujung Kulon. **Boven:** Een trage lori eet een insect. **Rechts:** Een zwarte langoer.

Aan de zuidkust ligt het vakantieoord en natuurreservaat Pangandaran. Het is waarschijnlijk het makkelijkst toegankelijke reservaat van Java, ondanks de busrit van ongeveer negen uur vanuit Jakarta. Er komen veel vogel- en apensoorten voor, en op de open plekken in het bos grazen herten en bantengs. Het reservaat heeft bovendien prachtige stranden en in de lagune behoort een boottocht tot de mogelijkheden.

De reservaten in Midden- en Oost-Java zijn over het algemeen minder makkelijk toegankelijk, tenzij men beschikt over transport met vierwielaandrijving en bereid is urenlang te sjouwen met proviand en slaapzak. De reservaten in de oosthoek van Java zijn vanuit Bali makkelijk bereikbaar. Banyuwangi Selatan is een surfersparadijs; op het Ijen-plateau met zijn stoomafblazende krater wordt zwavel gewonnen; en in Meru Betiri kruipen reuzenzeeschildpadden 's nachts het strand op om eieren te leggen. Een paar jaar geleden werd hier nog een Javaanse tijger waargenomen, wellicht de laatste. Het eenvoudigst te bereiken is het Baluran Reservaat, dat qua klimaat en landschap aan Oost-Afrika doet denken. Met name in het droge seizoen zijn de wilde dieren makkelijk te zien wanneer zij naar de waterpoelen in de buurt van het gastenverblijf komen. Ook bantengs, bankira-hoenders en pauwen laten zich in hun natuurlijke omgeving goed observeren.

- Cécile Lomer

VOGELEN OP JAVA

Inheemse en Bedreigde Vogelsoorten

Indonesië telt meer dan 1500 vogelsoorten en heeft daarmee het rijkste vogellevens van Azië. Het behoort in dit opzicht zelfs tot de veelzijdigste landen ter wereld. Het eilandenrijk strekt zich uit over drie verschillende faunazonen: de Sundaboog (Sumatra, Borneo, Java, Bali) in het westen, het Sahul-plat (Nieuw-Guinea, Australië) in het oosten en een overgangszone tussen beiden, de Wallace-lijn (Sulawesi, Maluku, Nusa Tenggara).

De avifauna van Java hangt nauw samen met de recente geologische geschiedenis van het eiland. In de IJstijd lag Java aan de zuidrand van het subcontinent, dat gevormd werd door het drooggevalen Sunda-plat. Vandaar dat de vogels van Java verwantschap vertonen met die van Sumatra, Borneo en het schiereiland Maleisië. Tijdens het Pleistoceen was Java verbonden met het vasteland van Azië, waardoor vogelpopulaties zich vermengden. Maar na de IJstijd is Java zolang geïsoleerd geweest, dat er zich binnen verschillende vogelfamilies eigen, inheemse soorten konden ontwikkelen. Daardoor is Java een buitenbeentje vergeleken met de andere gebieden van Sunda.

Java kent ook soorten die wel voorkomen op het vasteland van Azië, maar niet op Sumatra en Borneo en in Maleisië. Dat geldt met name voor de vogels van de savanne, die duizenden jaren geleden over de subcontinentale landbrug zuidwaarts trokken. Toen de landbrug door de rijzende zeespiegel onder water verdween, raakten deze vogels in de droge zone van Java geïsoleerd. In het gebied met regenvouden konden ze niet overleven.

Java vormt een goed uitgangspunt voor de bestudering van de regionale vogelgeslachten, alvorens men zich wijdt aan het veel ingewikkelder identificatiesysteem van Sumatra en Borneo. Zo zijn er op Java bijvoorbeeld van de neushoornvogel en de malkoha elk drie soorten bekend, tegen respectievelijk negen en zes op Sumatra. Verder zijn er elf buulbuulvariëteiten (zanglijsters) en 19 timaliasoorten, tegen respectievelijk 27 en 42 op Sumatra.

De eerste indruk van het Javaanse vogellevens is vaak teleurstellend, omdat vogels zich in de steden en op het land niet gauw laten zien. Dit geldt trouwens voor heel Zuidoost-Azië; de inheemse vogels houden zich nu eenmaal bij voorkeur in de bossen op. Java kent drie specifieke leefmilieus: de vochtige streken, de wouden in het laagland, en de bergen.

Inheemse soorten

Op Java komen ongeveer 325 broedende soorten voor, aanmerkelijk minder dan de 400 tot 440 op Sumatra en Borneo. Maar Java telt (met Bali) 29 inheemse soorten, evenveel als Borneo. Op Sumatra komen er niet meer dan dertien voor, op Sulawesi daarentegen 65. De zwartwangkievit (*Vanellus macropterus*) die eens de grazige vlakten bevolkte, lijkt uitgestorven. Hij is de laatste decennia niet meer in zijn oorspronkelijke verblijfplaatsen waargenomen. De Javaanse kuifarend (*Spizaetus bartelsi*), komt alleen nog voor in Nationaal Park Gede-Pangrango en in het Meru Betiri Reservaat. De drieleurige spreeuw (*Sturnus melanopterus*) is een opvallende inheemse vogel, die in het open veld leeft. Hij is wit met zwarte slagpennen en staart, en een kaal geel velletje om het oog. Helaas is hij een geliefde prooi van de illegale vogelhandel. In West-Java komt hij nog sporadisch voor.

Een vierde inheemse soort is de Javaanse ijsvogel (*Halcyon javensis*), een grote, luidruch-

tige vogel van het open veld, die zich niet gemakkelijk laat zien. Van de zes soorten baardvogels (*Megalaima* sp.) op Java zijn er drie inheems.

Dan zijn er nog twee inheemse uilsoorten. De gestreepte dwerguil (*Glaucidium castanopteron*) huist in de bossen, ver van de bewoonde wereld. Bij zónsondergang en -opgang brengt hij angstaanjagende geluiden voort. De Javaanse dwergooruil (*Otus angelinae*), die de hoge bergwouden bewoont, is nogal zwijgzaam; zijn roep is nog onbeschreven.

Watervogels

Java is bijzonder rijk aan grote watervogels. Er zijn belangrijke kolonies op Pulau Dua (Banten), Pulau Rambut (ten noordwesten van Jakarata) en op zo'n tien plaatsen in de Brantas- en Solodelta's bij Surabaya. Deze twaalf kolonies tellen samen meer dan 30.000 broedparen, waaronder verscheidene soorten zilverreigers en blauwe reigers, en talloze kwakken (*Nycticorax nycticorax*) en Indische dwergaalscholvers (*Phalacrocorax sulcirostris*). Verder leven er enkele zwarte ibissen (*Plegadis falcinellus*) en Indische witte ibissen (*Threskiornis melanocephalus*), terwijl op Pulau Rambut enkele nesten van de bedreigde Maleise nimmerzot (ooievaar, *Ibis cinereus*) voorkomen. Laatstgenoemde zoekt zijn voedsel soms in het moerasgebied bij het vliegveld van Jakarta. Luchtreizigers hebben een unieke kans om deze bedreigde soort te zien.

Vogels van het tropische woud

Het meest bedreigde milieu op Java is het tropische regenwoud. Daarom zijn de weinige overgebleven oerwoudreservaten van levensbelang. Hier komen spechten, baardvogels, buulbuul, timalia's en andere woudvogels voor. Verder drie zeldzaam geworden neushoornvogelsoorten, met name de gewone neushoornvogel (*Buceros rhinoceros*) en de jaarvogel (*Rhyticeros undulatus*). De Malabar-neus-

hoornvogel (*Anthracoceros coronatus*) komt ook buiten de wouden voor. In Ujung Kulon voeden troepen groene of Javaanse pauwen (*Pavo muticus*) zich op de open weidegronden. Ze komen ook veel voor in Nationaal Park Baluran, dat trouwens in het algemeen een prima stek is voor de vogelaar.

Vogels van het bergwoud

Veel bossen in de bergen lenen zich uitstekend voor het observeren van vogels. Vooral Nationaal Park Gede-Pangrango in Zuidwest-Java is hiervoor uitermate geschikt. Opvallend aanwezig in de bergen zijn de luidruchtige bergkruiplijster (*Pomatorhinus montanus*), de inheemse roodstaartvliegenvanger (*Rhipidura phoenicurus*) en de inheemse Javaanse heuvelpatrijs (*Arborophila javanica*). Twee inheemse baardvogelsoorten laten zich een groot deel van de dag horen: de bruinkopbaardvogel (*Megalaima corvina*) en de goudbeftaardvogel (*M. armillaris*). Bergvogels zijn overdag doorgaans actief totdat de bergen in wolken worden gehuld.

De toenemende ontbossing vergroot de kans op een drastische afname van de vogelpopulatie. Het verdwijnen van het leefmilieu is echter niet de enige bedreiging. Ook de illegale jacht op populaire kooivogels heeft desastreuze gevolgen. Tot de slachtoffers behoren onder andere de gebandeerde pitta (*Pitta guajana*), de schamalijsster of boskoetijtja (*Copsychus malabaricus*), de geelkopbuulbuul (*Pycnonotus zeylanicus*) en de sprekende beo (*Gracula religiosa*). De combinatie van jacht, intensieve landbouw en voortdurende verstoring van het leefmilieu heeft er al toe geleid, dat voor veel Javanen vogelgezang niet meer normaal is.

- Derek Holmes

Links: Een blauwkeelbijeneter in Ujung Kulon. **Linksboven:** Een gewone ooievaarsnavel (ijsvogel) werkt een garnaal weg in Ujung Kulon. **Rechtsboven:** De gevlekte baardvogel.

PREHISTORIE

Van Java- mens tot Javaan

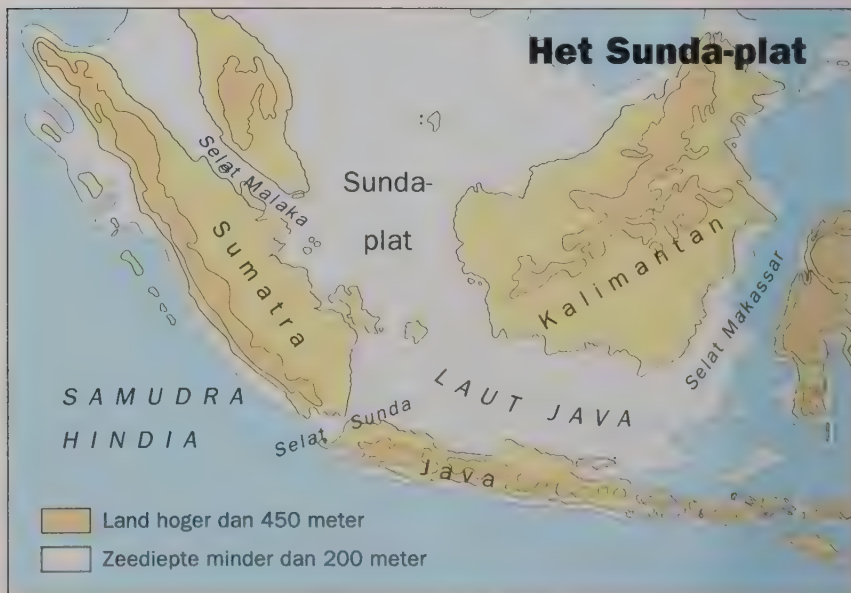
Sinds de eerste mens Java zo'n miljoen jaar geleden bereikte, vormde het gedurende ongeveer 900.000 jaar de zuidoostelijke rand van het Aziatische vasteland. Door de gedaalde zeespiegel was het eiland via het droogliggende Sunda-plat verbonden met het vasteland. Het was via deze landbrug dat de oermens Java bereikte. Eind vorige eeuw vond de Nederlander Eugène Dubois in Midden-Java de overblijfselen van de beroemde *Javamens*. Ze behoorden tot de eerste bewijsstukken voor de juistheid van Darwin's evolutietheorie.

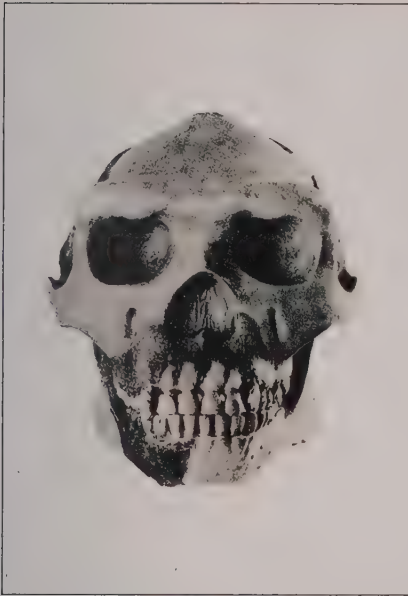
Vele duizenden jaren lang is Java het eindstation geweest van grote zoogdieren als runderen, herten, olifanten en tijgers, die oorspronkelijk thuishoren op het Aziatische vasteland en niet voorkomen op de oostelijke eilanden van Indonesië. Ook de vroege mens werd door de diepe zeestraten die Bali en Borneo van Lombok en Sulawesi scheiden, verhinderd ver-

der oostwaarts te trekken. Deze zeestraten, die al bestonden ver voordat de mens op het toneel verscheen, konden pas overgestoken worden toen het vlot was uitgevonden, vermoedelijk zo'n 50.000 jaar geleden. Hierna verspreidde de mens zich snel over Oost-Indonesië en de Filipijnen, richting Nieuw-Guinea, de Bismarck Archipel en Australië.

De eerste mens op Java

De eerste mensen die Java bereikten waren *Homo erectus*, voorouders van de moderne mens. Resten van deze aapmens werden aangetroffen in oude vulkanische afzettingen in het stroomgebied van de Solo op Midden-Java. De belangrijkste vindplaats is Sangiran bij Surakarta. Fossiele schedelresten, tussen de miljoen en 500.000 jaar oud, werden opgegraven in een aantal opeenvolgende geologische lagen. Deze oudste overblijfselen werden bekend onder de naam *Javamens*, terwijl aanzienlijk jongere vondsten bij Sambungmacan en Ngandong worden aangeduid als *Solomens*. Deze dateren waarschijnlijk van 100.000 jaar geleden. Het grote tijdsverschil maakt het vrijwel onmogelijk een helder beeld te krijgen van de menselijke evolutie op Java. *Homo erectus* was gespierd en had vooruitstekende wenkbrauwbogen. Hij liep, net als de moderne mens, op twee benen en rechtop, maar was kleiner. De omvang van zijn hersenen bedroeg zo'n 65 procent van die van de

gemiddelde *Homo sapiens*, terwijl zijn kaken, tanden en gezicht veel massiever waren.

De geleerden zijn het erover eens dat *Homo erectus* zich in Afrika ontwikkelde en over Eurazië verspreidde. Velen hangen de theorie aan, dat *Homo erectus* van Java een tak vertegenwoordigt die uitstierf en werd opgevolgd door de eveneens uit Afrika afkomstige moderne mens. Sceptici vragen zich echter af of de *Javamens*, van wie tenslotte een plaatselijke evolutie van een miljoen jaar kon worden vastgesteld, werkelijk een dergelijk lot heeft ondergaan. Veel paleoantropologen in China en Zuidoost-Azië gaan er vanuit, dat zich in Azië en Afrika een parallelle ontwikkeling heeft voorgedaan van *Homo erectus* naar *Homo sapiens*. Erkend moet worden, dat voor het uitsterven van *erectus* op Java of elders in Azië nog geen afdoende bewijs is geleverd.

Wat ook het uiteindelijke oordeel over *Homo erectus* zal zijn, vaststaat dat Australoïde volkeren, de verre voorouders van de Papoea's van Nieuw-Guinea en de Aboriginals van Australië, ongeveer 30.000 jaar geleden over heel Zuidoost-Azië en de westelijke Stille Oceaan uitzwermden. Overblijfselen van deze *Homo sapiens* zijn gevonden in grotten op de Filipijnen en in Sarawak. Schedels van de *Wajakmens* uit Oost-Java lijken erop te duiden, dat de Australoïde mens ook hier voorkwam. Sommige lichaamskenmerken van de tegenwoordige Javanen zijn wellicht zelfs op deze tijd terug te voeren, al zijn de Javanen in het

algemeen gesproken nazaten van een geheel andere groep, die pas veel later verscheen.

De Javanen

De biologische en culturele wortels van de huidige Javanen gaan ongeveer 3000-4000 jaar terug, toen landbouwers uit het noorden zich op Java vestigden en een neolitische landbouw-cultuur introduceerden. De Javanen zijn van oorsprong een Maleis-Polynesisch volk, dat biologisch grote verwantschap vertoont met andere volken van Oost- en Zuidoost-Azië. Allen spreken talen behorend tot de Maleis-Polynesische of Austronesische taalstam.

De Austronesiërs waren de grote zeevaarders van het oude Azië. De door hen gesproken talen kenden een groter verspreidingsgebied dan welke andere taalgroep in de pre-koloniale wereld ook: van Madagaskar in het westen tot de oostelijke Zuidzee-eilanden. De eerste Austronesiërs die zich op Java vestigden, troffen een buitengewoon vruchtbaar land aan, zeer geschikt voor de rijstbouw. Naar we aannemen behoorde Java vanaf deze tijd tot de dichtstbevolkte gebieden van Zuidoost-Azië.

Jammer genoeg is het neolitische archeologische materiaal van Java onvoldoende onderzocht. Wetenschappers die zich een beeld willen vormen van de laatste 2000 jaar voor Christus, zijn vooralsnog aangewezen op onderzoeksgegevens uit andere streken. Aangenomen wordt dat veel van de schitterende stenen werktuigen die op Java werden gevonden uit deze periode stammen. Een duidelijk archeologisch beeld hebben we alleen van de afgelopen 2000 jaar, vanaf het moment dat, tegen het begin van onze jaartelling, de invloed van de hoogontwikkelde Dongsoncultuur merkbaar wordt, onder meer in de vorm van het bronsgieten en ijzersmelten. Voorbeelden van deze cultuur, die zich vanuit het huidige Vietnam over Zuidoost-Azië verspreidde, zijn de rijkversierde, massieve bronzen keteltrommen. Ze getuigen van een levendige Zuidoostaziatische handel, die de aandacht trok van de beschavingen van India en China. Indië's aardewerk uit de 1ste en 2de eeuw, teruggevonden in West-Java en Noord-Bali, luidde een nieuw tijdperk van hindoe-boeddhistische beschaving in. Hieronder bevond zich echter nog een duizenden jaren oude Austronesische erfenis, die zijn fundamentele betekenis nog steeds niet heeft verloren.

- Peter Bellwood

Volgende bladzijde: Reliëf van de Borobudur.
Boven: Fossiele schedel van de *Javamens*.

KLASSIEKE GESCHIEDENIS

De Indo-Javaanse Koninkrijken

De oudste schriftelijke bronnen die een beeld geven van het leven op Java, zijn zeven korte inscripties in steen uit de 5de eeuw, die werden gevonden bij Jakarta en Bogor in West-Java. Ze maken melding van een Westjavaans koninkrijk met de naam Tarumanagara, waarvan de hoofdstad waarschijnlijk aan de rivier Citarum lag, op enige afstand van de kust. Enkele teksten zijn van de hand van een zekere koning Purnawarman, die rond 450 leefde. Waarschijnlijk werd Tarumanagara bewoond door Sundanezen. De Javanen, die in Midden-Java woonden, begonnen pas twee eeuwen later met de vervaardiging van inscripties en stenen monumenten. Wat deze volken uit de oudheid verbond, was hun intense betrokkenheid bij alles wat met Indiase kunst, literatuur en filosofie te maken had; een betrokkenheid die werd gedeeld door een aantal machtige koninkrijken in Birma, Cambodja en op Suma-

tra. Al deze vroege rijken hielden echter tegelijkertijd vast aan hun religieuze en bestuurlijke tradities, waardoor de beschavingen die zij voortbrachten een unieke synthese van Indiase en autochtone elementen vertoonden.

Vroege historische verwijzingen

De vroegste inheemse verwijzing naar een Middenjavaanse beschaving bestaat uit een inscriptie die werd gevonden bij Tuk Mas, op de noordelijke flank van Gunung Merbabu. Ofschoon de juiste ouderdom onbekend is, doet het schrift vermoeden dat de inscriptie uit de tweede helft van de 7de eeuw dateert.

Historische bronnen uit andere landen geven een summier beeld van de voorafgaande periode. In een versie van het Indiase epos Ramayana, die mogelijk teruggaat tot de 3de eeuw v. Chr., wordt verwezen naar *Yavadvipa* ('Giersteiland'). In deze tekst heet Java 'rijk aan goud en graan' te zijn. Waarschijnlijk voeren Indonesisische kooplieden toen al op India om er bosprodukten als kamfer, aloëhout (*gaharu*) en sandelhout, en specerijen als kruidnagel, nootmuskaat en peper te verhandelen.

In de tweede helft van de eerste eeuw schreef Claudius Ptolemaeus, een geograaf uit Alexandrië, een aardrijkskundige verhandeling over de Indische Oceaan, die in later eeuwen vele malen werd overgeschreven. In de oudste (bekende) tekst wordt melding gemaakt van *labadiou*, de Griekse weergave van *Yavadvipa*.

Waarschijnlijk was Java ten tijde van het vroege Romeinse Rijk al bekend in de mediterrane wereld. In de eerste eeuwen van onze jaartelling nam de handel tussen Zuidoost-Azië, India en China spectaculaire proporties aan. Om optimaal van deze ontwikkeling te profiteren, werden op strategische plaatsen aan de Javaanse kust havens aangelegd.

De eerste berichten over vreemdelingen die Java bezochten, stammen uit het begin van de 5de eeuw. In 413 deed de Chinese, boeddhistische monnik Fa Hiën Java aan, op weg van Sri Lanka naar China. Enkele jaren later legde een zekere prins Gunawarman uit Kashmir dezelfde route in omgekeerde richting af. In China bezocht hij het hof van Liu Song-keizer Wen Di, de eerste Chinese keizer die nauwe banden met de Zuidoostaziatische koninkrijken onderhield. In 449 zond de keizer gezanten naar drie Indonesische vorsten, ter erkenning van hun gezag. Eén van hen regeerde op Java over een rijk dat de Chinezen *He-luo-dan* noemden. Deze vorst stuurde op zijn beurt tussen 430 en 452 gezanten naar China. Wellicht was *He-luo-dan* de Chinese benaming voor het Westjavaanse rijk Tarumanagara.

Later wordt in de Chinese annalen nog vaak gewag gemaakt van Javaanse koninkrijken. Een Javaans koninkrijk met de (Chineze) naam *Dan-dan* stuurde vanaf 530 gezanten naar China. Uit berichten van de Chinese pelgrim I-tsing kan worden afgeleid dat *Dan-dan* rond 695 nog bestond. Ten oosten van dit rijk lag het koninkrijk *Po-li*, dat tussen 473 en 630 contact onderhield met China.

Het belangrijkste aan de Chinezen bekende rijk was in deze periode waarschijnlijk *He-ling*, dat vermoedelijk in Midden-Java lag. Het eerste contact dateert van 640 en tot 818 werden gezanten gestuurd. Daarna noemen de Chinese bronnen *She-po* als belangrijkste koninkrijk. Een Chinese bron uit de 7de eeuw, de *Tong-dian*, vermeldt dat *He-ling* zoutbronnen bezat. Volgens annalen van de T'ang-dynastie was het 'uitzonderlijk rijk'. Het verhandelde onder meer schildpadschilden, goud, hoorn van de neushoorn en ivoor. Het rijk was omringd door 28 onderhorige gebieden en werd bestuurd door 32 ministers. Hieruit kan misschien worden afgeleid, dat de Javanen ook in dit verre verleden al een speciale betekenis aan het getal vier en zijn veelvouden hechtten.

He-ling vormt de schakel tussen prehistorie en historie van Midden-Java. Over de latere periode bestaan fragmentarische gegevens uit Javaanse bron. Van belang is de vermelding in Chinese bronnen dat *Dan-dan* hindoeï-

stisch en *He-ling* boeddhistisch was. De latere geschiedenis van *He-ling* valt samen met de periode, waarin de grote boeddhistische monumenten van Midden-Java werden gebouwd.

Hindoes en boeddhisten

Uit Javaanse inscripties valt op te maken, dat omstreeks 832 de regerende hindoeïstische Sanjaya-dynastie de voorafgaande lijn van boeddhistische Sailendra-koningen geheel had verdrongen. Koning Sanjaya is de eerste Middenjavaanse vorst die uit de geschiedenis naar voren komt. Hij liet een inscriptie uit 732 na op de heuvel Gunung Wukir ten westen van Yogyakarta, slechts tien kilometer van de plek waar later de Borobudur zou verrijzen. Ook liet hij een linga, het fallische symbool van Siwa, plaatsen in een land dat hij aanduidde als Kunjarakunja en dat wellicht overeenkomt met de Kedu-vlakte.

Een latere inscriptie in deze vlakte vermeldt dat Sanjaya een prins van Mataram was, de naam waarmee later het machtigste rijk van Midden-Java werd aangeduid. Zijn afstammelingen bleven de naam Sanjaya voeren, maar zijn opvolger Panangkaran werd een vazal van

Links: Rivierkei met naam en 'voetafdrukken' van vorst Purnawarman, heerser over het 5de-eeuwse Tarumanagara, West-Java. **Boven:** Een bronzen figuurtje van de Kedu-vlakte, mogelijk *bodhisattva* Avalokitesvara Padmapani.

een andere Javaanse dynastie, de Sailendra, die boeddhistisch was. In 778 verzezen op de vlakte van Prambanan al een aantal boeddhistische heiligdommen, te beginnen met Candi Kalasan. De Sailendra's of 'Bergheren' bleven tot 832 de oppermachtige heersers van Mataram. In dat jaar huwde een Sailendra-koningin een Sanjaya-koning, waardoor het huis van Sanjaya de heerschappij over Java her kreeg. Een lid van de Sailendrafamilie, Balaputra, kwam later in opstand tegen de Sanjaya's. Hij werd verslagen en vluchtte naar Sumatra, waar hij heerser werd over het boeddhistische Sriwijaya, Matarams machtigste tegenstander.

De Indo-Javaanse samenleving

Historische bronnen wekken de indruk dat het oude Mataram welvarend was en dat landbouw en handel er floreerden. Uit het feit dat voor de bouw van de tempels grote aantallen vaklieden nodig waren, kan worden opgemaakt dat de voedselopbrengsten en de bevolkingsdichtheid hoog waren. In inscripties wordt melding gemaakt van een grote verscheidenheid aan ambachten en handelsgoederen. Het bestuur lijkt niet uitgesproken centralistisch of autoritair te zijn geweest. Nog afgezien van de rivaliteit tussen de vorstengeslachten Sanjaya en Sailendra, was er binnen de vorstenhuizen sprake van een voortdurende wedijver om populariteit en macht.

Vrouwen hadden een hoge status in Mataram. Verschillende malen regeerde een koningin en ook de functie van dorpsheer werd veelvuldig door vrouwen bekleed. Veel tempels waren gewijd aan godinnen als Tara, een vrouwelijke *bodhisattva*, en Durga, het vrouwelijke aspect van Siwa. Ook de rijstgodin Sri genoot bijzondere verering.

Van het dagelijks leven is weinig bekend. Er zijn geen resten van grote steden gevonden, zodat kan worden verondersteld dat de bevolking in dorpen op het platteland woonde. De heersende elite resideerde in verspreid liggende regeringscentra, bijgestaan door een uitgebreid gevolg van belastinginners, priesters, gespecialiseerde handwerklieden en hun assistenten. Staande legers waren onbekend. In oorlogstijd mobiliseerde de adel, die de vorst diende, de weerbare mannen. Groot-schalige oorlogen lijken overigens zeldzaam te zijn geweest.

Van een wegnnet was tot in de 16de eeuw nauwelijks sprake. Voor vervoer en transport was men op de rivieren aangewezen. Belangrijke waterwegen waren de Bengawan Solo en de Progo. Veerdiensten zetten reizigers over. Uit de (latere) koloniale tijd is een breed scala vaartuigen bekend, die waarschijnlijk al veel eerder in gebruik waren. Op de reliëfs van de Borobudur staan zowel kleine prauwen als grote zeewaardige zeilschepen dermate levens-echt afgebeeld, dat de beeldhouwers daarmee erg vertrouwd moeten zijn geweest.

MARCELLO TRANCHIN

Vreemdelingen werden ondergebracht in aparte kwartieren in de havens en slechts bij uitzondering in het binnenland toegelaten. De scheiding tussen binnenland (*pedalaman*) en kuststreek (*pasisir*) heeft later op religieus, economisch en politiek gebied een belangrijke rol gespeeld. De basis hiervoor werd wellicht in de Indo-Javaanse tijd gelegd. De grote monumenten van het oude Java liggen dicht opeen in het zuiden van Midden-Java, in wat nu het dichtstbevolkte agrarische deel van het eiland is. De bewoners van de noordkust stonden van oudsher meer bloot aan invloeden van buitenaf; zij leefden hoofdzakelijk van de handel en visserij.

De heersende elites probeerden de verbreiding van hindoeïsme en boeddhisme te bevorderen, maar de bevolking hield waarschijnlijk in meerderheid vast aan traditionele geloofsovertuigingen en gebruiken. Wat deze precies inhielden is niet bekend, maar het ligt voor de hand dat de voorouderverering een centrale plaats innam. Waarschijnlijk werden de zielen van de voorouders geassocieerd met hoog gelegen plaatsen als bergtoppen.

Het boeddhisme sprak minder aan dan het hindoeïsme. Restanten van boeddhistische heiligdommen zijn minder talrijk en minder wijd verbreid dan die van hindoeïstische tempels. Mogelijk hing slechts een kleine elite het boeddhisme aan, terwijl het hindoeïsme makkelijker ingang vond in de dagelijkse rituelen van de meerderheid van de bevolking.

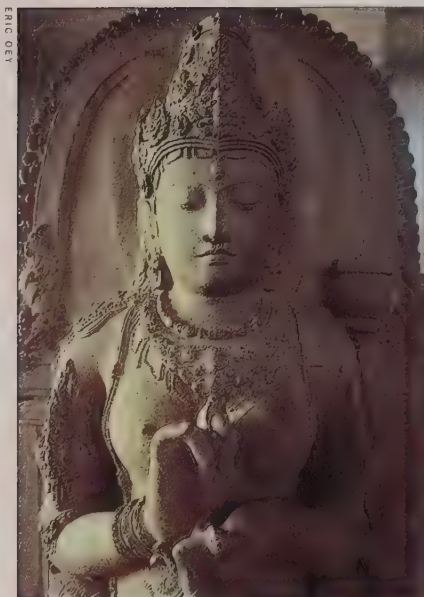
Overigens hadden boeddhisme en hindoeïsme op Java een heel ander karakter dan in India. Er bestond geen vijandschap tussen beiden, zoals in India, blijkbaar omdat het kastenstelsel, typerend voor het Brahmaanse hindoeïsme, op Java onbekend was. Het boeddhisme vormde dus voor geen enkele maatschappelijke laag een bedreiging. Het is goed mogelijk dat de meeste mensen zich nauwelijks van een wezenlijk verschil tussen beiden bewust waren. In later eeuwen bereikten de godsdiensten zelfs een zekere synthese en werd de godheid Siwa-Boeddha door vorsten vereerd. De Indiase religieuze gebruiken, woorden, schrift en kunst kregen op Java een eigen karakter. Er bestond weliswaar grote waardering voor alles wat uit India kwam, maar dat betekende niet dat de Indiase cultuur domweg gekopieerd werd. Toen in Midden-Java monumenten en geschriften vervaardigd werden, waren de Javanen al bijna duizend jaar vertrouwd met de Indiase cultuur. De Indo-Javaanse beschaving was dan ook gebaseerd op een hechte Javaanse identiteit.

Mysterieuze machtsverschuiving

Na 919 verplaatste het machtscentrum zich

Boven: Een beroemd reliëf van de Borobudur. Enigszins vrij opgevat, zou het de aankomst van vreemde (mogelijk Indiase) kooplieden in Indonesië kunnen voorstellen.

naar het oosten van het eiland en werden in Midden-Java eeuwenlang geen inscripties en monumenten meer geproduceerd. Omtrent de oorzaken tast men in het duister. Speculaties variëren van vulkaaneruptions en epidemieën tot een inval van Sriwijaya, maar concrete aanwijzingen ontbreken vooralsnog.

Voor deze mysterieuze machtsverschuiving vormde Oost-Java een randgebied van de vorstendommen in de vlakten van Kedu en Prambanan. De vroeg-Oostjavaanse architectuur en beeldhouwkunst waren niet meer dan een provinciale afspiegeling van die van het machtscentrum. Daarin kwam verandering toen een zekere Mpu Sindok in 929 een paleis liet bouwen in het dal van de Brantasrivier, ten zuid-westen van Surabaya. Vanaf dat moment kwamen in Oost-Java koninkrijken tot bloei en werd het gebied eeuwenlang het centrum van de Javaanse cultuur.

Mpu Sindok was een bijzonder actief heerser. Archeologen hebben een groot aantal inscripties ontdekt, waarin door de vorst uitgevaardigde decreten zijn vastgelegd. De man moet een overweldigende indruk hebben gemaakt, want 300 jaar lang zouden de Javaanse vorsten zich erop laten voorstaan van hem af te stammen. Sindok werd opgevolgd door zijn dochter. Zijn achterkleindochter huwde een Balische vorst, hetgeen de sterke Javaanse invloed op de Balische cultuur grotendeels zou kunnen verklaren.

Volgens Chinese bronnen was het Oostjavaan-

se rijk tegen het eind van de 10de eeuw sterk genoeg om Sumatra binnen te vallen. Maar in 1016 brak er een opstand uit en werd de hoofdstad vernietigd. De 16 jaar oude kroonprins Airlangga, zoon van Sindok's achterkleindochter en de Balische koning Udayana, trok zich als kluizenaar uit het openbare leven terug. Vier jaar later dook hij weer op, als heerser van een klein rijk aan de kust bij Surabaya. Op dertigjarige leeftijd achtte hij zich sterk genoeg om het rijk van zijn voorvaderen te heroveren en in 1049 overleed hij als heerser over Oost-Java.

Overeenkomstig de heersende traditie deelde Airlangga voor zijn dood het rijk in tweeën. Tussen beide delen (Janggala, de streek rond Malang, ten zuiden van Surabaya, en Panjalu, het zuidwestelijke Brantasdal bij Kediri) zijn overblijfselen van een grensscheiding gevonden. Het gebied bij Kediri is rijk aan inscripties die betrekking hebben op de 150 jaar, volgend op de dood van Airlangga. Ze getuigen van het bestaan van een bloeiend koninkrijk. Over de streek rond Malang is daarentegen amper iets bekend. Volgens Chinese bronnen uit deze periode was Java buitengewoon welvarend, maar archeologisch materiaal dat dit beeld zou kunnen bevestigen ontbreekt.

In 1222 kwam het gezag over Janggala in handen van een zekere Ken Angrok. Hij bracht de vorst van Panjalu ten val en herstelde de eenheid van het voormalige rijk van Airlangga. Volgens de overlevering was Ken Angrok een man uit het volk, die door sluipmoord en geweld op de troon kwam. Zijn nieuwe rijk heette Singasari, naar de plaats waar Angrok zijn paleis bouwde, ten noorden van Malang.

De geschiedenis van Singasari is turbulent. Sluipmoorden waren aan de orde van de dag. Enkele van de fraaiste Oostjavaanse tempels, zoals Candi Kidal, zijn bijzettingstempels, gewijd aan vermoorde koningen. Niettemin groeide de macht van Singasari snel. In 1275 beheerste het de grote bevolkingscentra van Java, Sumatra en het Maleise schiereiland.

Verantwoordelijk voor dit succes was Kertanagara, de laatste heerser van Singasari. Niet gehinderd door bescheidenheid liet hij zich vereeuwigen als een massieve, zittende Boeddha. Het standbeeld in Surabaya staat bekend als Joko Dolok, 'dikke jongen'. In 1289 verminkte Kertanagara het gezicht van een door Kublai Khan gestuurde Chinese gezant, die

Boven: De fraaie Prajnaparamita uit het 13de-eeuwse Singasari, nu in het museum van Jakarta.

Rechts: Reliëf van Candi Sukuh, de laatste pre-islamitische Javaanse tempel.

hem verzocht naar China te reizen om eer te bewijzen aan de Mongoolse heerser. Geheel in stijl stierf hij in 1292 een gewelddadige dood bij een verrassingsaanval op zijn paleis. Een jaar later verscheen een grote Mongoolse vloot voor de Javaanse kust met de bedoeling Kertanagara te straffen. Het Mongoolse leger raakte verwikkeld in een burgeroorlog tussen rivaliserende troonpretendenten, en koos ironisch genoeg de zijde van Kertanagara's schoonzoon, Raden Wijaya. Deze slaagde er zo in zijn Kediri'sche tegenstander te verslaan, waarna hij zijn bondgenoten met dank voor bewezen diensten het land uitzette. Het Mongoolse verzoek aan de nieuwe machthebber om de Grote Khan met een bezoek te veren, was opnieuw aan dovemansoren beteed.

De gouden eeuw van Majapahit

Wijaya stichtte een nieuw rijk, dat zich onder de naam Majapahit ('Bittere Maja'; een *maja* is een soort kweeper) tot het machtigste rijk uit de geschiedenis van Indonesië ontwikkelde. De hoofdstad Trowulan, centrum van kunst en cultuur, werd de grootste pre-koloniale Indonesische stad. Twee belangrijke namen overheersen de geschiedenis van Majapahit: Hayam Wuruk, die regeerde van 1350 tot 1389, en Gajah Mada, eerste minister van 1331 tot 1364. Onder de regering van Hayam Wuruk beheerste Majapahit een gebied, dat groter was dan het huidige Indonesië.

Na zijn dood raakte het rijk snel in verval. Het begin van de 15de eeuw stond in het teken van interne politieke conflicten. Geen van de oude Javaanse rijken heeft, zo lijkt het, een duurzame machtsstructuur kunnen opbouwen. Daardoor kon zich geen permanent machtscentrum ontwikkelen. In de loop van de 15de eeuw werd de instabiliteit nog vergroot door de oprukkende islam; de gouden eeuw van Majapahit was definitief ten einde. Volgens de Javaanse overlevering ging het rijk in 1478 ten onder in een heilige oorlog, die was ontketend door de islamitische heerser van de noordelijke havenstad Demak. Deze versie doet de werkelijkheid enigszins geweld aan, aangezien het restant van het koninkrijk onder de naam Majapahit voortbestond, toen Portugese handelaren er in 1511 arriveerden. Het jaar 1478 kan niettemin beschouwd worden als een symbool voor de enorme veranderingen die op Java plaatsvonden tengevolge van religieuze, economische en demografische factoren. Weliswaar voltrok de islamisering van de Javaanse samenleving zich geleidelijk; het proces van religieuze verandering duurde tot diep in de 16de eeuw, zoals de eerste Europeanen hebben kunnen waarnemen. Maar het is overduidelijk dat de duizend jaar oude Indo-Javaanse beschaving tegen het eind van de 15de eeuw ingrijpend van karakter veranderde en op het punt stond zich in een geheel nieuwe richting te ontwikkelen.

- John Miksic

ISLAM EN DE VOC

Moslims en Hollanders op Java

Na de neergang van Majapahit slaagde geen enkele macht er in de 16de eeuw meer in de politieke heerschappij over heel Java te verkrijgen. Aan de noordkust lag een reeks kleine handelsstaten, waarvan het islamitische sultanaat Demak de toon aangaf. Hoewel er in het kustgebied al eeuwenlang moslims woonden en Javanen in het centrum van Majapahit al vanaf 1360 -misschien nog eerder- tot de islam waren overgegaan, bekeerden de heersers van Java zich pas in de 16de eeuw.

De islamisering van Java

De opkomst van Demak in de eerste helft van de 16de eeuw wordt in verband gebracht met de persoon van Sunan Gunung Jati, één van de negen *wali* (heilige verbreiders van de islam) op Java. Hij zou ook betrokken zijn geweest bij de stichting van Banten en Cirebon,

twee sultanaten in het noordwesten van Java. De politieke invloed van Demak reikte tot in Zuid-Kalimantan, maar een mislukte poging om het Oost-Javaanse hindoerijk Blambangan te veroveren, luidde in 1546 de ondergang van de staat in. In de Javaanse gedachtenwereld neemt Demak nog altijd een speciale plaats in. Zijn moskee geldt als heiligste bedevaartsoord van het eiland. Zeven bezoeken aan Demak staan voor een Javaanse moslim gelijk aan één bedevaart naar Mekka.

De stad Giri bij Gresik in Oost-Java, gesticht door *wali* Sunan Giri, werd het centrum van waaruit de islam zich over Lombok, Sulawesi, Kalimantan, Maluku en Ternate verbreidde. De bevolking van Java's noordkust of *pasisir* bleef weliswaar trouw aan de oude Javaanse tradities, maar combineerde die met nieuwe literatuur- en theatervormen uit Perzië en Arabië, zoals de heroïsche Amir Hamzah-cyclus en het verhaal van Yusup (Jozef).

Na de val van Demak ontwikkelden de sultanaten Banten en Cirebon zich voorspoedig. In de 16de en 17de eeuw was Banten een rijk, peperproducerend handelscentrum. Uit deze welvarende periode dateren de 16de-eeuwse Masjid Agung of Grote Moskee, de ruïnes van een tweetal paleizen (Surasowan en Kaibon) en een oude Chinese tempel (*klenteng*).

De naam Cirebon zou zijn afgeleid van een woord dat 'mengeling' betekent, en inderdaad geeft de stad een fascinerende vermenging van bouwstijlen te zien: islamitisch, Majapahit

en Chinees. Zelfs Hollandse invloeden zijn zichtbaar, in de vorm van Delftsblauwe tegels. Sunan Gunung Jati ligt vijf kilometer ten noorden van Cirebon begraven op een koninklijke begraafplaats. Zijn graf is, evenals de graven van de andere *wali*, een bedevaartsoord.

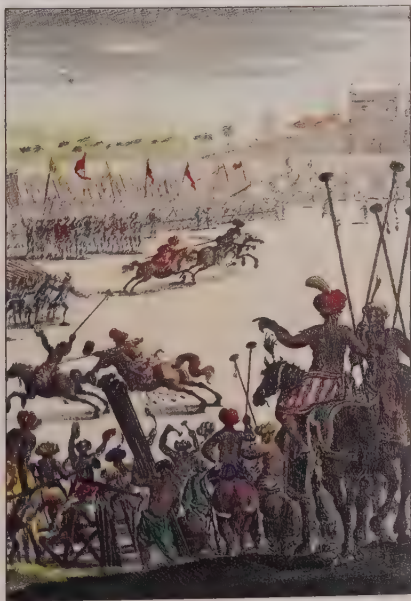
Afstammelingen van de *wali* zwaaiden de scepter over Giri en Kudus aan de noordkust en over Tembayat in Midden-Java. De rijkjes bleven zelfstandig, totdat zij geconfronteerd werden met de groeiende macht van Mataram.

Niet alle Javanen stonden positief ten opzichte van de islam. Er is vaak op gewezen, dat de komst van de religie spanningen en verdeeldheid in de Javaanse samenleving teweeg bracht. Zelfs vandaag de dag eist een invloedrijke groepering dat haar 'Javaanse godsdienst' dezelfde erkenning krijgt als de islam. De aanhangers van deze 'Javaanse godsdienst' worden door vrome moslims, bekend als *sant-ri*, als lakse, bijgelovige moslims bestempeld. Het is niet eenvoudig een precies beeld van de islamisering van Java te geven. In recente publicaties wordt bijvoorbeeld gesuggereerd dat enkele *wali* en heersers van Demak islamitische Chinezen waren. Deze zienswijze veroorzaakte flinke opschudding onder de leiders van de *santri*-gemeenschap, waarbinnen

Chinezen voornamelijk geassocieerd worden met woeker, opium, het eten van varkensvlees en andere, uit islamitisch oogpunt verdorven praktijken. Het staat echter vast dat er destijds in de *pasisir* sprake was van een sterke Chinese invloed. De architectuur van de streek vormt daarvoor het bewijs, evenals de oude *klenteng* langs de kust, in het bijzonder het syncretistische Sam Po (San-Bao) of 'Gedung Batu'-complex in Semarang met zijn Chinese en Javaanse cultusvoorwerpen.

Machtsstrijd om Java, 1630-1800

Twee grootmachten die elkaar de soevereiniteit over Java betwistten, verschenen begin 17de eeuw vrijwel tegelijkertijd ten tonele. Het in het binnenland gelegen Mataram werd gesticht door Senopati, wiens graf in Kota Gede bij Yogyakarta een bedevaartsoord is. Onder de gevierde heerser Agung, aan het bewind van 1613 tot 1646, breidde het rijk zich snel uit. In een poging de kusthandel te beheersen, werden Tuban, Gresik, Surabaya en Pasuruan veroverd. Agung voerde verder de Javaans-islamitische kalender in. Vanuit Mekka werd hem de sultanstitel verleend. Hij ligt begraven op de hoogste, meest vereerde plek van de vorstelijke begraafplaats Imogiri, twintig kilometer ten zuiden van Yogyakarta. De tweede macht die zich aandienende was Holland, dat in 1602 de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) had opgericht. In 1603

Links: De moskee van Japara met haar typisch hindoe-Javaanse *meru*-dak. **Boven:** Een Arabische handelaar arriveert in Indonesië. **Rechts:** Een *seni*-toernooi.

werd bij Banten, aan Java's noordkust, een handelsfactorij gesticht. Vanaf 1611 bezat Holland tevens een loge in het nabijgelegen Jacatra (Jayakarta of Jakarta), een haven die onder gezag stond van een leenman van Banten. In 1619 namen de Hollanders het gezag over, noemden de stad Batavia en bouwden er een voor die tijd onneembare vesting: het Kasteel. In 1628 en 1629 voerde Agung mislukte aanvallen op Batavia uit. Deze aanzienlijke wapenfeiten waren de eerste, en meteen ook de laatste rechtstreekse confrontaties tussen Mataram en de Hollanders. In de vele Mataramse successie-oorlogen die later volgden, koos de VOC telkens de zijde van één der rivalen.

De successie-oorlog van 1671 begon met een opstand die een eind maakte aan het bewind van de opvolger van Agung, Mangkurat I. De opstand stond onder leiding van vooraanstaande moslims en de Madurese prins Tarunajaya, en was gericht tegen Agung's anti-islamitische optreden. Met behulp van de Hollanders werd het verzet de kop ingedrukt en Mangkurat II op de troon geplaatst. Deze verplaatste zijn hoofdstad naar Kartasura; de ruïnes zijn ten westen van Solo te zien.

In de jaren tachtig van de 17de eeuw brak een nieuwe oorlog uit. Hoofdpersoon was ditmaal de gevluchte Balische slaaf Surapati, die had deelgenomen aan een Hollandse veldtocht tegen de sultan van Banten. Daarop was hij overgelopen naar het kamp van de sultan, die een coalitie vormde met een anti-Hollandse,

islamitische groepering. De VOC eiste zijn uitlevering en zond een expeditie naar Kartasura. Die eindigde in een slag met Surapati, heimelijk gesteund door Mangkurat II, waarin de Hollandse bevelhebber, de beroemde kapitein François Tak, en vele van zijn mannen sneuvelden. Surapati stichtte daarop een onafhankelijk vorstendom in Pasuruan, Oost-Java, waar hij uiteindelijk door de Hollandse expeditie van 1706-7 werd gedood. Zijn zoons bleven zich echter verzetten. Surapati zelf leeft als held voort in het Javaanse volkstoneel.

De eerste Javaanse successie-oorlog brak in 1704 uit en eindigde met de afzetting van Mangkurat III ten gunste van zijn oom, die met steun van de VOC als Pakubuwono I werd geïnstalleerd. In ruil daarvoor stond Pakubuwono het gewest Priangan in West-Java aan de Hollanders af, samen met Cirebon en de oostelijke helft van Madura. Surabaya kwam tegen het eind van zijn regering in opstand en bij zijn dood in 1719 brak er opnieuw een opvolgingstwist uit.

In 1740 ontstond het volgende ernstige conflict. Ditmaal was niet Mataram, maar Batavia de brandhaard. De bevolking van de stad bestond voor een groot deel uit Chinese handelaren, ambachtslieden, kleine kooplui en koelies in de suikermolens en arakstokerijen. Naarmate de toevloed van arme Chinezen, die de stad en omgeving onveilig maakten, groter werd, begon de Europese bevolking zich meer bedreigd te voelen. Hierop besloot de rege-

ring een aantal verdachten naar Ceylon over te brengen. De spanningen namen toe en in de paniek werden alle Chinese gevangenen vermoord. Rondzwervende Chinese benden trokken langs de noordkust oostwaarts tot in Kartasura, waar Pakubuwono II zich met zijn troepen bij de Chinezen aansloot. Het conflict eindigde met de val van Kartasura en de overdracht aan de Hollanders van een strook land ter breedte van 600 roeden (ruim 2,5 kilometer) langs de gehele noordkust, alsmede heel Java ten oosten van Pasuruan.

De Chinezen van Batavia, die verspreid over de stad woonden, kregen opdracht zich in een aparte wijk ten zuidwesten van de stadsmuren te vestigen: Kampung Cina, het tegenwoordige Glodok. Een andere consequentie van de Hollandse overwinning was, dat de Compagnie tegen betaling het recht kreeg om op het hele grondgebied van Mataram tol te heffen. Het monopolie werd, samen met een aantal andere rechten (marktrecht, opiumverkoop), doorverpacht aan Chinezen. Tenslotte resulteerde de oorlog in de verplaatsing van de hoofdstad naar Surakarta (Solo).

Intussen diende de volgende successie-oorlog zich aan, die in 1755 leidde tot de opdeling van Mataram in twee grote vorstendommen, Surakarta en Yogyakarta, en in 1757 tot de stichting van het kleine prinsdom Mangkunegaran, dat onder Surakarta viel. In 1813 werd een tweede prinsdom, Pakualaman, gesticht, dat onder Yogyakarta kwam te staan.

Na de tweedeling van Mataram werd in Yogyakarta een nieuw paleis gebouwd. Het opvallendste onderdeel daarvan was het Waterkasateel (Taman Sari), gewijd aan de mystieke eenwording van de sultans met de godin van de Zuidzee, Kangieng Ratu Kidul.

Tussen 1767 en 1777 leverde de VOC een lange, verbeterde strijd om het oostelijk deel van Java, dat haar formeel toebehoorde, maar feitelijk niet in Hollands bezit was. Dit resulteerde in de val van het laatste hindoe-Javaanse rijk, Blambangan, en in de ontvolking van grote delen van Oost-Java.

Vanaf het eind van de 18de eeuw was het hof van Surakarta het centrum van een sterke opleving van literaire activiteit. Vooral de aan het hof verblijvende dichtersfamilie Yasadipura schreef veel nieuwe en oorspronkelijk werken. Vrouwen speelden in het literaire en culturele hofleven een belangrijke rol. Het was gebruikelijk dat de vorst beschikte over een milite van jonge vrouwen, die hem niet alleen te paard en verkleed als mannen bij ceremoniële gelegenheden begeleidden, maar ook werden uitverkoren om hun schoonheid en bekwaamheid als danseres en musicienne.

- Ann Kumar

Linksboven: Van Linschoten, wiens *Itinerario* (1595) de Hollanders de weg wees naar Indië. **Links:** Jan Pietersz. Coen. **Boven:** Een treffen tussen de eerste Hollandse vloot en de strijdmacht van de prins van Banten (1596).

DE KOLONIALE TIJD

Java Onder Nederlands Bestuur

Na tientallen jaren van achteruitgang werd de VOC in 1799 opgeheven. Kort daarop viel de schaduw van de Napoleontische oorlogen over Java. In 1806 benoemde Napoleon zijn broer Lodewijk tot koning van Holland. Dit leidde in 1808 tot de aanstelling van de Fransgezinde maarschalk Daendels tot gouverneur-generaal van Java. Daendels liet met het oog op de verdediging van het eiland in hoog tempo een groot aantal militaire werken uitvoeren, waaronder de Grote Postweg, die van Anyer dwars over het eiland naar Panarukan voert en een revolutionaire ontwikkeling op vervoersgebied betekende. Zijn opvolger raakte Java kwijt aan de Britten; de jonge Thomas Stamford Raffles, de latere stichter van Singapore, werd van 1811 tot 1815 luitenant-gouverneur. Evenmin als Daendels had Raffles veel op met lokale heersers en adel (*priyayi*). In 1813 hief hij het sultanaat Banten op en annexeer-

de het grondgebied. Ook de sultans van Cirebon werden op een zijspoor gezet. Raffles probeerde ook het bestaande stelsel van verplichte levering van landbouwprodukten te veranderen in een modern systeem van belastinginning, het landrentestelsel. Daarvoor hield hij de eerste grootschalige volkstelling op Java. Hij trof ook maatregelen tegen de slavernij en schreef bovendien het eerste grote, westers-wetenschappelijke werk over Java en zijn bevolking, *The History of Java* (1817).

Volgend op een periode van politieke onrust en economische malaise in het sultanaat Yogyakarta, brak op het inmiddels weer in Nederlandse handen overgegangene eiland de laatste grote oorlog uit: de Java-oorlog (1825-1830). Daendels en Raffles hadden delen van het sultanaat geannexeerd en de sultan afgezet, terwijl Raffles' troepen de bibliotheek en de schatkist van het paleis hadden leeggehaald. Drastische veranderingen in de voorwaarden waaronder land aan de adel werd verpacht, hadden deze stand geen goed gedaan. En de Chinezen die de tolpoorten beheersten, dwongen gewapenderhand dermate hoge bedragen af, dat ook het platteland sterk verarmde.

De Javanen werden in de strijd aangevoerd door de charismatische Yogyakarta prins Diponegoro, een vroom, 'Javaans' moslim (in zijn autobiografie beschrijft hij hoe de godin Ratu Kidul hem verscheen). Dankzij de toegepaste guerrillatactie en grote steun van het volk duurde de Java-oorlog vijf jaar. Na een wapenstilstandsoverleg in 1828 werd Diponegoro tijdens een vredesbespreking in 1830 op dubieuze wijze gearresteerd en vervolgens naar Sulawesi verbannen, waar hij in 1855 overleed. Na beëindiging van de oorlog was ruim negentig procent van het eiland onder Nederlands gezag, tegen zestig procent in 1808.

Het cultuurstelsel

Met de invoering van het cultuurstelsel in 1830 nam het gouvernement de rol van producent en exporteur van tropische handelsgewassen van de ter ziele gegane VOC over. Voor de vereiste gedwongen arbeid werd zorggedragen door de Javaanse *priyayi* - de regenten (*bupati*) en hun ondergeschikten. In de loop van de 19de eeuw mat de *priyayi* zich steeds meer de allure van een inheems bestuurs-corps aan. Tot op grote hoogte bepaalde zij ook de sociale gedragsregels; tot het eind van de eeuw werd van Hollandse bestuursambtenaren verwacht, dat zij de symbolen en rituelen van het Javaanse rangenstelsel overnamen, zoals parasoldragers en de voetkus.

Daarentegen werd praktisch niets ondernomen om de Javaan iets van Europees onderwijs of westerse cultuur bij te brengen. Het gouvernement beperkte zich tot het voorkomen van verdere onlusten. Daartoe was het zaaien van tweespalt tussen aristocratie en islamitische voormannen het middel bij uitstek. Hoewel de vorsten niet meer in staat waren opstanden te leiden, werd de handhaving van het gezag na 1860 een steeds groter probleem: in Midden-Java opereerden talloze roversbenden (*kecu*) en ook Banten bestond grotendeels uit gevaarlijk niemandsland.

In deze periode ontwikkelden de vier Middenjavaanse hofstaten zich ieder op geheel eigen wijze. De Mangkunegaran specialiseerde zich in dans, literatuur en rijkunst. De Pakualaman kenmerkte zich door belangstelling voor literatuur en een sociaal bewustzijn, dat begin 20ste eeuw tot een interne tweespalt leidde. Het krijgshaftige verleden van de hoven leefde voort in de vorm van toernooien te paard en gevechten tussen tijgers en buffels, die tot ver in de 19de eeuw werden gehouden. In het kader van het cultuurstelsel werden land en mankracht aan de voedselproductie onttrokken en ingezet voor de teelt van exportgewassen. Daardoor ontstonden hongersnoden (in 1843 in Cirebon en van 1848 tot 1850 in Midden-Java), die een kwart miljoen slachtoffers eisten. Humanitaire kritiek op het cultuurstelsel, met Multatuli's beroemde *Max Havelaar* (1860) als onbetwiste koploper, vond

vooral bijval in kringen van particuliere ondernemers in de suikerindustrie. Vanaf 1863 werd een reeks wetsontwerpen aangenomen (kabinet Thorbecke), die kleinschalige hervormingen inhielden. Na 1870 was alleen de koffiecultuur nog verplicht. Pas in 1915 verdween het cultuurstelsel definitief.

Tussen 1885 en 1900 werden door de inspanning van particuliere Nederlandse ondernemingen enorme winsten gemaakt. Al voor die tijd waren veel moderne uitvindingen op Java doorgedrongen: telegraaf (1856), binnenlandse postertijen (1866), spoorwegen (meest na 1870) en telefoon (1882). Maar de Javaanse boeren verarmden, omdat er steeds minder werk was en de lonen daalden. Daarnaast bleef de rijstproductie achter bij de bevolkingsgroei, waardoor men steeds meer was aangewezen op maïs en cassave. Belangrijk was ook de sterke religieuze opleving in de tweede helft van de 19de eeuw. Mogelijk was de herbouw van de moskee van Demak in 1842 daarvan de voorbode. Mede dankzij de opening van het Suezkanaal nam het aantal Javaanse pelgrims naar Mekka na 1870 sterk toe.

- Ann Kumar

Links: Het Nederlandse bestuur nam Javaanse statussymbolen als de parasol over. **Boven:** Nederlandse tabaksfabriek op Java. **Volgende bladzijde:** Diner-dansant in Bandungs toonaangevende Hotel Homann, ca. 1920. Foto: Antiquariaat Acanthus, Utrecht.

OPKOMEND NATIONALISME

Sociale en Politieke Onrust

Aan de hervorming van de koloniale politiek die aan het eind van de 19de eeuw plaatsvond, lagen in het bijzonder twee ontwikkelingen ten grondslag: de verslechterende economische situatie van de boeren en een islamitische opleving, die door het gouvernement als toenemend 'fanatisme' omschreven werd. In 1899 publiceerde Mr. C.Th. van Deventer zijn opzienbarende artikel 'Een Eereschuld', waarin hij berekende dat Nederland een batig saldo van 187 miljoen gulden aan Indië behoorde terug te betalen. Aan de brochure 'De ethische koers in de koloniale politiek' van Mr. P. Brooshoofd (1901), ontleende het nieuwe beleid de naam 'ethische richting'. Deze publicaties, en een onderzoek naar de 'verminderde welvaart' van de Javanen, leidden tot nieuwe initiatieven: er kwamen ziekenhuizen, landbouwvoorlichtingsprogramma's, een nieuw inheems bestuursstelsel en een uitgebreid onderwijs-

systeem, dat onder meer inhield dat onderwijs op de Hollands-Inlandse scholen vanaf een zeker niveau in het Nederlands werd gegeven.

Geef de Javanen onderwijs!

Rond de eeuwwisseling waren regenten die Nederlands spraken een uitzondering. Eén van hen was de regent van Japara. Zijn dochter Raden Ajeng Kartini beschreef in briefvorm de besloten wereld, waarin vrouwen van de Javaanse adel (*priyayi*) leefden, en de gevolgen die afzondering, starre hiërarchie en polygamie met zich meebrachten. Ook beschreef zij voorvallen waarbij Javaanse intellectuelen werden vernederd, als ze het waagden de taal van hun 'meesters' te spreken.

Nederlandse deskundigen als Dr. C. Snouck Hurgronje brachten het argument naar voren, dat de oprukkende islam slechts het hoofd kon worden geboden als de inheemse leiders een positieve binding met de Nederlandse cultuur kregen én een aanzienlijker plaats binnen het bestuursapparaat. De sterkste roep om onderwijs kwam echter van de Javanen zelf. Voor haar vroegtijdige dood schreef Kartini het artikel 'Geef de Javanen onderwijs!' en opende ze een school in het huis van haar man, de regent. De pioniersgeest van Kartini wordt in het huidige Indonesië herdacht met de viering van Kartinidag.

Wat Kartini niet lukte, overzee onderwijs volgen, lukte een *priyayi* van hoge komaf wel.

Raden Mas Suwardi Surjaningrat (die zich later Ki Hadjar Dewantara noemde) kreeg die kans ironisch genoeg na van Java te zijn verbannen vanwege betrokkenheid bij de oprichting van de Indische Partij. Deze partij, in 1911 gesticht onder gemengd Nederlands, Indo-Europees en Javaans leiderschap, bracht het gouvernement in beroering met haar streven naar volledige onafhankelijkheid.

Hoewel hij kritisch tegenover het westerse onderwijs stond -het zou materialisme, individualisme en intellectualisme bevorderen en ten koste gaan van sociale waarden- werd Ki Hadjar Dewantara aangetrokken door de denkbeelden van Montessori, Fröbel en Dalton. Hij zette het idealistische onderwijssysteem Taman Siswa op, waarin sterk de nadruk werd gelegd op Javaanse cultuur en zelfstudie, en dat nog altijd bestaat.

Aan het onderwijssysteem dat tezelfdertijd door vooruitstrevende moslims werd opgezet, lag een in moreel en educatief opzicht geheel andere filosofie ten grondslag. Deze Muhammadiyah-scholen volgden het gouvernementsleerplan, maar voegden daar speciale klassen voor 'godsdienstonderwijs' aan toe. Ze weken daarmee af van de moskeescholen (*pesantren*), die volledig op de religie waren afgestemd. Ook dit systeem bestaat nog.

Nationalistische aanzetten

In de eerste decennia van deze eeuw werd

Java het centrum van een nationalistische beweging, die werd gestimuleerd door het nieuwe onderwijs dat westerse ideeën introduceerde en leerlingen uit een groot deel van de archipel gelegenheid bood elkaar te ontmoeten. De eerste moderne organisatie, Budi Utomo, was nog voornamelijk Javaans georiënteerd. Zij werd in 1908 opgericht om jongens uit de *priyayi* zowel een westerse opleiding als inzicht in hun eigen cultuur te geven. De leerlingen (ruim 10.000 in 1909) waren voornamelijk Javanen uit kringen van het binnenlands bestuur en de 'witte boorden'-stand. Sarekat Islam (Islamitisch Verbond), dat tot de eerste massale beweging in Nederlands-Indië zou uitgroeien, streefde aanvankelijk economische doelen na. Islamitische batikhandelaren uit Midden-Java verenigden zich in 1909 om het hoofd te kunnen bieden aan de keiharde concurrentie van de Chinezen. Na het uitbreken van anti-Chinese rellen, die door het gouvernement de kop werden ingedrukt, veranderde de vereniging van strategie en reorganiseerde zich in 1911 op meer algemene basis tot de Sarekat Islam.

De leiding was in handen van *priyayi* uit de middenklasse, maar de aanhang uit het volk zorgde voor een brede basis. In 1919 hadden naar eigen zeggen twee miljoen leden,

Links: Traditionele Javaanse *pesantren* of koran-school. **Boven:** De dokter djawa-school voor medische studenten in Batavia, begin 20ste eeuw.

een cijfer dat waarschijnlijk overdreven is, maar wel de grote aantrekkingskracht weer-geeft. Veel leden waren boeren, die eindelijk de kans kregen hun klachten te uiten en voor wie de islam zowel een religieuze oriëntatie als een bevestiging van hun etnische identiteit betekende. Nadat boze boeren in 1919 -in een sfeer van algemene onrust- suikeronder-nemingen in brand hadden gestoken, greep het gouvernement hardhandig in naar aanlei-ding van kleine ordeverstoringen die aan de Sarekat Islam werden toegeschreven. De maat-regelen kostten de beweging veel leden.

Een tweede grote 'internationale' ideologie die in Indië volksbewegingen en -leiders op de been bracht, was het marxisme c.q. socia-lisme. Het werd niet lang na de oprichting van de Sarekat Islam in Semarang geïntroduceerd en manifesteerde zich in eerste instantie in de vorm van een socialistische vleugel binnen deze vereniging. Tot de leiders behoorden Javaanse aristocraten (waaronder Suryoprano-to, de oudere broer van Ki Hadjar Dewantara) en voormannen van het spoorwegpersoneel. Hun veroordeling van het kapitalisme werd gedeeld door de principieel islamitische leden van de Sarekat Islam, al wensten deze zich tot het buitenlandse kapitalisme te beperken. Het verbond hield geen stand en in 1921 werden de socialisten uit de Sarekat Islam gezet.

Inmiddels was de voorloper van de Partai Komunis Indonesia (PKI) opgericht, een com-munistische organisatie die wedijverde met

de Sarekat Islam in het verlenen van steun aan de vakverenigingen, die nog in de kinder-schoenen stonden. Een staking binnen het pandhuiswezen leidde in 1922 tot de arresta-tie en verbanning van de leiders van zowel de Sarekat Islam als de PKI. Beide oppositiegroe-peringen werden door harde maatregelen van het gouvernement vleugellam gemaakt. De Sarekat Islam kreeg te kampen met interne ruzies en financiële problemen, maar de beter georganiseerde PKI bleef groeien.

Soekarno en de PNI

Sarekat Islam en PKI waren beiden geba-seerd op supra-nationale ideologieën en had-den daarom principiële bedenkingen tegen het nationalisme. In 1927 werd de Partai Nasional Indonesia (PNI) opgericht, een spe-cifiek werelds-georiënteerde, nationalistische organisatie onder leiding van een elite met een westerse opleiding. Hatta en Sjahrir (bei-den uit Minangkabau, Sumatra) hadden in Nederland gestudeerd en daar in hun studen-tenvereniging voor het eerst de term 'Indone-sia' als politiek begrip gebruikt. De Javaan Soekarno, de beroemdste PNI-leider, studeerde aan de Technische Hogeschool van Ban-dung, die in 1919 met particulier kapitaal was opgericht om het tekort aan ingenieurs uit Europa te kunnen opvangen. In 1924 werd de Rechtshogeschool opgericht en in 1929 de Medische Hogeschool. Tijdens de Tweede

ANTOUARIAT ACANTHUS - UTRICHT

Wereldoorlog fuseerden de drie instellingen en vormden de Universiteit van Batavia (nu de Universitas Indonesia).

Studenten aan deze instellingen gaven belangrijke impulsen aan het Indonesische nationalisme. In oktober 1928 legden zij tijdens een jeugdcongres in Batavia een 'Eed van de jeugd' (*Sumpah Pemuda*) af, waarin zij verklaarden te staan voor één vaderland (Indonesië), één natie (de Indonesische) en één eenheidstaal (het Bahasa Indonesia). Sindsdien kon geen enkele politieke organisatie het zich nog veroorloven het streven naar een onafhankelijke Indonesische staat te negeren. Maar het bleek bijzonder moeilijk dit doel te bereiken onder een koloniaal bewind, dat zich juist begon te distantiëren van de idealen van de ethische koers, in de overtuiging dat onderwijs het volk alleen maar ontevreden maakt.

De PNI-leiders konden het niet eens worden over de te volgen strategie, nadat gewelddadige opstanden in het verleden tot niets hadden geleid. Hatta en Sjahrir pleitten voor een organisatorische aanpak, gericht op het opzetten van coöperaties, vakbonden, scholen en hulpverlening aan boeren, in plaats van te blijven 'praten'. Soekarno vond de dialoog daarentegen een belangrijk middel om nationalist, moslims en marxisten in één massale beweging te verenigen, hetgeen naar zijn oordeel de enige mogelijkheid was om de onafhankelijkheid te bereiken.

Geen van allen kregen zij echter veel kans

hun strategieën te verwezenlijken. Soekarno werd van 1929 tot januari 1932 gevangen gezet en in augustus 1934 opnieuw gearresteerd en verbannen. Het jaar daarop volgden Hatta en Sjahrir. Alledrie kwamen pas vrij na de capitulatie van de Nederlanders in 1942.

De jaren dertig waren niet alleen een tijd van politieke onderdrukking, maar ook van economische malaise. Vanwege het catastrofale effect op de prijzen van landbouwproducten, trof de crisis Indië harder en langduriger dan andere landen. De planters ontsloegen hun koelies en de fabriekseigenaren hun arbeiders. Bij gebrek aan land konden de slachtoffers niet in hun geboortedorpen terecht. De belastingen bleven hoog en de levensstandaard daalde dramatisch. Voedsel met een lage voedingswaarde, zoals cassave, werd het hoofdbestanddeel van het dagelijks menu.

Tussen 1931 en 1936 verdween 158 miljoen gulden aan goud naar Nederland, voornamelijk afkomstig van de gouvernements-pandhuizen; het volk verkocht alles wat men niet strikt nodig had om in leven te kunnen blijven. In 1936-1937 was er sprake van een kleine opleving, maar die beperkte zich voornamelijk tot de buitengewesten.

- Ann Kumar

Links: De 'Rode Brug' (Jembatan Merah) in Surabaya, ca. 1900. **Boven:** Het 'Indische' Gedung Sate-gebouw in Bandung, voltooid in 1920. Het gebied is nu een welgestelde woonwijk.

OORLOG EN REVOLUTIE

Einde van de Koloniale Overheersing

Na de aanval op Pearl Harbour in 1941 verderden de Japanners binnen enkele maanden vrijwel geheel Zuidoost-Azië. In maart 1942 hadden zij Birma, Malakka en Indonesië bezet en werd alleen op Luzon nog weerstand geboden. Goed geïnformeerde Indonesiërs als Sjahrir hadden de komst van de Japanners voorzien, maar voor de meeste Indonesiërs betekende de verdrijving van het Nederlandse gezag een herziening van hun wereldbeeld.

De onaantastbare autoriteiten van weleer waren weg, en met hen hun taal, cultuur en economische structuur. Indonesiërs werden op hoge posten benoemd en het Bahasa Indonesia, en niet het Japans, verving het Nederlands. Aanvankelijk leek de nieuwe situatie een verbetering, maar dat veranderde naarmate de oorlog duurde. Exportgewassen werden vervangen door strategisch belangrijke produkten als tin, bauxiet, rubber, olie en rijst. Er ontstond een enorme inflatie en het vervoer over land en zee stortte volledig in. Het land werd onder militair gezag geplaatst, de Kempetai (geheime politie) maakte zich alom gevreesd, en het gruwelijke *romusha*-stelsel van dwangarbeid aan projecten als de Birmaspoorweg werd ingevoerd. Vordering van rijst tegen erbarmelijke prijzen veroorzaakte schrikbarende ondervoeding en de zuigelingensterfte was hoger dan ooit tevoren. Velen stierven de hongerdood of werden het slachtoffer van epidemieën.

Politieke participatie en propaganda

In tegenstelling tot de Nederlanders stonden de Japanners politieke activiteiten toe, met name om ze in dienst te stellen van hun eigen (oorlogs)doeleinden. Politieke leiders werden gebruikt voor sociale controle en propaganda, maar kregen daarnaast soms ook -en voor het eerst- enige invloed in beleidskwesties.

De Japanners stemden hun beleid af op de kracht van de vooroorlogse nationalistische bewegingen. Dat hield onder meer in dat zij

voor Indonesië pas op een veel later tijdstip zelfbestuur voorzagen dan bijvoorbeeld voor Birma, en dat de politieke participatie op Java groter was dan op de andere eilanden. Nationalistische leiders als Hatta, Sjahrir en Soekarno werden vrijgelaten en gedwongen om samen te werken. Hatta en Soekarno deden dat door op de voorgrond te treden bij staatszaken, Sjahrir hield zich op de achtergrond bezig met semi-ondergrondse jeugdgroepen. Hatta en Soekarno waren betrokken bij organisaties als Djawa Hokokai ('Javaanse hulp-troepen'), opgericht in 1944 toen het er somber voor de Japanners begon uit te zien. Hoewel de Indonesische leiders niets op eigen houtje mochten ondernemen, hadden zij voor het eerst toegang tot een uitgebreid communicatie- en propagandanetwerk, waarmee zij miljoenen Indonesiërs bereikten. Gevolg was dat de bevolking na de oorlog vertrouwd was met Soekarno's stem en welsprekendheid. De islamitische groeperingen werden door de bezetter samengebracht in één overkoepelende organisatie, de Masyumi.

Het Japanse beleid om het volk bij de oorlogspanningen te betrekken, leidde onder andere tot de oprichting van inheemse milities, waaronder de PETA ('Verdedigers van het vaderland'), bestaande uit ongeveer honderd getrainde bataljons, en de Heiho, een hulp-corps binnen het Japanse leger. Ook stelden de Japanners een commissie in om de onafhankelijkheid van Indonesië voor te bereiden.

De onafhankelijkheidsverklaring

In augustus 1945 volgden de gebeurtenissen elkaar snel op. Op 6 augustus werd Hiroshima gebombardeerd, op 15 augustus gaven de Japanners zich over en op 17 augustus proclameerden Soekarno en Hatta de Republiek Indonesia. Op deze datum, die sindsdien wordt gevierd als onafhankelijkheidsdag, wapperde voor het eerst de nationale rood-witte vlag.

De geallieerden beschouwden de onafhankelijkheid als een schijnvertoning, een poging van een kleine groep 'collaborateurs' om de macht in handen te houden zonder steun van het volk of wettelijke erkenning. De geallieerde troepen die zes weken later op Java en Sumatra arriveerden om het Nederlandse gezag te herstellen, constateerden echter dat de Indonesische republiek al een soort regeringsapparaat in werking had gesteld, dat

Rechts: De 'Proklamasi Kemerdekaan' van 17 augustus 1945, voorgelezen door Soekarno. Rechts van hem Hatta.

bovendien kon rekenen op aanzienlijke steun van vooral jongeren. Er was een republikeins leger, samengesteld uit allerlei kleine gevechtseenheden, restanten van de door de Japanners opgeheven PETA. Ook Japanse wapens waren in Indonesische handen overgegaan, ondanks een overeenkomst die dit verbood.

Eind oktober arriveerden Britse troepen in Surabaya, die bij aankomst werden aangevalen door soldaten en jeugdgroepen. Soekarno en Hatta moesten worden overgevlogen om de Britten te sparen. Niettemin werd een Britse brigadier vermoord. Nadat op voorspraak van Soekarno 6000 geïnterneerde Nederlanders waren geëvacueerd en Indiase troepen aan land gezet, besloten de Britten Surabaya alsnog met een aanval te straffen, daarmee de Indonesiërs tegen zich in het harnas jagend.

De nieuwe republikeinse gouverneur van Oost-Java verklaarde, dat de stad zich tot het bittere einde zou verdedigen en de Britten waren verbijsterd over de felheid van het verzet. Ondanks luchtaanvallen en beschietingen vanaf zee kostte het de Britten drie dagen om tweederde van de stad in handen te krijgen. Uit het feit dat de gevechten nog drie weken aanhielden, kon de wereld afleiden hoe intens de drang naar onafhankelijkheid in Indonesië was. De stad werd beroemd om de pro-republikeinse radio-uitzendingen van K'tut Tantri ('Surabaya Sue'), een Britse die lang op Bali had gewoond en zich voor de Indonesische zaak inzette. Sinds de slag om Surabaya wor-

den op 10 november, de Dag der Helden (*Hari Pahlawan*), de gesneuvelde herdacht.

Nadat Nederlandse troepen de geallieerden begin 1946 hadden vervangen, slaagde Nederland er in op Sulawesi een regering te vestigen, die een groot deel van de buitengewesten beheerste. Na het accoord van Linggajati, november 1946, werd de republiek (Java en Sumatra) uitgenodigd met Nederland samen te werken aan een Indonesische federatie. De partijen werden het niet eens. Nederland besloot militaire druk te gebruiken en begon in juli 1947 zijn eerste politionele actie. Grote steden en verbindingswegen in Oost- en West-Java werden bezet en onder regionaal bestuur geplaatst. In de Renville-overeenkomst van januari 1948 werd deze situatie bekrachtigd, een vernedering die Indonesië onder Amerikaanse druk moest slikken. Op 18 december 1948 startte Nederland een tweede politionele actie, en werd de republikeinse hoofdstad Yogyakarta ingenomen. De koloniale mogendheid verspeelde daarmee zijn krediet bij de internationale gemeenschap en de VS schortten de Marshallhulp aan Nederland op. Een jaar later, op 27 december 1949, droeg Nederland officieel de soevereiniteit over aan een federale Indonesische staat, met uitzondering van westelijk Nieuw-Guinea. De federale structuur hield niet lang stand. In augustus 1950 hadden alle staten hun macht afgestaan aan één ongedeelde Republiek Indonesia.

- Ann Kumar

DE REPUBLIEK

Nieuwe Orde en Geleide Democratie

Na het vertrek van de Nederlanders stonden de Indonesische leiders voor de bijna onmogelijke taak een parlementaire democratie op te bouwen in een multi-etnische en multi-ideologische natie, die te gronde was gericht door jaren van depressie en oorlog. Een natie met een gigantisch percentage analfabeten (93,5 procent) en een kleine elite zonder noemenswaardige regeringservaring, die verscheurd dreigde te worden door radicale linkse en islamitische krachten. Gezien deze omstandigheden mag het voortbestaan van Indonesië een wonder heten.

De in 1945 opgestelde grondwet van de nieuwe, seculiere staat was gebaseerd op de Pancasila of 'vijf grondslagen': nationale eenheid; internationalisme of humaniteit; democratie; sociale rechtvaardigheid; geloof in een almachtige God. Aan islamitische zijde, waar men zich sterk had gemaakt voor een islamitische

staat, was het ongenoegen groot. Een reeks opstanden was het gevolg. De Javaanse mysticus S.M. Kartosuwirjo proclameerde in 1948-1949 een islamitische staat (Darul Islam) in West-Java, en kreeg steun van moslims uit Zuid-Sulawesi en Aceh. De Darul Islam-rebelie hield op Java aan tot 1965.

Economische en politieke spanningen

De Indonesische economie werd gedomineerd door een kleine groep machtige, hoofdzakelijk Nederlandse firma's. Voor zover van een lokale middenstand sprake was, bestond deze uit Chinezen met weinig politieke invloed. De politiek werd beheerst door westers opgeleide Indonesiërs uit Javaanse *priyayi*-families, die nauwe banden hadden met het ambtenarenapparaat. Ook het grote, heterogene leger was een politieke factor van betekenis.

In de in 1950 ingestelde volksvergadering hadden talloze, tijdens de onafhankelijkheidsstrijd ontstane partijen zitting, die de meest uiteenlopende belangen vertegenwoordigden. Tussen 1949 en 1957 waren er niet minder dan zeven kabinetten, die met name na 1952 geconfronteerd werden met economische achteruitgang en een verslechterende relatie tussen leger en burgerij.

Voorafgaand aan de eerste verkiezingen van 1955 vonden verhitte debatten plaats, waarin Pancasila en islam de hoofdthema's waren. De verkiezingsuitslagen boden geen uitzicht

op een stabielere en daadkrachtiger regering. Naast vier grote partijen (PNI, Masyumi, Nahdatul Ulama en PKI) waren er niet minder dan 25 kleine met tussen de één en acht zetels.

Een tweede bron van zorg was het onvermogen van de regering om haar gezag in heel Indonesië te doen gelden. Het nabije West-Java onder de Darul Islam gaf al problemen, en in de jaren 1956-1957 deden zich militaire machts-grepen voor op het rijke, qua export belangrijke Sumatra en in Oost-Indonesië. In West-Sumatra stelden militaire dissidenten en politieke leiders, vooral van de Masyumi, in 1957 een tegenregering in. Gezien de weinig daadkrachtige regering en de aarzelende legerleiding, leek de opstand een serieuze bedreiging voor de eenheid van Indonesië te vormen. Persoonlijk ingrijpen van president Soekarno deed het tij keren. Hij kondigde de staat van beleg af, waarop het leger de opstand de kop indrukte. Soekarno liet het daar niet bij. Hij sprak zich openlijk uit tegen de parlementaire democratie. In 1956 had hij in een toespraak met de veelzeggende titel 'Laten we de partij en begraven', al eens op ingrijpen gezinspeeld. Nu stelde hij voor de politieke partijen te vervangen door 'functionele groepen' zoals vrouwen, arbeiders, jeugd, boeren en leger, allen samenwerkend binnen één kader, dat hij 'geleide democratie' noemde. In 1960 maakte het parlement plaats voor een lichaam, waarin de 'functionele groepen' vertegenwoordigd waren.

Soekarno's koorddans

President en leger maakten onder de 'geleide democratie' de politieke dienst uit. De nationalisatie van Nederlandse plantages en andere ondernemingen leverde vooral het leger economisch voordeel op. In de politiek slaagde Soekarno erin de drie hoofdstromingen (nationalisten, moslims en communisten) op één lijn te brengen. Hij trad daarbij op tegen diegenen, die weigerden samen te werken.

De aanhang van de PKI groeide spectaculair. Sommigen menen dat Soekarno sterk naar links overhelde. Anderen wijzen er op, dat hij weliswaar gebruik maakte van communistische retoriek, maar de communisten slechts een geringe rol in de regering toebedeelde. De toenadering zou vooral bedoeld zijn om andere groeperingen, met name het leger, in te tomen. Dit was de communisten vijandig gezind en streefde, anders dan de PKI, naar een centraal gezag en ideologische eenheid. In een poging zijn aanzien te verhogen stortte Soekarno zich in een aantal militaire avonturen. Van 1957 tot 1962 voerde hij een uitein-

delijk succesvolle actie voor de overdracht van westelijk Nieuw-Guinea (Irian Jaya). Na de inlijving in 1963 zocht hij een nieuwe confrontatie. Een militair conflict met Maleisië met betrekking tot Sarawak en Sabah op Borneo liep echter op niets uit.

Tijdens de geleide democratie verslechterde de economische situatie dramatisch. De inflatie steeg tot recordhoogte en de levensstandaard van de Javaanse middenklasse, en met name de ambtenaren, daalde schrikbarend.

Einde van een tijdperk

De sterke communistische PKI streefde naar landhervorming op het overbevolkte Java. Toezeggingen van Soekarno leverden echter niets op en in 1964 ontstonden in Klaten ernstige conflicten tussen doodarme boeren en rijke grondbezitters. Soortgelijke botsingen (met steekpartijen, kidnapping, brandstichting en gewapend treffen) tussen islamitische landeigenaren en PKI-aanhangers vonden plaats in Banyuwangi, Jember, Jombang, Kediri, Sidoarjo en Bangil. Het gerucht ging dat de communisten spoedig wapens uit China zouden ontvangen en van plan waren de macht over te nemen. De vraag hoe lang Soekarno, mede gezien zijn verslechterde gezondheids-toestand, nog in staat zou zijn escalatie van het geweld te voorkomen, hield de gemoederen in 1965 bezig, het jaar dat Soekarno zelf de naam *tahun vivre pericooloso* ('het jaar van gevaarlijk leven') had meegegeven.

De gebeurtenissen bereikten een climax in de vroege ochtend van de eerste oktober. Zes generaals, waaronder bevelhebber Yani, werden ontvoerd en vermoord. De radio meldde dat luitenant-kolonel Untung de macht had overgenomen. Deze liet weten in actie te zijn gekomen om een staatsgreep van generaals, in opdracht van de Amerikaanse geheime dienst CIA, te verijdelen.

Het is de vraag of de ware toedracht ooit aan het licht zal komen. Maar de gevolgen van de kortstondige coup, die de volgende ochtend door generaal Suharto werd neergeslagen, waren wel duidelijk. Het betekende het einde van Soekarno's lange koorddans. Stukje bij beetje werd hem de macht ontnomen, en in maart 1967 werd Suharto tot waarnemend president benoemd. Het betekende tevens het einde van de PKI. Hoewel onduidelijk is of de partij bij de staatsgreep betrokken was, maakten leger en islamitische grondbezitters

Links: President Soekarno en vice-president Hatta met het eerste kabinet (1950).

van de situatie gebruik om met de communisten af te rekenen. Ongeveer een half miljoen (vermeende) aanhangers werden gruwelijk vermoord, hoofdzakelijk op Bali en in Midden- en Oost-Java, terwijl een nog aanzienlijk groter aantal achter de tralies verdween. Het leger bouwde een onwrikbare machtspositie op, in samenwerking met moslims, studenten en intellectuelen, die ontevreden waren met de geleide democratie.

Suharto's 'Nieuwe Orde'

Werden de jaren 1942-1965 gekenmerkt door oorlog, rebellie en agressieve ideologische propaganda, de periode daarna is verhoudingsgewijs zeer rustig verlopen. Suharto's regeerstijl is die van een traditionele Javaanse heerser: gereserveerd en onverstoort. Nadat hij, met steun van de moslims, aan de macht was gekomen, stemde hij toe in de oprichting van een nieuwe islamitische partij (Partai Muslimin Indonesia), waaruit echter een groot aantal van de vroegere leiders werd geweerd. In maart 1968 vergrootte Suharto de afvaardiging van het leger in het parlement. Daarop werd hij voor vijf jaar tot president benoemd. Ook werd besloten in 1971 verkiezingen te houden. Tegen die tijd besloot de regering de Golkar, een federatie van 'functionele groepen' uit de tijd van de geleide democratie, om te vormen tot een politieke partij. Steunend op ambtenarenapparaat en

leger behaalde Golkar in alle verkiezingen ruim zestig procent van de stemmen.

Na de verkiezingen van 1971 werden de overige politieke partijen gedwongen op te gaan in twee grote groeperingen: de Verenigde Partij voor Ontwikkeling (PPP) en de Indonesische Democratische Partij (PDI). Beiden kennen grote interne spanningen en met name de hevig gedesillusioneerde moslims hebben sindsdien voor politieke conflicten gezorgd. In 1984 liepen islamitische demonstraties in Tanjung Priok bij Jakarta uit op botsingen met de politie, waarbij tientallen doden vielen. Terreurdaden als kapingen kostten menige islamitische terrorist het leven.

Toch heeft de islam op Java de afgelopen decennia aan invloed gewonnen. Het aantal moskeeën, hun rijkdom en aantal bezoekers namen toe. Hetzelfde geldt voor het aantal mensen, dat de vijf dagelijkse gebeden in acht neemt, het aantal jonge vrouwen in islamitische dracht, de *kiblat*-wijzers in de hotels die de richting van Mekka aangeven en de populariteit van islamitische muziek en *dangdut*-groepen als die van Rhoma Irama.

Onder Suharto's 'Nieuwe Orde' (in tegenstelling tot de 'Oude Orde' van Soekarno) kwamen sociale en economische ontwikkelings-

Boven: Op 11 maart 1967 draagt Soekarno de presidentschappelijke macht officieel over aan generaal Suharto. **Rechts:** De landbouw krijgt onder de 'Nieuwe Orde' de hoogste prioriteit.

programma's tot stand, die de overgrote meerderheid van de Indonesiërs ten goede zijn gekomen. Het inkomen per hoofd steeg de afgelopen twintig jaar met een jaarlijks gemiddelde van 4.6 procent opzienbarend naar 550 dollar in 1990. Het aantal Javanen dat beneden de armoedegrens leeft, daalde van veertig procent (32.4 miljoen) in 1976 tot 17 procent (19.5 miljoen) in 1987. De kindersterfte werd tot de helft teruggebracht en het percentage schoolgaande kinderen verdubbelde tot ruim negentig procent. Maar nog spectaculairder is dat 's werelds dichtstbevolkte eiland in de eigen rijstbehoefte voorziet. Dankzij de invoering van veredelde rijstrassen en betere landbewerkingsmethoden nam de productie toe van 17.9 miljoen ton in 1979 tot 27 miljoen ton in 1987.

De vooruitgang is grotendeels te danken aan de hoge olieprijs. Olieproducent Indonesië neemt binnen de OPEC de vijfde plaats in, ondanks problemen tengevolge van wanbeleid in 1975 en de daaropvolgende reorganisatie van het staatsoliebedrijf Pertamina. In antwoord op de recessie van 1982 en de sterke daling van de olieprijs in 1986, heeft in het overheidsbeleid bescherming van de eigen markt en productie plaatsgemaakt voor het aantrekken van buitenlandse investeringen. Een snelle, vooralsnog aanhoudende groei was het resultaat. Buitenlandse investeringen namen toe van 1.4 miljard dollar in 1987 tot 3.9 miljard in 1989, en de export van 3.9 mil-

jard dollar in 1982 tot 13.5 miljard in 1989. Verwacht wordt dat de industriële groei, gemiddeld acht à tien procent, in de komende jaren aan zal houden. Indonesië wordt steeds meer beschouwd als 'het laatste toevluchtsoord' voor fabrikanten uit Japan, Korea, Taiwan, Hong Kong en Singapore, op zoek naar goedkope arbeidskrachten en onontgonnen markten. De grootste investeringen hebben betrekking op textiel, schoenen, voedingsmiddelen en houtprodukten.

Critici zijn van mening, dat Indonesië door deze ontwikkelingen te zeer afhankelijk van buitenlands kapitaal is geworden en dat de kloof tussen rijk en arm is vergroot. Vooral de Chinees-Indonesische minderheid, die de particuliere kapitaalmarkt beheerst en het sterkst heeft geprofitteerd van de recente opleving, is het mikpunt van kritiek. De grootste uitdaging voor de 'Nieuwe Orde' is het scheppen van banen en het realiseren van een hogere levensstandaard. De werkloosheid is hoog (40 procent) en jaarlijks doen 2.3 miljoen jongeren hun intrede op de arbeidsmarkt. In 2010 zal Java's bevolking de 150 miljoen hebben bereikt en alleen een snelle industrialisatie kan ervoor zorgen dat elementaire zaken als voedsel, behuizing, gezondheidszorg en onderwijs tegen die tijd toereikend zijn. Men kan zich afvragen of de natuurlijke rijkdommen van het land tegen een dergelijke aanslag bestand zullen zijn.

- Ann Kumar

BEVOLKING

Java's Vijf Regionale Culturen

In tegenstelling tot de rest van Indonesië is Java in etnisch opzicht tamelijk homogeen. De bevolking van het eiland bestaat uit Javanen, Sundanezen en Madurezen. De twee eerstgenoemde groepen vormen de autochtone bevolking, terwijl de Madurezen, de bewoners van het naburige eiland Madura, sinds de 18de eeuw in groten getale naar Oost-Java migreerden. De Javanen maken ongeveer tweederde van de totale bevolking uit, de Sundanezen en Madurezen respectievelijk twintig en tien procent. De buureilanden Sumatra en Borneo zijn veel dunner bevolkt en etnisch gezien aanzienlijk heterogener dan Java.

In cultureel opzicht is de verscheidenheid groter. Van oudsher worden op het eiland vier grote cultuurgebieden onderscheiden: het Javaanse kerngebied, de noordkust, het Pasundan- of Sundagebied in West-Java, en Blambangan in de Oosthoek. Het eiland Mad-

ura vormt een vijfde gebied; het heeft sterke culturele banden met de tegenoverliggende kuststrook van Oost-Java.

Het Javaanse kerngebied

Het bekendste cultuurgebied is het kerngebied van Midden- en Oost-Java. Het is de regio van de Javaanse culturele traditie, aangeduid als *kejawen*. Het gebied is in cultureel opzicht toonaangevend; zijn taal, kunst en omgangsvormen gelden als de meest verfijnde van Java. Hier, in eigen omgeving, heeft de Javaanse aristocratie zich staande weten te houden. Het is ook de streek waar de meeste generaals, politieke leiders en zakenlieden van Indonesië vandaan komen.

Het *kejawen*-gebied strekt zich uit van Banyumas in het westen tot Blitar in het oosten en omvat de rijkste en dichtstbevolkte agrarische regio van Indonesië. De vulkanen die het landschap domineren liggen tamelijk ver uiteen en worden gescheiden door brede valleien, die rijk zijn aan water en zich daardoor uitstekend lenen voor de natte rijstbouw. Het is niet toevallig dat juist in deze streek de machtigste koninkrijken van het oude Java tot ontwikkeling kwamen.

De 18de-eeuwse paleizen van Yogyakarta en Surakarta vormen het centrum van het *kejawen*-gebied. De aristocratische verfijning van de hoven heeft duidelijke sporen nagelaten in taal, kunst en cultuur van de streek. In de

ERIC OEV

Etnische Groepen op Java

omgangsvormen overheerst ingetogenheid. Ook de textiele versieringen getuigen van deze 'beheersing', met hun nadruk op sobere aardkleuren als *soga*-bruin en indigoblaauw. Gezien de hoofse erfenis is het niet verwonderlijk, dat de bevolking veel belang hecht aan sociale status. Statusverschillen komen onder meer tot uitdrukking in een ingewikkeld systeem van hogere en lagere taalsoorten, elk met hun specifieke woordenschat en toepassing. (Zie 'Taal en Letterkunde', blz. 72.) In religieus opzicht is de bevolking nogal heterogeen. Zoals overal op Java overheerst de islam, maar er zijn grote verschillen tussen orthodoxe moslims, die veel belang hechten aan gebed, studie van de koran en islamitische hoogtijdagen, en 'Javaanse' moslims, voor wie de mystiek, plaatselijke rituelen en het oeroude Javaanse gewoonterecht (adat) belangrijker zijn. Frequentie conflicten tussen beide groeperingen hebben ertoe geleid, dat sommige moslims tot het christendom of hindoeïsme overgingen. In enkele Middenjavaanse steden maken de christenen zo'n twintig procent van de bevolking uit.

De noordkust

De tweede regio met een duidelijk eigen cultuur is de grote noordelijke kustvlakte of *pasisir*, die zich uitstrekt van Cirebon in het westen tot Surabaya en Pasuruan in het oosten. De bewoners zijn in etnisch en taalkundig opzicht Javanen, maar hebben door eeuwenlange handelscontacten veel gemeen met de Maleissprekende kooplieden en zeevaarders uit andere kuststreken van de archipel. In vergelijking met het Javaanse kerngebied is de bevolking van de *pasisir* directer, minder gereserveerd en in hogere mate islamitisch. De *kejawan*-Javaan beschouwt de *pasisir*-Javaan als nogal grof en agressief. De in het binnenland hooggewaardeerde zachte gelaatstrekken, ronde gezichten en naar binnengekeerde blik, maken aan de kust plaats voor

scherpe gelaatstrekken en krullend haar, bewijzen van de vermenging van *pasisir*-Javanen met Maleiers, Arabieren en Indonesiërs van andere eilanden. Ook de kleding verschilt sterk; de *pasisir*-batik toont uitbundige kleuren: felrood, groen, blauw en geel.

De kustbevolking is, zeker qua aard, stedelijk en burgerlijk, terwijl het kerngebied een meer landelijk en feodaal karakter heeft. Toen de Nederlanders in de 19de eeuw de Javaanse infrastructuur verbeterden, vestigden *pasisir*-ondernemers zich als zakenlui in het binnenland. Ze introduceerden er de orthodoxe islam, alsmede hun voorkeur voor trommels en tamboerijnen boven gamelan, voordracht uit de koran boven wayang, en de vechtsport *silat* boven de door India beïnvloede hofdansen.

De Sundanezen van West-Java

De Sundanezen in het bergland van West-Java vormen op de Javanen na de grootste etnische groep. Hun taal vertoont meer verwantschap met het Maleis of Minangkabaus dan met het Javaans. Van de Javanen hebben zij wel het systeem van hoge en lage taal overgenomen, dat een belangrijke indicator van sociale status is, evenals vele vormen van *kejawan*-dans, literatuur, gamelanmuziek en schimmenspel.

De Sundanese cultuur verschilt op twee punten sterk van de Javaanse: de invloed van de islam is sterker, de sociale hiërarchie daarentegen minder rigide. Het Sundagebied is heuvelachtig en was, tot begin vorige eeuw, dichtbebost en dunbevolkt. De bevolking bedreef droge rijstbouw (ladangbouw) en woonde in kleine, afgelegen gehuchten, waardoor de in-landse vorsten weinig vat op hen hadden.

Hoewel de streek ook hofculturen gekend heeft, waren deze kennelijk niet vermogend genoeg om heiligdommen van het monumentale Midden- en Oostjavaanse type op te rich-

Links: Ruim de helft van de Javaanse bevolking is jonger dan 18 jaar.

ten. Met de openlegging van het binnenland in de 19de eeuw ten behoeve van de koffie-, thee- en kinaproductie, kreeg het hoogland het karakter van een bufferstaat, hetgeen de individualistische aard van de bevolking nog versterkte. De sterke invloed van de islam komt tot uiting in het Sundanese schimmenspel, dat zich vooral baseert op islamitische volksverhalen en minder dan de Middenjavaanse wayang op de klassieke Indiase epen. Een kleine Sundanese gemeenschap - de Badui in het zuidwestelijke bergland - heeft zich tot op de dag van vandaag aan de invloed van de islam onttrokken. De Badui-religie is een mengeling van pre-islamitisch polytheïsme en hindoeïstische liturgie. De Badui zijn boeren die leven volgens de pre-islamitische tradities van

gi) wist zijn onafhankelijkheid echter tot ver in de 18de eeuw te bewaren. Na de val van het rijkje werd de autochtone bevolking, bekend als de Osing, geïslamiseerd. De Osing wisten echter hun dialect, traditionele kunstvormen en adat te behouden, die vandaag de dag dan ook uniek zijn op Java.

Een zuiverder, meer boerse variant van deze Oostjavaanse cultuur is te vinden bij de Tenggerezen, die in het bergland rond de Bromo en Semeru wonen. Na de val van Blambangan weigerden zij zich tot de islam te bekeren. Ondanks herhaalde invallen van islamitische legers die het op slaven voorzien hadden, werd het afgelegen bergland nooit onderworpen. Nu nog, 500 jaar na de val van Majapahit, reciteren Tenggereze priesters gebeden voor Siwa, Brahma en Wisnu. Maar in tegenstelling tot de eveneens hindoeïstische Baliërs, hebben zij geen banden gehad met de hindoeïstische hoven, waardoor een rol als behouders van de grote Oudjavaanse literatuurschat niet voor hen was weggelegd.

De oorlogen tussen de islamitische legers van Midden-Java enerzijds en de Tenggerezen en Blambangan anderzijds, dunden de bevolking van de Oosthoek flink uit. Tegen het begin van de 19de eeuw lagen de meeste nederzettingen in puin. Daarop stimuleerde het Indische gouvernement de migratie van arbeiders voor de koffie- en suikerondernemingen, die in het gebied werden aangelegd. Nieuwkomers uit Midden-Java vestigden zich langs de zuidkust en in Malang en Lumajang, terwijl de noordkust voornamelijk door Madurezen werd bevolkt.

De Madurezen

De Madurese samenleving is overduidelijk beïnvloed door Maleise zeevaarders uit de kustgebieden van West-Indonesië. Madura is heuvelachtig en droog. De bovenste bodemlaag is ernstig geërodeerd. Landbouw is daarom bijna onmogelijk en de bevolking is uitermate arm. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de Madurezen zich van oudsher met de zeehandel bezighouden. Sommigen werkten als huurling voor Javaanse vorsten en -later- de Hollanders. De Javanen hebben de neiging op de Madurezen neer te kijken, maar wat gevechtstechnieken betreft moeten zij in hen hun meerderen erkennen en bovendien vrezen zij de Madurese 'heethoofdigheid'. De Madurezen stellen op hun beurt, dat zij veel moediger zijn dan hun Javaanse 'concurrenten', en bovendien betere moslims.

Tot de eerste Madurezen die naar Java

hun voorouders. Ten onrechte worden ze soms als een aparte etnische groep beschouwd.

Blambangan: het ruige oosten

De 'Oosthoek' van Java begint even ten westen van Malang en strekt zich uit tot Straat Bali. Het gebied wordt ook wel Blambangan genoemd, ter herinnering aan het gelijknamige Hindoejavaanse rijk dat hier vroeger lag. De Oosthoek is de ruigste en in cultureel opzicht meest gevarieerde streek van Java. Na de val van het hindoe-boeddhistische Majapahit in de 16de eeuw, voerden Javaanse islamitische legers herhaaldelijk aanvallen uit op de Oosthoek. Het kleine Blambangan (de hoofdstad lag even ten zuiden van Banyuw-

migreerden behoorden veel religieuze leermeesters, die geestelijke centra in het leven riepen met godsdienstscholen (*pesantren*) als middelpunt. Het resultaat daarvan is vandaag de dag alomtwaareneembaar: van vrouwenkleding tot de invloed van islamitische partijen op de nationale verkiezingen.

Nieuwe scheidslijnen

In de vijf bovengenoemde gebieden kwamen evenzovele traditionele culturen tot bloei. Vanwege het feit dat de onderlinge grenzen nooit waterdicht waren, is er van oudsher sprake geweest van een zekere beïnvloeding, terwijl recente migraties ertoe hebben geleid, dat elementen van elk van deze culturen over heel Java verspreid werden.

Binnen de gebieden is van oudsher ook sprake van duidelijke verschillen. Bergbewoners waren (en zijn) bijvoorbeeld veel directer dan bewoners van de laagvlakte, die zij als snobistisch beschouwen. Andersom vinden laaglanders de bergbewoners maar boerenkinkels. Wat de godsdienstige beleving betreft neigen aristocraten naar het mystieke, handelaren naar het orthodoxe en boeren naar een mengvorm van ideeën.

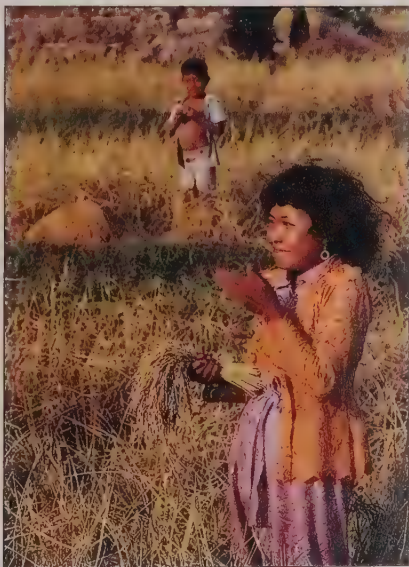
De traditionele culturele en etnische scheidslijnen hebben aan belang ingeboet. Ze zijn overvleugeld door moderne verschillen, met name tussen de stadse middenklasse en de plattelandsbevolking. Hoewel de stedelingen slechts een kwart van de bevolking uitmaken, staan zij aan de basis van een nieuwe 'Indonesische cultuur', die via massaal onderwijs en de massamedia wordt doorgegeven. Een enkeling daargelaten lijken de Javanen, Sundanezen en Madurezen uit de stadse middenklasse tegenwoordig meer geïnteresseerd in auto's, televisie en popmuziek, dan in de traditionele wayang en gamelan.

In tegenstelling tot het moderne Bali is op Java de dorpsamenleving in het (afgelegen) binnenland de behoeder van de traditionele cultuur. De boeren, niet de stedelingen, houden maskerdans en schimmenspel in ere. Veel stedelingen hebben zulke voorstellingen zelfs nog nooit van hun leven gezien, behalve dan op de televisie.

In weerwil van alle regionale en etnische verschillen, die de buitenlandse nieuwkomer overigens niet of nauwelijks zullen opvallen, hebben de Javanen enkele diepgewortelde kenmerken gemeen. Allereerst valt op dat men van gemoedelijkheid en gezelligheid houdt. Ontspanning en amusement zoekt men bij voorkeur in veelzijdig en intensief contact

met anderen. De Javanen hebben er een speciaal woord voor: *ramé*. Daarmee duidt men de ontspannen en gezellige sfeer aan, die als vanzelf ontstaat zodra Javanen elkaar ontmoeten. Vooroorlogse Europese psychologen werden al getroffen door het feit, dat manische depressiviteit op het eiland zelden voorkwam. De Javanen schijnen zich aan praktisch iedere situatie te kunnen aanpassen en blijven levendig en vrolijk, zolang ze maar tussen de mensen verkeren.

Buitenlanders met een strak reisschema worden vaak overmand door de hitte, de mensenmassa's, of de armoede van Java. Zij doen er goed aan een simpele waarheid te onthouden: de schoonheid van Java ligt niet louter in zijn kunst, landschap en oudheden, maar ook in

de goedlachsheid en de immense warmte van de Javanen. In hotels en op stations is het wel eens moeilijk die naar waarde te schatten, zo goed als in afgelegen streken het verschil tussen goedbedoelde belangstelling en opdringerigheid soms moeilijk te bepalen is. Net als met de tropische hitte is ontspanning in dergelijke situaties het geheim. Alleen dan is het mogelijk de ongelofelijke levenslust te ervaren, die misschien wel het meest ondoorgroendelijke geheim vormt dat het fascinerende eiland voor de reiziger in petto heeft.

- Robert Hefner

Links: Een aristocraat van het Solose hof, Midden-Java. **Boven:** Een boerenmeisje aan de noordkust tijdens de rijstogst.

ETIQUETTE

De Kunst van het 'Javaan Zijn'

Voor de Javanen is een kind een dierbaar en bovenal emotioneel kwetsbaar wezen, dat 'nog niet Javaans' is: *durung jawa*. Om wél 'Javaans te zijn' moet men in de eerste plaats volwassen zijn, en daarnaast een voldoende mate aan zelfbeheersing, geestelijk evenwicht, welgemanierdheid en voorkomendheid bezitten. Daarin onderscheidt de Javaan zich volgens de op het eiland gangbare opvattingen van dieren, kinderen, zwakzinnigen en, *last but not least*, de meeste buitenlanders.

Javaan worden

De vorming tot Javaan begint direct na de geboorte. Volgens de Javanen is een baby bijzonder kwetsbaar, omdat hij zijn gevoelens nog niet beheerst en begrijpt. Met name plotselinge schrikreacties (*kaget*) kunnen het welzijn van het kind in zowel geestelijk als fysiek opzicht schade berokkenen. Een geschrokken kind kan zo verzwakt raken, dat kwade geesten, die in de eerste maand in groten getale in zijn omgeving rondzwerven, zonder moeite zijn ziel kunnen binnendringen. Het kind kan daartegen beschermd worden door zuiverende en versterkende rituelen, totdat het sterk genoeg is om de dreiging op eigen kracht te weerstaan.

Gedurende het eerste jaar is een Javaans kind bijna voortdurend in lijfelijk contact met zijn moeder of andere volwassen familieleden. Het wordt nooit alleen gelaten. Bij de geringste kik krijgt het de borst of wordt het gewiegd of anderszins afgeleid totdat het rustig is. Tot in zijn vroege jeugd slaapt het kind 's nachts bij zijn moeder, terwijl het overdag omringd wordt met zorg en genegenheid.

Als het kind na een jaar of twee pogingen gaat doen zich uit te drukken, begint de moeder het geleidelijk te leren hoe het zich moet gedragen. Steekt het bijvoorbeeld zijn linkerhand uit naar een cadeau, dan zal de moeder het tactvol maar resoluut leren de rechterhand te gebruiken. Tegelijkertijd zal ze het

kind de eerste beginselen van de beleefde taal bijbrengen, zodat het zijn oudere broertjes en zusjes en volwassenen kan aanspreken. Op andere momenten, bijvoorbeeld in aanwezigheid van de vader, zal de moeder namens het kind spreken, waarbij ze diens onsamenhangende gebrabbel doorspekt met een aantal beleefdheidsuitdrukkingen. Javaanse 'baby-praat' zit vol aanspreektermen die eerbied uitdrukken. Men richt zich zelfs in verfijnd Javaans tot het kind om het daarmee vertrouwd te maken. Al deze oefeningen zijn erop gericht het kind te leren zijn impulsen te onderdrukken, zijn emoties te beheersen en zich straks te bedienen van het beleefdheids-idioom, dat vereist is in het sociale verkeer.

De beleefde taal

De taal oefeningen, die vooral binnen het gezin plaatsvinden, vormen een belangrijk onderdeel van het proces van *javanisering*. Als het kind vier of vijf jaar is, begint de vader zich gereserveerder op te stellen. De moeder en andere volwassenen gaan het kind nu met meer respect behandelen.

Geleidelijk aan moet het kind zich het formele taalgebruik van het hoog-Javaans (*krama*) eigen maken. Het is de vader die het kind vertrouwd maakt met de eisen die de buitenwereld stelt. Terwijl de moeder een bron van troost en bijstand blijft, wordt de vader steeds terughoudender, daarmee een voorbeeld gevend van de strikte etiquette die de Javaanse samenleving voorschrijft.

Weinig andere talen -eigenlijk alleen het Koreaans, Japans en Samoaans- hebben een even uitgebreide woordenschat als het Javaans voor het uitdrukken van eerbied. Het Javaans kent drie niveaus, elk met zijn eigen woordenschat, voor- en achtervoegsels, zinsverfraaiing en etiquette. *Ngoko* of laag-Javaans is de huiselijke omgangstaal. Het is een eenvoudige, weinig verfijnde taal, die alleen gebruikt wordt bij informele gelegenheden en bij ontmoetingen tussen personen met een gelijke sociale status. Aangezien de Javaan in principe uitgaat van de ongelijkheid van de mens, gebruiken volwassenen het *ngoko* alleen in de omgang met familieleden en vrienden.

Krama is aanzienlijk eleganter en verfijnder en wordt gebruikt om personen met een hogere sociale status aan te spreken. *Madya* of middel-Javaans is een minder verfijnde variant van het *krama*, die wordt gebruikt door boe-

Links: Javaanse lichaamstaal: de *sembah* als eerbetoon aan leden van de koninklijke familie.

ren, de stedelijke werkende klasse en in situaties waarin het *krama* te stijf en pretentius zou overkomen.

Op Java heeft elke ontmoeting consequenties voor het taalgebruik. Bij elk gesprek moet men de onderlinge sociale verhouding afstellen en het taalgebruik daaraan aanpassen. Bij scherp omlijnde sociale verhoudingen (student-leermeester, boer-ambtenaar, heer des huizes-bediende) is voor iedereen duidelijk welk taalgebruik gepast is. Meestal zijn de verhoudingen echter onduidelijk en moeilijk precies vast te stellen. Vanwege deze onzekerheden zijn het onderwerp sociale status en de vraag hoe deze te bepalen, zaken die iedere Javanen bezighouden.

Personen die elkaar voor het eerst ontmoeten, proberen hun gesprek zó in te leiden, dat ze terloops elkaars status kunnen bepalen. Daarmee wordt tevens duidelijk welke mate van respect zij elkaar moeten betonen. Onveranderlijk begint zo'n gesprek met een grote dosis hoog-Javaans of Indonesisch, om vervolgens af te dalen tot het niveau waarop beide sprekers zich op hun gemak voelen. Mocht er verschil van mening bestaan omtrent de onderlinge verhouding, dan wordt het gesprek afgebroken, want men hult zich liever in stilzwijgen dan zich te compromitteren.

Ingetogen en gematigd

Door deze en andere gedragsregels hebben de Javanen geleerd in de omgang geen spontaniteit te tonen. In principe tonen zij hun emoties nooit op uitbundige wijze. Dit is de belangrijkste reden waarom zij zich terughoudend opstellen in seksuele en andere zinnelijke genoegens, zoals eten. Deze vorm van zelfbeheersing is niet hetzelfde als het onderdrukken van emoties. Het is eerder een subtiele afstemming van ego en emotie. Stijlvol optreden vormt de sleutel tot geestelijk evenwicht en een juiste omgang met anderen. In tegenstelling tot de 'stijfheid' die in het Westen met formele omgangsvormen gepaard gaat, biedt de Javaanse nadruk op hoofse omgangsvormen ruimschoots gelegenheid voor het tonen van gevoelens van warmte. De persoonlijke wijze van optreden van een persoon vormt voor de Javanen een zuivere graadmeter voor diens ware innerlijk. Voor buitenlanders is het nuttig dit te weten, zodat ze de serieuze wijze, waarop de Javanen in kleine respectvolle gebaren hun sociale verfijning uitdrukken, kunnen waarderen.

In de Javaanse kunst komen deze thema's in versterkte vorm terug. In schimmenspel en

wayang wong-toneel staan status, etiquette en geestelijke kracht centraal. Ze vormen ook de grondslag van filosofische bespiegelingen in de mystieke traditie die bekend staat als *kebatinan*. Deze leer, die populair is onder de stedelijke intelligentsia, bestaat uit mystieke leefregels waarin de nadruk ligt op emotionele zelfbeheersing en het onderdrukken van begeerte. Tot de leefregels behoren vasten, waken, mediteren en andere oefeningen, ontleend aan de mystieke hindoeïstische en islamitische tradities van India. Anders dan het Indiase ideaal streeft *kebatinan* echter geen bovenaardse doelen na. Zelfbeheersing is veel meer een middel om geestelijke kracht te verwerven, die bijdraagt tot het verkrijgen van een goede gezondheid, rijkdom en aanzien.

Rolpatronen

De kunst van het 'Javaans zijn' kent individuele variaties. Zo zijn Javaanse vrouwen minder geobsedeerd door sociale status dan mannen. De moederrol - die positief gewaardeerd wordt - brengt met zich mee, dat het leven van de vrouwen draait om familieverhoudingen, die los staan van de formele gereserveerdheid in de openbare sfeer. Ook op andere terreinen mogen vrouwen veel directer optreden dan mannen met een gelijke sociale status. Op de markt bijvoorbeeld kabbelen vrouwen over prijzen, zonder dat ze zich in hun eer voelen aangetast. Sommige mannen leggen dit uit als vrouwelijke feilbaarheid, die in verband wordt gebracht met geestelijke inferiori-

teit. Vrouwen lachen om zulke opmerkingen en leggen ze naast zich neer. Op hun beurt vinden zij mannen niet alleen stijve harken, maar ook nog eens overdreven gevoelig.

In de meeste Javaanse gezinnen is de vrouw in eerste instantie verantwoordelijk voor het huishoudgeld. In familieaangelegenheden heeft zij een doorslaggevende inbreng. En hoewel een Javaanse vrouw naar buiten toe de autoriteit van haar man best wil erkennen, moet deze zich niet teveel met gezinszaken bemoeien, want dan kan zijn autoriteit wel eens ter discussie komen te staan. Daarom houdt de man zich bij voorkeur wat afzijdig van de dagelijkse gang van zaken. Zijn autoriteit is eigenlijk meer een ideaalbeeld, dat in de praktijk weinig voorstelt.

Devote *santri* houden er andere opvattingen op na. Tijdens hun godsdienstoefeningen in de moskee benadrukken zij juist de gelijkheid van alle moskeegangers ten opzichte van Allah en in het sociale verkeer zijn ze doorgaans veel soepeler en spontaner dan de doorsnee Javanen. Veel modern denkende moslims vinden de traditionele Javaanse cultuur achterhaald en ondemocratisch. De stedelijke middenklasse beschouwt de islam, meer dan de traditionele Javaanse waarden, als een solide basis voor een nationale cultuur.

Veranderingen op het platteland

Java's boerenbevolking -ruim de helft van de totale bevolking- heeft altijd op de laagste

sport van de sociale ladder gestaan. Haar houding ten opzichte van het traditionele waardensysteem is ambivalent. In het verleden hebben de boeren vaak getracht de bestaande sociale orde omver te werpen. De meeste pogingen mislukten of resulteerden in de opkomst van machthebbers, die het niet op sociale veranderingen begrepen hadden.

Onafhankelijkheid en nationalisme hebben de positie van de boeren ingrijpend veranderd. De oude machtsstructuren hebben aan belang ingeboet en van het fatalisme, dat eens de plattelandsbevolking kenmerkte, is weinig over. Hoewel de democratisering van het onderwijs beslist geen waarborg voor gelijke kansen betekent, is er bij het volk wel een revolutionaire drang naar verbetering ontstaan. Nieuwe ondernemingen op het gebied van handel en landbouw betekenden een breuk met de traditionele dorpsstructuren en brachten een deel van de boerenbevolking naar Javaanse maatstaven tot redelijke welvaart. Tot in de meest afgelegen berggoorden toe zijn de perspectieven van de boeren aanzienlijk verruimd. Een stille revolutie verandert het leven én de identiteit van het Javaanse volk.

Veel plattelandsjongeren volgen tegenwoordig middelbaar onderwijs; een klein percentage gaat zelfs naar de universiteit. De invloed van de media is zichtbaar in kleding, vermaak en consumptiepatronen. Tegenwoordig investeert een boerengezin net zo gemakkelijk in een truck of een stereo-installatie als in een ritueel feest. Dergelijke ogenschijnlijk alledaagse veranderingen moeten worden gezien als tekenen van een ingrijpend veranderingsproces. Het onderwerp sociale verhoudingen houdt de Javanen nog voortdurend bezig, maar de afnemende ongelijkheid lijkt hierin verandering te brengen.

Het is een algemene misvatting om te denken dat de Javaanse cultuur nu door 'westerse' waarden wordt bedreigd. Niets is minder waar. De Javanen hebben een sterk gevoel van eigenwaarde en hebben er in feite nauwelijks enig benul van wat westers eigenlijk betekent. Het waren vooral hun aanpassingsvermogen en levendige gevoel voor humor die het hen in het verleden mogelijk maakten tegenslagen te overwinnen. Hopelijk helpen deze eigenschappen hen ook de huidige sociale en economische problemen te overwinnen, en blijven ze de Javanen ook in een betere toekomst eigen.

- Nancy en Robert Hefner

Links en boven: Het Javaanse aristocratische ideaal: beheersing van gevoelens.

RELIGIE

Subtiele Mix van Adat en Islam

Bezoekers van Java worden zonder uitzondering getroffen door de vele en gevarieerde uitingen van religieus leven. Op het centrale plein (*alun-alun*) van de meeste steden staan elegante kerktorens naast moskeeën met zil-verkleurige koepels en luidsprekers, waaruit vijf maal per dag de oproep tot gebed klinkt. Niet ver daarvandaan, meestal in de buurt van de markt, ligt een heldergekleurde Chinese tempel (*klenteng*) met beelden van boeddha en vele andere godheden. De opletende bezoeker zal bij kruisingen van wegen kleine bloemenoffers zien (*sajen*), zoenoffers voor geesten die, wanneer ze niet goed behandeld worden, schade kunnen aanrichten. En bij afgelegen bergschrijnen ontmoet men horden pelgrims die de graven van heiligen bezoeken, om hun geesten om bijstand te vragen in de meest uiteenlopende kwesties. Ondanks het feit dat de beroemdste oudhe-

den van het eiland -de Borobudur en Prambanan- het produkt zijn van een hindoe-boeddhistische beschaving, belijdt het merendeel van de Javanen de islam. Ongeveer twaalf procent van hen is boeddhist, hindoe of christen. De resterende 88 procent wordt als moslim beschouwd. De aanzienlijke islamitische gemeenschap kent een grote verscheidenheid aan richtingen en religieuze gebruiken, maar dat weerhoudt de overheid er niet van te verkondigen dat Indonesië het grootste islamitische land ter wereld is. Alleen al op Java wonen meer moslims dan in welk land in het Midden-Oosten ook.

In de loop van de geschiedenis van het eiland zijn orthodoxe moslims (*santri*) en 'Javaanse' moslims, voor wie de adat (gewoonte) belangrijker is dan orthodoxe vroomheid, godsdienstige disputen bepaald niet uit de weg gegaan. Een sterke inheemse tolerantie heeft bijgedragen tot een versmelting van geloofsovertuigingen, die kenmerkend is voor de religie op Java. Javanen die even makkelijk mediteren bij een vijver en offers brengen aan de geesten der voorouders, als een moskee binnengaan voor de *salat* (de vijf dagelijkse gebeden), zijn beslist geen uitzondering.

Mystieke devotie

Mystiek en cultuur zijn op Java onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ongeacht hun geloof leggen de Javanen ten aanzien van de realiteit

een grote diepzinnigheid aan de dag. De antropoloog Clifford Geertz heeft eens opgemerkt dat Java de enige plek ter wereld is, waar je een willekeurige boer kunt vragen naar de zin van het leven, om vervolgens een uitvoerige en diepzinnige mystieke uitleg te krijgen over het wezen van Allah en van het bestaan.

Deze sterke gevoeligheid voor het mystieke heeft van meet af aan invloed gehad op de islam. Zo zouden de 'negen heiligen' (*wali songo*), die volgens het volksgeloof in de 15de eeuw de islam op Java verbreidden, bijzonder

bedreven zijn geweest in magie en meditatie; ze konden zich onzichtbaar maken, op twee plaatsen tegelijk verschijnen en dolken van tegenstanders doen buigen.

Ook het moderne Java kent personen die over geheime krachten beschikken (*dukun*). Hun specialismen variëren van massage en verloskunde tot magie en exorcisme. Hoewel moderne Javanen zich sceptisch uitlaten over sommige *dukun*, geloven de meesten in het algemeen zowel in magie als in personen die haar toepassen. Traditionele meditatietechnieken met nadruk op vasten en waken, alsmede andere ascetische ritens worden, hoewel ze even controversieel zijn, ook vaak toegepast.

Veel moslims verwerpen dergelijke praktijken, ervan uitgaande dat de door de koran voorgeschreven rituele handelingen de enige juiste weg tot Allah vormen. Zij bezien mystiek, uitgevoerd buiten het kader van de orthodoxe devotie, met achterdocht. Net als in India, het stamland van de Javaanse islam, wordt de islamitische gemeenschap al eeuwenlang door onenigheid geteisterd. Eén van de eerste verkondigers van de islam op Java, Seh Siti Jenar, werd gemarteld vanwege het verkondigen van de mystieke visie dat Allah en individu in feite één zijn ('Wie zichzelf kent, kent zijn Heer'). Deze zienswijze is nog steeds populair op Java en wordt gebruikt om een naar binnen gekeerd godsdienstig leven te rechtvaardigen boven het gebed in de moskee en de jaarlijkse vasten.

De islamitische vorstenhoven

De spanning tussen mystiek en vroomheid manifesteerde zich vooral aan de vorstenhoven van Midden-Java. De sultans beschouwden zich als verdedigers van het geloof. Zij verboden ongelovigen zich binnen de muren van het paleis te vestigen en zonden afgezanten en geschenken naar Mekka. Net als de islamitische vorsten van Noord-India, aan wie ze veel ideeën ontleenden, legden ze grote nadruk op mystieke devotie en probeerden ze de ontwikkeling van een machtige en onafhankelijke geestelijkheid, naar Arabisch voorbeeld, te beperken.

De Javaanse heersers hebben er altijd naar gestreefd een hofcultus te verwezenlijken, waarin de vorst, en niet de geestelijkheid, besliste over islamitische aangelegenheden. De sultan was immers 'plaatsvervanger van Allah op aarde'. Daarom ook werden vorstelijke begraafplaatsen en moskeeën op Java op één lijn gesteld met de heilighdommen in Arabië, en werden zeven pelgrimages daarheen gelijk gesteld aan één bedevaart naar Mekka. Ondanks hun conflicten met de geestelijkheid bekleedden de hoven een sleutelpositie in de islamisering van Java. In de 16de en 17de eeuw werden in hun opdracht hindoe-boeddhistische kloosters en tempels verwoest en vervangen door moskeeën, islamitische scholen en bedevaartsoorden. Driemaal per jaar gaf de sultan in het paleis een enorm feest om heilige dagen als de geboortedag van de profeet te vieren. Hij eiste tevens dat mannelijke onderdanen besneden werden ten teken van hun intreding in de islamitische gemeenschap. Tegelijkertijd continueerden deze heersers echter veel van de ceremonies, pracht en praal van hun hindoe-boeddhistische voorgangers. Op islamitische feestdagen schonk het hof

Links: De Istiqlal Moskee in Jakarta. **Boven:** Islamitische scholen. Java telt meer moslims dan welk land in het Midden-Oosten ook.

offers in de vorm van spijsbergen (*gunungan*) aan de vier beschermgeesten van het eiland, zij het onder het afsmeken van Allah's genade. En elk jaar werd de sultan verondersteld seksuele gemeenschap te hebben met Ratu Kidul, de godin van de Zuidzee. Het huwelijk tussen beiden garandeerde de vruchtbaarheid van het land en de welvaart van het rijk. Ook nu nog begeven afgezanten van de hoven van Yogya en Solo zich jaarlijks naar het Zuidzeestrand met voedsel- en kledingoffers, om zo de band tussen vorst en koningin van de oceaan te vernieuwen.

Dankmaal voor de geesten

Tot voor kort voerde een groot deel van de Javaanse plattelandsbevolking soortgelijke riten uit. In de dorpen in het binnenland was de offerplaats voor de beschermgeesten (*danyang*) -veelal een oude waringinboom- het rituele centrum, niet de moskee. Elk jaar verzekerde men zich van de bescherming van de dorpsgeest door er tijdens een rituele 'dorpsreiniging' (*resik dusun*), wierook- en voedseloffers te brengen.

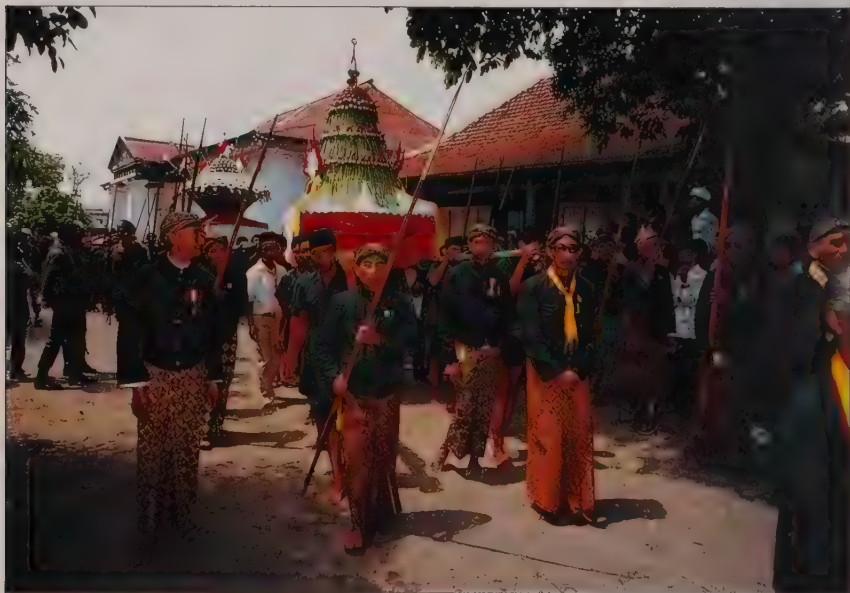
Ook het huishouden werd (en wordt) met behulp van periodieke offers beschermd. Gebeurtenissen als zwangerschap, geboorte, de eerste keer dat het haar van een kind wordt geknipt, besnijdenis, huwelijk en dood zijn evenzovele aanleidingen tot rituele handelingen. Levensloop en persoonlijke groei

zijn zowel biologische als spirituele processen. Een succesvolle ontwikkeling wordt verzekerd door uitvoering van de eenvoudigste en meest populaire van alle Javaanse riten: de *slametan*. Deze dankmaaltijd, een Javaanse variant van het wereldwijd voorkomende gemeenschapsmaal, is een rustig religieus feest dat met burens en verwanten wordt gevierd. Nadat het voedsel op een mat in het midden van het vertrek is geplaatst, branden men wierook en bidt tot Allah, plaatselijke heiligen en beschermgeesten.

Na het gebed eten de gasten wat van het voedsel en nemen de rest mee naar huis om het met de familie te delen, die aldus bij de 'zegening' wordt betrokken. Vanwege zijn nadruk op mystieke communicatie, eensgezindheid en kalme ingetogenheid, drukt de *slametan* de centrale Javaanse waarde *rukun* (sociale harmonie) uit. Het zijn dit soort riten uit het volksgeloof die de islam een typisch Javaans gezicht hebben gegeven.

Orthodoxe versus Javaanse islam

De islamitische invloed was aan de noord- en westkust van Java altijd sterker dan aan de Midden-Javaanse vorstenhoven. Al 600 jaar geleden vestigden zich in de kustplaatsen islamitische handelaren uit Sumatra, India, Perzië, Arabië en zelfs China. Wie Semarang, Surabaya, Pasuruan en andere steden aan de noordkust bezoekt, zal de nadrukkelijke aan-

wezigheid van islamitische instellingen en kledingstijlen opvallen.

Het kolonialisme droeg bij aan de opkomst van de orthodoxe islam ten koste van Javaanse tradities. De Europese aantasting van de autonomie van de traditionele heersers in de 19de eeuw veroorzaakte een identiteitscrisis, die door sommigen werd opgelost door afwijzing van de hoven en versterking van de jonge banden met de islam. Het verval van de hoven viel samen met een snelle toename van het aantal Javanen dat de bedevaart naar Mek-

ka maakte, een reis die vergemakkelijkt werd door de komst van Europese stoomschepen die door het Suez-kanaal voeren.

Rond de eeuwwisseling riepen hervormers op om de op Java gepraktizeerde islam in overeenstemming te brengen met de Arabische versie. De kwestie was zeer omstreken, zelfs in kringen van devote moslims. Javaanse tradities op het vlak van gebed, mystiek, esthetiek en de positie van de vrouw, die voor velen als verenigbaar met de islam golden, werden plotseling door puristen verworpen omdat ze afwaken van de in het Midden-Oosten geldende normen. Veel Javanen die zich als goede moslims beschouwden, bleven gekant tegen de hervormingsvoorstellen en wezen daarmee de 'Arabische' orthodoxe islam af.

Religieuze verscheidenheid

Deze religieuze controverse werkte andere ontwikkelingen in de hand. Rond de eeuwwisseling lieten enkele Javanen zich tot het christendom bekeren. Na de onafhankelijkheid werd deze druppel een vloedgolf, toen de protestanten met succes hun zelfstandigheid ten opzichte van de Europese kerken aantoonde. Daarmee maakten ze het christendom aantrekkelijk voor een invloedrijke, 'modern gezinde' minderheid.

In de 20ste eeuw leidden de spanningen tussen Javaanse en orthodoxe moslims tot een schisma, dat de pluralisering van de Javaanse

religie op een ongekennde manier versterkte. Nog steeds vinden er afsplitsingen plaats, terwijl de hervormingsgezinde moslims tegelijkertijd aan invloed winnen. Sinds 1965-1966 heeft de regering met zijn 'Nieuwe Orde'-politiek het pluralisme krachtig verdedigd en het religieus extremisme sterke beperkingen opgelegd. Atheïsme is verboden; het wordt geassocieerd met communisme. Iedereen moet één van de vijf officieel erkende godsdiensten belijden: islam, protestantisme, katholicisme, hindoeïsme of boeddhisme. Islamitische organisaties moeten op hun beurt de vrijheid van godsdienst erkennen en het idee van een islamitische Indonesische staat laten varen.

De pogingen van de regering om politiek en godsdienst te scheiden en de pluraliteit te bevorderen, heeft de invloed van de islam op het openbare leven niet getemperd. De veranderingen die sinds de jaren zeventig in de islamitische wereld plaatsvinden, hebben ook Java beroerd. De laatste jaren heeft een groeiend aantal stedelingen uit de middenklasse zich tot de islam gewend in afkeer van de kwalen van het moderne leven en het westers liberalisme. Op de campussen in de grote steden zijn moderne, hoog-opgeleide vrouwen, gekleed in de *jilbab*-de enkels en armen volledig bedekt, een sjaal om het hoofd- een normale verschijning geworden. Moskeeën en islamitische scholen worden drukker bezocht dan ooit. Desondanks belijdt de grote meerderheid een vorm van islam, die wordt gekenmerkt door verdraagzaamheid, gematigdheid en verwevenheid met een oeroude mystiek. Een mystiek waarvan alle Javanen zijn doordrongen en die een zekere eenheid schept in de verscheidenheid aan godsdienstige opvattingen op het eiland.

- Robert Hefner

Links en boven: Het Sekatenfeest dat op de geboortedag van Muhammad plaatsvindt in het paleis van Solo, bevat zowel inheemse als hindoe-Javaanse elementen.

DE JAVAANSE KALENDER

Cyclus van Feest- en Marktdagen

De traditionele Javaanse kalender is gebaseerd op een wonderlijke methode van tijdrekening, samengesteld uit Indo-Javaanse, islamitische en inheemse elementen. Hoewel de kalender in het dagelijks leven niet meer wordt gebruikt, dient hij nog wel voor de vaststelling van ceremonies en voorstellingen. Buitenlanders die zich interesseren voor belangrijke hofceremonies of voor wayangvoorstellingen op het platteland, doen er goed aan hem bij het vaststellen van hun reisschema te raadplegen.

Net als Bali kent Java vanouds twee in elkaar grijpende tijdrekeningen: in dit geval het inheemse *pawukon*-jaar van 210 dagen en het -islamitische- maanjaar van 354 dagen. Geen van beiden lopen synchroon met de vormen van tijdrekening die gebaseerd zijn op zon en sterren, waardoor ze ten opzichte van de Gregoriaanse kalender voortdurend verspringen.

De pawukon-tijdrekening

Het *pawukon*-systeem van 210 dagen gaat uit van twee verschillende weken: een zevendaagse week (*wuku*) en een vijfdaagse week (*pasaran*). De huidige namen van de zeven dagen zijn afgeleid van het Arabisch en Portugees: Senen, Selasa, Rebo, Kemis, Jumuwah, Sabtu en Minggu (of Ngahad). Vóór de 17de eeuw werden namen gebruikt, die waren gebaseerd op het Sanskrit. Dertig *wuku*-weken vormen de cyclus van 210 dagen. Vroeger werd elke week aangeduid met een speciale naam, die verwees naar een ritueel feest dat in die week plaats vond. Tegenwoordig wordt dit oude systeem alleen nog bij voorspellingen gebruikt.

De namen van de *pasaran*-dagen zijn zuiver Javaans: Kliwon, Legi, Paing, Pon en Wage. De vijfdaagse week weerspiegelde de opeenvolgende marktdagen in vijf naburige dorpen. Nog steeds bestaan in veel steden markten en wijken met namen als Pasar Kliwon, Pasar Legi en Pasar Pon, ook al zijn die markten tegenwoordig de hele week open.

De twee systemen van tijdrekening bestaan naast elkaar en verschuiven dus ten opzichte van elkaar. Zo kan bijvoorbeeld een dinsdag (Selasa) samenvallen met Kliwon van de vijfdaagse week; de volgende dinsdag valt dan niet op Kliwon, maar op Paing. Een specifieke combinatie van twee dagen komt aldus om de 35 dagen voor.

Deze 'maand' van 35 'dubbeldagen' bepaalt tot op grote hoogte het Javaanse ritme van alledag. Aan sommige combinaties, zoals Selasa Kliwon en Jumuwah Kliwon, wordt vanouds een gunstige invloed toegeschreven. De meeste andere combinaties hebben doorgaans alleen persoonlijke betekenis. De combinatie van de geboortedag (*wetonan*) wordt als een heilige dag beschouwd.

Traditionele Javanen gedenken hun *wetonan* om de 35 dagen door te vasten of een heilige plaats te bezoeken. Vooraanstaande en welgestelde burgers nodigen dan familieleden en vrienden uit voor een ceremoniële maaltijd en een rijke zakenman of kunstenaar zorgt zelfs voor een feestprogramma. Zo viert Ki H. Anom Suroto, Solo's bekendste dalang (vertoner van het schimmenspel), zijn *wetonan* elke 35 dagen op de vooravond van Rebo Legi met een *wayang kulit*-opvoering aan huis.

Wanneer is het nu Rebo (woensdag) Legi? Elke vijfde woensdag, weten we inmiddels, maar welke? De beste manier om daar achter te komen is een traditionele Javaanse kalender aan te schaffen waarop de *pasaran*-dagen zijn vermeld. Deze zijn overal te koop. Omslachtiger is om vanaf een gegeven datum terug of vooruit te tellen. Omdat 19 december 1990 op Rebo Legi valt, is dat met 30 januari 1991 ook het geval. Vergeet niet, dat het Javaanse etmaal bij zonsondergang begint. De avond (*malam*) van Rebo Legi is dus niet woensdagavond, maar de avond ervoor!

De Javaans-islamitische kalender

In 1633 schakelde sultan Agung van de bestaande Indo-Javaanse *saka*-jaartelling over op de huidige islamitische. Het resultaat was, dat vele oude hofceremonies en heilige dagen verschoven werden om ze samen te laten vallen met islamitische hoogtijdagen. Het Sekaten-oogstfeest met zijn volksvermaak, dat waarschijnlijk op oeroude, pre-hindoeïstische gebruiken teruggaat en later de Indiase *linga*- en *yoni*-vruchtbaarheidssymbolen in de vorm van spijsbergen overnam, werd uiteindelijk ver-

Rechts: Detail uit een 19de-eeuwse Javaanse kalender met de vijf *pasaran*-marktdagen.

schoven naar de geboortedag van de islamitische gezant Muhammad.

Het islamitische maanjaar bestaat uit 354 dagen, verdeeld over twaalf maanden van 29 of dertig dagen. Dit houdt in, dat de grote Javaanse feestdagen en ceremonies, die volgens het maanjaar worden vastgesteld, in de westerse tijdrekening jaarlijks elf dagen vroeger vallen. Bij wijze van ruggesteuntje volgen hier de data van enkele belangrijke dagen; ieder volgend jaar vallen ze elf dagen vroeger.

12 juli 1991: Satu Sura, de plechtigheid van Kirab Pusaka. Hierbij worden de heilige rijksieraden van de hoven van Solo ritueel gereinigd, om vervolgens in een statige processie een nachtelijke rondgang om de paleizen en de stad te maken. Honderden mensen nemen hieraan deel, gadegeslagen door een krioelende, maar doodstille menigte. In Solo leidt een heilige albino karbouw de stoet en de boeren uit de omtrek vechten om zijn uitwerpselen, die als landbouwmest magische krachten worden toegedicht. Yogya kent zo'n processie niet; daar offert men aan Loro Kidul, godin van de Zuidzee en beschermvrouwe van de Javaanse vorsten. Op rituele wijze worden de offers bij Parangkusumo op vlotjes aan de zee toevertrouwd.

26 augustus 1991: 15 Sapar, het Ongkowi-yu-feest in Jatinom (een dorp op ongeveer een uur afstand van Solo) ter ere van Kyai Gribig, een plaatselijke heilige. Speciale rijstkoekjes, *apem*, worden hierbij van hoge torens

naar de verzamelde menigte gegooid. Wie er eentje bemachtigt, weet zich verzekerd van geluk en voorspoed.

20 september 1991: 12 Maulud (of Mulud), de viering van de verjaardag van Muhammad, op dezelfde dag als het Sekatenfeest, vindt zowel in Yogya als in Solo plaats. Gedurende de week voorafgaand aan de beslissende dag (*garebeg*) wordt er een grote pasar malam op de noordelijke *alun-alun* gehouden, compleet met spookhuis, en overdag worden de heilige Sekatengamelans van de kraton in de paviljoens voor de grote moskee bespeeld. Op de laatste dag worden de *gunungan* (spijsbergen van rijstkoekjes en groente) in processie naar de moskee gedragen voor de zegening, waarna ze door een uitzinnige mensenmassa worden geplunderd. Een soortgelijk feest, Panjang Jimat, wordt in Cirebon gevierd.

Vooraf voor reizigers die aan een vast tijdschema zijn gebonden, is het handig te weten dat de hofceremonies van Solo en Yogya een dag later plaatsvinden dan op de islamitische kalender staat aangegeven. Deze discrepantie dateert uit 1936, toen de hoven -als reactie op de reformistische islam- weigerden zich te houden aan een duister islamitisch schrikkeljaar, dat om de 120 jaar terugkeert. De hoven vieren daarom feestdagen als Satu Sura een dag later dan de kalender aangeeft, een feit dat zelfs voor velen op Midden-Java elk jaar weer een verrassing is.

- Marc Perlman en Joan Suyenaga

TAAL EN LETTERKUNDE

Subtiele Uitdrukking van Respect

Op Java wordt een opmerkelijk groot aantal talen gesproken, zeker gezien de relatief beperkte omvang van het eiland. Sundaas, Jakartaans Maleis (Betawi), Madurees en Javaans zijn de inheemse hoofdtalen. Zij behoren allen tot de enorme Maleis-Polynesiëse (ook bekend als 'Austronesische') taalfamilie, maar verschillen onderling even sterk als het Engels, Frans, Duits en Spaans.

Daarnaast worden in bepaalde streken of door bepaalde bevolkingsgroepen Nederlands, Engels, verscheidene Chinese dialecten en talloze Indonesische talen van naburige eilanden gesproken. Het geheel wordt overkoepeld door het officiële 'Indonesisch', het Bahasa Indonesia, dat door de overheid en in het onderwijs en de media wordt gebruikt. Het is een moderne variant van het Maleis, die veel woorden aan het Engels en Nederlands heeft ontleend.

In Midden- en Oost-Java wordt vooral Javaans gesproken. Het is de moedertaal van zo'n tachtig miljoen eilandbewoners. De meeste Javanen spreken als tweede taal Indonesisch. In de stad spreekt men elkaar gewoonlijk in het Indonesisch aan om, zodra men vertrouwelijk wordt, op het Javaans over te gaan. Javaans geniet de voorkeur bij informele contacten en in vertrouwd gezelschap. Indonesisch wordt gebruikt bij formelere gelegenheden, omdat het neutraal en op de man af is en de ingewikkelde, statusgebonden nuances van het Javaans niet kent.

In een moderne en zakelijke ambiance, bijvoorbeeld in gesprekken over politiek, economie en andere 'moderne' onderwerpen, schakelt men herhaaldelijk van het Javaans op het Indonesisch over. Op die manier ontstaat een hybride *gado-gado*-taal (*gado-gado* is een maaltijd van verschillende soorten groente), waarin Javaanse werkwoordsvormen met hun specifieke voor- en achtervoegsels worden gecombineerd met de technische woordenschat van het Indonesisch, zodra er hedendaagse begrippen ter sprake komen.

Afstemming op sociale status

Het opvallendste aspect van het Javaans (en de belangrijkste reden waarom de taal zelfs door Javanen als ouderwets wordt beschouwd) is de afstemming van het taalgebruik op de sociale status van de sprekers. Intonatie, woordkeus en het gebruik van voor-, achter- en tussenvoegsels verschillen al naar gelang de gesprekspartner. Zo ontstaan binnen de taal een aantal niveaus, variërend van zeer familiaar (gangbaar in intieme kring en tegen lagergeplaatsten) tot zeer formeel (uitsluitend gebruikt door hofdignitarissen binnen de paleismuren).

Personen met een hoge status gebruiken onderling een taal vol respectbetoon, het *basa* of *krama*. Deze taal heeft een beperkte woordenschat en dus is ook het aantal gespreksonderwerpen beperkt. Hoe verfijnder de taal, hoe minder specifiek en beperkter de uitsprakenmogelijkheden.

Als personen van verschillende status een gesprek voeren, gebruikt de lagergeplaatste het beleefde *krama* en de ander het lagere *madya* of grovere *ngoko*. Daarnaast bestaan talloze tussenvormen, waarin zelfs de subtielste rangverschillen tussen de gesprekspartners (en tussen sprekers en personen waarover gesproken wordt) tot uitdrukking komen. Dit kan ook bij de Javanen zelf tot verwarring leiden, vooral wanneer men moeite heeft de status van de ander te bepalen, of de subtielste zeggingskracht van het verfijnde *krama* niet goed beheerst.

Het is daarom niet verwonderlijk, dat progressieve Indonesische activisten met een westerse opleiding (waaronder veel Javanen), die zich in de beginperiode van de nationalistische beweging bezighielden met de taalkwestie, het Maleis als nationale taal kozen, ook al is het Javaans de moedertaal van ongeveer de helft van de bevolking.

Tot op zekere hoogte is de 'feodale' bijklank van het Javaans aan het verdwijnen, omdat steeds minder mensen moeite doen om het hoog-Javaans of *krama* te beheersen. Sommige intellectuelen spreken om principiële redenen alleen het alledaagse laag-Javaans of *ngoko*, terwijl steeds meer Javanen de *lingua franca* gebruiken, het Indonesisch.

Oude literaire traditie

De Javaanse literatuur is even ingewikkeld als de taal zelf. De veelzijdige orale traditie leeft zowel in de stad als op het platteland voort. Volksgezegden en wijsheden, getallensymbo-

liek en voorspellingen, avontuurlijke volksverhalen uit het verleden en vooral het uitgebreide repertoire van het alom geliefde schimmenspel (*wayang kulit* of *ringgit wacucal*) met zijn moderne varianten, genieten volop belangstelling, al verliezen zij de laatste decennia enig terrein onder invloed van onderwijs en media. Veel slechter is het de traditionele hofliteratuur vergaan, met zijn gekunstelde versvormen die op zangerige toon worden voorgedragen. Zelfs in vergelijking met andere 'bedreigde' Javanees kunstvormen staan de traditionele romantische en mystieke verhandelingen er slecht voor. Sinds de rijke hoven, die deze dichtkunst stimuleerden, cultiveerden en doorgaven, twee eeuwen geleden in verval raakten, is het bergafwaarts gegaan. Na hun ondergang was het aan bevlogen personen en instellingen te danken, dat deze specifieke kunstvorm nog niet geheel is verdwenen. Een groot nadeel van de teksten is, dat ze zijn geschreven in een geheel eigen, literaire versie van het Javaans, een dichterlijke taal die verder afstaat van het alledaagse Javaans dan het Shakespeariaanse Engels van het Amerikaans. De teksten zijn zonder speciale literatuurstudie onmogelijk te begrijpen. Daarbij komt, dat de traditionele werken alleen in manuscriptvorm werden overgeleverd, terwyl geïnteresseerden alleen die delen overschreven die hun belangstelling hadden. Dit kopiëren gebeurde hoofdzakelijk in de paleizen, die voor dit doel nog tot in het begin van de

20ste eeuw speciale kopiïsten in dienst hadden. Bij het overschrijven maakte men gebruik van het Javaanse schrift, dat van Indische oorsprong is en uit meer dan zestig ingewikkelde karakters bestaat, die op lettergrepen zijn gebaseerd (ha, na, ca, ra, ka enzovoort). Aangezien het Javaans de afgelopen decennia vrijwel uitsluitend in latijns schrift werd gedrukt, zijn de tekens voor de meeste Javanen even vreemd als Chinese karakters voor de Nederlander. Met name onder de jonge generatie Javanen is nog slechts een enkeling in staat het oude schrift te lezen.

Het gevolg van deze ontwikkeling is dat er zo goed als geen traditionele Javaanse literatuur meer geschreven wordt, terwijl het aantal literatoren dat de oude teksten kan interpreteren zeer klein is en snel afneemt.

In de 20ste eeuw heeft zich een nieuwe, moderne Javaanse literatuur ontwikkeld, geïnspireerd op de Indonesische literatuur, die op haar beurt meer door westerse genres werd beïnvloed dan door traditionele vormen. Zeer populair is het korte verhaal, maar ook novellen, gedichten en essays zijn geliefd. De moderne media spelen een belangrijke rol bij de popularisering, met name een aantal weekbladen in Midden- en Oost-Java.

- Tim Behrend

Boven: Javaanse mondelinge tradities leven voort: een *tembang*-zanger bezingt historische hoofsheid, liefde en politieke intriges.

GAMELANMUZIEK

Maneschijn en Stromend Water

Java kent een verbijsterend aantal traditionele muziekvormen. De bekendste daarvan is de gamelanmuziek. De gamelan (*gamel*: hantelen, bespelen) is een uitgebreid ensemble van slaginstrumenten met bronzen toetsen, aangevuld met enkele trommen, fluiten en andere instrumenten. De muziek die hij voortbrengt is wonderschoon, 'zuiver en mysterieus als maneschijn en veranderlijk als stromend water', zoals de musicoloog prof. dr. J. Huizinga het eens uitdrukte.

Rond de oude Javaanse hofcentra en districts-hoofdplaatsen ontwikkelden zich regionale muziekstijlen, die verschillen in uitvoering en repertoire. Zelfs grote steden als Bandung, Sumedang en Cirebon in West-Java, die tamelijk dicht bij elkaar liggen, ontwikkelden een heel eigen genre. Java kent drie muzikale hoofdstijlen: die van West-Java, Midden-Java en Oost-Java. Ondanks een aantal gemeen-

schappelijke elementen verschillen zij zo sterk, dat ze buiten hun eigen gebied weinig waardering genieten.

Het instrumentarium

Sommige instrumenten worden op heel Java gebruikt. Het bekendst zijn de grote bronzen gongs, die van oudsher een specialiteit van het eiland zijn. Vrijwel ieder orkest heeft er een paar in gebruik. De grote gong dient als interpunctie-instrument, dat de melodie van begin tot eind in grote, gelijke maatdelen verdeelt. Kleinere gongs en bronzen ketels vormen het ketelgongspel, de *bonang*, die de melodie omspeelt. Weer andere, als de *kenong* en *ketuk*, accentueren bepaalde tonen.

Houten klankkasten met bronzen toetsen als de *saron*, *demung*, en *peking* spelen de eigenlijke melodie. Zij vormen de kerngroep van de gamelan. De orkestleider bespeelt de tweevellige trommen (*kendang*). Bijkomende instrumenten zijn de bamboefluit (*suling*), de tweesnarige viool (*rebab*) en de cither (*celempung*). Geen gamelan is gelijk en er is een grote variatie in samenstelling, vorm en klankkleur van het instrumentarium. Bij de volksmuziek zoals die op het platteland te horen is, treden de angkloeng, een schudinstrument van bamboekokers, en de *serunai*, een hobo-achtig blaasinstrument, sterk op de voorgrond.

In Midden-Java kent men twee toonladders, de vijftonige *slendro* en de zeventonige *pelog*.

ERIC DE V

Beide wijken volkomen af van de westerse toonschaal. Een standaardtoonladder is onbekend. Een consequentie daarvan is dat verschillende gamelans nooit precies hetzelfde klinken. Daarnaast zijn ook de vorm van de klankkasten en het snijwerk (de bewerking) van de instrumenten per gamelan verschillend. Daarom is onderlinge uitwisseling van instrumenten niet mogelijk.

Gamelanspelers bezitten geen eigen instrument. De gamelans zijn in het bezit of beheer van instellingen en vermogende personen. Wanneer er een uitvoering of repetitie plaatsvindt, ontmoeten de musici elkaar bij de bezitter, bijvoorbeeld een rijke generaal of fabrikant. Ook verenigingen, theaters, scholen en radio-omroepen beschikken over gamelans.

Iedere gamelan heeft een specifiek karakter en vaak ook een eigen naam, die voorafgegaan wordt door de eerbiedige titel Kyai, 'Hooggeëerde Heer'. Oude en welluidende gamelans worden met grote eerbied behandeld vanwege de bijzondere magische krachten die er aan worden toegeschreven; in het algemeen wordt er van uitgegaan dat deze geconcentreerd zijn in de grote *gong ageng*.

Ingewikkeld muzikaal patroon

Muzieknotatie wordt zelden gebruikt en de gamelan kent geen dirigent in westerse zin; de tromspeler is de orkestleider. De muzikanten kennen de melodieën (*gending*) uit het hoofd; afhankelijk van de situatie kunnen ze op verschillende manieren worden gespeeld. Iedere groep instrumenten vervult een specifieke taak in het samenspel van klanken. De kerninstrumenten met bronzen toetsen op houten klankkasten spelen de hoofdmelodie, terwijl de aan rekken hangende grote en kleinere gongs (*kempul*) met hun slagen de melodie in grotere en kleinere vaste maaddelen verdelen. De omspelingsinstrumenten variëren op iedere toon van de kernmelodie. De tromspeler houdt met zijn afgepaste slagen op de kendang het muzikale gebeuren strak in de hand. Hij geeft bijvoorbeeld het begin en het einde van de melodie aan.

Vrije muzikale improvisatie in westerse zin is onbekend; de uitvoering van muziekstukken is aan vaste regels gebonden. Zelfs de improvisatie op de omspelingsinstrumenten verloopt volgens vaste patronen. Des te opmerkelijker is het dat het ingewikkelde klanken-

patroon, dat als een muzikale eenheid overkomt, verrassend spontaan klinkt.

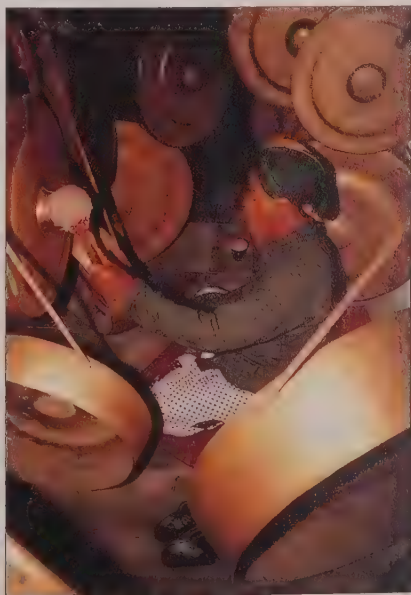
Traditie en verandering

Muziek speelt een belangrijke rol bij rituele ceremonies. Zo worden de rituele reiniging van het dorp (*sedekah bumi* in West-Java, *resik desa* in Midden- en Oost-Java) en het huwelijksceremonieel heel vaak door muziek begeleid. Verder is de muziek op Java nauw verbonden met andere kunstvormen als dans, toneel, schimmen- en poppenspel en zelfs de vechtkunsten. In feite heeft muziek op Java voornamelijk een omlijstende en begeleiden-de functie; concertgebouwen of andere instellingen voor muziekuitvoeringen zijn er niet of nauwelijks te vinden.

De professionele toneelgezelschappen die, begeleid door levende muziek, optreden in de grote steden (het bekendst zijn de Oostjavaanse *ludruk* en Middenjavaanse *wayang wong* en *ketoprak*) maken moeilijke tijden door. De concurrentie van cassettes met traditionele muziek, van toeristische dans- en poppenspel-opvoeringen en van -door lokale overheden gestimuleerde- festivals, dans- en muziekconcours is fnuikend.

Gelukkig zijn de meeste Javanen nog altijd van mening dat traditionele evenementen alleen met levende gamelanmuziek, dans en toneel omlijst mogen worden.

- Roger Vetter

Links: De heilige Sekatengamelan van Solo klinkt alleen in de week voor de geboortedag van Muhammad. **Rechts:** Grote bronzen gongs.

DANS EN THEATER

Ultieme Gratie en Verfijning

De sierlijke zwaai van een sjaal, een soepele draaiing van de pols, de aaneengesloten schuifelpasjes over een glanzende vloer, de flonkering van de steentjes in de kroon van de danseres op het moment dat zij in een vertraagde hoofdbeweging haar blik verlegt - dat zijn de onvergetelijke indrukken die de Javaanse dans achterlaat, lang nadat de opvoering is beëindigd. De betovering die deze eeuwenoude en uiterst verfijnde danskunst oproept is zo overweldigend, dat de toeschouwer pas na afloop van de voorstelling uit zijn trance ontwaakt en zich realiseert wat hij heeft gezien.

De taal der bewegingen

Ondanks de grote verscheidenheid aan vormen en aan plaatsen waar voorstellingen plaatsvinden - van een eenvoudige dorpsceremonie of drukbezochte pasar malam tot een sierlijke

paleis-pendopo- hebben alle Javaanse dansgenres bepaalde elementen gemeen. De verstilde romp en de specifieke houding van hals, polsen, handen en enkels, roepen vergelijkingen op met dansvormen uit landen als Thailand en Cambodja, maar evenzeer met het schimmenspel *wayang kulit*. Het lichaam van de danser beweegt zich in het platte vlak naar links en rechts; het tweedimensionale effect van het schimmenspel. De gestrekte rug en de hoekige bewegingen weerspiegelen eeuwenoude Indiase danshoudingen en een diepgeworteld Javaans schoonheidsideaal.

Elke bewegingsleer is gebaseerd op culturele en esthetische waarden. Javaanse idealen als het beheersen van emoties, vermijden van conflicten en betuigen van respect komen tot uitdrukking in lichaamsbeweging en dans. Een beschaafde Javaan onderscheidt zich door een verfijnd optreden. Zijn gelaat moet op natuurlijke wijze vriendelijkheid uitstralen en zijn bewegingen moeten gelijkmatig, beheerst en vloeiend zijn, nooit grof, abrupt of gehaast. Het is daarom niet verwonderlijk, dat de dansopleiding zowel wordt beschouwd als training van de dans als van het gedrag; een verfijnde Javaan beweegt verfijnd, en verfijning van beweging leidt tot verfijning van persoonlijkheid. Dansleraar Sasmitamardawa uit Yogyakarta zegt het zo: 'Danslessen bepalen het gedrag in hoge mate.'

In de minutieus uitgewerkte hoofd-, voet- en handbewegingen verraden de Javanen hun

voorliefde voor verfraaiing en hun passie voor het detail. De ingewikkelde handgebaren hebben misschien, zoals bij andere hofdansen in Zuidoost-Azië, ooit een verhalende betekenis gehad, maar in het algemeen is die lang geleden verloren gegaan.

Ideale karaktertypen

De Javaanse dans is net als de begeleidende gamelanmuziek bijzonder gestructureerd en maatgebonden. Bewegingen zijn opgebouwd uit eenheden van acht tellen en afgestemd op de structuur van de muziek. Elke dansvorm is aan eigen voorschriften gebonden. Of het nu een eenvoudig gebaar betreft of een volledige choreografie, ontplooiing van individuele expressie is er nauwelijks bij.

Centraal in deze en andere traditionele dans- en toneelvormen staat het uitbeelden van de vele karaktertypen, die in de mythologische wereld van koningen, apen en reuzen voorkomen. De verhalen zijn ontleend aan de heldenepen Ramayana en Mahabharata en aan de Panji-cyclus. Ook kunnen ze het Menak-repertoire of een historische liefdesgeschiedenis uit de traditie van de *babad* (Javaanse kronieken) tot onderwerp hebben. Welk verhaal het ook is, steeds komen dezelfde karakters terug, elk met zijn stereotiepe uitbeelding.

Net als in de *wayang kulit* zijn ook in de dans karaktertype en personage herkenbaar aan het kostuum, de specifieke bewegingen en

het bijbehorende taalgebruik. Karakters worden in drie hoofdgroepen ingedeeld: vrouwelijk, verfijnd mannelijk en sterk mannelijk. De vrouwendans verloopt volgens een doorlopende reeks subtiel uitgevoerde bewegingen van armen en voeten, die op ingetogen wijze, als het ware naar binnengekeerd, worden uitgevoerd. Ook de bewegingen van de verfijnde mannelijke dans zijn subtiel, maar krachtiger dan die van de vrouwendans, terwijl lichaamshouding, armen en benen een grotere bewegingsvrijheid hebben. De sterke mannelijke dans is krachtig, met wijde bewegingen van opgeheven armen en benen.

Binnen deze hoofdtypen zijn legio subtypen te onderscheiden, toegesneden op de verschillende uit te beelden persoonlijkheden: nederig en verfijnd, trots en rondborstig, grof en opvliegend. Ook bijzondere personages als prins Arjuna, de witte aap Hanuman en de god Indra hebben hun persoonlijke, karakteristieke stijl. In een dansopvoering wordt niet alleen een verhaal verteld, maar ook een scala karaktertypen ten tonele gevoerd waarmee de Javaan door en door vertrouwd is.

Hofdansen

Bij de hofdansen *bedoyo* en *serimpi* voert een

Links en rechtsonder: Bedoyo Semang en Beksan Taruna Jaya, hofdansen van de kraton van Yogyakarta, eind 19de eeuw. Foto's: Céphas.

formatie danseressen de bewegingen in volmaakte eenheid uit.

De *bedoyo*, die als hoogste ideaal van hoofse verfijning wordt beschouwd, is een heilige dans, opgedragen aan de vorst. In feite maken de *bedoyo*-danseressen deel uit van de vorstelijke waardigheid, als *shakti* of het vrouwelijk aspect van de vorstelijke macht. Dit wordt weer geassocieerd met Loro Kidul, de onzichtbare, mythische godin van de Zuidzee en 'stille macht' achter de troon.

De *bedoyo*-traditie is doortrokken van ritueel en symboliek. In de trage en statige dans glijden negen jonge danseressen in één vloeiende beweging van de ene zorgvuldig voorgeschreven figuur in de andere. De eigen identiteit raakt daarbij geheel op de achtergrond, zodat het lijkt of ze als één, ondeelbaar geheel voortbewegen. Men zegt dat tijdens de jaarlijkse opvoering van de heilige Bedoyo Keta-wang aan het hof van Solo, Ratu Kidul als een schimmige tiende danseres verschijnt, om zich na afloop met de vorst in diens slaapvertrek af te zonderen.

Bij de *serimpi* vormen vier danseressen telkens twee paren, die dezelfde sierlijke bewegingen in spiegelbeeld uitvoeren. De danseressen, vroeger uitsluitend prinsessen, stellen strijdbare vrouwen voor, die elkaar in een schijngevecht op sierlijke wijze aanvallen en ontwijken. De *serimpi* is minder mysterieus dan de *bedoyo* en geldt als voorbeeld van de meest verfijnde vrouwelijke stijl.

Solodansen

Ook solodansen worden op grote schaal opgevoerd. Opmerkelijk is, dat zij allen hetzij een naar liefde smachtende minnaar, hetzij een kokette jongedame uitbeelden, met als vaste onderdelen het pralend rondstappen en het uitgebreid opdirken.

Twee vrouwelijke solodansen zijn de *golek* en de *gambyong*. Beiden komen voort uit de *taledek*-traditie van rondtrekkende zangeressen cum danseressen, die vroeger werd geassocieerd met prostitutie en landbouwrituelen. Er is een tijd geweest, dat de *golek* te uitdagend werd gevonden om aan het hof door een vrouw te worden gedanst, zodat alleen mannen deze rol mochten vertolken.

De Gambir Anom en de Kelana Alus zijn verfijnde mannendansen uit Surakarta en Yogyakarta. Ze verenigen op subtiële wijze mannelijke en vrouwelijke elementen in zich. In Surakarta wordt de Gambir Anom vaak door een vrouw gedanst.

Gatutkaca Gandrung en Kelana Topeng vormen in dit genre de forse mannelijke tegenhangers. De eerste voert de populaire held Gatutkaca uit de Mahabharata ten tonele, die *gandrung* of smachtend van liefdesverlangen is. De tweede beeldt de boze koning Kelana uit de Panji-cyclus uit, een grove en trotse figuur die snel in woede ontsteekt. Hij draagt een rood masker (*topeng*) met ronde uitpuilende ogen, lange neus en grote snor.

Continuïteit en verandering

Per traditie werd de dans aan het hof of in de dorpen onderwezen, maar tegenwoordig zijn er privé-scholen en dansacademies (ASTI: Akademi Seni Tari Indonesia). Het onderwijs in hofdansen, dat vroeger uitsluitend binnen de paleismuren plaatsvond, is nu voor iedereen toegankelijk. Zelfs buitenlanders verblijven daarvoor jarenlang in Midden-Java.

Ondanks deze vernieuwingen zijn de leermethoden nauwelijks veranderd. De dansen worden als het ware in een wisselwerking tussen leraar en leerling geleerd. Er is geen formeel lesschema, de dans wordt niet in afgeronde eenheden onderwezen en de bewegingen worden niet in onderdelen gescheiden. De leerlingen imiteren de leraar, die zijn bewegingen eindeloos herhaalt, terwijl een assistent af en toe corrigerend optreedt.

De tradities op het gebied van dans en toneel veranderen de laatste tijd snel. Het Ramayana Ballet van Prambanan - een gigantische theaterproductie met meer dan 200 spelers, begin jaren zestig op initiatief van een toeristenorganisatie ontwikkeld - heeft voor het eerst gebroken met de traditionele schoonheidsidealen en daarmee voor een doorbraak gezorgd. Vanouds was men gewend de dansers van dichtbij gade te slaan, zodat men kon genieten van elk detail in de afwerking van kostuums, bewegingen en dialogen.

In Prambanan zijn de dansers nietige figuur-

tjes geworden, verspreid over een reusachtig openluchtpodium. Hoewel kostuums en bewegingen nog traditioneel zijn, is de dialoog weggelaten terwijl de dans werd gestroomlijnd omwille van de verhaallijn. Speciale voorstellingen ten behoeve van toeristen vormen tegenwoordig voor veel dansers het belangrijkste middel van bestaan.

Ook andere veranderingen vallen op. Hoewel ze nog steeds traag en ingetogen verlopen, zijn de dansen ingekort om in moderne tijdschema's te passen. Algemeen worden elementen van andere Indonesische dansstijlen ingepast, wat indruist tegen het felle regionalisme dat eens de toon aangaf. Nieuwe choreografieën beelden scènes uit het dagelijks leven uit, zoals rijstplanten en weven.

Een dergelijk aanpassingsproces is niets nieuws. Zo ontstond de *golek*-dans pas begin jaren twintig, de tijd dat ook de meeste toneeldansen hun huidige vorm kregen. Zelfs een stevig in de rituele sfeer verankerde dans als de *bedoyo* heeft vanaf het midden van de 18de eeuw een proces van verandering en aanpassing aan de smaak van opeenvolgende vorsten doorgemaakt.

- Valerie Mau Vetter

Linksboven en boven: Sierlijke vrouwendans en krachtige mannendans, Yogyakarta kratonstijl. **Links:** Dansoefening in de Yogyakarta kraton. Traditionele hofdansen worden tegenwoordig buiten de paleizen in privéscholen onderwezen.

WAYANG KULIT

Spiegel van de Javaanse Samenleving

Op zwoele avonden voltrekt zich op ontelbare plaatsen in Midden-Java een eeuwenoud ritueel. Gelokt door de klanken van de gamelan komen jong en oud samen om zich te laten betoveren door helden en heldinnen uit een ver verleden, die als hoekige schaduwen over het witte doek bewegen. Tot diep in de nacht is het publiek in de ban van de *wayang kulit*-voorstelling, waarin verhalen vol spanning en heroïek worden afgewisseld met grappen, ontleend aan het dagelijks leven.

Het schimmenspel vormt onderdeel van de rijke Javaanse wayang- of poppenspeltraditie. Al naar gelang het materiaal van de poppen worden diverse wayangvormen onderscheiden. Er bestaan platte poppen van leer, platte houten poppen, rondhouten poppen en papieren wayangrollen. Het populairst is het *wayang kulit*-schimmenspel (ook bekend als *wayang purwa*, oudste wayang), waarbij platte leren

poppen, van achteren beschenen, bewegende schaduwen vormen op een scherm dat voor het publiek staat opgesteld.

Over de oorsprong van de wayang bestaan uiteenlopende theorieën. Volgens de gangbare opvatting liggen de wortels in oude riten met betrekking tot de voorouderverering. Het huidige poppenspel is waarschijnlijk een samensmelting van inheemse, ceremoniële volksgebruiken en hofkunst uit India. Hoewel de hoofdlijnen van de gebeurtenissen gebaseerd zijn op de Indiase heldendichten Ramayana en Mahabharata, worden vaak verhalen opgevoerd die niet voorkomen in Sanskriet-teksten en ook geen Indiaas equivalent hebben. Bovendien werden de trotse en ongenaakbare Indiase personages aangepast aan de meer genuanceerde Javaanse smaak.

Zo is de oudste van de vijf Pandawa-broeders uit de Mahabharata, de vorst Yudistira, op Java zo zuiver van gemoed, dat zijn bloed kleurloos is. De oersterke Bima, de tweede Pandawa-held, is een mystieke redder in de nood, die voor niemand buigt behalve voor zijn innerlijke, goddelijke raadsman. De knappe Arjuna, de middelste van de vijf helden, is op Java even geliefd om zijn daden op het slagveld als om zijn capaciteiten in de slaapkamer.

De dalang

De wayangvertoner of dalang is een ware duivelskunstenaar. In de negen uur durende voor-

stelling bespeelt hij niet alleen alle poppen, maar vertolkt ook de stemmen van een vijftigtal karakters, geeft aanwijzingen aan de gamelanspelers, zingt en reciteert. Hij begeleidt de dialogen met geklop tegen de zijwand van de wayangkist en verlevendigt de strijdtönen door met zijn voet tegen een ratel van ijzeren plaatjes te slaan, een vaardigheid die volgens sommigen zijn kwaliteit bepaalt. Zorgvuldig bouwt hij zijn verhaal op, ervoor wakend dat de aandacht geen moment verslapt.

Dalangs beschikken over een repertoire van honderden verhalen, zodat ze aan elke wens kunnen voldoen. Sommige dalangs zijn vermaard om hun knappe dialogen, anderen om de vaardigheid waarmee zij de poppen hantieren, hun gevechtsscènes vol actie, hun diepgaande mystieke kennis of hun spitse dan wel boerse grappen. Een goede dalang speelt in op zijn publiek; in het verhaal zal hij zinspelen op actuele gebeurtenissen uit de gemeenschap en het dagelijks leven, of de gastheer op de hak nemen, tot grote hilariteit van de toeschouwers. De voorstelling wordt begeleid door de gamelan en één of meer zangeressen (*pesinden*). Elke zichzelf respecterende dalang zal geen mogelijkheid onbenut laten om de draak te steken met de musici en zangeressen. Dalangs besteden jaren aan het bestuderen van de wayangtraditie. In het verleden gingen jongeren die zich tot het vak geroepen voelden bij beroemde dalangs in de leer. Vaak worden de vaardigheden binnen een familie van

generatie op generatie doorgegeven.

Om opgewassen te zijn tegen de inspanning van de nachtelijke voorstellingen, en om het publiek in hun ban te kunnen houden, trainen dalangs hun conditie en geestkracht. Daartoe doen zij mystieke oefeningen, waaronder vasten, middernachtelijke rondgangen door de stad op gunstige data, meditatie op begraafplaatsen en aan koele bergbekken en dagenlange afzondering in een grot of kamer. Ascese geldt als een beproefd middel om kracht en macht op te doen, beiden van essentieel belang voor de bescherming van de dalang en zijn gezin tegen zwarte magie, die tijdens een voorstelling vol goden en demonen kan worden opgeroepen, of door een jaloerse concurrent tegen de dalang kan worden gebruikt. De Javanen zijn ervan overtuigd, dat het charisma en de kracht van de dalang tijdens de voorstelling op het publiek afstralen. Ook de gamelanmuziek wordt beschermende kracht tegen kwade geesten toegeschreven, terwijl het laat opblijven op zichzelf als een teken van grote geestkracht geldt. Een specifiek genre verhalen wordt uitsluitend gebruikt bij uitbanningsriten. Deze verhalen, afkomstig uit het traditionele geloof in geesten en magie, hebben betrekking op de uitbanning van de mensenetende Batara Kala.

Links: Wayangpoppen komen tot leven in de handen van een dalang. **Onder:** Ki Anom Suroto, één van de bekendste dalangs van Java.

Al eeuwenlang is het schimmenspel nauw verbonden met religieuze ceremonies en overgangsriten. Passende gelegenheden voor het houden van een voorstelling zijn huwelijk, geboorte, besnijdenis, begrafenis en de vervulling van een gelofte. Sommige wayangvoorstellingen hebben tot doel een huis of dorp van kwade invloeden te zuiveren en te vrijwaren. In het verleden werden dalangs vaak aan het hof ontboden ter opluistering van ceremoniële gelegenheden; tegenwoordig vinden dit soort opvoeringen vaak op nationale en religieuze feestdagen plaats.

Gemeenschappelijke kennis

In een samenleving, die voor het 'opslaan' en doorgeven van kennis grotendeels was aangewezen op mondelinge overdracht in verhalen-de vorm, was voor het schimmenspel een belangrijke rol weggelegd. De wayangtraditie belichaamt de Javaanse kennis op terreinen als geschiedenis, afstamming, ethiek en religie. Het poppenspel heeft een ideologische functie; het benadrukt het belang van mystiek en juist gedrag en taalgebruik. Soms worden adviezen aan het adres van de gastheer niet geschuwd en tegenwoordig spelen wayangvoorstellingen een rol in voorlichtingscampagnes met betrekking tot bijvoorbeeld geboortebepaling.

De wayang is een spiegel, waarin de Javanen zichzelf herkent. De personages vertegenwoor-

digen gedragsmodellen en zelfs fysieke stereotypen, variërend van fijn gebouwd tot ruwe bonk, van groot tot klein, van mooi tot mismaakt. Alle personages zijn onmiddellijk herkenbaar aan hun attributen. De gestileerde gedaante van de poppen is volgens de Javaanse overlevering het gevolg van het verbod van de islam op het afbeelden van mensen. Opmerkelijk is dat de in Javaanse ogen knappe helden naar westers oordeel vaak onaantrekkelijk zijn, de meest geliefde poppen -de potsierlijke dienaar Semar en zijn drie zonen- voorop. De tonronde, hermafrodiete Semar gaat met zijn boerse grappen en wijsheid voor oer-Javaans door. Zijn krachtige geladenheid wijst op goddelijke afkomst.

De *wayang kulit*-poppen worden gemaakt van buffelleer, dat wordt afgeschraapt, opgespannen en gedroogd, waarna de pop er voorzichtig wordt uitgesneden. Bij de vaste typen hebben alle details een eigen betekenis en ze worden volgens een vast patroon uitgesneden, het oog het laatst; pas dan kan de figuur tot leven komen. Men beschildert de pop op voorgeschreven wijze. De hoofdkleuren zijn blauw, zwart, geel en rood; eventueel worden lichaamsdelen en gezicht van bladgoud of goudverf voorzien. Een goud gezicht duidt op waardigheid. Rood staat voor agressie en zwart voor wijsheid. De wayangpoppen uit de kraton behoren tot de heilige erfstukken en worden om de 35 dagen uit hun kisten gehaald om te worden gelucht.

Wayang (Kresna)
KRESNA.

Wayang in de moderne wereld

Tot de 20ste eeuw ontwikkelden de wayang-tradities van hoven en dorpen zich parallel, maar gescheiden. Later openden de paleizen speciale dalangscholen, waar de vaardigheden van de poppenspelers werden toegespitst op de smaak van de aristocratische elite. In de jaren twintig werd de traditie aan het hof van Solo maatgevend voor alles wat met wayang te maken had. Sinds 1950 keren veel dalangs echter terug tot de minder verfijnde dorpstradities van weleer.

Per traditie duurden wayangvoorstellingen nachtenlang. Voordat het moderne schoolsysteem tot het platteland was doorgedrongen, bleven ook de kinderen er nachten achtereenvolgend voor op. Tegenwoordig duurt een voorstelling zelden langer dan één nacht.

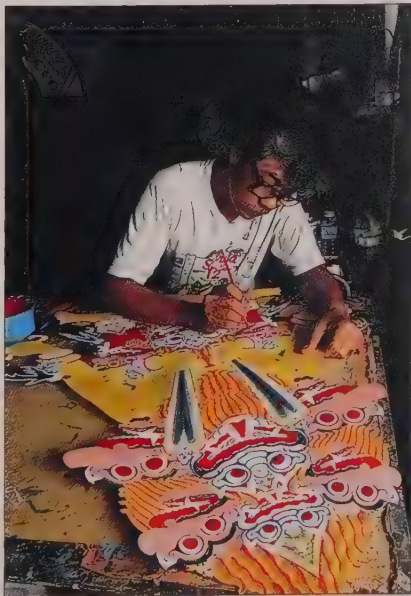
Steeds meer dalangs leren het vak op school. Zo kent Solo, naast cursussen die door de kraton worden georganiseerd, een middelbare en een academische opleiding in de traditionele kunstvormen. Leraren benadrukken het feilloos weergeven van bestaande teksten en de technische aspecten van de opvoering. Hoewel veel academisch opgeleide dalangs zeer begaafd zijn, huren de opleidingsinstituten

gewoonlijk een dalang uit een afgelegen dorp wanneer zij zelf een voorstelling geven. Diens technische vaardigheid mag dan minder zijn, zijn verhaal is levendiger en humoristischer dan de academische voorstellingen.

De dorpse wayangtraditie verwerkt voortdurend nieuwe elementen in het oude, beproefde recept. Discoverlichting, motorrijders en vrouwen met lange broeken zijn vertrouwde verschijningen geworden. De veranderingen, die de oude verhalen en stereotypen niet aantasten, stuiten op afkeuring van puristen, maar garanderen tegelijkertijd dat de wayang het grote publiek blijft aanspreken.

In de 20ste eeuw is het overheidsbeleid erop gericht geweest de voorgeschreven vorm en esthetiek van de traditie te beschermen en tegelijkertijd de belangstelling op peil te houden. De dorpelingen zijn allesbehalve bang dat de wayang uit zal sterven; zij betreuren het dat ze financieel niet in staat zijn om meer voorstellingen te geven. In bepaalde kringen in Midden-Java bloeit de wayang meer dan ooit. Maar het is wel een andere wayang dan die van de paleizen en de staatsscholen. Vooral populair zijn de stijlen die zich afzetten tegen de van bovenaf opgelegde stijl van de jaren twintig en dertig. Ze worden gedragen door dalangs die graag met gevestigde conventies breken. Gevolg is dat het publiek toestroomt, net zoals de eerste Europese wayangkenners dat in de 19de eeuw meemaakten.

- Laurie Sears

RIO HELM

Linksboven: Schimmenspel in de Chinese tempel Gedung Batu, Semarang. **Boven en rechts:** Wayang kulit-poppen worden uit buffelleer gesneden en vervolgens beschilderd.

JAMU

Tonicums voor Alles en Iedereen

Op Java is de 'vrouw met de flessen' een vertrouwde verschijning. Regelmatig duikt ze op langs dorpswegen en in de straten van de grote steden, haar flessen vol felgekleurde vloeistoffen in een over haar schouder geslagen draagdoek (*slendang*). Wie denkt dat de dame vertegenwoordigster is van een plaatselijke limonadefabriek heeft het mis; haar flessen bevatten *jamu*, traditionele geneeskrachtige Javaanse kruidendranken.

Gewoonlijk worden de medicinale dranken door de verkoopster thuis klaargemaakt, en op straat en huis aan huis verkocht. De glazen draagt ze in een emmer water met zich mee. Haar klanten kennen de samenstelling van de drankjes niet. Ook bestellen zij geen speciale mengsels. De 'vrouw met de flessen' verkoopt alleen tonicums ter genezing van algemeen voorkomende kwalen als verkoudheid, hoofdpijn en vermoeidheid.

Veel Indonesiërs bereiden daarnaast bij bepaalde klachten zelf speciale *jamu*. De meeste dorpsvrouwen kennen de samenstelling en bereidingswijze van een enorm scala drankjes en zalfjes. De benodigde *materia medica* zijn hoofdzakelijk plantaardige bestanddelen, die in eigen tuin of in het veld worden verzameld, en aangevuld met gedroogde ingrediënten uit de winkel. Ongeveer 150 verschillende plantensoorten worden voor dit doel gebruikt: van eucalyptus en tamarinde tot acacia en gember. Specerijen als kaneel, venkel en munt en zoetstoffen als palmsuiker worden vaak voor de smaak toegevoegd, aangezien de mengsels doorgaans nogal bitter zijn. De drankjes bevatten gewoonlijk betrekkelijk weinig mineralen en dierlijke producten, al worden in heel bijzondere recepten wel eens ingrediënten als koper, zwavel of sulfaat en zelfs gemalen dierenhuid, staarten of testikels voorgeschreven.

De moderne jamu-industrie

Rond 1930 werd de *jamu*-productie fabrieksmatig aangepakt, vooral als reactie op de toenomen import van westerse patentgeneesmiddelen. Fabrieksproducten hadden de naam moderner te zijn, gemakkelijk in het gebruik en veel doeltreffender dan de traditionele, zelfgemaakte huismiddeltjes. Aanvankelijk bleef de fabricage beperkt tot *jamu bubuk* of *jamu-poeder*, maar direct na de Tweede Wereldoorlog was er sprake van een sterke expansie. Er werden *jamu* ontwikkeld ter genezing van praktisch alle denkbare kwalen. Deze zogenaamde 'moderne' *jamu*-preparaten omvatten niet alleen de gebruikelijke oplospoeders, maar bieden ook een enorme keus aan pillen, tabletten, capsules, crèmes en cosmetica.

De productie van voorverpakte *jamu* is een miljoenenindustrie geworden, waarvan ruim 350 fabrieken deel uitmaken die naar verluidt meer dan vijf miljoen doseringen per dag produceren. Bekende merken als Air Mancur, Nyonya Meneer, Cap Jago en Mustika Ratu voeren een meedogenloze concurrentiestrijd, waarbij enorme sommen geld worden geïnvesteerd in reclame en publiciteit.

De aansprekende namen van de producten -Tresnasih ('liefde'), Sorga ('hemel'), Dewi Kecantikan ('Godin der Schoonheid') en Sek Hot ('Hete Sex')- geven een indruk van de door de ondernemingen gevoerde strategie. Veel fabrieks-*jamu* zijn niet bedoeld voor de genezing van kwalen, maar voor de bevrediging van de andere sexe.

Tot 1963 kon de *jamu*-industrie zich ongeregulementeerd ontwikkelen. In dat jaar stelde

de Indonesische regering vast welke producten mochten worden verkocht onder de naam *jamu*, dat sindsdien wordt omschreven als 'inheems Indonesisch medicijn' (*obat asli Indonesia*). Hiermee werd erkend dat de *jamu* onverbrekkelijk verbonden is met de Indonesische samenleving en identiteit, maar tegelijkertijd werden er kwaliteitseisen opgesteld en beperkingen aan de ingrediënten uitgevaardigd. Sindsdien mogen *jamu* uitsluitend traditionele, natuurlijke ingrediënten bevatten. Zodoende wordt voorkomen dat er nieuwe formules worden ontwikkeld, gebaseerd op een combinatie van de werking van *jamu* en moderne geneesmiddelen.

Traditionele geneeswijzen

Jamu-preparaten worden bij talloze aandoeningen ingenomen. Er zijn globaal vier terreinen waarop hun werking als zeer effectief geldt: lichte kwaaltjes; virusinfecties als mazelen, waterpokken en de bof; seksuele potentie; diverse vrouwenkwalen die zich voordoen bij menstruatie, zwangerschap en bevalling. In de opvattingen met betrekking tot gezondheid en ziekte worden de *jamu*-mengsels in verschillende grove categorieën onderverdeeld. Een hoofdingeling is die naar 'warmte'

(van 'heet' naar 'koud'), al worden andere eigenschappen als bitter, zuur en zoet ook als belangrijke therapeutische kenmerken gezien. Deze eigenschappen verwijzen niet naar de smaak van het medicament, maar naar de uitwerking die het op het lichaam heeft. Lichamelijke aandoeningen worden op dezelfde wijze ingedeeld. Voorbeelden van 'hete' ingrediënten zijn gember, galangal (*kencur*) en peper, terwijl klapperwater, betelnoot en tamarinde 'koud' zijn.

Madurese vrouwen die zwanger willen worden, drinken 'verkoelende' kruidenmengsels ter stimulering van de vruchtbaarheid. Eenmaal zwanger gaan ze over op 'hete' kruidendranken, eventueel onder toevoeging van 'glijdende' ingrediënten als klapperolie om de bevalling te vergemakkelijken. Na de bevalling wordt de moeder gewassen met water, vermengd met as uit de kookplaats, en vervolgens ingewreven met speciaal samengestelde zalven: 'hete' voor het onderlichaam, 'koude' en geurige voor het bovenlichaam. Men gelooft dat de hete zalf helpt het 'vuile' bloed (lochia) af te scheiden, terwijl de koude zalf de melkproductie moet bevorderen.

Naast deze was- en wrijfbehandeling, die ongeveer veertig dagen duurt, wordt de vrouw gemasseerd, en krijgt ze diverse *jamu*-drankjes toegediend. Al met al een goed voorbeeld van de enorme variatie aan traditionele geneeswijzen die in Indonesië worden toegepast.

- Roy Jordaen

Boven: *Jamu*-verkoopster. **Links en rechtsonder:** Verpakte fabrieks-*jamu*. De rechterverpakking toont een bekende Indonesische body-builder.

JAKARTA

INTRODUCTIE

De stad Jakarta, gesticht op de plaats van de voormalige peperhaven Sunda Kelapa aan de monding van de Ciliwung-rivier, is altijd een levendig handelscentrum geweest, dat vanuit de gehele archipel bezoekers trok. Het huidige Jakarta is al lang geen peperhaven meer. De *'Big Durian'* is de snel groeiende hoofdstad van de qua inwonertal vijfde natie ter wereld; een dichtbevolkte wereldstad met negen miljoen inwoners, een dynamische economie en een flitsende levensstijl.

Sunda Kelapa

Sunda Kelapa was in de 15de eeuw een belangrijke voorpost van het landinwaarts gelegen hindoeïstische rijk Pajajaran. De stad was met een groot aantal andere rivierhavens langs de strategische Straat Malakka en Straat Sunda in een concurrentiestrijd gewikkeld om een aandeel in de regionale specerijenhandel. In 1527 werd de haven veroverd door troepen van de islamitische sultanaten Banten en Demak, onder leiding van de uit Noord-Sumatra afkomstige Maleier Fatahillah Khan, die met een prinses van Demak was gehuwd. Deze haatte de Portugezen, die zich in 1521 meester hadden gemaakt van Noord-Sumatra en in 1522 met Pajajaran een handelsovereenkomst hadden gesloten voor peperleveranties. Sunda Kelapa werd onder de nieuwe naam Jayakarta (Stad van de Overwinning) onderhorig aan Banten.

Onstaan van een koloniale hoofdstad

De Portugezen werden tegen het einde van de 16de eeuw gevolgd door de Nederlanders. Deze monopoliseerden dankzij hun snelle schepen en goede organisatie -de VOC- spoedig de specerijenhandel en verdreven alle concurrenten. Aanvankelijk opereerden zij vanuit Banten, maar in november 1610 sloten zij een handelsovereenkomst met prins Wijayakrama van Pajajaran, die hen toestond in

Jayakarta een pakhuis te bouwen. Dit kleine fort, in 1611 ten oosten van de stad gesticht, werd in 1618 naar de oostoever van de Ciliwung verplaatst. De nieuwe vesting werd Jacatra genoemd.

Aanvankelijk gedoogde Wijayakrama de Nederlanders. Dit veranderde toen in 1618 een zekere Jan Pietersz. Coen promotie maakte: van boekhouder-generaal en hoofd van de VOC-kantoren in Banten en Jayakarta tot gouverneur-generaal. Toen Coen alle handel naar Jayakarta wilde verplaatsen, riep Wijayakrama de hulp in van de Engelsen in Banten om de Nederlanders te verdrijven. Een langdurig beleg volgde, waarbij een handjevol Nederlanders oog in oog stond met een grote overmacht. Het wantrouwen tussen de drie legers stelde de belegerden in staat stand te houden tot Coen met versterkingen uit de Molukken arriveerde. In maart 1618 brak hij de belegering en maakte Jayakarta en het paleis van de prins met de grond gelijk. Daarna versterkte hij het oude fort tot een nieuw, groot fort: 'het Kasteel'. Tijdens het beleg was het oude fort omgedoopt tot 'Batavia', naar de Batavieren die zich vroeger in Nederland hadden gevestigd. Deze naam zou de stad dragen van 1622 tot het eind van de Nederlandse overheersing in 1942.

Coen maakte Batavia tot de bestuurlijke en militaire hoofdstad van een machtig handels-imperium, dat zich uitstreckte van Kaap de Goede Hoop tot India, en van de Indonesische archipel tot Formosa (Taiwan) en Japan. In 1628 en 1629 werden aanvallen van sultan Agung van het machtige Middenjavaanse rijk Mataram afgeslagen, ten koste van grote verwoestingen. Tijdens het tweede beleg stierf Coen aan cholera.

Zijn opvolger, gouverneur-generaal Jacques Specx (1629-1632), herbouwde en versterkte

Vorige bladzijde: De wereldstad Jakarta. Foto: Kai Muller. **Links:** Jl. Jend. Sudirman, de goudader van Jakarta. Foto: Alain Compost.

de stad volgens Coen's plannen. In tegenstelling tot zijn voorganger gaf Speex Chinese handelaren het recht belasting te heffen op door hen geleverde voorzieningen. Batavia bloeide en zijn economische macht bezorgde de stad de bijnaam 'Koningin van het Oosten'. In de volgende twee eeuwen liep het lot van Batavia parallel aan dat van de VOC. De gehele 17de eeuw dreef de economie van de stad op een winstgevend monopolie op oosterse specerijen, maar in de 18de eeuw kreeg de Compagnie te maken met ingrijpende prijsstommelingen. Corruptie en hoge militaire kosten holden de positie van de VOC verder uit.

De afnemende voorspoed was ook merkbaar in de stad. De mooie kanalen die Coen had ontworpen om van Batavia een oosterse versie van Amsterdam te maken, bleken niet geschikt voor de tropen. Ze slibden dicht, vervuilden, en waren een broedplaats van malariamuggen en ander ongedierte. In de degelijke, maar slecht geventileerde Nederlandse gebouwen wemelde het van de ratten. Het pleisterwerk rotte weg in de vochtige hitte. Malaria-, dysenterie-, cholera-, en tyfusepidemieën decimeerden de bevolking. De vrees voor een opstand van de Chinezen, die de handel in de stad beheersten, leidde in 1740 tot het Chinezenbloedbad. Hierdoor werd Batavia economisch geruime tijd lamgelegd en langzaam maar zeker zette het verval in. Jaren van wanbeheer, kostbare oorlogen en verraad leidden tenslotte tot de ondergang

van de VOC; eind 18de eeuw verviel haar territorium aan de Nederlandse staat.

Opkomst van een nieuwe stad

Gouverneur-generaal Daendels (1808-1810) liet het Kasteel en de vestingmuren afbreken. Er kwam een nieuw centrum in het minder ongezonde zuiden. Brede, driebaansboulevards en prachtige gouvernementsgebouwen in neo-classicistische stijl vormden de basis voor het moderne Jakarta.

In 1811 vielen Britse troepen onder Thomas Stamford Raffles Java binnen en verdreven het Nederlandse bestuur, dat door de Napoleontische overheersing op Franse leest was geschoeid. Gedurende zijn korte ambtsperiode als luitenant-gouverneur (in 1816 herkregen de Nederlanders het bestuur over Indië) introduceerde Raffles veel vernieuwingen en propageerde hij de studie van wetenschap en cultuur. Het toppunt van zijn carrière was de stichting van Singapore, een havenstad die Batavia spoedig zou overvleugelen.

Na de instelling van het 'cultuurstelsel' op Java in 1830, bloeide Batavia weer wat op. Dit stelsel, gebaseerd op gedwongen arbeid, leverde miljoenen guldens op. Kanalen en wegen werden herbouwd, het aantal overheidsgebouwen nam toe en in Menteng, Cikini en omstreken verrezen groene voorsteden. Batavia beleefde opnieuw een 'Gouden Eeuw', ditmaal als 'Parel van het Oosten'.

Zo trad de stad de 20ste eeuw binnen als een welvarende koloniale hoofdstad met ongeveer 300.000 inwoners. De invoering van gasverlichting, tram en auto zorgden voor een snelle modernisering. De stad werd steeds meer het middelpunt van een generatie jonge Indonesiërs met een Nederlandse opvoeding, vervuld van nationalistische ideeën en strevend naar onafhankelijkheid.

Na de Japanse inval van 1942 werd Batavia omgedoopt tot Jakarta. De stad werd tot bezet gebied verklaard en geteisterd door hongersnood en geweld. Het Nederlandse bestuursapparaat verdween en veel prachtige gebouwen uit de Hollandse tijd werden vernietigd.

Crisisjaren en de Nieuwe Orde

De na-oorlogse 'periode Soekarno' drukte een onuitwisbaar stempel op het moderne Jakarta. Soekarno stond voor de zware taak een land te regeren dat werd verscheurd door partijstrijd en beroofd van het koloniale bestuursapparaat. Hij droomde van een hoofdstad die de geest van de onafhankelijkheid zou ademen. Grote parken, brede boulevards en heroïsche monumenten gaven zijn droom vorm, maar maskeerden ook de problemen van de stad. In de hoop op een beter leven overspoelden duizenden migranten Jakarta. De krottenwijken, armoede en wanhoop van de beginjaren zestig, indringend beschreven in Mochtar Lubis' roman *Scheme-*

ring over Jakarta, vertegenwoordigen een dieptepunt in de geschiedenis van de stad.

Na de opvolging van Soekarno door Suharto brak voor Jakarta een nieuw tijdperk aan. Onder de 'Nieuwe Orde' werden plannen ontwikkeld om de economie op te peppen en de hoofdstad te moderniseren. Daarin stonden het welzijn van de stedelingen en het aan de kaak stellen van de inefficiënte, corrupte bureaucratie centraal.

In het huidige Jakarta getuigen hoge kantoorgebouwen en hijskranen van een dynamische ontwikkeling. Voor het sterk vereenvoudigde stadsbestuur zijn hygiëne, scholing en controle op de bureaucratie *hot items*. Toch wordt Jakarta nog steeds geteisterd door problemen die kenmerkend zijn voor Derde Wereldhoofdsteden. Op snelle winst gerichte investeringen prevaleren boven het ontwikkelen van een primaire infrastructuur met ondersteunende systemen.

Voor de bezoeker is Jakarta vooral een bruisende, kleurrijke wereldstad, die aspecten van de gehele archipel in zich bergt. Voor de miljoenen die Jakarta als thuis beschouwen, is de stad terecht de Ibu Kota, de 'Moederstad' van Indonesië.

- Janet Boileau

Linksboven: De stad Batavia en het fort anno 1629.

Boven: Vanwege zijn 18de-eeuwse kanalen en 'Hollandse' huizen leek Batavia een oosterse versie van Amsterdam.

BEZIENSWAARDIGHEDEN

Historische Tocht door de Stad

Jakarta heeft zich, historisch gezien, ontwikkeld van noord naar zuid. De bezienswaardigheden van de stad kunnen het best in chronologische volgorde worden bekeken. Begin met de oude haven in het noorden, ga daarna in zuidelijke richting naar de oude VOC-kwartieren (de Kota) en de Chinese wijk (Glodok), om de tocht te beëindigen op Medan Merdeka (Vrijheidsplein) of in de nieuwe voorsteden. Trek voor elke wijk een halve dag uit.

De oude haven

Batavia ontstond rond de oude specerijhaven Sunda Kelapa. Deze vormt nu het noordelijke deel van Jakarta, waar de Ciliwung in zee uitmondt. De VOC richtte in 1619 op de oostelijke oever een handelsfort op, 'het Kasteel', dat in de loop der jaren werd versterkt met een dikke stenen wal met 15 grote bastions.

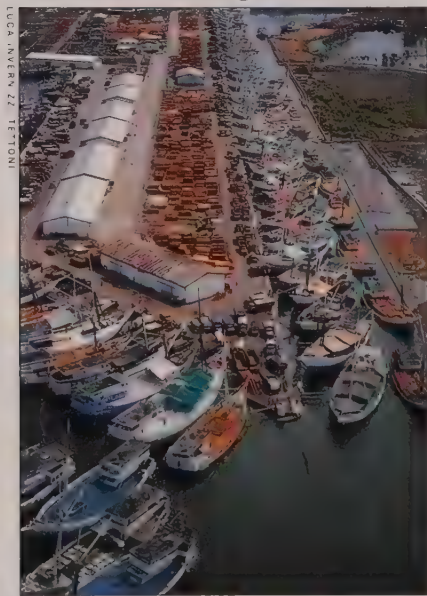
De oude uitkijktoren ('de Uitkijk') aan Jalan Pakin werd in 1839 gebouwd op het bastion Culemborg om de kustwateren in de gaten te houden. Later diende hij als weerstation. De toren kan nog beklommen worden en biedt een weids uitzicht over de hele streek. Vóór 1619 stond hier het oude douanekantoor (*pabe-an*, door de Nederlanders 'Paap Jan' genoemd) van Sunda Kelapa. De oude haven, die in ieder geval vanaf de 12de eeuw in gebruik was, loopt van het noorden van de toren tot aan de overzijde van de rivier. Aan de westzijde van de rivier bouwden de Nederlanders begin 17de eeuw een timmerwerf, die in 1817 werd herbouwd en vergroot. Hier liggen de *pinisi*-schoeners voor anker, die één van 's werelds laatste grote commerciële zeilvloten vormen. Op de wiebelige loopplanken lopen stuwadoors af en aan met zakken, kratten, kabels, vaten en hout. De fraaie, met de hand gebouwde boten liggen boeg aan boeg afge-meerd en behoren tot Jakarta's schilderachtigste bezienswaardigheden. Avontuurlijke reizigers kunnen hier onderhandelen over een tocht naar andere eilanden. Sulawesi ligt bij gunstige wind op een dag of tien varen.

Op de westelijke rivieroever ligt even ten noorden van de Uitkijk het Scheepvaartmuseum Bahari. Het is gevestigd in pakhuizen die in 1652 door de VOC werden gebouwd. Vroeger lag hier een groot assortiment handelswaar opgeslagen: peper, kruidnagels, nootmuskaat, koffie, thee, koper, tin en balen Indiase stoffen. In het prachtige gebouwencomplex staan enkele modellen van traditionele zeilschepen opgesteld, die een beeld geven van Indonesië's verleden als zeevarende natie.

Pal voor het museum staat het enig overgebleven deel van de massieve stadswal die Batavia vroeger omringde. Vier van de 15 bastions die oorspronkelijk het Kasteel omgaven, waren ruitvormig. Zij droegen namen van edelstenen (Saffier, Diamant, Parel, Robijn), waaraan Batavia de bijnaam Kota Intan ('Juwelenstad') te danken had.

Achter het museum ligt een grote vismarkt, de Pasar Ikan. Vooral op het heetst van de dag is het er niet uit te houden van de stank. Rondom bevindt zich een waar doolhof van winkeltjes, volgepakt met schelpen, scheepspullen, keukengerei, visnetten, opgezette schildpadden, modelschepen, schoenen en zegelwas. Net als in vroeger tijd is het hier een komen en gaan van handelaren, kinderen, bedelaars en schakers.

Het gedeelte direct ten zuiden en oosten van de haven, bekend als de 'Kota', vormde eens het centrum van de ommuurde stad. Er zijn

LUCA J. VERVEN 27. TETTONI

diverse overblijfselen uit de compagnietijd te zien. Tussen Kali Besar en Jalan Kakap liggen de oude VOC-scheepswerven en de Chinese equipagepakhuizen. De 18de-eeuwse compagniewerf werd in 1809 vanwege de ongezonde omstandigheden gesloten, maar het vervallen depot en het prachtige pakhuizen zijn nog steeds in gebruik, evenals vier oude pakhuizen aan Jalan Tongkol (Makreelstraat). Deze laatste zijn niet voor publiek toegankelijk. Verder naar het zuiden aan Jalan Nelayan Timur ligt een typisch Hollandse ophaalbrug. De Hoendermarktbrug is zo'n 200 jaar oud, en overspant het noordelijke deel van de Kali Besar. Hij werd in de zeventiger jaren gerestaureerd, maar verkeert weer in slechte staat. Aan Jalan Kali Besar Barat, die ten zuiden en westen van de brug loopt, staat op nummer 9-11 het voormalige woonhuis van gouverneur-generaal Van Imhoff, daterend uit 1730. Het staat bekend als Toko Merah (Rode Huis) en heeft prachtig Chinees houtsnijwerk, karakteristiek voor de 18de-eeuwse huizen van Batavia. Het is eigendom van de firma P.T. Dharma Niaga. Het kantoor van de Chartered Bank op nummer 3 dateert uit dezelfde eeuw. Beide panden kunnen tijdens kantooruren worden bezichtigd.

Het Fatahillahplein

Het bestuurlijk centrum van oud-Batavia lag op enige afstand van de haven aan een plein,

dat nu bekend staat als Taman Fatahillah. De stichters van de stad lieten hier een schitterend stadhuis bouwen. Plein en gebouwen werden tussen 1972 en 1975 gerestaureerd in het kader van een groot project, gericht op het behoud van Jakarta's historische plaatsen. De koloniale gebouwen werden musea. Het stadhuis, aan de zuidkant van het plein, herbergt het Museum Sejarah Jakarta Fatahillah, een historisch museum waarin onder meer oude kaarten en antieke koloniale meubelen te zien zijn. De 37 prachtig ingerichte zalen ademen de sfeer van de VOC-tijd. Het stadhuis werd driemaal verbouwd, voor het laatst in 1710, en diende als rechtszaal, bestuursgebouw en gevangenis.

Een grote collectie wayangpoppen uit heel Indonesië wordt tentoongesteld in het Wayang Museum, Jl. Pintu Besar Utara 27, aan de westkant van het Fatahillahplein. Vroeger stond hier de Nieuwe Hollandse Kerk. Deze werd in 1808 vervangen door pakhuizen. Aan de achterzijde zijn grafstenen te zien van Hollandse notabelen uit de compagnietijd.

In het voormalige Paleis van Justitie is het Museum voor Schone Kunsten en Keramiek (Balai Seni Rupa Jakarta & Museum Keramik) gevestigd. Het uit 1870 stammende, neo-classicistische gebouw bevat de prachtige

Links: De oude haven Sunda Kelapa. **Boven:** Het 18de-eeuwse stadhuis, nu het Historisch Museum (Museum Fatahillah).

collectie antiek porselein die vice-president Adam Malik aan Jakarta naliet, alsmede moderne Indonesische schilderijen.

Naast restaurant Fatahillah, aan de noordkant van het plein, staat het vruchtbaarheidskanon Si Jagur. Het Portugese kanon werd in 1641 na de verovering van Malakka naar Batavia overgebracht. Uit de achterzijde steekt een grote vuist met de duim tussen wijs- en middelvinger, een pose die ook in Indonesië als obscene geldt. Kinderloze vrouwen hebben de gewoonte op de loop van het kanon te gaan zitten in de hoop zwanger te worden.

De wijk ten zuiden van Fatahillah werd in de 19de en 20ste eeuw gesaneerd. Een uitzondering vormt de Gereja Sion of Portugese Buitenkerk aan Jl. Pangeran Jayakarta, ten oosten van station Kota. De kerk werd in 1695 gebouwd voor de Mardijkers (van *merdeka*, 'bevrijde'), mestiezen van gemengd Portugees-Indiase of Afrikaanse afkomst, die begin 17de eeuw als slaven uit India naar Batavia werden gevoerd. Aan het eind van de 17de eeuw kregen zij hun vrijheid, toen zij onder druk afzagen van hun katholieke geloof en zich bekeerden tot het protestantisme. De kerk, de oudste van Jakarta, heeft oorspronkelijke banken, koperen kandelars en een mooie, overdekte preekstoel.

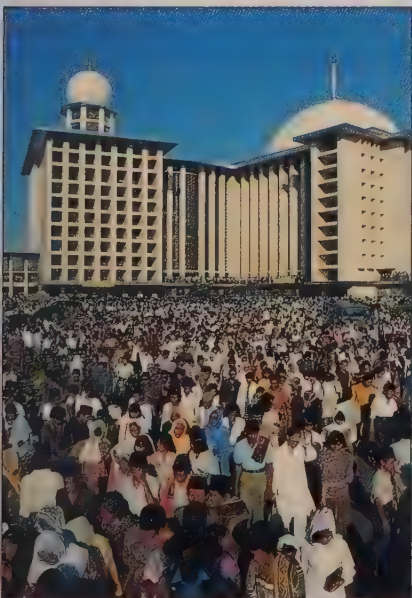
De Chinese wijk Glodok

Chinezen hebben altijd een belangrijke rol gespeeld in de economie van Indonesië. Na het bloedbad van 1740, wat aan zo'n 5000 Chinezen het leven kostte, werd hen een gebied toegewezen ten zuiden van de oude stadsmuren. Het staat nu bekend als Glodok. Het gebruik van Chinees schrift wordt in Indonesië ontmoedigd, en daarom ontbreken er de uithangborden die *Chinatowns* in andere landen hun karakteristieke aanzien geven. Chinese architectuur is alom aanwezig in het netwerk van steegjes achter Glodok Plaza, gevuld met straathandelaren, eetstalletjes en winkels. De Dharma Jaya-tempel of Jin-de Yuan (Tempel van de Gouden Deugd) aan Jl. Petak Sembilan is één van de oudste en grootste Chinese bedehuizen van Batavia. De rond 1650 gestichte tempel is gewijd aan Kuan Yin (Guanyin), de godin van genade. De tempel Candra Naya, Jl. Gajah Mada 188, is gevestigd in het voormalige landhuis van koopman So Bing Kong. In 1619 werd hij hoofd van de Chinese gemeenschap en bemiddelaar tussen de Chinezen en de eerste drie gouverneurs van de VOC. Zijn graftombe bevindt zich in een huis aan Gang Taruna.

Veel 'Bataafse' Chinezen bekeerden zich al voor de 20ste eeuw tot de islam en Glodok telt dan ook enkele oude Chinese moskeeën. Ten zuiden van het Nationale Archief, op de hoek van Jl. Hayam Wuruk en Jl. Kebun Jeruk, ligt de Kebon Jeruk-moskee uit 1785 of 1786. De bouwstijl is een eigenaardige mengeling van islamitische, Chinese en Hollandse invloeden. Een andere 18de-eeuwse Chinese moskee, Mesjid Krukut, staat aan Jl. Kebahagiaan op de hoek van Jl. Kejayaan 1.

In de 18de eeuw vestigden rijke Europeanen en Chinezen uit de ommuurde stad zich in de grote tuinen in het zuiden. Op de plaats waar nu Jl. Gajah Mada en Jl. Hayam Wuruk lopen, bouwden zij riante Hollandse landhuizen. Het enig overgebleven exemplaar ligt aan Jl. Gajah Mada 111 in het huidige stadscentrum. Het werd in 1760 gebouwd voor Reinier de Klerk, de latere gouverneur-generaal. In 1844 werd het verbouwd tot weeshuis en in 1925 werd het Landsarchief er ondergebracht. In 1979 vond een ingrijpende restauratie plaats.

De wijk ten zuiden van Jl. Gajah Mada staat bekend als de 'Harmonie', naar de gelijknamige sociëteit (de grootste in Zuidoost-Azië), die in 1985 moest plaatsmaken voor een verkeersplein aan Jl. Majapahit. De bouw werd begonnen onder gouverneur-generaal Daendels (1808-1811). In 1815, tijdens het bewind van Stamford Raffles, werd de sociëteit voltooid. De Harmonie werd dé ontmoetingsplaats voor de rijke elite van de koloniale samenleving.

Aan de overkant van het verkeersplein, op de hoek, huisden vroeger de populaire Franse couturiers Oger Frères. Hun pand, dat nu een reisbureau huisvest, lag in het hart van de elegante, rijke, Europees-aandoende stad, die zich in de 19de eeuw ontwikkelde. Slechts het standbeeld van Hermes op de brugleuning herinnert nog aan die periode. Nukkig staart hij naar de verkeersdrukte, een globe torsend die tot voetbal is gedegradeerd.

Medan Merdeka en Monas

Medan Merdeka, het Plein van de Vrijheid, is een uitgestrekt open veld middenin Jakarta, aan alle kanten omgeven door brede boulevards met regeringsgebouwen. In de tijd van Daendels diende het als exercitieveld; voordien graasde er vee. In 1818 werd het onder de naam Koningsplein regeringscentrum van Batavia. In de jaren zestig luisterden hier mensenmassa's naar de anti-imperialistische en nationalistische redevoeringen van Soekarno. Midden op het plein staat het Monas (de afkorting van 'Monumen Nasional', het Nationale Monument). De 137 meter hoge obelisk, in 1964 in opdracht van Soekarno gebouwd, draagt een fakkel van brons (de vlam van het

Boven: Het Nationale Monument (Monas) is het opvallendste oriëntatiepunt van Jakarta. Op de voorgrond een beeld van prins Diponegoro. **Links:** De Mesjid Istiqlal.

Indonesische nationalisme), die is bedekt met 35 kilo bladgoud. Monas is het opvallendste oriëntatiepunt en het (niet-officiële) symbool van Jakarta. Bij helder weer biedt de top van het monument, per lift bereikbaar, een prachtig uitzicht. In de voet is een museum gevestigd waarin 48 diorama's met beelden uit de geschiedenis van Indonesië te zien zijn.

Het Museum Nasional (Nationale Museum) aan de westkant van het plein, in 1778 opgericht door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, is het oudste en beste van Indonesië. Het gebouw zelf moet nodig gerestaureerd worden en is ook aan reorganisatie toe. De vitrines bevatten tal van -karig beschreven- schatten: de beroemde schedel van de Javamens, de bekende stenen en bronzen beelden en inscripties uit de klassieke hindoe-Javaanse periode, de schatkamer met gouden en zilveren voorwerpen, en de afdeling bronzen. De Ganesha Society organiseert 's ochtends interessante rondleidingen. De parterre heeft prachtig keramiek uit China, Annam, Thailand, Perzië en Europa, de voormalige collectie van E.W. van Orsay de Flines (1886-1964).

Aan de noordkant van het Merdekaplein staan twee imposante presidentiële paleizen. Het meest noordelijke gebouw is Istana Negara, het Staatspaleis, het voormalige Paleis Rijswijk. Het werd in 1796 gebouwd voor Jacob Andries van Braam en diende vanaf 1820 als residentie van de gouverneurs-generaal. Tus-

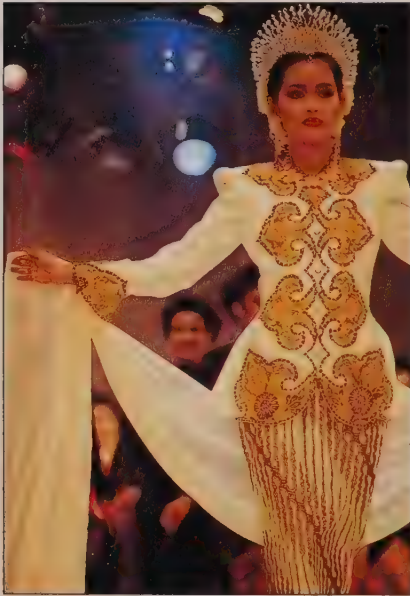
sen 1873 en 1879 werd aan het Koningsplein -nu Jl. Merdeka Utara- een groter paleis opgetrokken, het Paleis Koningsplein. Hier vond op 27 december 1949 de officiële bekrachtiging van de soevereiniteitsoverdracht plaats. Sindsdien heet het Istana Merdeka, Paleis van de Vrijheid. Officieel is het de residentie van President Suharto, maar deze prefereert zijn bescheiden woning in Menteng.

Tussen Wilhelminapark en Menteng

De in 1978 in gebruik genomen Mesjid Istiqlal aan de oostkant van Jl. Medan Merdeka Utara is de grootste moskee van Zuidoost-Azië. Op het moskeeterrein, het voormalige Wilhelminapark, stond vroeger fort Noordwijk, dat in 1809 werd afgebroken. Aan de zuidkant werd later een monument opgericht ter herinnering aan de Aceh-oorlog, dat tijdens het bewind van Soekarno weer werd verwijderd. Hoewel de overgrote meerderheid van de Indonesiërs moslim is, worden andere grote religies ook officieel erkend. Zo zijn er belangrijke christelijke gemeenschappen, met name in Oost-Indonesië. Deze erkenning komt treffend tot uiting in de kerken, die de grote moskee omgeven. Aan Jl. Katedral ligt de katholieke kathedraal met zwarte, slanke torenspitsen, in 1901 gebouwd in neogothische stijl naar een ontwerp van de architect C.J. Hulsmit.

Boven: Jl. Thamrin, het hart van het zakencentrum

Meer naar het zuiden, op de hoek van Jl. Pejambon, staat de Gereja Imanuel, de voormalige calvinistische Willemskerk, genoemd naar koning Willem I. Het neo-classicistische gebouw, tussen 1835 en 1839 opgetrokken naar een ontwerp van architect J.H. Horst, herbergt een fraaie collectie oud-Hollands zilver. In het zuidelijker gelegen Menteng, tegenover Hotel Aryaduta Hyatt aan Jl. Prapatan, staat de All Saints Church (Engelse Kerk) uit 1829 met mooie, gebrandschilderde ramen. Tussen de Kathedraal en Hotel Borobudur ligt Lapangan Banteng (Buffelveld), het voormalige Waterlooplein, met een enorm beeld van een geboeide man die zijn ketenen verbreekt. Het werd in 1963 in opdracht van Soekarno gemaakt van omgesmolten Hollandse centen, ter herdenking van de bevrijding van Irian Jaya. Tot 1820 stond aan de zuidkant van het Waterlooplein het landhuis Weltevreden van gouverneur-generaal Mossel. In 1857 verrees hier het Militair Hospitaal, dat nog als zodanig wordt gebruikt. Aan de oostkant, nu Lapangan Banteng Timur, begon Daendels in 1809 met de bouw van een paleis, het Witte Huis, het huidige Departement van Financiën. Ernaast staat het in neo-classicistische stijl opgetrokken Mahkamah Agung of Hoogerechtshof, dat uit 1848 dateert. Aan Jl. Taman Pejambon ligt de Gedung Pancasila. Dit neo-classicistische gebouw uit 1829 diende tot het begin van de 20ste eeuw als hoofdkwartier van het KNIL en na 1917 als zetel

van de Volksraad. Omdat Soekarno er in zijn beroemde toespraak van 1 juni 1945 de Pancasila -de Vijf Beginselen- ontvouwde, is het tot nationaal monument verklaard. Ten noordoosten van Lapangan Banteng staat de Gedong Kesenian, de voormalige Stadsschouwburg uit 1821. Na de oorlog werd er een bioscoop gevestigd, maar na een vakkundige restauratie herkeeg het gebouw in 1987 zijn oorspronkelijke bestemming. De Pasar Baru of Nieuwmarkt, ligt aan de overkant van het kanaal. In de vele winkels is van alles te koop, van textiel tot computers.

Menteng, ten zuiden van het Vrijheidsplein, is een uitgestrekte, rustige, groene wijk met koloniale huizen, moderne chique villa's en ambassades. Hier wonen hoge functionarissen en diplomaten. Dwars door Menteng loopt Jl. Diponegoro, de duurste straat van de stad. Aan de zijstraat Jl. Surabaya ligt een vlooiemarkt met talloze stalletjes vol snuisterijen en 'antiek', meest gloednieuwe imitaties.

De voorsteden

Jl. Jend. Sudirman, de brede, drukke boulevard die van Menteng naar het zuiden loopt is Jakarta's goudader. In de glimmende torens van staal en glas zijn banken en grote maatschappijen gevestigd. Het beeld van een grijnzende man die iets omhoog houdt dat nog het meest op een *hot plate* lijkt 'Pizza Man' in de volksmond-, markeert het zuidelijke einde van Jl. Sudirman. Hier begint de satellietstad Kebayoran Baru, met het grote winkelcentrum Blok M. Verder naar het zuiden ligt de nieuwe voorstad Pondok Indah, vol dure villa's. De *nouveaux riches* hebben rijstvelden omgetoverd in vorstelijke buitenverblijven en modieuze *country clubs*. In de wijk Pasar Minggu aan de zuidrand van Jakarta ligt, ongeveer 15 kilometer van het centrum, de grote dierenpark Ragunan. In dit natuurpark, open van 9.00-18.00 uur, is het aangenaam wandelen en picknicken tussen inheemse en uitheemse dieren en exotische bomen en planten. In de weekends is het er erg druk.

Een andere zondagse trekpleister in het zuidelijk deel van de stad is Taman Mini Indonesia Indah, een park van honderd hectare waarin alle bouwstijlen en culturen van de archipel zijn vertegenwoordigd. Begin bij Keong Mas, in de vorm van een reuzenslakkehuis, voor een spectaculaire filmreis door Indonesië op een reusachtig scherm. Het park heeft ook een museum, een orchideeëntuin en een vogelpark met een wandelvolière.

- Janet Boileau

WONEN IN JAKARTA

Zoet en Bitter in de 'Big Durian'

Volgens sommigen is Jakarta een geweldige stad om in te wonen, maar een waardeloze plaats om te bezoeken. Het is geen toeval dat hier en daar T-shirts te koop zijn met de tekst: 'Ik ben twee dagen in Jakarta geweest en ik heb het overleefd'. Wat is er aan de hand met die teleurgestelde bezoekers? Zijn het weinig avontuurlijke zielen die zich storen aan zaken als vervuilde straten, veel roken, te hard rijden, roekeloos oversteken en andere kleine ondeugden? Het staat wel vast dat leven in Jakarta geduld en zin voor het absurde vereist, maar het heeft ook zijn voordelen. Buitenlanders die voor multinationals in Jakarta werken, weten zich omringd door massa's bedienden en auto's met chauffeur. Ze winkelen in de Kem Chicks-supermarkt, waar zelfs de nasi goreng een magnetronverpakking heeft. Het mag dan niets weghebben van het mysterieuze Oosten, voor velen is dit een droom die werkelijkheid is geworden, zij het met enige nachtmerrie-achtige elementen.

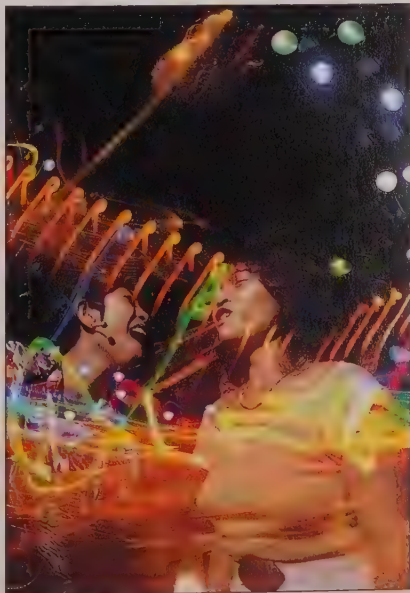
De ongemakken van Jakarta zijn legendarisch, maar moeilijk te verdragen, aangezien ze altijd weer iets onverwachts hebben. In een verarmd of afgelegen gebied zijn ontberingen ingecalculiseerd. In Jakarta is het echter mogelijk om wakker te worden in een kamer met air-conditioning, een warme douche te nemen, te ontbijten met muesli en yoghurt, naar het nieuws op CNN te kijken - om vervolgens anderhalf uur lang verwoed te proberen de buurman op te bellen.

De telefoon en gevoel voor humor; beiden zijn in Jakarta onontbeerlijk. Het tot stand komen van een verbinding via de verouderde telefooncentrales is een toevalstreffer. Tijdens de piek (de hele ochtend) is het horen van de kiestoon al een zeldzaamheid. Het draaien van een nummer leidt tot uiteenlopende resultaten, helaas zelden het gewenste. Zelfs wanneer het lukt de verbinding tot stand te

brenge, is de kans groot dat de aangesprokene midden in een zin abrupt ophoudt te bestaan. Derden vallen onaangekondigd binnen met een kort maar krachtig 'Wie bent u?' Het is niet verwonderlijk dat inwoners van Jakarta de voorkeur geven aan persoonlijke contacten. Helaas zijn ook die niet van frustraties onbloeit. Zelfs lopen is een gevaarlijke onderneming, want straatventers, puin en open riolen blokkeren de doorgang. En het enige alternatief, de auto, heeft ook zo zijn nadelen. Bij gebrek aan wisselvallig weer is het verkeer hét gespreksonderwerp in Jakarta. Gelukkig blijft het niet bij klagen; meestal weet men ook waar de problemen vandaan komen. Zo stelt de overheid dat er te veel auto's zijn, en claimen automobilisten dat de overheid onvoldoende wegen aanlegt.

Waarschijnlijk hebben de inwoners van Jakarta met evenveel frustraties te kampen als de bewoners van andere wereldsteden. Jakarta's mengsel van zoet en bitter wordt weerspiegeld in de vele bijnamen van de stad: 'Big Mango', 'Stad der Riolen' en, met een toespeeling op het grote aantal homoseksuelen, 'Queen of the East'. Het meest toepasselijk is ongetwijfeld 'Big Durian': of je bent dol op deze heerlijke, maar kwalijk riekende vrucht, of je walgt ervan. En zo zijn er ook maar weinig inwoners van Jakarta- of het nu autochtonen zijn of immigranten- die ambivalent staan tegenover hun stad.

- Janet Boileau

Links: Een modeshow in Jakarta. **Rechts:** Alle remmen los in de beroemde Tanamur-disco.

PULAU SERIBU

Ontsnapping aan Onrust en Stress

Pulau Seribu betekent letterlijk 'Duizend Eilanden', maar in feite bestaat deze mini-archipel uit minder dan 200 koraalatollen. Verstrooid in de kalme en ondiepe Javazee ten noorden van Jakarta, vormen ze al sinds de tijd van de VOC een idyllisch toevluchtsoord voor hen die aan de benauwde stad willen ontsnappen. De reistijd vanaf Jakarta bedraagt drie uur per veerboot, één uur per speedboot, en twintig minuten per vliegtuig. Enkele eilanden zijn tot luxeuze oorden omgebouwd, maar de meesten zijn nog aangenaam eenvoudig.

Historische eilanden

De eilanden dicht bij Jakarta werden in de tijd van de VOC door de Nederlanders gebruikt en enkele zijn van historisch belang. Pulau Onrust ligt slechts een half uur varen per veerboot vanaf Ancol Marina. Hier verzamel-

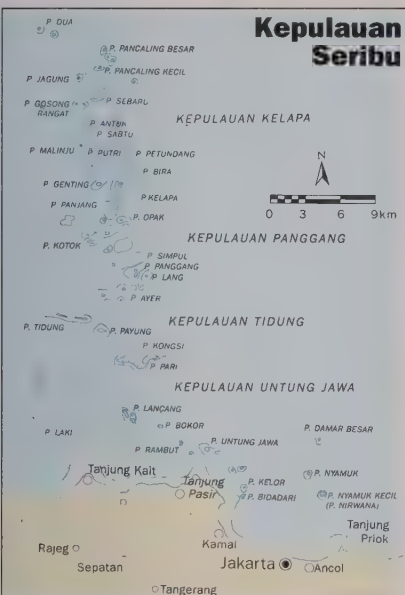
de J.P. Coen, stichter van Batavia, in 1619 zijn troepen voor de laatste bestorming van Jayakarta. Later werd er een scheepswerf gebouwd -en een klein fort, een ziekenhuis, een kerk en een opslagplaats voor geschut-, waar de Nederlandse schepen werden gerepareerd na aankomst uit Europa. In het Bahari Museum (zie 'Bezienswaardigheden Jakarta') is een maquette te zien.

De naburige eilanden Kelor, Kahyangan en Damar hebben ook historische, maritieme banden met de VOC. Op Pulau Bidadari ('Nimfeiland') stonden eens een fort en een lepra-zikenhuis; nu is het een recreatieoord met bungalows en een restaurant. Eén van de eersten die deze eilanden wist te waarderen was de Nederlandse gouverneur-generaal Camp-huis. In 1685 bouwde hij op Pulau Damar een villa in Japanse stijl, temidden van tuinen met zeldzame dieren en planten.

De buiteneilanden

Een bezoek aan de buiteneilanden vereist ten minste één overnachting. Door de week is het er rustig, en kan er korting bedongen worden. De weekends zijn meestal druk, maar er is altijd nog wel een rustig plekje te vinden. Vrijwel alle eilanden zijn omzoomd met koraalriffen en Putri, Genteng en Opak Besar bieden goede snorkelmogelijkheden. Serieuze duikers moeten wel bedenken dat de onderwaterrijkdom elders in Indonesië veel groter is.

Beginnende snorkelaars moeten oppassen voor steken, schaafwonden, sneeën en zonnebrand. De bescherming van een lycra pak is ideaal, maar een T-shirt en lichtgewicht broek voldoen ook. Raak nooit koraal of zeedieren aan; verscheidene soorten zijn giftig.

De riffen hebben behoorlijk te lijden gehad onder de menselijke invasie; de jacht op souvenirs schaadt de kwetsbare ecologie. Het zeeleven omvat zeeschildpadden, murenen, alen, roggren, diepzee- en rifvissen, zeenaaktslakken, zee-anemonen, reuzestrandgapers, zee-waaiers en zachte en harde koralen. Rifhaaien zijn eerder nieuwsgierig dan agressief. Tijdens de boottocht naar de eilanden is de kans groot dolfinen en vliegende vissen te zien.

Op Pantara Timur en Pantara Barat verzezen vakantieoordn voor de hoge inkomensklasse. Ze zijn gebouwd in samenwerking met Japan Airlines en worden bezocht door toeristen die zich vooral in een marmeren badkamer dicht bij de natuur voelen.

Populair en bescheidener van prijs zijn Pulau Pelangi en Pulau Putri, die worden gerund door de organisatie Pulau Seribu Paradise. Pulau Putri biedt eenvoudige vakantiehuysjes en bungalows (desgewenst met aircon), een restaurant en een bar. Een winkel met duik-

benodigdheden vult de flessen en verhuurt uitrustingen, zeilboten en surfplanken.

Pulau Pelangi is groter en heeft luxe vakantiehuysjes met airconditioning, tennisbanen, en een populair restaurant boven het water. Zoals overal elders verkopen de winkels alleen de allernoodzakelijkste artikelen als tandpasta, zonnebrandolie en T-shirts, dus neem vooral iets te eten mee.

Pulau Sepa heeft eenvoudige huysjes met mandi-badkamer (één voor elke twee aangrenzende kamers), een winkel met duikbenodigdheden, een café-restaurant en mooie stranden.

Brekende golven

Papa Theo wordt aangeprezen als een duik-kamp, maar eigenlijk is het een ongerept, verborgen plekje waar ook niet-duikers terecht kunnen. Gerieflijke schone hutten, het bed op de vloer, een kraakhelder laken en een simpele watervoorziening. De generator wordt kort na het invallen van de duisternis stopgezet. Daarna dringen de nachtwind, het licht van de sterren en het geluid van brekende golven door de wanden van palmbiad. Het restaurant wordt verlicht door stormlampen en kaarsen; het serveert verse vis en Indonesisch eten. Pulau Ayer, met paalhuysjes in zee, en Pulau Laki zijn gezinsvakantie-oorden dicht bij Jakarta. Het water is hier minder helder dan bij de verder uit de kust gelegen eilanden.

-Janet Boileau

Links: Een vissersboot glijdt bij zonsopgang over de kalme Javazee. **Rechts:** Eén van de vele koraalatollen van Pulau Seribu die in een luxe vakantieoord zijn veranderd.

Gegevens Jakarta

Alsmede Pulau Seribu. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. AC = Airconditioning. Kengetal Jakarta: 021.

Houd bij het bekijken van Jakarta rekening met de hitte en de verkeersdrukte; ga zoveel mogelijk vroeg op pad. Denk er ook om dat overheidsinstellingen en een aantal musea vroeg sluiten. De namiddag en avond zijn ideaal om te winkelen. De meeste winkels zijn tot 21.00 uur open.

TOERISTENINFORMATIE

Jakarta telt 2 *Visitor Information Centers*: op het vliegveld (geopend 8.00-20.00 uur, zondag gesloten) en aan de centraal gelegen Jl. Wahid Hasyim in het Jakarta Theatre Building (tegenover warenhuis Sarinah). Geopend van maandag-donderdag 8.00-15.00 uur, vrijdag 8.00-11.30 uur, zaterdag 8.00-14.00 uur. Tel. 354094.

VERVOER

Per vliegtuig. Het vliegveld van Jakarta, Soekarno-Hatta, is modern en efficiënt en heeft 3 aankomst/vertrekhalles. Terminal A is voor internationale vluchten, B voor binnenlandse vluchten van Garuda Indonesia en Merpati en C voor andere binnenlandse diensten en pendels naar Surabaya en Semarang. Bij vertrek is luchthavenbelasting verschuldigd: Rp11.000 voor internationale, Rp4000 voor binnenlandse vluchten. Het hoofdkantoor van **Garuda** in Jakarta is gevestigd in Danareksa Building, Jl. Merdeka Selatan 13. Tel. 3801901, 3806276, 3806558. De Garuda-vestigingen in Hotel Indonesia, Wisma Dharmala Sakti (Jl. Sudirman), Hotel Borobudur, BDN Building en Nusantara Building (Jl. Thamrin) zijn handiger plaatsen om tickets te kopen. Na sluitingstijd kunnen reserveringen worden gemaakt bij de 24-uursdienst van het kleine Garuda-kantoor op de 3de verdieping van Wisma Dharmala Sakti; dé manier om lange wachttijden te vermijden.

Andere maatschappijen die binnenlandse vluchten verzorgen: **Merpati**. Jl. Angkasa 12A. Tel. 413608. **Bouraq**. Jl. Angkasa 1-3. Tel. 6295170. **Mandala**. Jl. Veteran 1/34. Tel. 368107. Reisbureaus in de grotere hotels zijn veelal goedkoper dan de maatschappijen zelf. Voor boekingen zijn Pacto en Vayatour aan te bevelen.

Andere luchtvaartmaatschappijen: **KLM**. Hotel Indonesia, Jl. Thamrin. Tel. 320708. **Malaysian Airlines System**. Hotel Indonesia, Jl. Thamrin. Tel. 320909. **Thai International**. BDN Building, Jl. Thamrin. Tel. 320607. **Singapore Airlines**. Chase Building, Jl. Sudirman. Tel. 584011.

Per boot. De haven Tanjung Priok ligt 18 kilometer buiten het centrum. Een taxi naar de stad kost ongeveer \$5. Een alternatief is bus 63; vertrek van de busterminal, 2 kilometer van de werf van rederij Pelni (Rp250).

Vanuit Tanjung Priok (Jakarta), en Tanjung Perak (Surabaya) onderhoudt Pelni verbindingen met talloze plaatsen in Indonesië. Een eerste klas hut met AC en douche is goedkoper dan een vliegticket. Reserveren kan bij het kantoor aan Jl. Pintu Air 1, tel. 358398. Alleen 's morgens geopend. Inlichtingen over andere passagiersschepen bij het kantoor van de havenmeester in de haven.

Wie een reis per *pinisi*-schoener op het oog heeft moet aan de Sunda Kelapa-werf een kapitein aanspreken.

Per trein. Kaartjes voor de belangrijkste treinen zijn te koop bij Carnation Travel, Jl. Menteng Raya 24, tel. 344027, 356728 en/of bij P.T Bhayangkara, Jl. Wahid Hasyim 31E, tel. 336033. Iets duurder dan op het station, maar het scheelt veel tijd en moeite.

Controleer zorgvuldig waar de trein vertrekt; Jakarta heeft 4 grote stations: **Gambir**. Jalan Merdeka Timur, op loopafstand van de hotels aan Jalan Jaksa en Jalan Thamrin. Hier vertrekken treinen naar het zuiden en oosten, onder andere Bandung en Bogor. **Kota**. Nachtelijke sneltreinen (met zit- en slaapplekken) en dagtreinen naar plaatsen in het oosten, waaronder Yogyakarta. Vertrekpunt van 2 snelle, luxueuze exprestreinen: Bima II naar Surabaya, en Mutiara Utara naar Surabaya en Banyuwangi met aansluiting op de veerboot en bus naar Bali. **Pasar Senen**. Lokale treinen naar het oosten, onder andere Cirebon, Semarang en Solo. **Tanah Abang**. In westelijke richting; aansluiting op de veerboot naar Sumatra.

Per bus. Van de 3 grote busstations (goed bereikbaar per stadsbus en taxi) vertrekken zowel streekbussen als intercity-bussen met AC. **Ciliilitan**. Vertrekpunt van bussen in zuidelijke richting, onder meer Puncak, Bogor en Bandung. **Pulo Gadung**. Bussen naar Sumatra en naar het oosten, onder andere Cirebon, Surabaya, Yogyakarta en Denpasar. **Kalideres**. Naar het westen, onder meer Merak, Labuhan en Medan op Sumatra.

Een goed en goedkoop alternatief voor kleine groepjes is een gehuurde minibus. Passagiers worden bij hun hotel opgehaald. **Bluebird Taxi** verhuurt busjes per dag en **4848** rijdt regelmatig naar Bandung; zie 'Lokaal vervoer' voor telefoonnummers. Probeer voor andere bestemmingen **Media**. Jl. Johar 15. Tel. 320343.

Lokaal vervoer

Er zijn vele manieren om Jakarta te bereizen. De drukke stad heeft een uitgebreid openbaar vervoer, maar wie de heksenketel enigszins ontspannen wil ondergaan, kan het best een taxi nemen of een auto met chauffeur huren.

Van/naar het vliegveld. Een taxirit tussen vlieg-

veld en stad kost ongeveer \$10. De AC-bussen van **Damri** rijden voor \$2 van het vliegveld naar 6 verschillende bestemmingen in de stad (en vice versa): treinstation Gambir (centrum), busstation Pasar Minggu (zuid), busstation Rawamangun (oost), het busstation bij Blok M (zuid), vliegveld Kemayoran (centrum) en vliegveld Halim (oost). Geef de naam van uw hotel door aan de chauffeur en hij stopt bij het dichtstbijzijnde punt op de route. Het nadeel van deze bussen is, dat ze pas vertrekken als ze vol zijn. Wacht-tijden van een uur zijn geen uitzondering. Sommige hotels hebben eigen busjes; informeer bij de reserveringsbalie in de aankomsthal. De rit naar het vliegveld duurt normaal 40 minuten, tijdens de spits soms anderhalf uur.

Te voet. Alleen toeristen leggen in Jakarta meer dan 100 meter te voet af. Er zijn gelukkig goede alternatieven.

Becak. De fietstaxi's moesten officieel per 31 december 1990 uit Jakarta zijn verdwenen. In maart 1991 reden ze echter nog altijd rond. Een rit kost Rp300-Rp700. Kom vooraf een prijs overeen.

Bajaj. De lawaaiige, gemotoriseerde driewiel-taxi, meestal fel oranje van kleur. Rp500-1000 voor een korte rit in de stad. Spreek tevoren de prijs af. Af te raden tijdens de spits en voor langere afstanden.

Bemo. Een kleine bus met 3 wielen voor 6-8 passagiers. *Bemo* rijden meestal vaste routes, hoofdzakelijk in de buitenwijken. Prijs (Rp200-Rp300) afhankelijk van de afstand. In- en uitstappen op verzoek.

Metro Mini (oranje) en **Mikrolet** (grijs) zijn minibussen met vaste routes. Metro Mini Rp250, Mikrolet Rp200-Rp300.

Paard en wagen. De vertrouwde, ouderwetse *delman* rijdt alleen nog langs Jl. Asia Afrika bij het Senayan-sportcomplex, in Kebayoran Lama en enkele buitenwijken.

Bus. De **PPD**-stadsbussen zijn goedkoop, maar heet, overvol en gammel. Ritprijs: Rp200. De **Patas**-bussen zijn minder druk en stoppen overal. Zonder AC Rp450, met AC Rp1000. Deze laatste heeft de volgende routes: Blok M-Kota; Pulo Gadung-Kalideres; Blok M-Bekasi. **Damri**-bussen onderhouden de verbinding met het vliegveld (zie boven).

Taxi's. Taxi's kunnen op straat worden aangehouden of worden gebeld. Controleer of de meter werkt. De op straat aangehouden taxi's met AC kosten Rp800 voor de eerste kilometer, iedere volgende kilometer Rp400. Zonder AC: Rp600 voor de eerste, Rp300 voor iedere volgende kilometer. De **Bluebird**-taxi's (tel. 325607) zijn, zoals de meeste beltaxi's, betrouwbaar. De chauffeurs spreken vaak een beetje Engels. De gele **President**-taxi's zijn oud en soms ook gevaarlijk. De nieuwe zijn rood-geel en veel betrouwbaarder. Spreek vooraf een prijs af voor ritten van een uur of langer. **Gamy**a-taxi's accepteren soms creditcards. **4848 Taxi and Minibus**, Jl. Kramat Raya 23 (tel. 354488), rijdt dagelijks naar Bandung. Andere ondernemin-

gen: **Steadysafe**. Tel. 333333. **Kosti Jaya**. Tel. 581022. **Ratax**. Tel. 548955. **Morante**. Tel. 362747. **Gamy**a. Tel. 333777.

Autoverhuur. De prijzen van de internationale verhuurbedrijven zijn hoog, rond de \$100 per dag. Lokale bedrijven zijn goedkoper. De meeste grote bedrijven verhuren auto's per dag, inclusief chauffeur. Auto's zonder chauffeur zijn in Jakarta niet te huur. **Bluebird Taxi and Minibus**. Tel. 325607. Een Toyota Corona kost \$6 per uur (minimaal 2 uur) of \$60 per dag (minimaal 2 dagen), een Isuzu minibus zonder AC \$20 per uur (minimaal 6 uur). Alleen voor gebruik binnen Jakarta. **Royal Holiday**. Tel. 8196336. Verhuur van Mercedesen. Baby Benz \$425 per dag. Tiger \$195 per dag; inclusief benzine en chauffeur. **Avis**. Jl. Diponegoro 25. Tel. 341964. **Hertz**. Chase Plaza. Tel. 5782240. **National**. Kartika Plaza Hotel. Tel. 332006. **Toyota Rent A Car**. Jl. Sudirman 5. Tel. 5703327.

EXCURSIES

Veel reisbureaus organiseren stadsrondritten, inclusief Taman Mini, de botanische tuin van Bogor en Puncak. Opstapplaatsen bij de duurdere hotels. Een halve dag kost ongeveer \$15.

Setia Tours & Travel. Diverse rondritten (minimaal 3,5 uur) in en buiten de stad. Dagtochten naar Bogor, het Safari-park en Puncak \$30, Banten \$40 en Pelabuhan Ratu \$40. Bespreken bij hotel of reisbureau.

Smiling Tours. Tel. 358171, 3800022. Een halve dag Jakarta kost hier \$14. Avondprogramma: bezoek aan de Ancol-kunstmarkt en een diner in het oude restaurant Oasis (deelname van minimaal 2 personen).

VERBLIJF

Jakarta beschikt over een breed scala hotels, van eenvoudige *losmen* tot luxieuze suites. Het kan voordeliger zijn om via een reisbureau te boeken dan zelf rond te neuzen.

Luxe (\$125 en meer)

Internationale luxehotels met eersteklas faciliteiten en bediening. Genoemde prijzen gelden voor een éénpersoons standaardkamer, exclusief 21% belasting en bediening.

Borobudur Intercontinental. Jl. Lapangan Banteng Selatan. Tel. 370108. Fax 359741. 1172 kamers. Voorname, marmeren lobby en klassieke lounge, uitstekend op een grote tuin. Grootste zwembad van Jakarta en een populaire disco. \$160.

Hyatt Aryaduta. Jl. Prapatan 44-48. Tel. 376008. Fax 349836. 340 kamers. Pas gerenoveerd. Plezierige sfeer, kamers hebben vele extra's. Jazzcafé. Italiaanse keuken. \$115.

Jakarta Hilton International. Jl. Jend. Gatot Subroto. Tel. 587981, 583051. Fax 583091. 664 kamers. Zakelijk en sociaal centrum van

de stad. Grote tuinen met dito zwembad, tennisbanen, trimbaan en chique disco. Duurdere kamers (in de Garden Tower) smaakvol uitgevoerd in pasteltinten en ikat. Vanaf \$135.

Mandarin Oriental. Jl. M.H. Thamrin. Tel. 321307. Fax 324669. 467 kamers. Deftig stadshotel. Geen tuin. Prima koffieshop en bar, uitstekend eten en dito bediening. De grootste kamers van de stad, voorzien van kolossale, zachte bedden. \$150.

Sari Pacific. Jl. M.H. Thamrin. Tel. 323707. Fax 323650. 500 kamers. Plezierig en gerieflijk. Uitstekend eten. Beste bakkerij van de stad. Populaire koffieshop, jazzlounge, disco. Naast warenhuis Sarinah en bioscopen. \$125.

Duur (\$75-125)

Hotel Indonesia. Jl. M.H. Thamrin. Tel. 322008. Fax 321508. 600 kamers. Minder luxueus dan bovengenoemde hotels, maar erg in trek. Het enigszins bizarre Ramayana Terrace in art deco-stijl heeft een plafond van gebrandschilderd glas, muurschilderingen en een voliëre. De schemerige bar, pleisterplaats van journalisten in *The Year of Living Dangerously* van Koch, is helaas verdwenen. \$100.

Horison. Jl. Pantai Indah, Ancol. Tel. 680008. Fax 684044. 350 kamers. Behoorlijke accommodatie aan het strand. \$78.

Jayakarta Tower. Jl. Hayam Wuruk 126. Tel. 6496760. Fax 629500. 435 kamers. \$60.

Kartika Chandra. Jl. Gatot Subroto. Tel. 511008. Fax 5204238. 146 kamers. Eenvoudig maar doelmatig. Grote kamers. Het zwembad is nogal verwaarloosd. Naast bowlingbaan en bios. \$77.

President. Jl. M.H. Thamrin 59. Tel. 320508. Fax 333631. 354 kamers. Een inmiddels wat ouder hotel. \$80.

Sahid Jaya. Jl. Jend. Sudirman 86. Tel. 5704444. Fax 583168. 514 kamers. Pas gerenoveerd. Populair bij congresgangers en reisgezelschappen. Uitstekend restaurant op bovenste verdieping. \$124.

Middenklasse (\$20-\$75)

Kartika Plaza. Jl. M.H. Thamrin. Tel. 321008. 275 kamers. Centraal gelegen met een prachtig zwembad. Moeilijk te evenaren. Zeer in trek bij zakenlieden. \$45.

Kemang. Jl. Kemang Raya. Tel. 793208. 100 kamers. In het zuiden van de stad. In de spits is het centrum moeilijk bereikbaar. \$56.

Sabang Metropolitan. Jl. H.A. Salim. Tel. 354031. 157 kamers. \$48.

Cikini Sofyan. Jl. Cikini Raya 79. Tel. 320695. 84 kamers. Z'n geld zeker waard. \$37.

Wisata International. Jl. M.H. Thamrin. Tel. 320308. 165 kamers. \$43.

Marco Polo. Jl. Cikditiro, Menteng. Tel. 326679. Beetje armoedig. Zwembad. Populair bij reizigers. \$21.

Menteng I. Jl. Gondangdia Lama 28. Tel.

325208. 71 kamers. In trek bij reizigers. \$30.

Menteng II. Jl. Cikini Raya 105. Tel. 325543. Een kamer kost \$38.

Transaera. Jl. Merdeka Timur 16. Tel. 357059. 50 kamers. Oud koloniaal hotel. In trek bij Nederlandse toeristen. \$30.

Goedkoop (tot \$20)

De goedkoopste accommodatie is te vinden aan Jl. Jaksa en Jl. Kebon Sirih, in hartje centrum. **Wisma Delima** aan Jl. Jaksa en **Bomeo** aan Jl. Kebun Sirih Barat Dalam zijn het meest in trek. Kamers met ventilator, (al dan niet eigen) badkamer en een goedkoop ontbijt. \$2-\$4. Kamers met AC in **Djody** of **Karya** aan Jl. Jaksa kosten het driedubbele.

Een alternatief voor de *losmen* zijn de particuliere *guesthouses*. Ze adverteren in bladen voor Indische Nederlanders (Moesson). Het aantrekkelijkste adres is waarschijnlijk **Jl. Teuku Umar 66**, een rommelig gebouw van 3 verdiepingen rond een binnenplaats met in onbruik geraakte fonteinen en een vervallen beeld. Heterogene cellen en dito kamers, van sobere 'kloostercellen' tot kamers met balkon, AC en bad. \$9-\$15 met AC. Ontbijt inbegrepen. Van hetzelfde kaliber zijn **Wisma Petra** en **Amanda Bali International**, Jl. Wahid Hasyim en **PGI Guesthouse**, Jl. Teuku Umar 15.

ETEN

Jakarta heeft talrijke uitstekende restaurants met een enorme keus aan specialiteiten; de Aziatische en Westerse keuken, maar ook streekgerechten uit heel Indonesië liggen binnen het bereik van ieders budget.

Nederlands-Indonesisch

Arts & Curios. Jl. Kebun Binatang. Ademt een ouderwetse, vooroorlogse sfeer. Goed. 'Hollanders' en Indonesisch eten, redelijke prijzen. **Memories** in het Indocement Building aan Jl. Sudirman en **Club Noordwijk**, Jl. Juanda, roepen herinneringen op aan het koloniale verleden. Nederlands eten, niet goedkoop. De koloniale grandeur is het meest voelbaar in **Oasis**, gevestigd in een prachtige, Nederlandse villa aan Jl. Raden Saleh Raya. Het eten is niet bijzonder, de sfeer wel.

Indonesisch

Tan Goei. Tegenover de Hero supermarkt aan Jl. Cokroaminoto. Serveert de maaltijden zowel buiten als binnen. Heerlijke saté en ijskoude yoghurtdrankjes. Ideale plek voor een glas bier en een hapje voor het slapen gaan.

Bakmi Gajah Mada. In het souterrain van Studio 21, een bioscoopcomplex aan Jl. Thamrin en Jl. Melawai IV, Blok M. Gespecialiseerd in Indonesische en Chinese mi-schotels. Soort cafeteria, vlotte bediening.

Senayan Sate House heeft heerlijke, goedkope saté. Er staan vestigingen aan Jl. Cokroaminoto, Jl. Kebon Sirih in Menteng en Jl. Pakubuwono in Kebayoran.

De kuring-restaurants serveren Westjavaanse gerechten en hebben meestal een binnenplaats met vijver en (verse) vis. **Ikan Bakar Kebon Sirih** aan de gelijknamige straat is goed, evenals **Raden Kuring** aan Jl. Raden Saleh.

Liefhebbers van hete *Padang*-gerechten kunnen hun hart ophalen bij het gerenommeerde en goedkope **Natrabu** aan Jl. Sabang.

Visgerechten

Ratu Bahari. Jl. Melawai VIII in Blok M. Redelijke geprijste, smakelijke Chinese visgerechten. Beter nog is **Nelayan** in het Manggala Wanabakti Building, Jl. Gatot Subroto. Druk tijdens de lunch. **Nelayan** (geen filiaal) in het Borobudur Hotel is het beste van de drie.

Frans en Italiaans

Het beste restaurant van Jakarta is **Club Room** in het Mandarin Hotel. Eersteklas bediening en een fantastische keuken. **Taman Sari** (Hilton), **Jayakarta Grill** (Sari Pacific) en **Toba Grill** (Borobudur) blijven niet ver achter. **Coq Hardi** (Franse eigenaar) aan Jl. Jaksa is goed en niet zo duur. **Le Bistro**, Jl. Wahid Hasyim, is gezellig, populair en betaalbaar. Duurder is het chique **Kallista** aan Jl. Panglima Polim Raya 35. Hét adres voor een rendez-vous is het intieme, dure **La Rose** op de benedenverdieping van het Landmark Centre aan Jl. Sudirman.

Het enige Italiaanse kwaliteitsrestaurant is **Ambiente** in het Hyatt Hotel. Eenvoudiger zijn **Pinochio** in Wisma Metropolitan I aan Jl. Sudirman (uitstekend lunchbuffet) en **Rugantino**, Jl. Melawai Raya, Blok M. Wie graag buiten eet (in Jakarta ongebruikelijk) kan terecht bij de **Pizzeria** in de tuin van het Hilton. Een band zorgt, dinsdagavond uitgezonderd, voor muzikale omlijsting. Vrijdag- en zaterdagavond is het druk. Voor goede pizza's naar **Pizza Boat** in Pondok Indah.

Amerikaans en Mexicaans

Steaks en Mexicaanse gerechten zijn de specialiteiten van de **Ponderosa**-keten (Widjojo Centre, Wisma Antara, Centrepoin, Arthaika Building). Countrymuziek en gigantische margarita's bepalen de sfeer bij **Green Pub** in het Jakarta Theatre Building aan Jl. Thamrin en bij **Amigos**, Kemang Club Villas (bordjes vanaf Jl. Kemang Raya). **Gandy** en **Black Angus**, naast elkaar aan Jl. Cokroaminoto, staan garant voor forse steaks. Liefhebbers van *fast-food* kunnen terecht bij **Bob's Big Boy** in Kuningan Plaza en **Dairy Queen** in Ratu Plaza.

Indiaas

Aan te bevelen zijn **Orient Express**, Jl. Majapa-

hit, en **George and Dragon**, Jl. Teluk Betung, naast Hotel Indonesia. **Omar Khayam** aan Jl. Antara in Pasar Baru valt op door zijn erotische muurschilderijen. Nieuwkomer **Mutu Curry**, Jl. Tanah Abang Timur naast de Tanamur disco, serveert Zuidindische gerechten op bananebladeren.

Chinees en Vietnamees

Summer Palace, Jl. Menteng Raya 29, en **Hong Kong** aan Jl. Blora, hebben Szechuan-gerechten en Kantoneese specialiteiten. Prijzen in de middencategorie. **Spice Garden** in het Mandarin Hotel is het beste Szechuan-restaurant. Aankleding in rood en goud, keuken en bediening zijn niet te evenaren.

Uitstekende Vietnamese maaltijden, beschaafde bediening en pianomuziek bij **Paregu**, Jl. Sunan Kali Jaya in Kebayoran. Ook populair is **Saigon** in het Setiabudi Building aan Jl. Rasuna Said.

Japans en Koreaans

Japans eten voor een redelijke prijs in een rustieke, Japanse omgeving bij **Kikugawa**. Jl. Cikini IV, niet ver van Arts & Curios. **Sky Garden**, op de 28ste verdieping van Wisma Nusantara, serveert uitstekende *shabu shabu*. **Nippon-Kan** is een plezierig kwaliteitsrestaurant in het Hilton. Kijkt uit op een idyllisch meer met zwanen en lotusbloemen. **Tokyo Garden**, in het Lippo Building aan Jl. Rasuna Said, is goed, maar duur. De trendgevoelige nieuwkomer **Sumimbian** (Chase Plaza) is gespecialiseerd in op houtskool gegrilde *yakiniku*.

Goed en redelijk geprijsd Koreaans eten bij **Koreana**, Jl. Melawai, Blok M, en **Korea Garden**, Jl. Teluk Betung. **Korea Tower** op de bovenste etage van Bank Bumi Daya biedt een prachtig uitzicht. De beide **Arirang**-restaurants behoren tot de midden-categorie; Jl. Gereja Theresia I in Menteng, en Jl. Mahakam in Kebayoran Baru.

Eetstalletjes

Hoewel uit hygiënisch oogpunt niet aan te raden, is het eten aan de *warung* (eetstalletjes) en *kaki lima* (eetkarretjes) vaak voortreffelijk, en populair bij arm en rijk. Koreaans eten (saté en soep van geit en schaap) kan rond lunchtijd en 's nachts bij het laatste stalletje aan Jl. Kendal. De nachtsalletjes aan Jl. Pecenongan zijn bekend om hun vis- en Chinese schotels. Het dekzeil vermeldt de specialiteiten. Een gamelle *warung* aan Jl. Gondangdia Lama in Menteng, voorbij de spoorlijn aan het eind van Jl. Cikditiro, heeft spoorgoedkope, voortreffelijke *mie bakso* (rundvlees met mi). 's Avonds staan er aan Jl. Sabang karretjes met heerlijke saté. Kiezen uit verschillende streekspecialiteiten kan aan Jl. Asia Afrika; liefhebbers van gestoofde hond, een Batak-delicatessen, komen hier aan hun trekken. Wie het risico van maagklachten wil vermijden, kan terecht in het souterrain van **Pasaraya** in Blok M.

GEZONDHEID

Jakarta heeft verschillende schone, betrouwbare, westers-aandoende ziekenhuizen en klinieken. Tot de beste behoren **British Medical Scheme** in het Setiabudi Building, Jl. Rasuna Said (toeslag \$35 voor niet-leden), en **SOS**, Jl. Prapanca (ongeveer \$12 per consult). Afspraak maken niet nodig. Het **Metropolitan Medical Centre**, op de eerste verdieping van Hotel Wisata International, is minder duur en heel betrouwbaar. Zonder afspraak, meestal korte wachttijden. Verder komen in aanmerking: **Bunda Sakit-ziekenhuis**. Hoek Jl. Sutan Syahrir en Jl. Cikditi-ro. Met gynaecologische kliniek. **Pertamina-ziekenhuizen**. Jl. Kyai Maja; Kebayoran Baru; en Pondok Indah. Goed toegerust en een professionele aanpak.

Bel bij spoedgevallen de ambulancedienst **Jakarta Central Emergency Service**. Tel. 118 of 334030, 24 uur bereikbaar. Minder urgente gevallen kunnen een taxi bellen. Bluebird: 325607.

Apotheken

Grote, moderne apotheken zijn: **Aptik Senopati** (Jl. Senopati), **Aptik Menteng** (Jl. Dr. Sam Ratulangi) en **Aptik Melawai** (Jl. Melawai). Gewone medicijnen zijn doorgaans zonder recept verkrijgbaar. Koop geen geneesmiddelen op de markt; verkopers en medicijnen zijn niet altijd betrouwbaar. Dag en nacht geopend zijn: **Aptik Raden Saleh**. Jl. Raden Saleh 2. **Aptik Jaya**. Jl. Panglima Polim IV/12, Kebayoran. **Aptik Titi Mumi**. Jl. Kramat Raya 128.

Opticiëns

Optik Melawai (Jl. Cokroaminoto, Jl. Melawai, Ratu Plaza) en **Optic Seis** (Jl. Melawai, Ratu Plaza). Ogentest, brillen, contactlenzen. Desgewenst zijn de glazen binnen 24 uur klaar.

BANKEN EN GELD

Veel banken liggen aan Jl. Jend. Sudirman en Jl. M.H. Thamrin. **ABN**. Jl. Ir. H. Juanda 23-24. Tel. 362309. **American Express**. Arthaloka Building, Jl. Jend. Sudirman 2. Tel. 5702398.

Geldwisselkantoren

PT Sinar Iriawan. Jl. Irian 3, Menteng. Open maandag-vrijdag 8.00-16.00, zaterdag 8.00-14.00 uur. **Ayumas Gunung Agung**. Jl. Kwitang 24-25, Senen. Maandag-zaterdag 8.00-20.00.

POST EN TELEFOON

Het hoofdpостkantoor ligt aan Jl. Pos Utara 2, niet ver van Pasar Baru (bus 12 vanaf Jl. Thamrin). Het is er erg druk en chaotisch. Geopend maandag-zaterdag 8.00-16.00 uur; sommige loketten sluiten om 13.00 uur. Brieven en girobetaalkaarten worden sneller verwerkt op

de bijkantoren (gesloten van 13.00-14.00 uur), onder meer in Sarinah Thamrin (begane grond), Jl. Kapten Tendean in Kebayoran en aan Jl. Sumenep in Menteng.

De telefooncellen werken op munten van Rp50 of Rp100, maar zijn meestal buiten werking. De telefoons in de hotellobbies zijn vaker in orde. Internationaal telefoneren kan het best vanuit het telecom-centrum in het Jakarta Theatre Building; 24 uur geopend en efficiënt.

AMBASSADES EN CONSULATEN

Nederland. Jl. H.R. Rasuna Said, Kavel S-3, Kuningan. Tel. 511515. **België**. Jl. Cicurug 4. Tel. 348719. **Australië**. Jl. M.H. Thamrin 15. Tel. 323109. **Japan**. Jl. M.H. Thamrin 24. Tel. 324308. **Korea**. Jl. Teuku Umar 72-74. Tel. 332846. **Maleisië**. Jl. Imam Bonjol 17. Tel. 332664. **Nieuw-Zeeland**. Jl. Diponegoro 41. Tel. 330680. **Singapore**. Jl. H.R. Rasuna Said B1 X/4 Kav. 4. Tel. 5201469. **Thailand**. Jl. Imam Bonjol 34. Tel. 343762.

VREEMDELINGENPOLITIE

Het hoofdkantoor van de vreemdelingenpolitie (*Immigration Office*) ligt aan Jl. Teuku Umar 7, Menteng. Geopend maandag-donderdag 8.00-15.00 uur, vrijdag 8.00-12.00 uur, zaterdag 8.00-14.00 uur.

VERGUNNINGEN VOOR RESERVATEN

Informatie en vergunningen voor natuurreservaten en wildparken bij het **PHPA**-kantoor, Jl. Merdeka Selatan 8-9, Blok G, 21ste verdieping.

MUSEA

Nationaal Museum (Museum Nasional). Jl. Merdeka Barat 12. Tel. 360551. Geopend 9.00-15.30 uur. Toegang Rp100-Rp200. Het grootste museum van Indonesië. Mooie verzameling antiek en keramiek.

Nationaal Monument (Monumen Nasional). Jl. Silang Monas. Tel. 340452. Rp100-Rp200. Diorama's van de geschiedenis van Indonesië, vanaf de prehistorie.

Wayang Museum (Museum Wayang). Jl. Pintu Besar Utara 27. Tel. 679560. 9.00-16.00 uur. Rp150. Omvangrijke collectie wayangpoppen.

Pancasila Museum (Museum Pancasila Sakti). Jl. Pondok Gede Raya. Tel. 8400423. 9.00-15.30 uur. Maandag gesloten. Rp150. Monument voor de 7 generaals die in 1965 bij de mislukte coup vermoord werden.

Adam Malik Museum (Museum Adam Malik). Jl. Diponegoro 29. Tel. 337403. 9.00-14.00 uur. Rp1000. Huis van de voormalige vice-president en minister van buitenlandse zaken, Adam Malik. Particuliere kunstcollectie, waaronder keramiek, antiek, schilderijen en iconen.

Museum Indonesia. Taman Mini Indonesia Indah, Jl. Pondok Gede Raya. Tel. 8400526, toe-

stel 383. 9.00-17.00 uur. Rp200. 'Balisch' paviljoen met traditionele kleding en landbouwgereedschap uit heel Indonesië.

Scheepvaartmuseum (Museum Bahari). Jl. Pasar Ikan 1. Tel. 6693406. 9.00-16.00 uur, maandag gesloten. Rp100-Rp150. Scheepsmodellen, historische afbeeldingen, kaarten en schelpdieren uit de Indonesische wateren.

Legermuseum (Museum Satria Mandala). Jl. Gatot Subroto 147. Tel. 511795, toestel 62. 9.00-16.00 uur, maandag gesloten. Rp150-Rp200. Veel aandacht voor de onafhankelijkheidsstrijd en de rol van de Indonesische strijdkrachten. Voormalig woonhuis van Ratna Dewi, één van de echtgenotes van voormalig president Soekarno.

Textielmuseum (Museum Tekstil). Jl. K.S. Tubun. Tel. 365367. 8.00-14.00 uur, vrijdag tot 11.00 uur. Uitgebreide collectie in een 19de-eeuwse villa.

Puri Bhakti Renatama Museum. Jl. Veteran 5. Tel. 345001. Alleen op vrijdag geopend, 8.30-11.00 uur. Gratis toegang. Collectie geschenken aan de presidenten van Indonesië.

Taman Prasasti (Park van de Gedenksteden). Jl. Tanah Abang 1. Tel. 377907. 9.00-16.00 uur. Gratis toegang. Historische Indonesische en Europese graven, de meeste van aanzienlijke Nederlanders. Hier ligt ook Olivia Stamford Raffles begraven.

Etnografisch Museum (Museum Bentara Budaya). Jl. Palmerah Selatan 17. Tel. 54883008, toestel 7233. Geopend tijdens kantooruren. Gratis toegang. Wisselende collectie.

Postzegelmuseum (Museum Perangko). Taman Mini Indonesia Indah. Tel. 841310. 8.00-16.00 uur, Rp100. Zegels uit binnen- en buitenland.

Bosbouwmuseum (Museum Manggala Wanabakti). Jl. Gatot Subroto. Tel. 584640. Open tijdens kantooruren. Gratis toegang. Collectie tropische houtsoorten.

Museum voor Schone Kunsten en Keramiek (Balai Seni Rupa). Jl. Taman Fatahillah 1. Tel. 676090. 7.00-17.00 uur. Rp150. Moderne Indonesische kunst, antiek aardewerk en beelden. In het oude gerechtsgebouw van Batavia.

Museum Joang '45. Jl. Menteng Raya 31. Tel. 356141. Geopend 9.00-16.00 uur, maandag dicht. Gratis toegang. Foto's en schilderijen die herinneren aan de onafhankelijkheidsoorlog.

CULTURELE EVENEMENTEN

Op cultureel gebied is er in Jakarta van alles te beleven. Luister bijvoorbeeld vroeg in de avond in de lobby van het Hilton naar de gamelan, en bezoek aansluitend het **Bharata Theater**, Jl. Pasar Senen 15, voor de *wayang wong*- en *keto-prak*-voorstellingen (aanvang 20.00 uur). *Wayang kulit*-voorstellingen zijn elke 2de en 4de zaterdag van de maand tot diep in de nacht te zien in het **Nationaal Museum**.

Het **Cultuurcentrum** of **Taman Ismail Marzuki**, Jl. Cikini Raya 73 in Menteng, bevat tentoonstellingshallen, theaters, bioscopen en een pla-

netarium. Er zijn dans-, toneel- en muziekkuitvoeringen, exposities, en poëziebijeenkomsten. De maandelijkse agenda kan bij het centrum worden opgehaald; de *Jakarta Post* publiceert hieruit dagelijks een selectie.

Een vleugje nostalgie is te vinden in **Gedung Kesenian** of de **Stadsschouwburg**, hoek Jl. Pos en Jl. Kesenian. Een recente restauratie heeft het gebouw in zijn vroegere luister hersteld. De dans- en muziekkuitvoeringen, maar ook de hele ambiance zijn een bezoek waard.

Onderdeel van het ontspannings- en vermaak centrum **Jaya Ancol Dreamland** is de kunstmarkt **Pasar Seni**. Openluchtrestaurants, traditionele voorstellingen, winkeltjes met schilderijen en kunstnijverheid.

Veel ambassades hebben een cultureel centrum met bibliotheek, films, etc. Adressen zijn verkrijgbaar bij de toeristeninformatie (zie ook: 'Ambassades en Consulaten'). Het **Erasmus Huis**, het Nederlands cultureel centrum, ligt bij de ambassade aan Jl. H.R. Rasuna Said. De *Ganesha Society*, een organisatie van vrijwilligers, organiseert wekelijks films, lezingen over de Indonesische cultuur en rondleidingen door het Nationaal Museum. De *Jakarta Post* publiceert de agenda.

UITGAAN

Restaurants sluiten vroeg (ga niet na 21.00 uur aan tafel), maar er zijn volop gelegenheden waar 's nachts gegeten kan worden. Bars en nachtclubs gaan rond 22.00 uur open en sommige sluiten pas bij het ochtendgloren. Indonesische vrouwen gaan 's avonds zelden alleen uit. Westerse vrouwen die op eigen houtje op stap gaan, moeten op (hinderlijk) veel aandacht rekenen. Westerse mannen zijn, vooral uit financieel oogpunt, zeer in trek bij barmeisjes.

Bars en cafés

Goede plaatsen voor een aperitief zijn de **Kudus Bar** van het Hilton, de **Pendopo Bar** van het Borobudur en de lounge van het **Hyatt Aryaduta**. Aanbevolen voor een drankje na het diner zijn de **Captain's Bar** in het Mandarin (op zondag Beatles-avond) en de **Melati Lounge** in het Sari Pacific, waar op traditionele angloeng-instrumenten jazz gespeeld wordt.

Vroeg in de avond zorgen enkele Batak voor vermaak in de koffieruimte op de entresol van het Mandarin. Vrijdag- en zaterdagavond zijn ze buiten te zien bij **Tan Goel** en op dinsdagavond bij **Hilton Pizzeria**. Verder elke nacht bij **Oasis**. Wie Batak, verkleed als Mexicanen wil zien, kan 's avonds terecht in de **Pendopo Bar**.

In de **Earthquake Discotheque** aan Monas Square, verzorgt Idris Sardi (bekend als *Biola Maut*, 'de dodelijke viool') op vrijdagen tijdens *Happy Hour* vaak een geïmproviseerd optreden; een koffiebuffet, gemaakt door zijn vrouw, filmster en zangeres Marini Sardi, is inbegrepen. Het is de enige disco met een bewegende

dansvloer. Dat regelmatig het licht uitvalt, maakt het des te opwindender.

De **Chicago Entertainment Club** en **Top Gun** in Blok M worden veel bezocht door Engelse leerkrachten. Werknemers van de oliemaatschappij geven de voorkeur aan **King's Head** en **Digantara** in Kebayoran. De **Jaya Pub** in Jaya Building is rumoerig, vol en gezellig. De eigenaars Rima Melati en Frans Tumbuan, voormalige filmsterren, beheren ook het populaire **Pete's Place**, met live-muziek, maaltijden en dansen.

Eten met muziek

De **Pizzeria** van het Hilton: eten in de tuin, gekleurde lampjes en een Filippijnse band. Erg druk op vrijdag- en zaterdagavond. Eetgelegenheden met muziek, die later worden getransformeerd tot disco's, zijn: **Topaz**, Jl. Rasuna Said, de beste lokale bands in combinatie met Indonesische nouvelle cuisine; **Galactica**, Jl. Asia Afrika; **Temptation**, Jl. Kemang Raya en **Rumours** in Prince Centre aan Jl. Sudirman. **Parrots Videotheque**, Jl. Wahid Hasyim, met restaurant, vergaderzaal, disco en een café/bar, waar tussen 17.00 en 21.00 uur een film of het nieuws in het Japans kan worden bekeken. **The Tavern**, onder het Hyatt Aryaduta, is een populaire, bistro-achtige bar met live-jazz. De **Green Pub** in het Jakarta Theatre Building en **Amigos** in het Kemang Club Villas-complex houden het bij country. **Blue Ocean** aan Jl. Hayam Wuruk getuigt van Chinese wansmaak, maar de *floorshow* is boeiend. De **Nirwana Supper Club** in Hotel Indonesia is het domein van Indonesische paartjes van middelbare leeftijd die er komen eten en dansen.

Discotheken

De legendarische **Tanamur**, Jl. Tanah Abang Timur, schijnt het meest volgepakte gebouw van het dichtstbevolkte eiland ter wereld te zijn. Blauw van de rook, verwaarloosd en vol bar-meisjes, maar alom geliefd; één van de zeldzame disco's waar de kleding er niet toe doet. Ook populair zijn de **Music Room** in het Borobudur en **Oriental** in het Hilton. **Ebony** aan Jl. Rasuna Said in Kuningan is geïnspireerd op het oude Egypte: serveersters in Nubisch kostuum, maar ook goede Indonesische bands. **Pitstop** (spijkerbroek verboden) in het Sari Pacific heeft een Filippijnse band. Bij **Stardust**, een verbouwde bioscoop in Kota, komen veel Chinese tieners. De toegangsprijs van disco's en clubs is inclusief een drankje.

Nachtleven

In de kleine uurtjes verlegt het nachtleven zich naar de nogal verlopen bars in Blok M. In **The Club** en **Sundowners** is het meestal erg druk. **Tambora** en de **K Bar** zijn smerig en langer open. Aanzienlijk geciviliseerder is de **Peacock**-koffieshop in het Hilton. De *mie kangkung* (mi-

met kwarteleitjes en groente) en de *bubur ayam* (rijstepap met kip) zijn goede opkikkers na een nacht doorzakken. Duurder zijn **Ramaya-na Terrace** in Hotel Indonesia en de **Bogor Brasserie** in het Borobudur. Voor goedkope schapesoep kan de nachtbraker terecht bij Jl. Kendal en ook de saté-stalletjes aan Jl. Sabang doen vroeg in de ochtend goede zaken.

WINKELN EN SOUVENIRS

Jakarta heeft een groot aanbod aan souvenirs, kunst en handwerk uit het hele land, soms voor verbluffend lage prijzen. Oningewijden kunnen echter voor onaangename verrassingen komen te staan, want behalve in de warenhuizen gelden er geen vaste prijzen. Afdingen is het devies (zie ook de 'Reisinformatie' onder 'Banken en geld') en controleer de aankopen alvorens te betalen. Ruilen is niet mogelijk en Indonesië heeft geen Consumentenbond.

Warenhuizen

In de 2 **Sarinah**-warenhuizen (Jl. M.H. Thamrin en Blok M in Kebayoran) vindt de koper bijna alles wat Indonesië te bieden heeft, behalve antiek. Kwaliteit en prijzen zijn redelijk. Voor elke aankoop krijgt men een *bon* (rekening), die moet worden betaald en afgestempeld aan de centrale kassa, voordat het pakje aan de inpakbalie kan worden afgehaald. Verzamel per verdieping de bonnen en betaal ze tegelijkertijd; dat bespaart een hoop tijd. Het warenhuis **Jakarta Handicraft Center** (Jl. Pekalongan, Menteng) biedt prima kwaliteit, redelijke prijzen, een AC-toonzaal, schone toiletten en een zitje in de tuin voor een koud drankje.

Antiek

Een levendige huisindustrie zorgt voor een gevarieerd aanbod van 'antiek' - imitaties die niet van echt zijn te onderscheiden. Betaal nooit exorbitante prijzen, tenzij het onmiskenbaar antiek is. Ook 'betrouwbare' adresjes sluiten nog wel eens hun ogen voor namaak. Gerenommeerde antiekzaken bieden vaak hoge kwaliteit, maar de prijzen zijn er naar. Aan Jl. Pelatohan in Kebayoran liggen enkele dure en chique winkels. De 'antiekmarkt' aan Jl. Surabaya heeft curiosa en echt antiek: kralen, stoffen, aardewerk, porselein en meubilair. Betaal niet meer dan de helft van de vraagprijs, als u niet te duur uit wilt zijn.

De populaire sluiptroute Jl. Kebon Sirih Timur Dalam zit behalve met verkeer ook vol met meubel- en antiekzaakjes. De winkels aan Jl. Ciputat Raya in Zuid-Jakarta, 25 minuten van het centrum, hebben een uitgebreide keuze tegen lage prijzen.

Meubilair

Antiek meubilair is een zeldzaamheid. Goede

namaak is goedkoper en degelijker. Veel winkels zorgen voor verpakking en verscheping van de aankopen; ze zijn doorgaans betrouwbaar, maar het kan geen kwaad de indruk te wekken dat u contacten hebt in Jakarta die zonnig verhaal komen halen.

Kruidenkastjes vanaf \$45, oude wayangpoppen vanaf \$3, stoelen vanaf \$30 en bewerkte Chinese hemelbedden vanaf \$750 zijn te koop aan Jl. Palatehan, Jl. Surabaya, Jl. Kebon Sirih Timur Dalam en Jl. Ciputat Raya.

Mini Antique, Jl. Palatehan 1/24 in Kebayoran Baru maakt in opdracht het mooiste namaakantiek. De produktie duurt een aantal maanden, maar het vakmanschap is onmiskenbaar. Kijk voor rotan meubels in de winkels aan Jl. Kemang Raya, en ding minstens 15% af. Wisselende kwaliteit.

Koper en porselein

Warenhuis Sarinah verkoopt goedkoop, modern koperwerk. Jl. Surabaya heeft zowel namaak als oud koper, vooral 'Hollandse' lampen en kroonluchters. Oud koper heeft altijd een lichte rode gloed. Controleer thuis of de bedrading van de antieke lampen in orde is, voordat ze aangesloten worden. Vanaf \$18.

Er is nog maar weinig authentiek porselein. Hier en daar zijn Ming-voorwerpen te koop. De prijs biedt geen garantie voor echtheid. Jl. Palatehan, Jl. Surabaya, Jl. Kebon Sirih Timur Dalam, Jl. Ciputat Raya.

Textiel

De traditionele textielkunst van Indonesië geniet wereldwijde bekendheid. De Javaanse batik vormt het hoogtepunt - lijnen en vormen worden met vloeibare was op de stof aangebracht. De meest verfijnde en dure batik is *batik tulis* (handbeschilderd), gevolgd door de *batik cap* (stempeltechniek). Vermijd de goedkope, aan één kant bedrukte batik.

Ook de gewezen ikat is beroemd. De patronen worden verkregen door een speciaal bind- en verfproces. Voor traditionele kleding gebruikt men plantaardige verfstof en natuurlijke weefsels; de 'toeristenikat' is van kunststof (brandbaarder dan plantaardige vezels) en met slechte verf gekleurd (felle kleuren). Goede kwaliteit is te herkennen aan zuivere kleuren, complexe motieven en fijngeweven stof.

Sarinah verkoopt moderne stoffen uit de hele archipel zoals batik, ikat uit Oost-Indonesië en weefsels uit Kalimantan. Andere adressen voor redelijk geprijsde batik zijn **Batik Keris** (Ratu Plaza) en **Danar Hadi** (Jl. Raden Saleh 1A). Ga voor oude ikat (vanaf \$60) en met bladgoud versierde, antieke batik (\$30) naar Jl. Kebon Sirih Timur Dalam, Jl. Surabaya en Jl. Ciputat Raya. **Iwan Tirta** (Jl. Panarukan 25) ontwerpt exclusieve batik-kleding, meestal van zijde. **Batik Hajadi** (Jl. Palmerah Utara 46) verkoopt katoen en goudstoft vanaf \$3 per meter.

Mode

Indonesië heeft een jonge, bloeiende mode-industrie met talentvolle ontwerpers van internationaal niveau. De prijzen zijn redelijk, de kwaliteit wisselend (de stof is soms slecht). Wie goed oplet kan voor weinig geld prachtige ontwerpen kopen. De toonaangevende ontwerpers zijn Iwan Tirta (topkwaliteit batik), Poppy Dharsono en Arthur Harland (chique kleding voor overdag), Ghea Sukasah (geïnspireerd op traditionele kledij), Ramli (borduurwerk) en Hanum Gularso (batik en traditionele stoffen).

Sarinah Jaya en **Keris Gallery**, Jl. Cokroaminoto, hebben een uitgebreide collectie. **Esterliana Designs**, Jl. Taman Kebun Sirih 1/123, is gespecialiseerd in handbeschilderde katoenen en zijden jurken.

Schilderkunst

Alleen de Balische schilderkunst is voor Indonesië commercieel interessant. Werken van bekende, traditionele Balische schilders zijn duur. Enkele galeries verkopen moderne, Indonesische schilderijen; wisselend van kwaliteit en prijs. Eén van de bekendste is **Duta Fine Arts Foundation**, Jl. Bangka 1/55a, een grote villa in Mediterrane stijl. In **Pasar Seni** (Ancol-complex) zijn de artiesten aan het werk te zien. Hun werk is te koop; ook portretten in opdracht. **Edwin's Gallery**, Jl. Kemang Raya 21, heeft een mooie selectie oude kaarten en prenten van Indonesië. Ze komen voor het grootste deel uit Europa; de prijzen zijn navenant. **Toraya Framers**, Jl. Kapten Tendean (bij het postkantoor) neemt het inlijsten voor zijn rekening. Professioneel en betaalbaar.

Houtsnijwerk

Houtsnijwerk kan kunstmatig 'oud' worden gemaakt door het te begraven of vlekkelig te maken. Scherpe hoekjes wijzen op nieuwigheid. Authentieke stukken zijn zacht en glad op plaatsen waar ze vaak worden vastgehouden. Het meeste houtsnijwerk wordt voor toeristen gemaakt. Laat u bij het bepalen van een prijs leiden door vakmanschap en esthetische waarde. Jl. Ciputat Raya en Jl. Kebon Sirih Timur Dalam.

Goud en zilver

Moderne gouden sieraden zijn over het algemeen niet duur en van goede kwaliteit. De prijs is gebaseerd op de dagkoers van goud plus zo'n 10% arbeidsloon. Oud goud en originele volkssieraden zijn meestal duurder dan in Europa en Amerika. Het zilver van theeserviezen en lepeltjes is nogal dun en wordt gauw dof. Sterling-zilver van een goede winkel is een betere aanschaf. **Spiro Jewellers** (Mandarin, Sari Pacific en Hilton) verkopen mooie, gouden en zilveren kopieën van traditionele volkskunst. Vanaf \$100, maar de prijs zeker waard. Goud is ook

te koop in **Pasar Ikan** en **Blok M**. Vraag een certificaat met het aantal karaat en het gewicht in grammen.

Muziek/elektronica

Duta Suara, Jl. Sabang, is hét adres voor bandjes en cd's. **Trio Tara**, Jl. Hayam Wuruk, ligt uit de route maar heeft een uitgebreide collectie cd's. Videowinkels zijn te vinden in de **Kemchicks**-supermarkt, Jl. Kemang Raya, en **Wisma Kosgoro**, Jl. Thamrin. Een goede computerwinkel is **Istidata**, Jl. H.A. Salim 100.

Boeken

Westerse boeken zijn duur en moeilijk te krijgen. Eigenlijk zijn alleen boeken over Indonesië het kopen waard. **Gramedia**, Jl. Gajah Mada 109, heeft behalve boeken in het Indonesisch ook wat Engelstalig werk.

Goede hotelkiosken zijn te vinden in het **Hyatt**, het **Borobudur** en het **Sari Pacific**. Wat de boekwinkels betreft bieden **Times** en **Kinokuniya** in het nieuwe Plaza Indonesia-complex de meeste keus. **Times** en **Indira International**, beide in het **Wisma Dharmala Sakti**, verkopen Engelse en andere Europese titels.

Fotografie

Kodak, Jl. Cokroaminoto en Jl. Benhil Raya, **Fuji**, Jl. Benhil Raya, en **Jakarta Photo** aan Jl. Sabang, ontwikkelen foto's binnen het uur. Laatstgenoemde heeft het ruimste assortiment fotobenodigheden en ontwikkelt dia's binnen een dag. Ook voor reparaties.

Fotobenodigheden worden ook verkocht op de eerste etage van **Ratu Plaza**. **Ekta**, Jl. Cideng Barat 80, ontwikkelt op professionele wijze dia's.

Supermarkten

Kemchicks aan Jl. Kemang Raya is favoriet bij toeristen; een groot assortiment en lekker, vers brood. **Golden Truly**, Jakarta Theatre Building, ligt het meest centraal. Goed zijn de **Hero**-supermarkten aan Jl. Cokroaminoto in Menteng en in het souterrain van **Ratu Plaza** en **Sarinah Blok M**.

Markten

De drukke, levendige en bloedhete pasar is hét sociale en economische hart van elke buurt. Even snel boodschappen doen is er niet bij, maar een bezoek aan de pasar is leuker dan een bezoek aan de winkel en er valt veel te zien. De prijzen liggen lager dan in de supermarkt, als er tenminste wordt afgedongen (de verkoper verwacht niet anders).

Pasar Baru voor stoffen per meter, kleding en schoenen; **Pasar Tanah Abang** voor weefsels en fournituren; **Blok M**, **Glodok** en **Pasar Benhil** voor elektronica; **Blok A** voor huishoudelijke ar-

tikelen; **Pasar Ikan** voor vis, keukengerei en scheepsbenodigheden en **Pasar Seni** voor schilderijen en handwerk.

Diversen

Goedkope cadeautjes voor thuis: batikkleding en -tafelkleden, Toraja-koffie in bamboebussen met ingebrande motieven, jasmijn- en sandelhoutzeep, geneesmiddelen en cosmetica op basis van kruiden, houten en leren wayangpoppen, koper, riemen, sandalen, sieraden, horloges - imitaties van beroemde merken (Blok M en de meeste pasars).

PULAU SERIBU

VERVOER

Veerboten vertrekken dagelijks rond 7.00 uur vanaf Ancol Marina, Tanjung Priok; reserveren is meestal niet nodig. De tocht duurt zo'n 2.5-3 uur. De veerboot terug vertrekt om 14.30 uur. Per speedboot en draagvleugelboot duurt de overtocht 1 uur. Informatie bij **Putri Pulau Seribu Paradise** in het Jakarta Theatre Building. Chartervluchten vanaf het vliegveld Kemayoran; informatie bij de reisbureaus (zie onder). Neem een zonnehoed, insectenwerend middel en badschoenen mee. Het rif kan erg scherp zijn.

TOCHTEN

Naar de volgende (vetgedrukte) eilanden worden verzorgde tours aangeboden.

Pulau Ayer. P.T. Sarotama Bumi Perkasa, Jl. Ir. H. Juanda III/6. Tel. 342031.

Pulau Bidadari. P.T. Seabreeze, Marina Ancol. Tel. 680048.

Pulau Kotok. Kalpataru Resort, Winkelarcade Duta Merlin. Tel. 362948.

Pulau Pantara Timur en **Barat**. P.T. Pantara Wisata Jaya, Hotel Borobudur, kamer 6-7. Tel. 3805017.

Pulau Putri, **Pelangi**, **Panjang** en **Papa Theo**. P.T. Pulau Seribu Paradise, Setiabudi Building I, begane grond. Tel. 515884.

Pulau Sepa. P.T. Thousand Island Resort and Diving Centre, Jl. Kalibesar Barat 29. Tel. 678828.

Alle grote duiksportwinkels in Jakarta organiseren speciale duiktrips naar Pulau Seribu; er is weinig verschil in prijs. De uitrusting kan ter plaatse worden gehuurd, maar het materiaal van de winkels is meestal beter onderhouden. **Dive Indonesia**. Tel. 370108, tst. 76024. **Stingray Dive Centre**. Tel. 7995808, tst. 224.

Neem voor een bezoek aan de vogelreservaten op **Pulau Rambut** en **Pulau Bokor** contact op met de PHPA, Dinas Kehutanan, DKI Jakarta, Jl. Rasuna Said, Kuningan. Tel. 5201422.

- Janet Boileau, met dank aan Eduard Moes

Aanraders Jakarta

Zoals elke grote stad heeft ook Jakarta zijn bijzondere adresjes, die nét iets origineler, beter, handiger of leuker zijn. De volgende suggesties zijn zeker de moeite van het proberen waard.

Bios-de-lux. Studio 21 aan Jl. Thamrin is een grote bioscoop met groot scherm, Dolby-systeem en heerlijk ijs. De stoelen komen uit Frankrijk. Middagvoorstellingen voor half geld.

Cultuurcentrum Taman Ismail Marzuki aan Jl. Cikini Raya 73. Rockconcerten, Russisch ballet, exposities uit Irian Jaya: TIM heeft het. De maandelijkse agenda is verkrijgbaar aan het bespreekbureau en bij andere verkooppunten in de stad.

Etend door de archipel. Streekgerechten uit heel Indonesië zijn te krijgen bij de stalletjes in het souterrain van warenhuis Pasaraya in Blok M. Ook pizza's, spaghetti en steaks. Uitsteken- de kwaliteit, goedkoop, schoon en efficiënt.

Exotische gerechten. Wie liever geitesoep eet, kan terecht bij de *warung* aan Jl. Kendal achter het Duku Atas-station in Menteng. Heerlijke geite- en schapegerechten. Begin de maaltijd bijvoorbeeld met een hapje ogen of oren en neem daarna een bord testikels.

Groenteliefhebbers moeten aan de saladebar in de Ponderosa of de Pizza Hut. De ware liefhebber komt hier fantastisch aan zijn trekken. Eenheidsprijs per bord, hoe volgeladen ook. Schep de slabladeren het laatst op; die nemen de meeste ruimte in.

Irish Coffee in de bar buiten de Jayakarta Grill in het Sari Pacific Hotel: goochelend met glimmende, koperen benodigdheden bereidt een meisje in sarong de koffie aan tafel.

Massage na een warme, vermoeiende dag geeft nieuwe energie. Probeer Bon Vita, Jl. Cisanggiri 10, achter Pasar Santa, Kebayoran Baru. Schoon, voor mannen en vrouwen, \$3.50 per uur. Veel goedkoper dan in de hotels.

Middagthee in de foyer van het Borobudur Intercontinental. Potpalmen, kamermuziek, porseleinen kopjes en een grote theewagen vol lekkernijen. Als klap op de vuurpijl verkoopt de boekwinkel de London Sunday Times.

Ontbijten van 7.00-10.00 uur in de koffiешop van het Marco Polo Hotel, Jl. Cikditiro in Menteng. Een uitgebreid 'eet zoveel je kunt-ontbijt' met sloten koffie.

Pizza aan huis van de Pizza Hut. Snel en efficiënt. Bel van 10.00 tot 22.00 uur. Tel. 352064 of een filiaalnummer. Geen bezorgkosten.

Postperikelen. Ga, om de ongeregelde openingstijden en lange rijen wachtenden van de postkantoren te ontlopen, naar de postagentschappen in het Hilton en het Mandarin Hotel. De hele dag geopend, geen wachttijden.

Puncak Pass. Een ware therapie na de drukke hitte van Jakarta. Panoramische uitzichten, frisse berglucht, motregen, theeplantages, bloemen- en fruitstalletjes langs de weg, restaurants, hotelletjes. Een geliefd ontspanningsoord voor het weekend. Vertrek op zondag óf vroeg in de middag óf laat in de avond om de drukte te ontlopen.

Recreatiepark Taman Impian Jaya Ancol (Dreamland), 200 hectare groot, ligt naast de oude haven Sunda Kelapa en was vroeger een moeras. Golfbaan, drive-in, zoetwaterzwembaden, jachthaven en een kunstmarkt, Pasar Seni. Spanning en sensatie biedt de achtbaan in het amusementspark Dunia Fantasi.

Saté-bij-nacht aan Jl. Agus Halim (Jl. Sabang). Plaats de bestelling bij willekeurig welk stalletje en de saté wordt bij de auto afgeleverd. Op zaterdagavond trefpunt van jongeren die altijd in zijn voor een praatje. Ook voor voetgangers.

Schoonheidsbehandeling voor vrouwen in House of Beauty, Jl. Jambu, Menteng. Volledige haarverzorging met hoofd-, nek- en rugmassage. Een heerlijke, ontspannende behandeling. Ook manicure en pedicure. Redelijke prijs.

Stadsrondrit per *becak*. 's Avonds duiken overal in Jakarta de *becak* op. Huur er één, zolang het nog kan, voor Rp1000 per uur en bekijk de stad bij nacht.

Wat en waar. Maandelijks publiceert *Jakarta Program* een lijst met evenementen, in het Engels. Verkrijgbaar voor Rp4000 bij de meeste boekwinkels en Hero supermarkten.

Winkelen tot u erbij neervalt? Vermijd dit en ga naar warenhuis Sarinah. Schitterende afdelingen kunstnijverheid en batik. Produkten uit heel Indonesië tegen schappelijke prijzen.

Zoetekauwen moeten absoluut de *martabak manis* proberen: een dikke, zoete 'pannekoek' gevuld met chocola, pinda's en kaas. Overheerlijk en machtig. 's Avonds te koop bij de *kaki lima* (straatkarretjes).

Zoete Uitverkoop bij het Mandarin Hotel. De banketbakkerij verkoopt na 19.00 uur alles voor de halve prijs. Neem het mee naar de Clipper Lounge voor bij een kop zeer sterke koffie.

- Janet Boileau

WEST-JAVA

INTRODUCTIE

West-Java telt ruim 35 miljoen inwoners en beslaat ruwweg eenderde deel van het eiland; met een oppervlakte van 46.300 vierkante kilometer is het iets groter dan Nederland. Het is niet alleen de dichtstbevolkte provincie van Indonesië, maar ook de meest produktieve. Het levert meer landbouw- en industrieproducten dan enig ander deel van de archipel.

Bandung en Jakarta zijn omringd door enorme fabriekscomplexen, die de meest uiteenlopende waren produceren, van textiel tot computers. Meer dan de helft van de elektriciteit die in Indonesië wordt opgewekt, wordt hier verbruikt. De provinciehoofdstad Bandung heeft de enige vliegtuigfabriek en kernreactor van Indonesië, en tevens een prestigieus elektrotechnisch instituut.

Industrie en technologie zijn niet de eerste zaken waar Indonesiërs, gevraagd naar West-Java, aan denken. Zij zullen er vooral op wijzen dat ruim driekwart van de inwoners trotse islamitische Sundanezen zijn, wier taal verschilt van het Javaans, Madurees en Jakarta-Maleis dat elders op het eiland wordt gesproken. De Sundanezen kennen verfijnde culturele en artistieke tradities. Vanaf de 5de eeuw bloeiden in West-Java oude Sundanese koninkrijken, maar de bevolking van het nogal geïsoleerde gebied was dermate gering, dat er weinig stenen monumenten zijn nagelaten.

West-Java is veel bergachtiger dan de rest van het eiland. De vulkanische pieken staan dicht op elkaar en vormen een onsamenvangende reeks smalle, hooggelegen valleien en plateaus, die moeilijk toegankelijk zijn. Vóór de drooglegging in de vorige eeuw was de noordelijke kuststrook uitermate moerassig en onherbergzaam. Daarom werden in eerste instantie de afgelegen, maar vruchtbare en goed bevloede rivierdalen in het centrale hoogland gekoloniseerd en gecultiveerd. Ze strekken zich uit van het huidige Bogor in het westen via Cianjur en Bandung tot Ciamis in het oosten. Dit enorme hoogland, bekend als de Priangan of Parahyangan, -de 'Woonplaats der Goden' uit

de Sundanese overlevering-, werd tot voor kort door nog geen miljoen Sundanezen bewoond. In de 19de eeuw veranderde de leefwijze van de bevolking drastisch. Tussen 1808 en 1811 legden de Nederlanders een postweg door het hoogland aan (de Grote Postweg), die de streek rond Bandung met Cirebon en Batavia verbond. Al snel vestigden zich Europese planters in het gebied. Ze stichtten grote koffie-, thee-, rubber-, kina- en indigoplantages, die werden bewerkt door dwangarbeiders. De Parahyangan werd de hoeksteen van de koloniale economie. Rond de eeuwwisseling hadden de ondernemingen ruim de helft van de wereldmarkt in koffie in handen, terwijl ze in ruim negentig procent van de mondiale vraag naar kinine voorzagen.

De kustgebieden ontwikkelden zich op geheel andere wijze. De trechtermonden van de grote rivieren, die weinig mogelijkheden voor landbouw boden, gaven toegang tot het hoogland en ontwikkelden zich al vroeg tot handelsgebieden. Havens als Banten en Sunda Kelapa (het huidige Jakarta) lagen aan de belangrijke zeeroutes die de Indische Oceaan met de Zuid-chinese Zee verbonden. Op het hoogtepunt van de specerijhandel groeiden westelijk Java en Zuid-Sumatra uit tot belangrijke peperproducerende gebieden onder controle van Banten, indertijd één van de drukste havens ter wereld. De havensteden werden begin 16de eeuw geïslamiseerd en kwamen in de 17de eeuw onder Nederlandse invloed. In de 18de en 19de eeuw werd het kustgebied opengelegd voor de rijsteelt en gekoloniseerd door Javaanse en Sundanese migranten. Het veelzijdige verleden van de streek heeft zijn sporen nagelaten in de vorm van een enorm gevarieerde cultuur.

- Eric Oey

Vorige bladzijde: Rammengevechten zijn een populair tijdverdrif bij de Sundanezen. Foto: Kai Muller.

Links: De schoonheid van de lichtgekleurde Sundanese vrouwen is legendarisch in Indonesië. Foto: Alain Compost.

DE WESTKUST

Wuivende Palmen, Witte Stranden

Een trip naar de westkust van Java, slechts 120 kilometer van Jakarta verwijderd (drie uur per bus of auto), is de aangewezen therapie bij een teveel aan hoofdstedse hitte en drukte. Weinig mensen beseffen hoeveel hier te doen valt. Breng op weg naar de kust bijvoorbeeld een bezoek aan de ruïnes bij Banten, om toch op tijd op het strand te zijn voor de zonsondergang. Ontspanning op de idyllische, met palmen omzoomde stranden, kan worden afgewisseld met tochten naar de Krakatau en de Baduidorpen in het hoogland. Voor een bezoek aan het afgelegen Nationaal Park Ujung Kulon op de uiterste westpunt van Java, moet ongeveer een week worden uitgetrokken.

Jakarta bezit tegenwoordig een goede uitvalsweg in westelijke richting, de tolweg Jakarta-Tangerang, die in de toekomst naar Merak zal worden doorgetrokken. Tangerang, dertig kilometer ten westen van Jakarta, is een fabrieks-

stad met textiel- en rubberindustrie; 28 kilometer noordelijk, aan de kust bij Tanjung Kait, staat de Chinese tempel Tjoe Soe Kong, bereikbaar vanaf Mauk over een smalle, stoffige weg. De 200 jaar oude tempel wordt in de weekends druk bezocht door personen die de tempelgoden (van het water en het land) om een gunst vragen. In 1883 werd de kust geteisterd door vloedgolven, veroorzaakt door de eruptie van de Krakatau, maar de tempel bleef gespaard. Dichtbij ligt een kleine vissershaven. Hier zijn boten te huur voor een bezoek aan Pulau Laki, dat tien kilometer uit de kust ligt.

Zeventig kilometer verder naar het westen ligt Serang, met een afslag naar Banten (zie blz. 117). De weg splitst zich in Cilegon, bij de enorme staalfabriek Krakatau. De hoofdweg naar het noorden leidt naar de veerbootterminal in Merak, waar schepen naar Sumatra vertrekken. Linksaf voert een kleinere weg naar een zandstrand en het twaalf kilometer zuidwestelijk gelegen dorp Anyer. Dit is het westelijke eindpunt van de oude trans-Java postweg. Het strand is volgebouwd met -over het algemeen nogal luxe- hotels (zie 'Gegevens Westkust'). Zwemmen is moeilijk vanwege de rotsachtige bodem. Het dertig kilometer zuidwaarts gelegen Carita heeft een beter strand. De kust tussen beide plaatsen is ongeërfd schilderachtig; wit zand, wuivende palmen en de rokende kegel van Anak Krakatau dreigend aan de horizon.

- Arya Subijakto

BANTEN

Vermaarde Peperhaven van Java

De havenplaats Banten, tachtig kilometer ten westen van Jakarta aan de noordwestkust van Java, was in de 16de en het begin van de 17de eeuw de grootste en belangrijkste doorvoerplaats van specerijen in Zuidoost-Azië. Op het hoogtepunt van zijn macht was het zelfs bijna even groot en belangrijk als Amsterdam. Het huidige Banten is een klein vissersdorp, dat op de meeste kaarten niet eens voorkomt. Er zijn echter verscheidene oude gebouwen blootgelegd, die een bezoek meer dan waard zijn.

Oudste handelshaven van Azië

Al rond het jaar 1300 lag op de plaats van het huidige Banten een haven, die deel uitmaakte van het koninkrijk Sunda. De hoofdstad Pajajaran lag diep in het binnenland, in de buurt van het tegenwoordige Bogor. Toen de Portugezen er begin 16de eeuw arriveerden, was

Sunda nog boeddhistisch. De Portugezen sloten een verbond met de heerser van Pajajaran tegen oprukkende islamitische legers, en kregen toestemming om in Sunda Kelapa een fort te bouwen. Ter ere van de overeenkomst werd een stenen pilaar met Portugese inscriptie (een *padrao*) opgericht, die in 1918 werd ontdekt en nu in het Fatahillah Historisch Museum van Jakarta te zien is.

De Portugese inspanning was echter vergeefs. Een islamitisch leger uit Demak viel Sunda in 1525 binnen en nam de havens in bezit. Hoewel de Sundase hoofdstad pas in 1578 viel, werd Banten (Portugees: Bantam) de hoofdstad van een nieuw islamitisch handelskoninkrijk, in welke gedaante het snel uitgroeide tot voornaamste specerijhaven van Java.

De ligging van Banten ten opzichte van de strategische Straat Sunda was een belangrijke factor in de ontwikkeling van de stad. Nadat Malakka in 1511 in Portugese handen was gevallen, vermeden de islamitische kooplieden de Straat Malakka, en voeren in plaats daarvan via de Straat Sunda naar Java. Hier deden ze zaken met Chinese handelaren in stoffen en porselein, en met Indonesiërs die specerijen als peper, nootmuskaat en kruidnagels leverden.

Onder: Volgens de overlevering geeft het omarmen van Bantens bronzen kanon, Ki Amuk, spirituele kracht. Op de achtergrond is de moskee met minaret zichtbaar.

KAL MULDER

Tegen het eind van de 16de eeuw was Banten de grootste stad van Zuidoost-Azië en één van de beroemdste havens ter wereld. De stad was de eerste halte van de Engelse en Nederlandse vloten die in die tijd in het Oosten arriveerden. De Nederlanders schatten dat Banten evenveel inwoners als Amsterdam telde.

Ommuurde stad

De stad was omgeven door een zware verdedigingsmuur. Alle buitenlanders woonden buiten de muur in speciale wijken: de moslims in het oosten, de niet-moslims in het westen. De stad werd ingesloten door rivieren, terwijl een derde stroom dwars door het centrum de belangrijkste verkeersader vormde.

In het centrum van de stad lag een open veld, de *alun-alun*, waar belangrijke activiteiten als vergaderingen van de koninklijke raad, rechtszittingen en openbare vertoningen plaatsvonden. Elke ochtend was er markt en op maandagen vonden er steekspeltoernooien (*seni-nan*) voor de adel plaats. De koning hield audiëntie op een overdekt platform aan de zuidkant van de *alun-alun*, voor het koninklijk paleis. Aan de noordkant werden de koninklijke boten bewaard in een speciale schuur, die aan een kanaal lag.

De Engelsen en Nederlanders kregen toestemming handelskantoren en pakhuizen te openen. De monopolistische bedoelingen van de Nederlanders brachten hen echter snel in

conflict met de autoriteiten en deden hen besluiten naar Jayakarta te vertrekken.

Dertig jaar lang blokkeerden de Nederlanders de haven van Banten, met funeste gevolgen voor de handel. De stad maakte een opleving door onder sultan Agung, die regeerde van 1651 tot 1682. Agung nam Engelsen en andere buitenlanders in dienst om zijn handelsvloot te bemannen en legde irrigatiesystemen aan ter verhoging van de rijstproductie. In 1682 kregen Agung en zijn zoon Haji onenigheid over het beleid ten aanzien van de Nederlanders. Haji bood hen concessies in ruil voor militaire hulp. Na bittere gevechten werd Agung gevangen gezet en kregen de Nederlanders Banten en zijn Sumatraanse gebiedsdelen in handen. Onder Nederlands toezicht bleef Banten tot 1810 hoofdstad en handelscentrum. In 1815 trad de laatste sultan tijdens de Britse bezetting vrijwillig af. Bantens neergang verliep even snel als zijn opkomst en na verloop van tijd was het niet veel meer dan een cluster vissers- en boerendorpen.

Oudheden van Banten

Komend vanaf Serang komt de bezoeker eerst bij het Kaibonpaleis. Het gedeeltelijk gerestaureerde complex werd gebruikt door de moeder van één van de sultans van Banten. Het was vroeger door middel van in-middels bijna drooggevallede kanalen verbonden met de kust. In het centrum van het dorp ligt de

oude *alun-alun* (tegenwoordig Banten Lama - 'Oud Banten'- genaamd). Aan de westkant staat de Mesjid Agung of 'Grote Moskee', met een dak dat uit vijf lagen bestaat en kenmerkend is voor de vroeg-Javaanse moskeeën. De hoge, achthoekige minaret dateert uit het midden van de 16de eeuw. De ingang toont motieven die aan de pre-islamitische architectuur zijn ontleend, zoals trappen die eindigen in voluten en gevleugelde figuren boven de deuren. Binnen leidt een wenteltrap naar twee balkons, vanwaar men een mooi uitzicht over het terrein heeft. In de moskee en op het binnenhof bevinden zich koninklijke graven. De bewaker stelt een kleine donatie zeer op prijs. Het gebouw aan de zuidkant van de moskee dat op een Nederlands herenhuis lijkt, werd in 1670 gebouwd door een afvallige Nederlandse ambachtsman, Jan Lucaszoon Cardeel, die bevriend raakte met sultan Haji. Het gebouw heet de Tiyamah en werd gebruikt voor religieuze samenkomsten. In de zuidoosthoek van het plein staat een groot bronzen kanon, genaamd Ki Amuk. Bij het zundgat zijn Arabische inscripties te lezen en rond de mond is een zonnestraalmotief afgebeeld, dat doet denken aan een pre-islamitisch symbool van het koninkrijk Majapahit.

Aan de oostkant van het plein staan twee stenen tronen. Van één van beiden wordt beweerd dat hij uit Pajajaran werd overgebracht toen het koninkrijk in 1578 was verslagen; de ander is verbonden met de heersers van Banten. Direct ten oosten van het plein ligt een museum met historische voorwerpen, waaronder artefacten die zijn opgegraven op het terrein van het voormalige paleis. De directeur, Halwany Michrob, vertelt graag over de geschiedenis van deze plek. Op de binnenplaats liggen resten van een ijzersmederij, aan het licht gekomen tijdens de bouw van het museum.

Het paleis (Surosowan) is omgeven door een hoge stenen muur, waarvan delen zijn blootgelegd. De resten omvatten funderingen van paviljoens. Eén ervan stond boven een poel en werd Rara Denok genoemd. Men zegt dat dit de koninklijke schatkamer was. Een badruimte aan de zuidkant is gedeeltelijk gerestaureerd. Het water werd door middel van een aquaduct van een kunstmatig reservoir (Tasik Ardi, ongeveer twee kilometer naar het zuiden) naar de baden geleid. Tasik Ardi werd gebouwd door sultan Agung, die een buitenverblijf had op een eiland in het midden van het reservoir. Langs de route van het aquaduct liggen de resten van twee bakstenen bouwwerken, die misschien als filtratietanks (*pengindelan*) dienst deden.

Aan de voormalige riviermonding staat Fort Speelwijk. De kustlijn is sinds de bouw van het fort enkele honderden meters opgeschoven; op het nieuwe land worden visvijvers aangelegd. De grote Chinese tempel aan de overkant van de rivier wordt druk bezocht door Indonesiërs van Chinese afkomst, vooral op de verjaardag van de belangrijkste godheid, Kuan Yin, de godin van de genade. Verder naar het zuiden ligt de gerestaureerde minaret van een moskee die eens gebruikt werd door Chinese moslims.

In het noordoosten ligt aan de monding van de Serangrivier de kleine vissershaven Karanghantu. Hier kan men boten charteren naar de nabijgelegen eilanden. Eén van deze eilanden, Pulau Dua, is een belangrijke pleisterplaats voor trekvogels. Tijdens het broedseizoen verzamelen zich hier liefst 50.000 aigretten, ibissen, aalscholvers, pelikanen, reigers, zeearenden en andere soorten. Pulau Dua ligt een kilometer ten oosten van Banten en is bij eb lopend over het wad te bereiken.

- John Miksic

Boven: De streek rond Banten is bekend om haar *debus*-spelers, islamitische asceten die de krijgskunsten beoefenen en ijzingwekkende staaltjes van zelfopoffering ten beste geven: het eten van glas, het doppelen van de handen in kokende olie en het zich doorsteken met metalen staken. Door meditatie en spirituele devotie kunnen ze zulke beprovingen zonder lichamelijke schade doorstaan.

KRAKATAU

De Dag dat de Wereld Ontplofte

Krakatau ligt ten westen van Java, niet ten oosten; de beroemde film *Krakatoa, East of Java* is qua geografie even onbetrouwbaar als de vulkaan die er de hoofdrol in speelt. De uitbarsting van deze vulkaan is bij lange na niet de hevigste uit de geschiedenis. De eruptie van de Tambora op Sumbawa in 1815 was bijvoorbeeld vijf maal zo verwoestend. Toch heeft Krakatau wat betreft het image van onberekenbare onderaardse kracht hooguit concurrentie te duchten van de Vesuvius.

De naam Krakatau is afgeleid van het oude Sanskriet woord *karkata*, dat 'krab' betekent. Misschien is het een verwijzing naar de vorm van de atollen die eens uit de caldera van de vulkaan ontstonden. Krakatau ligt in het midden van Straat Sunda, precies op de instabiele 'elleboog' waar de keten van vulkanische bergen die Sumatra vormt abrupt naar het oosten afbuigt en Java vormt. Oude Javaanse kronieken maken melding van de berg Kapi, die omstreeks het jaar 416 'met een enorm lawaai explodeerde en in de diepten van de aarde verzonk', waarna 'het water van de zee steeg en het land overstroomde'. Of Kapi en Krakatau dezelfde waren zullen we nooit weten, maar geologen hebben aangetoond dat er in de pre-moderne tijd op zijn minst één omvangrijke eruptie van de Krakatau plaatsvond.

Voorspel

Aan het eind van de 19de eeuw was Krakatau een vruchtbaar eiland, dat niettemin al lang door de mens was verlaten. Tropisch oerwoud bedekte de hellingen van zijn drie bergen: de Rakata, de Danan en de Perbuatan. Eens vulden Europese zeelieden hier hun provisiekamers met reuzenzeeschildpadden, en soms met peper en rijst die in de kustdorpen te koop waren.

De uitbarsting van de Krakatau kwam niet

onaangekondigd. Begin juni 1883 deden bevingen de stad Anyer aan de westkust van Java verscheidene dagen schudden. Tegen half juni braakte de kegel van de Perbuatan wolken stoom en as uit. Maar op een eiland waar trillingen en rokende vulkanen tot het leven van alledag behoren, slaan weinig mensen acht op zo'n verschijnsel. Eind juni bood Krakatau een angstaanjagende aanblik. Er stegen twee zuilen stoom op van het met grijze as bedekte eiland en van het eens weelderige oerwoud waren nog slechts kale stammen over. De zee kolkte. Hier en daar dreven lagen puimsteen, dik genoeg om op te lopen. Toeristen uit Batavia maakten melding van een 'vurige paarse gloed die om de vijf tot tien minuten even verscheen, en waaruit een vuurregen viel'.

Climax

Het voorspel tot één van de grootste natuurrampen aller tijden duurde twee maanden. In de voormiddag van 26 augustus 1883 explodeerde de Krakatau met een gebulder, dat van Rangoon in Birma tot Perth in Australië was te horen. Een zuil van as en puimsteen steeg op tot een hoogte van 26 kilometer. Het regende stenen en stof, waardoor een wolkendek ontstond dat een gebied van 150 vierkante kilometer in duisternis hulde. De aswolken verspreidden zich langzaam door de atmosfeer, en zorgden twee jaar lang over de hele wereld voor spectaculaire zonsondergangen.

Krakatau

Links: Een kleine uitbarsting, in 1981, van één van de beroemdste vulkanen ter wereld.

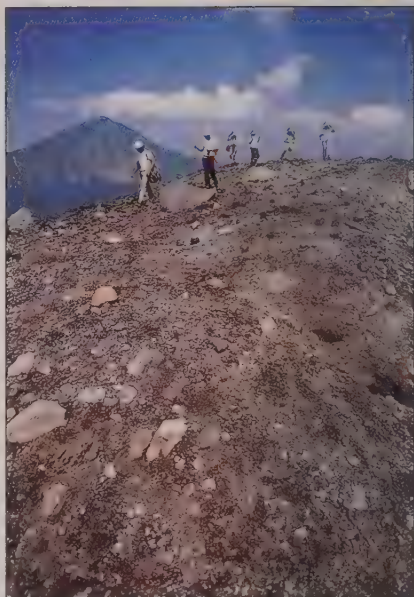
De grote finale vond de volgende morgen plaats, toen een gapende holte in de aardkorst uitgehold door de expulsie van 18 kubieke kilometer as en steen ineen stortte. Het water raasde naar binnen en begon te koken zodra het in contact kwam met het gesmolten steen. Zo ontstonden vloedgolven van meer dan tien meter hoog. Dezelfde golven werden anderhalve dag later waargenomen, toen ze aan de kust van Frankrijk hun lange reis beëindigden. De gevolgen waren rampzalig. De kleine kuststeden Anyer en Merak werden weggevaagd en naar schatting kwamen zo'n 35.000 mensen om het leven. Ooggetuigen maakten melding van een muur van water, 'hoger dan een palmboom', die zich razendsnel voortbewoog en alles op zijn pad wegvaagde. In Teluk Betung op Sumatra werden de golven door het trechtereffect van een smalle baai tot een hoogte van dertig meter opgestuwd.

Toen de golven bedaard waren en het stof was neergedaald, bleek driekwart van Krakatau te zijn verdwenen. De top van de Rakata had nog ongeveer zijn oorspronkelijke hoogte, maar de noordelijke helft was verdwenen, alsof hij met een mes was afgesneden. Er restte slechts een steile klip die driehonderd meter loodrecht naar zee afliep. Twee eilanden, Panjang en Sertung, waren ingrijpend van vorm veranderd, terwijl het puin van de eruptie elders nieuwe eilanden vormde.

Krakatau en zijn omgeving bleven lange tijd geologisch instabiel. Binnen een paar jaar waren de nieuwe eilanden verdwenen, maar onder het oppervlak duurde de vulkanische activiteit voort. In januari 1928 verscheen de rand van een nieuwe krater, dichtbij de plaats waar de vulkaanmond van de Perbuatan het eerst was uitgebarsten. Sindsdien is Anak Krakatau ('Kind van Krakatau') gegroeid tot de huidige hoogte van 150 meter. Dit 'baby-eiland' geeft wetenschappers de kans om de kolonisatie van het plante- en dierenleven op nieuwe grond te observeren.

Bezoek aan Krakatau

Om Krakatau te zien, is een rit langs de met palmen omzoomde westkust van Java voldoende. Bij helder weer is de oude top van de Rakata aan de horizon zichtbaar; een lage, symmetrische kegel, zo'n veertig kilometer uit de kust. Een bezoek aan Anak Krakatau vereist een stevige boot en uithoudingsvermogen; de tocht duurt heen en terug acht uur. Op een kalme dag is de overtocht idyllisch. Dolfijnen springen voor de boeg op, en vliegende vissen scheren over de golven. Op

een winderige dag is de reis af te raden.

Bezoekers komen in het zuiden van het eiland aan land, waar kasuarbomen -de geharde kolonisten van de kustlijn- welkome schaduw bieden. Loop noordwaarts langs het strand tot de vegetatie dunner wordt, en beklim dan de heuvel. De vetplanten van de kust maken plaats voor grove pollen gras, maar zelfs zij kunnen verderop niet overleven.

De helling ziet er makkelijk uit, maar is moeilijk begaanbaar. Het fijne, zwarte vulkanische zand is heet onder de tropische zon en zakt onder het gewicht van de klimmer weg, zodat deze bij elke stap terug glijdt. Na een klein half uur is de top van een bergkam bereikt: de buitenste rand van de krater van Anak Krakatau. Het uitzicht is spectaculair. Aan de voorkant de smeulende kegel, met aan weerszijden een verse lavastroom. Achterom kijkend ziet men de zojuist beklommen waaiervormige helling, omzoomd met jonge, groene vegetatie en omlijst door de branding. De oudere eilanden Rakata, Sertung en Panjang zweven als hofdames in een kring op de achtergrond. Doorzetters kunnen de snikhete vallei in lopen, langs reusachtige klompen lava, om aan de overkant via een rotspad, dat langs zwavelfumarolen leidt, de rand van de binnenste krater te bereiken. Het uitzicht is hier niet beter dan aan de overzijde, maar het is een ongerekende sensatie om naast een leegte te staan die regelrecht de onderwereld binnen voert.

- Robert Cribb

DE BADUI

Hoeders van Pre-Islamitisch Erfgoed

De Badui vormen een bevolkingsgroep van zo'n 3000 personen, teruggetrokken levend in de afgelegen Kendengbergen ten zuiden van Lebak. Zelf noemen zij zich *urang Kanekes* (volk van Kanekas); de term 'Badui' wordt alleen door de buitenwereld gebruikt.

De Badui claimen de oorspronkelijke bewoners van de Sundahooglanden te zijn. Hun taal is een archaisch dialect van de Sundanese taal die wordt gesproken door de hen omringende bevolking. Hierin vertonen ze overeenkomst met de Oost-Javaanse Tenggerezen. Beide groepen gaan er van uit wat betreft hun culturele erfgoed veel gemeen te hebben met de omringende bevolking, maar hebben het islamitische geloof verworpen ten gunste van oudere religieuze tradities. In tegenstelling tot de Tenggerezen houden de Badui ook vast aan traditionele kleding en bouwstijlen, en tot voor kort hebben ze pogingen om scholen in hun woongebied in te voeren weerstaan.

Dit woongebied omvat zo'n 35 nederzettingen. Drie hiervan liggen in het zogenaamde 'binnengebied', dat voor buitenstaanders verboden terrein is. De overige dorpen maken deel uit van het 'buitengebied'. Tegenwoordig reizen de Buiten-Badui regelmatig naar nabijgelegen steden; sommigen verkopen zelfs producten in Jakarta. Bewoners van de binnendorpen staan in hoger aanzien dan die van de buitendorpen; leden van de religieuze elite worden uit het binnengebied geselecteerd.

Elk buitendorp is verbonden met en ondergeschikt aan een binnendorp. Een raad van ouderen in de binnendorpen neemt beslissingen die gelden voor de hele gemeenschap. Personen die de regels van de Binnen-Badui overtreden lopen de kans naar de buitendorpen te worden verbannen.

Het pantheon van de Badui bestaat uit voorouder- en andere geesten en goden met hin-

doenamen. Dit lijkt er op te wijzen dat de Badui ten tijde van het Pajajaran-koninkrijk deel uitmaakten van een hindoe-priesterschap, die in zogenaamde *mandala* of 'heilige berg'-gemeenschappen onder de boerenbevolking leefden; ook bepaalde aspecten van vestiging en ritueel leven wijzen in deze richting. Als dat zo is, zijn de Badui nauw verwant aan de Tenggerezen, die afstammen van een Siwaïtische geestelijkheid. Door Tenggereze priesters bewaarde religieuze teksten bevestigden deze Siwa-identiteit.

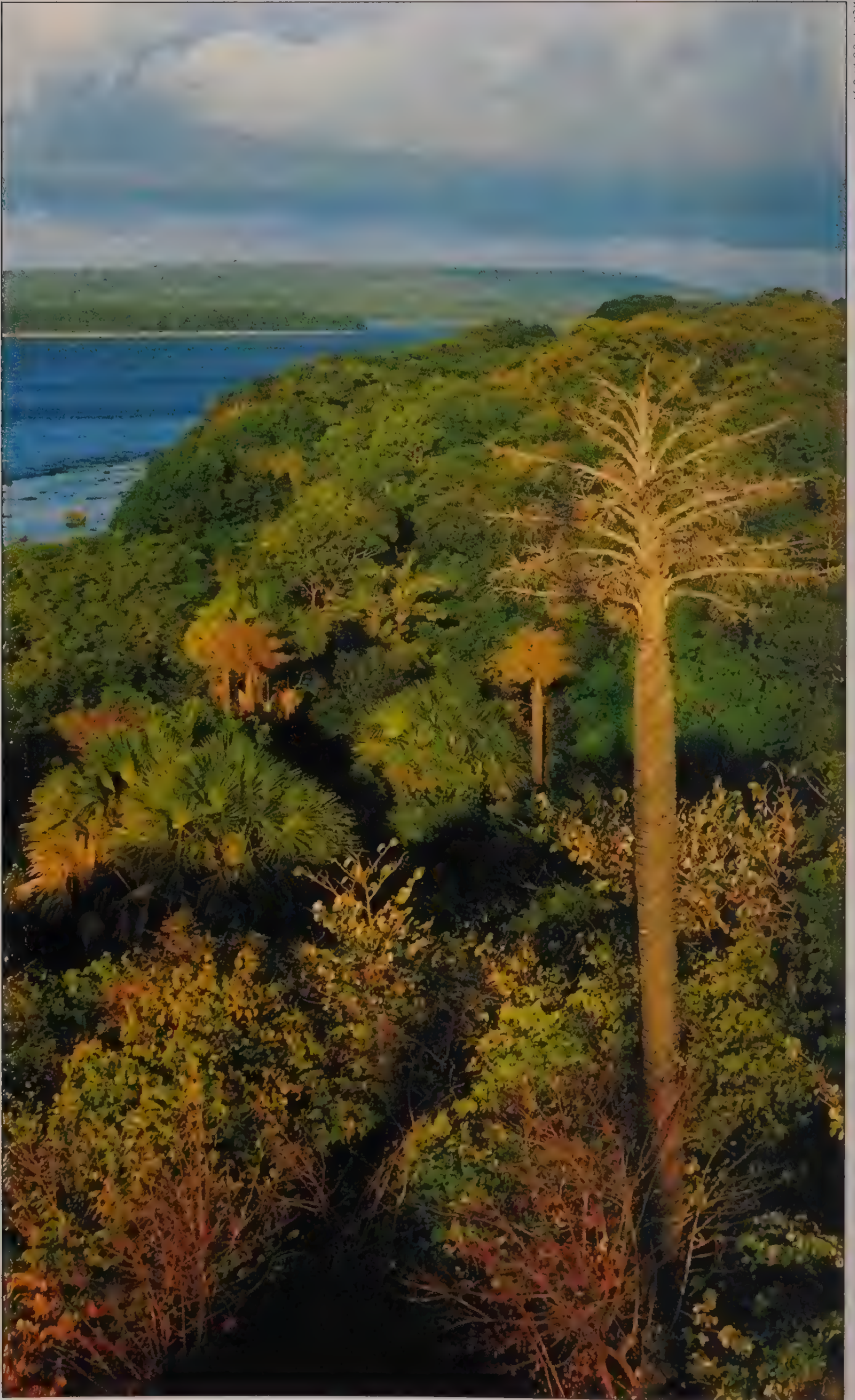
Eén van de grootste mysteries van de Tenggerezen en de Badui is, hoe zij de islamisering van de Javaanse hoven hebben weerstaan. Hun geografische isolement lijkt als reden ondergeschikt aan opvattingen van de nieuwe machthebbers. Hoewel ze hindoe-boeddhistische tempels en kloosters vernietigden, schijnen de vroege islamitische overheersers van Sunda en Java doelbewust een aantal afgelegen gemeenschappen met pre-islamitische tradities te hebben gespaard. Deze werden beschouwd als bron van magische kracht, in staat om met bovennatuurlijke machten te communiceren die voor de islamitische media van het hof slecht toegankelijk waren.

Kwam hun pre-islamitische erfgoed de Badui (en Tenggerezen) vroeger goed van pas, het is van minder belang in de zwaarste confrontatie uit hun geschiedenis; die met de onafwendbare tegenstroom van de moderne wereld.

- Robert Hefner

Linksboven: Klauteren over vulkanisch puin op de Anak Krakatau. **Rechts:** De Badui schuwen de moderne wereld en weren buitenstaanders.

UJUNG KULON

Een Stukje Paradijs op Aarde

Wie vanaf het Nationaal Monument in Jakarta de stad overziet, zal moeite hebben zich het Java van enkele eeuwen geleden voor de geest te halen; een landschap gedomineerd door dicht tropisch oerwoud, doorsneden met kristalheldere rivieren. Slechts een enkele plaats op Java herinnert aan de tijd dat de mens nog niet massaal op het eiland verbleef: het onge-repte Ujung Kulon. Zeker voor natuurliefhebbers is dit Nationaal Park een stukje paradijs op aarde. Hier kan de bezoeker zich levendig voorstellen dat Java ooit één van de weelderigste en mooiste eilanden ter wereld was.

Ook in een ander opzicht maakt Ujung Kulon (letterlijk: 'westelijke punt') nauwelijks deel uit van Java. Het lage, dichtbeboste schiereiland is slechts door een smalle, moerassige landengte met het vasteland verbonden, en ligt verborgen achter de horizon, onzichtbaar vanuit de nabijgelegen havenplaats Labuhan en zelfs vanaf de top van Anak Krakatau. Alleen aan de uiterste westpunt bereikt het land abrupt een hoogte van 240 meter, alvorens in de roerige golven van de Indische Oceaan af te lopen.

Dwergherteneiland

De meeste bezoekers van Ujung Kulon verblijven in het bezoekerscentrum op het eiland Peucang, dat vernoemd is naar het schichtige dwerghert dat af en toe in het dichte kreupelhout te zien is. De wilde dieren komen hier aan de deur. Varanen (*biawak*) met een lengte van een meter - kleine neefjes van de Komodovaraan - houden zich schuil in de ondergroei en melden zich na de maaltijd voor de restjes, de lange tong razendsnel bewegend wanneer ze een weggeworpen kippepoot op het spoor

Links: Ujung Kulon is een biologische schatkamer. Het bezit onder meer één van de laatste stukken onontgonnen regenwoud van Java. **Rechts:** Een varaan, een verre neef van de bekende Komodovaraan, op het eiland Peucang.

zijn. Brutale grijze makaken zitten in familieverband op het gazon te wachten tot ze wat aangeboden krijgen, en wagen zich af en toe dichtbij om een banaan te grijpen, of de bril van een nonchalante eter. Frons bij zoveel brutaliteit vooral niet de wenkbrauwen, want in makakentaal is dat een uitdaging tot een duel, en een confrontatie met een agressief mannetje met ontblote tanden kan beter worden vermeden, al was het maar omdat het zo lastig uitleggen is aan de verzekering.

Peucang is een goede plek voor korte wandelingen. De tocht naar Karangcopong aan de andere kant van het eiland kost ongeveer een uur. Hij voert langs hoge bomen met spectaculaire, ineengestrengelde steunwortels, die zich meterslang uitstrekken. Ondanks hun imposante voorkomen dienen de wortels niet om de boom overeind te houden. Ze verzorgen de opname van zuurstof, die niet beschikbaar is in de snel rottende humus op de bodem van het oerwoud. Het fluitende geklap van overvliegende neushoornvogels is vooral tegen zonsondergang goed te horen. Deze schitterende vogels leven van vruchten en zijn bijna overal in het park te zien. Zo nu en dan duiken in de buurt van het pad *rusa*-herten op; doodstil blijven ze staan wachten tot de indringers zijn gepasseerd. Vroege wandelaars kunnen al op een paar honderd meter van het bezoekerscentrum met enig geluk een glimp opvangen van de zeldzame Javaan: se eekhoorn.

ALAIN COMPOST

Naar het vasteland

Hoe plezierig Peucang ook moge zijn, het is toch vooral de springplank naar het vasteland. De beste kennismaking met het schiereiland is de korte overtocht naar de eetplaats Ciujungkulon, een opmerkelijk groot grasland in het oerwoud, een paar honderd meter van de kust. Zulke open plekken komen ook elders in het reservaat voor. Ze zijn waarschijnlijk ontstaan door branden die in het begin van deze eeuw door jagers werden gesticht.

Het beste tijdstip om de uitkijktoren aan de rand van het weiland te beklimmen is de vroege ochtend. Dan graast hier de kudde schuwe bantengs. Een zwarte of donkerrode stier heeft de leiding over een groep zachtbruine koeien en kalveren, herkenbaar aan de karakteristieke witte schijf op hun achterwerk. Soms zijn aan de zoom van het bos bankivahoenders of de zeldzame groene pauw te zien.

Van Ciujungkulon loopt een onverhard pad in westelijke richting langs de kust naar de landtong Tanjung Layar. Vrachtschepen en tankers worstelen hier met de golven van de Indische Oceaan na de kalme Straat Sunda te zijn gepasseerd. Deze kaap stond bij Nederlandse zeevaarders bekend als Java's Eerste Punt; het was het eerste land dat na de lange tocht vanaf Kaap de Goede Hoop in zicht kwam en een teken dat de reis naar Batavia er bijna op zat. Geroutineerde wandelaars moeten zeker de tocht naar de zuidkust maken, die dwars over

het schiereiland voert. Het pad begint bij de eetplaats en volgt het dal van de Ciujungkulon. Het oerwoud is hier dicht, dus wees alert op oneffenheden in het pad en kijk uit naar sporen. De plekken waar wilde zwijnen naar eetbare wortels hebben gegraven vallen direct op. Controleer de modder bij de steile oversteekplaatsen van de krekken op voetsporen van luipaarden en visskatten. Naar sporen van tijgers zal men vergeefs zoeken. De dieren zijn hier helaas uitgestorven, waarschijnlijk nadat in de jaren zestig of zeventig de hertenpopulatie -het hoofdvoedsel van de tijgers- door ziekte was uitgedund. Luister onderweg naar de geluiden van het oerwoud: de schrille kreten van pauwen, het staccato gehamer van spechten, het gekwaak van kikkers, het bijna oorverdovende geraas van cicaden, en het gierende geluid van naderende muskieten.

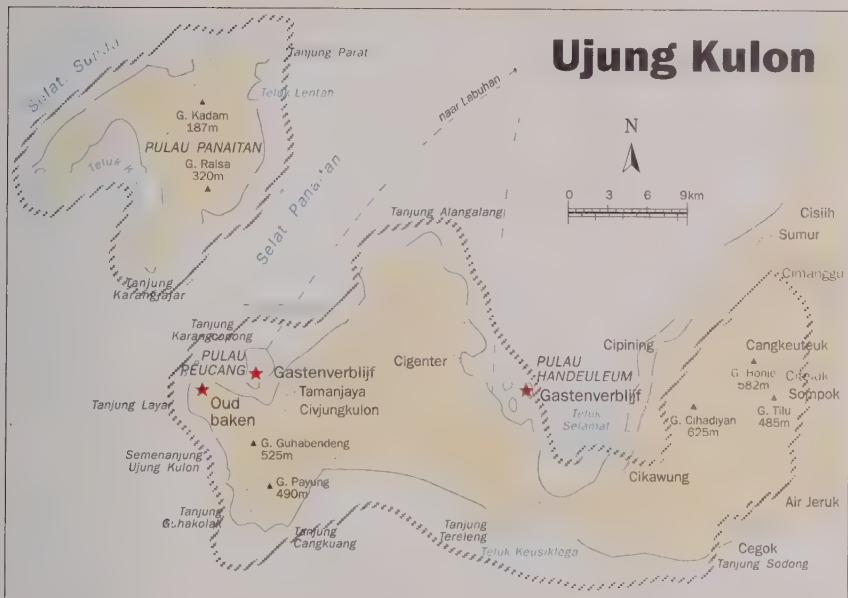
De zuidkust is een complete verrassing. Het is er koel en er hangt een zilte nevel. Golven slaan bulderend te pletter op uitstekende rotsblokken. Het is een woeste plek, die door de Javanen om begrijpelijke redenen werd geassocieerd met het rijk van de machtige, magische Kangjeng Ratu Kidul, Godin van de Zuidzee. Zwemmen wordt ten eerste afgeraden.

Neushoorns en krokodillen

Ujung Kulon is vooral bekend om zijn Javaanse neushoorns. Vroeger kwam dit dier massaal voor in de bossen van het Javaanse laag-

ALAIN COMPOST

land, maar tegenwoordig leeft het alleen nog in het dichte oerwoud van Ujung Kulon. Volgens kenners zijn er misschien nog vijftig of zestig exemplaren. De dieren laten zich weinig zien. Veel boswachters hebben maar één of twee keer een neushoorn gesignaleerd, terwijl zij permanent patrouilleren om stropers op afstand te houden. De stropers worden aangehouden door de enorme prijs die op de zwarte markt van Hong Kong, Singapore en Taiwan voor een hoorn wordt neergeteld. De Chinezen geloven dat de hoorn (die uit samengeklit haar bestaat) de geslachtsdrift stimuleert. Boswachters zijn vaak behulpzaam met het zoeken naar recente sporen van neushoorns. De aanblik van de diepe indrukken ter grootte van een bord doet het enthousiasme van de meeste bezoekers al bekoelen. De 'gelukkigen' die op een neushoorn stuiten wordt aangeraden in een boom te klimmen om aan zijn verbazend scherpe tanden te ontsnappen. Eén van de beste plekken om voetsporen te zien is de buurt van de eetplaats Cigenter aan de oostkant van het schiereiland. Op het nabije eilandje Handeuleum is onderdak. Cigenter is een bezoek waard vanwege de aanwezigheid van honderden bijeneters: kleine, felgekleurde vogels die nestelen in hopen in de grond, en in een explosie van blauw en goud tevoorschijn schieten als er indringers naderen. Als de Cigenter-één van de grootste rivieren van het park- niet geblokkeerd is door takken en andere vegetatie, is het mogelijk een kano-

tocht te maken naar prachtige kalksteenterassen, waarover de rivier in een waterval omlaag stroomt. Overigens barst de rivier van de krokodillen. Wie dat een bezwaarlijk idee vindt, kan op veilige afstand van het water een onverhard pad nemen.

Een fascinerende, maar inspannende en tijdrovende wandeltocht voert langs de noordkust van het schiereiland, van Cigenter naar Cijungkulon. De route loopt door het Nyiur-gebied. Opvallend is een oud koraalrif, niet ver van het strand, dat een natuurlijke dam vormt waardoor het terrein moerassig is en rijk aan vogels. Het eiland Panaitan vlak voor de kust heeft elementaire voorzieningen voor bezoekers. In de grotten in het binnenland zijn oude hindoeïstische relikwieën gevonden.

Op de terugweg kan vanaf de vuurtoren van Tanjung Layar tussen twee paden worden gekozen. Het ene loopt rond de westpunt van het schiereiland en voert langs de zuidkust terug naar het hoofdkantoor van het park in Tamanjaya. Het is 42 kilometer lang en wordt zelden gebruikt. Het andere pad is 32 kilometer lang en voert dwars over het schiereiland voor het bij het zuidelijke traject uitkomt. Om ten volle van het park te genieten is een verblijf van vier dagen aan te raden, exclusief de twee dagen die nodig zijn voor de reis van en naar Jakarta.

- Robert Cribb

Links: Grazende bantengs bij Cigenter.

Gegevens Westkust

Merak, Anyer, Carita, Krakatau en Ujung Kulon. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning.

MERAK, ANYER, CARITA

Even voor de stranden aan de westkust van Java krijgt de reiziger plots de indruk op een industrieterrein te zijn beland. Dat geldt met name voor Merak op de noordwestelijke punt van Java, waar dag en nacht veerboten naar Sumatra vertrekken. De meeste toeristen buigen hier af naar de stranden in het zuiden, richting Anyer en Carita. Eenmaal voorbij de Krakatau staalfabriek maakt de industrie plaats voor bamboe strandhuisjes.

VERVOER

De makkelijkste manier om de stranden te bereiken is per taxi of gehuurde auto met chauffeur, beschikbaar via de hotels en verhuurbedrijven in Jakarta (zie 'Gegevens Jakarta'). Reken op \$50-\$110 per dag voor een 4-persoons auto, afhankelijk van het type. Bussen van **Patas** vertrekken regelmatig naar Merak van het busstation Kalideres in West-Jakarta (\$1). Maak eventueel van de gelegenheid gebruik om de ruïnes van Banten te bekijken. Stap daarvoor op het voornaamste kruispunt van Serang over op een minibus naar Banten. Wie, komend uit Jakarta, naar Anyer of Carita wil, moet in Cilegon -vlak voor Merak- overstappen op een bus richting Labuhan. Van Kalideres vertrekken minder vaak directe bussen naar Labuhan, vanwaar minibussen noordwaarts naar Carita en Anyer rijden.

VERBLIJF

Ten zuiden van de vuurtoren bij Anyer ligt een twintigtal hotels aan het strand, in prijs variërend van \$3 tot \$130. De meeste accommodatie is van het bungalow-type; 2 of 3 kamers en kookgelegenheid, perfect voor een groep van 4-6 personen. In weekends en vakanties berekenen de hotels een toeslag van tenminste 30% op de genoemde prijzen. Reserveren is dan noodzakelijk. De hotels in Merak worden vooral gebruikt door reizigers op weg naar Sumatra.

Luxe en duur (\$60 en meer)

De vier hotels in deze categorie liggen alle aan het strand, hebben een zwembad, tennisbanen en AC-kamers met kleuren-tv.

Anyer Beach Motel. Ook bekend als **Patra Jasa**. Jl. Raya Karang Bolong, Anyer. 62 kamers. Huisjes langs het strand. Brandde medio 1990 af, wordt herbouwd. Had de meest uitgebreide voorzieningen van het hele gebied, waaronder bowlingbanen. \$72 E. \$78 T. \$170 suite.

Mambruk Beach Resort. Jl. Raya Anyer. Nieuw hotel van internationale klasse. Kamers en bungalows. Diverse restaurants en een verzonken bar in het zwembad. Prettige, ontspannen sfeer. \$54 tot \$157.

Marina Village. Jl. Raya Anyer. Hotel met aanpalende jachthaven. Prima plek voor watersport. Kamers kijken uit op haven of strand. Kamers \$54. Bungalows (2 kamers) \$109. Boten naar Ujung Kulon en Krakatau te huur.

Puri Retno I en II. Jl. Raya Anyer. Bungalows à la Kuta Beach (Bali) met 2 en 3 kamers.. \$100 en \$200.

Middenklasse (\$20-\$60)

Ancott Cottage. Jl. Raya Anyer. Kamers met grote houten balkons. \$55 en \$67.

Anyer Beach Homotel and Resort. Jl. Raya Karang Bolong. 103 kamers. Schone, ruime bungalows. Klein zwembad. Standaard-bungalow met AC \$36.

Griya Indira. Jl. Raya Anyer. Grote bungalows aan het strand. Met 2 kamers; \$25 en \$41.

Matahari Beach Resort. Jl. Raya Anyer. 9 bungalows, uitzien op zee. Plezierige bediening. Met AC. \$44 tot \$85, inclusief ontbijt.

Merak Beach Hotel. Jl. Raya Merak. Tel. Merak 14. Relatief duur hotel, vooral gebruikt door zakenlieden. Kamers kijken uit op smal rotsstrand-je. \$26 E. \$29 T.

Sanghyang Indah Resort Hotel. Jl. Raya Anyer. Tussen djatibomen; schaduwrijk en in de wind. De betere kamers kijken uit op het strand. Zwembad, tennisbaan. \$40 tot \$70.

Selat Sunda. Jl. Raya Anyer. Ronde huisjes, schoon en uniek, alle met mooi uitzicht en toegang tot het strand. \$40 tot \$50.

Goedkoop (tot \$20)

De goedkope hotels in Anyer en Carita liggen aan de overzijde van de weg.

Carita Krakatau. Jl. Raya Anyer. Populair bij reizigers. Redelijke bungalows in 'Badui-stijl' van planken, uitkijkend op het strand. \$13.50 voor een standaardkamer. Eenvoudige kamers tegenover het hoofdgebouw: \$3.

Narida Beach Inn. Jl. Raya Anyer. Meeste kamers van hout, met tussendeuren. Een 2-persoons bungalow kost \$20, inclusief ontbijt.

Wira Carita. Jl. Raya Anyer. 20 kamers. Zeer schoon. Eenvoudige, goedonderhouden tuin. Zwembad, tennisbaan, kinderspeelplaats. \$14.

ETEN

Afgezien van de hotels zijn er weinig goede restaurants in het gebied. **Nyenil**, gerund door het

tegenovergelegen Carita Krakatau Hotel, serveert Indonesische maaltijden en is tot laat open. Het restaurant aan het strand van hetzelfde hotel heeft pannekoeken op het menu. Prima Padang-gerechten zijn verkrijgbaar in **Roda** in Cilegon.

EXCURSIES

Informatie over excursies is verkrijgbaar in het **Carita Krakatau Hotel**. Desgevraagd assisteert men bij het huren van een boot voor een bezoek aan Anak Krakatau; \$130 (10 passagiers), of \$200 voor een snellere (8 passagiers). **Marina Village** verhuurt ook boten, dus vergelijk de prijzen. Ook voor een bezoek aan de Badui-dorpen is het raadzaam het Carita Krakatau te raadplegen. Eventueel kunnen de kosten met andere geïnteresseerden gedeeld worden.

KRAKATAU EN UJUNG KULON

Hoewel Krakatau in feite behoort tot de Sumatraanse provincie Lampung, maakt de vulkaan tevens deel uit van het 137.000 hectare grote Nationaal Park Ujung Kulon, dat zijn hoofdkantoor heeft in de kustplaats Tamanjaya ten zuiden van Labuhan.

Voor een bezoek aan dit oudste Nationaal Park van Indonesië is een *permit* nodig, verkrijgbaar bij het kantoor van het natuurbeheer (PHPA) in Labuhan en bij het PHPA-hoofdkantoor in Bogor (Jl. Juanda 9, naast de hoofdingang van de botanische tuin). Soms zijn hier brochures verkrijgbaar en in ieder geval weet men of het park open is. Ujung Kulon heeft zich ontwikkeld tot een populair toevluchtsoord voor de regeringse elite, en het kan gebeuren dat de accommodatie in het park bezet is vanwege een bijeenkomst van ministersvrouwen. Om nare verrassingen uit te sluiten, is het raadzaam in Bogor informatie te winnen.

Diverse reisbureaus in Jakarta organiseren dure excursies naar Krakatau en Ujung Kulon. Het alternatief is zelf een boot te huren in één van de vissersdorpen aan de westkust. Voor een dagtocht naar Krakatau zijn Labuhan en de omgeving van Carita het beste. Van hieruit is het - zonder vertragingen - 4 uur varen enkele reis. Een vertrekplaats verder naar het zuiden of noorden betekent, dat men bij het vallen van de nacht nog op zee verkeert. Vertrek zo mogelijk voor zonsopkomst; het beklimmen van de vulkaan op het heetst van de dag is geen pretje. Neem in ieder geval een hoed mee en voldoende eten en drinken.

Labuhan is het beste uitgangspunt voor een trip naar Ujung Kulon. Hier moet een boot gehuurd worden voor de gehele duur van de tocht; het vaartuig is niet alleen nodig voor de heen- en terugweg, maar ook voor de dagelijkse oversteek tussen het *guesthouse* op het eilandje Peucang en het vasteland.

Het kleine eiland voor de westkust biedt accommodatie aan 30 personen in de vorm van 2 en 4-persoons kamers in 2 *guesthouses*, 'Flora' en 'Fauna'. Er is geen warm water, maar de faciliteiten zijn goed en schoon. Normaal gesproken zorgen de vrouwen van de parkwachters voor maaltijden en de was, mits daaromtrent vooraf afspraken gemaakt zijn met het PHPA-kantoor in Labuhan. Grote groepen nemen meestal voedsel en een kok mee.

Accommodatie voor maximaal 10 personen is ook voorhanden op het eilandje Handeuleum ten oosten van het schiereiland. Het is een goed uitgangspunt voor een bezoek aan het tegenovergelegen Cigenter, maar de accommodatie is eenvoudig en bezoekers moeten hun eigen voedsel meebrengen.

Bezoekers worden op hun tochten verplicht vergezeld van ten minste één parkwachter. De kosten (ongeveer \$5 per wachter per dag) moeten vooraf overeengekomen worden. De wachter zorgt ervoor dat de bezoeker niet verdwaalt en is met enig geluk tevens een bron van informatie over dieren en planten. Beloon goede service met een fooi.

Een belangrijke reden voor de ongereptheid van Ujung Kulon is het feit dat er malaria heerst. Denk erom bescherming tegen malaria en tegen muskieten mee te nemen; vooral rond zonsopkomst en -ondergang zijn de muggen uitermate actief (zie 'Reisinformatie/Gezondheid'). Sommige bezoekers hebben last van rode, jeukende plekken op hun lichaam, veroorzaakt door teekachtige parasieten die zich vanuit het geboomte op bantengs, panters en mensen laten vallen. Een insectenwerend middel en een hoed bieden afdoende bescherming. Stevige schoenen zijn noodzakelijk. Plastic sandalen worden aangeraden voor het oversteken van stroompjes. Belangrijk zijn verder een zonnebril, een zonnebrandmiddel met hoge beschermingsfactor en voldoende drinkwater, ook voor korte wandelingen.

Zowel Ujung Kulon als Krakatau zijn populaire reisdoelen en de meest uiteenlopende vaartuigen maken de overtocht. Een plaatselijke vissersboot met een enkele reddingsboei kost zo'n \$120 per dag. Aan de andere kant van de schaal is er voor \$500 een goede en veilige boot, die wellicht voor de gelegenheid uit Merak of Jakarta wordt overgevoerd. Uiteraard voelen de schippers er evenmin als de reizigers voor schipbreuk te lijden, maar neem voor alle zekerheid de boot in ogenschouw alvorens een overeenkomst te sluiten. Bedenk dat vooral tijdens de regentijd (november tot april) de zee tussen Java en Sumatra woest en gevaarlijk is. Enkele jaren geleden bracht een groepje toeristen onvrijwillig enkele weken op een strand in Zuid-Sumatra door, nadat hun boot op weg naar Krakatau in een storm uit de koers was geraakt. Mede vanwege regen en modder zijn Ujung Kulon en Krakatau in het regenseizoen geen aantrekkelijke bestemmingen.

- Robert Cribb en Sandra Hamid

BOGOR

Botanische Tuinen van Wereldklasse

De kleine, maar snel groeiende stad Bogor (300.000 inwoners) ligt zestig kilometer ten zuiden van Jakarta aan de voet van Gunung Salak. Bogor ligt op een hoogte van 260 meter, waardoor het er aanmerkelijk koeler is dan aan de kust. Het is een goede plaats om de drukkende hitte en chaos van Jakarta even te ontvluchten. Dat vond ook de Nederlandse gouverneur-generaal van Imhoff; in 1745 liet hij in de schilderachtige plaats een privé-toevluchtsoord bouwen, dat hij toepasselijk Buitenzorg noemde.

Bogor is vooral beroemd om zijn botanische tuinen, die net achter het schitterende, 19de eeuwse presidentiële paleis liggen. De stad kan ook bogen op een heus wereldrecord (in één jaar werden er maar liefst driehonderd onweersbuien geregistreerd), twee belangrijke steeninscripties en één van de laatste gamelangietereien van Java.

Residentie van oude koningen

Eén van de -zover bekend- oudste koninkrijken van Indonesië, het hindoeïstische Tarumanagara uit de 5de eeuw, lag waarschijnlijk in de buurt van Bogor. In de omgeving is een aantal steeninscripties gevonden, waaronder een bijzonder opvallende die nog steeds te zien is in Ciampea, 15 kilometer ten westen van de stad. Het betreft een rotsblok in een rivierbedding met een inscriptie van enkele regels in Indisch schrift, en twee *king-size* voetafdrukken, die zouden hebben toebehoord aan de veroveraar koning Purnawarman.

Een replica van de steen staat in het Fatahillah Historisch Museum in Jakarta. De naam van het koninkrijk lijkt verband te houden met die van de Citarumrivier, die van het Bandungbekken ten oosten van Bogor naar de kust stroomt. Omdat hier de inscripties werden gevonden, concludeerden historici dat hier ook de hoofdstad van Tarumanagara moet hebben gelegen, temeer daar de plaats makkelijk verdedigbaar is en zowel toegang geeft tot het vruchtbare achterland als tot de nabijgelegen handelshavens aan de Straat Sunda.

Een latere *batutulis* (*batu*: 'steen', *tulis*: 'schrijven') is in Bogor zelf gevonden in Jl. Batutulis, circa twee kilometer ten zuidwesten van de botanische tuinen. Deze inscriptie vermeldt de invloed van koning Surawisesa van Pajajaran in 1533, een invloedrijke hindoe-koning die beurtelings vazal en rivaal was van de heersers van het grote Majapahit in Oost-Java.

Net als bij de meeste andere Sundanese vindplaatsen zijn hier geen bouwkundige resten gevonden. Dit doet vermoeden dat paleizen en tempels van hout waren, ofwel dat -zoals ook elders het geval is geweest- de stenen van de gebouwen later voor nieuwe huizen (en geitenhokken) zijn gebruikt.

De heilige inscripties worden intussen nog steeds vereerd. Soekarno liet tegenover de *batutulis* van Bogor een huis bouwen om optimaal te profiteren van zijn vermeende mystieke krachten. Hij wilde er zelfs begraven worden, maar deze wens werd niet vervuld.

De stad groeide rond het landhuis Buitenzorg en werd bij de Nederlanders geliefd vanwege de ongezonde leefomstandigheden in Batavia. Raffles bewoonde het huis van 1811 tot 1816. Van 1870 tot 1942 werd het verbouwde en uitgebreide paleis de voornaamste residentie van de Nederlandse gouverneurs-generaal. Sinds de onafhankelijkheid is Istana Bogor één van de vijf officiële woningen van de Indonesische president. Suharto wenst het niet te gebruiken, maar Soekarno heeft er veel tijd

doorgebracht; men zegt dat zijn geest het huis bewoont, temidden van een even uitgebreide als roemruchte en gewaagde kunstcollectie (de sensueelste werken worden zorgvuldig uit het zicht gehouden). Een kudde gevlekte herten, uit Nederland geïmporteerd als voedselvoorraad voor officiële banketten, doet nu dienst als wandelende decoratie van het 24 hectare grote domein.

Biologische schatten

De botanische tuin Kebon Raya is de trots van Bogor, en één van de grootste biologische schatten ter wereld. Hoewel wordt beweerd dat Raffles hier met hulp van botanici van de beroemde Londense Kew Gardens een kleine tuin heeft aangelegd, werd Kebon Raya officieel in 1817 ingericht door Nederlanders onder leiding van C.G.C. Reinwardt. Hij en volgende generaties botanici verrichtten de herculische prestatie om ruim 15.000 soorten tropische planten uit de hele wereld te verzamelen. Op het zorgvuldig aangelegde terrein van 87 hectare staan meer dan vierhonderd palmsoorten, 5000 bomen en een orchideeënkas met 3000 variëteiten. Door de week is het heerlijk wandelen langs schaduwrijke paden, gazons en vijvers. Op zondagen wordt het park overstroomd met bezoekers.

Kebon Raya heeft vijf dependances op Java, Sumatra en Bali; de grootste is het Cibodas-park ten zuidoosten van Bogor. De tuinen zijn

ontworpen om als onderzoeksinstituut dienst te doen, en deze functie vervullen ze nog. In het Institut Pertanian Bogor, een landbouwinstituut aan de oostkant van de tuinen, wordt gewerkt aan de ontwikkeling van nieuwe rijstsoorten en andere belangrijke gewassen.

Dichtbij de ingang van het park ligt een zoologisch museum met een enorme collectie (300.000 exemplaren) land- en zeedieren uit heel Indonesië. Het museum is ook in het trotse bezit van een goede bibliotheek, het skelet van een blauwe walvis en de laatste neushoorn (opgezet) die op het Bandungplateau werd gesignaleerd.

Bij de ingang ligt ook het hoofdkantoor van de Dienst voor Bosbescherming en Natuurbehoud (PHPA). Hier zijn vergunningen verkrijgbaar voor alle wildreservaten in Indonesië; bij de plaatselijke PHPA-kantoren worden ze ook uitgegeven.

Neem bij de Ramayana-bioscoop een *bemo* naar Pak Sukarna's Bengkel Gong gamelangerij aan Jl. Pancasan 17 (*bemo* richting Cihampus). Hier worden gloeiendhete bronzen schijven tot grote, helder klinkende gongs geslagen. Aan de overkant van de straat kan men een instrument of een heel orkest bestellen, evenals een keur aan *wayang golek*-poppen.

- Roggie Cale

Boven: Istana Bogor, gebouwd in 1856, was tot 1942 de officiële residentie van de Nederlandse gouverneurs-generaal.

PUNCAK EN DE ZUIDKUST

Vulkanisch Bergland van West-Java

Ten zuiden van Bogor verheft zich een hoog vulkanisch massief met enkele van de mooiste landschappen van Java. De hoogste bergen, Gunung Gede (2958 meter) en Gunung Pangrango (3019 meter), staan zij aan zij, veertig kilometer ten zuidoosten van Bogor. Samen met Gunung Salak (2211 meter) vormen ze een brede alluviale waaier met rivieren die in verschillende richtingen stromen. Eén van de grootste rivieren, de Ciliwung, heeft een vallei uitgeslepen in de noordelijke helling van Gunung Pangrango. Hier werd in het begin van de 19de eeuw een smalle, kronkelige weg aangelegd over de 1450 meter hoge pas, die bekend staat onder de naam Puncak ('de top'). Tegenwoordig is het koele, schilderachtige gebied dat door deze weg wordt doorsneden een geliefd vakantieoord.

Theeplantages bedekken het bovenste deel van de pas, terwijl de lagergelegen dorpen

Jakarta van verse groenten en vruchten voorzien. De hellingen zijn bezaaid met hotels en privé-bungalows. In het weekend is het verkeer een verschrikking.

De nachten zijn weldadig koel, vooral tijdens het regenseizoen, met een gemiddelde temperatuur van 21 graden. Op heldere dagen is het uitzicht over de vlakten ongelooflijk mooi; de terrasvormige rijstvelden en dichte bossen bieden ideale wandelmogelijkheden. De weg zelf is omzoomd met kleine restaurants en fruitstalletjes.

De route van Jakarta naar Puncak voert langs een aantal hotels, lang voordat de pas wordt bereikt. In de dorpen Tugu en Cisarua is een grote keus aan accommodatie en eethuizen. Talloze schilderachtige wandelroutes rond Cisarua leiden naar picknickplaatsen en kleine watervallen. In het nieuwe 'Safaripark' (Taman Safari) in Afrikaanse stijl grazen leeuwen, tijgers, zebra's en giraffen, die passerende automobilisten verbaasd aanstaren. Met de aanleg van een camping, een caravanpark en een recreatiegebied komt de totale oppervlakte van Taman Safari op 168 hectare.

Dichtbij de top slingert de weg zich door de theeplantage Gunung Mas, die toegankelijk is voor publiek. Op de plantage ligt de Telaga Warna, 'het Gekleurde Meer'. De grote vijver ligt in een bergnis, vijfhonderd meter onder restaurant Rindu Alam; loop achterlangs de fruitstalletjes aan de oostkant van de snelweg en vergeet de picknickmand niet.

**Puncak en
de Zuidkust**

Cibodas en Cipanas

Eenmaal voorbij de pas daalt de weg. In Pacet, zeven kilometer verder, voert een slecht aangegeven weg naar rechts naar de Kebon Raya Cibodas, een zeer hoog gelegen dependance van de botanische tuinen van Bogor. Deze zestig hectare grote tuin werd in 1852 aangelegd om bergflora en gematigde flora uit alle windstreken te bestuderen. Hier werd pionierswerk verricht met de kinaboorn (kinine) en met koffie, met als gevolg dat Java tegen het eind van de 19de eeuw de grootste leverancier van beide producten was.

Het verzamelen van de collectie van ruim vijfduizend -merendeel buitenlandse- exemplaren was een nog grotere onderneming dan de aanleg van de grotere tuinen van Bogor. Het park heeft plassen, beken, rustige wandelpaden, en biedt bij helder weer een prachtig uitzicht op de vulkanen. Het ongerepte oerwoud is het startpunt voor tochten naar Gunung Gede en Gunung Pangrango (zie blz. 135).

Een paar kilometer verder naar het oosten ligt de stad Cipanas ('warme waters') met een natuurlijke warme bron. Het zwavelhoudende water zou een heilzame werking hebben bij huidziekten en reumatiek. De stad is een centrum van groentekwekerijen die de markten van Jakarta bevoorraden.

In Cipanas ligt het Presidentiële Zomerpaleis, Istana Cipanas, een koloniaal herenhuis uit 1750. Het staat op een groot, aan de snelweg

grenzend landgoed, dat zich tot in het oerwoud uitstrekt. Het paleis (met een eigen warme bron) wordt zelden meer gebruikt.

Gunung Halimun

Zuidwest-Java telt verscheidene andere, minder druk bezochte bergoorden en natuurreserveaten. Ze zijn goed bereikbaar via de hoofdweg Bogor-Sukabumi. Het gebied vormt een angstaanjagende wildernis met spitse toppen, smalle valleien en dicht oerwoud, vaak gehuld in mist en regen. Volgens de plaatselijke bevolking huizen er gevaarlijke geesten en misschien is dat wel de reden waarom het gebied het grootste ongerepte woud van Java bezit. Even voor Cibadak, bij Parungkuda, leidt een zijweg westwaarts naar de kruidnagelplantage Pandanarum en de theeplantage Nirmala in het minst bekende reservaat van Java.

Botanici hebben tot dusver niet meer dan een begin gemaakt met het bestuderen van de rijkdom van Gunung Halimun, de 'mistige berg' (1929 m). De machtige houtlobby van Indonesië had zijn oog al laten vallen op de hoge *meranti*- en *rasamala*-bomen, maar de Halimun bleef gespaard en werd in 1987 in het Nationaal Park Gede-Pangrango opgenomen. Een bezoek aan Gunung Halimun is niet een-

Boven: Vlak onder de Puncakpas slingert de weg zich door de goed onderhouden theeplantage Gunung Mas. In de verte Gunung Salak.

voudig. Een flink deel van het 36.000 hectare grote park bestaat uit steil terrein en ligt hoger dan 1200 meter. Er zijn maar weinig wandelpaden en de wegen naar de theeplantage zijn na een regenbui vaak onbegaanbaar. Het is soms mogelijk in het pension van de plantage te logeren, maar eten vormt een probleem. Het personeel is onvoldoende bekend met het gebied om gedetailleerde informatie te kunnen verstrekken.

Zelfs vanaf de weg is de rijkdom van Gunung Halimun echter zichtbaar: schitterende menievogels, vlaggendrongo's met spectaculaire staartveren, verscheidene soorten spechten en de zeldzame Javaanse timalie. 's Morgens vroeg bakenen de bedreigde Javaanse gibbons met een luide, zangerige roep hun territoria af. De luipaarden en dwerggherten die hier voorkomen vertonen zich zelden.

Sukabumi en Selabintana

Ten zuiden van Gunung Gede en Gunung Pan-grango stroomt de Cimandirivier richting Indische Oceaan. Hoog in dit dal ligt de kleine en rustige bergplaats Sukabumi. Dit gebied kent meer aardbevingen en trillingen dan enige andere regio in Indonesië. De streek werd in 1972 verwoest door een zware aardbeving, die 2500 mensen het leven kostte.

Sukabumi zelf is niet veel bijzonders, maar zeven kilometer naar het noorden ligt het bergoord annex recreatiegebied Selabintana. De weg erheen klimt omhoog langs een plooi tussen de hellingen van de twee hoge vulkanen en eindigt op het 36 hectare grote terrein van Hotel Selabintana.

Langs de weg staan meerdere hotels, villa's en restaurants; een aantrekkelijk alternatief voor het drukke verkeer en de drommen weekendrecreanten van Puncak. Bergpaden leiden via een plaatselijke PHPA-post in Situ-gunung naar de toppen, maar om het park te betreden is een vergunning nodig, die in Cibodas verkrijgbaar is.

Verraderlijke zuidkust

Bij Cibadak, 17 kilometer ten westen van Sukabumi, volgt een afslag in zuidelijke richting het dal van de Cimandiri-rivier tot aan de kust. Dit is het gebied van Ratu Kidul, de Koningin van de Zuidzee. De twintig kilometer brede, hoefijzervormige baai en een pittoresk vissersdorp aan de monding zijn naar haar vernoemd: Pelabuhan Ratu ('Haven van de Koningin'). Volgens de plaatselijke legende was zij een wanhopige vrouw die zich bij

Karang Hawu, 14 kilometer naar het westen, in zee wierp. Daar snijdt een gestolde lavastroom het strand in grillige plassen. In het weekend is dit een geliefde picknickplaats; op de heuvel langs de weg naar Cisolok staan eetstalletjes.

Pelabuhan Ratu, 145 kilometer ten zuiden van Jakarta, is een -vooral in het weekend- drukke badplaats. Het zwarte zandstrand is breed en uitnodigend, maar de getijdestromen zijn erg verraderlijk en eisen elk jaar slachtoffers. Zwemmen wordt in het algemeen afgeraden. Het volksgeloof schrijft verdrinkingsgevallen toe aan de boosaardige geest van Ratu Kidul, wiens lievelingskleur (groen) door de strandgangers doelbewust gemeden wordt. Elk jaar brengen de vissers in begin april offers in de hoop haar gunstig te stemmen. Ze slachten een buffel en strooien bloemen op het water. Sportwedstrijden en culturele evenementen omlijsten het Pesta Nelayan ('Vissersfestival'). De kustlijn wordt gekenmerkt door een woeste schoonheid. In westelijke en oostelijke richting bepalen steile klippen het uitzicht. De weg van Cibadak naar de kust wordt hier en daar overschaduwd door de zilvergroeie bladeren van rubberbomen. Een pas geplaveide, schilderachtige weg verbindt Pelabuhan Ratu met Cisolok in het westen. Een onverhard pad naar het zuiden komt uiteindelijk uit bij de stranden van Ujung Genteng, waar schildpadden hun eieren leggen.

- Roggie Cale en Robert Cribb

GN. GEDE & PANGRANGO

Klimtocht door Unieke Natuur

Een pad naast de hoofdingang van de Kebon Raya Cibodas (zie blz. 132-134) is de voorname toegang tot het Nationaal Park Gede-Pangrango, dat al in 1889 tot park werd verklaard en daarmee het oudste van Indonesië is. Het beslaat zo'n 15.000 hectare van de hogere hellingen van de twee vulkanen en bevat een unieke tropische bergflora en enkele van de mooiste resterende stukken inheems bergwoud van Java. Bij de parkeerplaats versprekt het plaatselijke PHPA-kantoor vergunningen en kaarten aan wandelaars. Het kantoor regelt ook de benodigde papieren voor het westelijk gelegen Gunung Halimun Reservaat. Regen en harde wind maken het park tussen december en april onveilig; de poorten zijn dan gesloten.

Het droge seizoen, van mei tot oktober, is bij uitstek geschikt voor de beklimming van de vulkanen. Het is zes tot zeven uur lopen naar de top van Gunung Gede en zeven tot acht uur naar de top van Gunung Pangrango. Zorg voor stevige schoenen en warme kleren; de temperatuur op de top ligt rond het vriespunt en zelfs op de lager gelegen weiden komt vaak vorst voor. Klimmers die de tocht willen maken vanuit Selabintana (bij Sukabumi), moeten in Cibodas een *surat jalan* (vergunning, 'wandelpas') halen.

Hoog boven Java

Het pad stijgt snel, en ondanks hindernissen in de vorm van omgevallen bomen is het oerwoud snel bereikt. Vanwege het veelvuldig omwaaien van bomen is het er licht en open. Boven de bergstroompjes hangen veelkleurige libellen, en vliegende draken met oranje vliesvleugels zweven van boom tot boom. Hoog in de toppen zitten groepen gekuifde

hoelmannen, hun zwarte kuiven omhoog en hun lange staarten recht omlaag hangend.

Dagjesmensen kunnen de anderhalf uur durende wandeling naar de Cibeureum-waterval maken, waar drie verschillende stromen van een rots omlaag storten. Aan de waterkant drinken enorme groene Arjuna-vlinders zilte modder. Een prima plaats voor een picknick.

Hogerop stroomt water uit een warme bron over het hoofdpad. Het zwavelhoudende water lijkt uit de bodem van het oerwoud te barsten. Het heeft een temperatuur van zestig graden en is volgens de Sundanezen goed voor de huid. Wie nog hoger wil moet een gids huren en 's nachts kamperen. Neem warme kleren mee; de temperatuur ligt hier rond het vriespunt. Na ongeveer vier uur klimmen wordt een schuilhut bereikt bij Kandang Badak ('Neushoornstal'), een 2400 meter hoge bergkam tussen de twee toppen. De *alun-alun*-weide op 2800 meter hoogte, net onder de top van Gunung Gede, biedt goede kampeermogelijkheden en is bekend om zijn Javaanse edelweiss (*Anaphalis javanica*).

Probeer de top van de Gede net voor zonsopgang te bereiken; de lucht is dan meestal helder. Speur dan, net als Thomas Stamford Raffles in 1815 deed, de westelijke horizon af. Met een beetje geluk zijn boven de steile kliffen van de sissende krater en de Javaanse westkust Krakatau en Sumatra te zien. Java lijkt dan ineens heel ver weg.

- Robert Cribb en Roggie Cale

Uiterst links: Palmen langs de zuidkust. **Links:** De vismarkt in Pelabuhan Ratu, vooral bekend om de verse tonijn. **Rechts:** Javaanse edelweiss op de *alun-alun*-weide onder de top van Gunung Gede.

Gegevens Bogor

Alsmede Cisarua, Puncak, Cipanas, Selabintana en Pelabuhan Ratu. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. AC = Airconditioning. Kengetal Bogor: 0251.

BOGOR

VERVOER

Tussen het station van Bogor, in het centrum, en station Gambir in Jakarta rijdt dagelijks een groot aantal forensentreinen. Twee maal daags gaat er een trein van Bogor naar Sukabumi. Tussen het busstation Baranang Siang in Oost-Bogor en het busstation Cililitan in het zuidoosten van Jakarta bestaat een regelmatig verbinding. Bussen met het opschrift 'Jagorawi' gaan via de snelweg en zijn twee maal zo snel. Er zijn ook busverbindingen met Bandung, Cirebon en Sukabumi (via Cibadak). De bussen van **Sinar Laut** rijden direct op Pelabuhan Ratu. Voor lokaal vervoer zijn *bemo*, minibussen, *becak* (korte afstanden) en taxi's (via de hotels) beschikbaar.

VERBLIJF

Abu Pensione. Jl. Mayor Oking 15. Tel. 22893. Middenklassehotel met 17 kamers en een slaapzaal. Naast de treinenremise. \$6-10. \$15 met AC.
Firman Pensione. Jl. Peledang 48. Goede *losmen*-kamers. Centraal gelegen. \$4-\$10.
Hotel Salak. Jl. Juanda 8. Tel. 312090. 54 kamers. Koloniaal hotel met charme. Verwaarloosd, maar centraal gelegen tegenover het presidentieel paleis. \$12-\$20. AC \$30-\$40.
Wisma Mirah. Jl. Mandalawangi 5. Tel. 23520. 14 kamers. Klein, vriendelijk, met tuin, in rustige buurt. \$25-\$35 met AC.
Wisma Pangrango. Jl. Mandalagiri 10. Tel. 28670. 23 kamers. Klein, modern hotel met zwembad en restaurant. \$12-\$20. AC: \$25-\$40.
Wisma Ramayana. Jl. Juanda 54. 10 kamers. Achter het restaurant Fajar, vlakbij de ingang van de botanische tuin. \$6-\$12.

ETEN

Bunga Seruni. Jl. Perintis Kemerdekaan 7. Goede, Sundanese keuken.
Bogor Permai. Jl. Sudirman 20. Chinese en Westerse gerechten.
Lautan. Jl. Sudirman 15. Chinees en Westers.
Taman Jajar. Jl. Mayor Oking (bij Jl. Veteran). Eetstalletjes met overkapping. Uitstekende gerechten en vruchtessappen.
Bunut Sari. Jl. Merdeka 30B. Populair Sunda-nees eethuis.

Plaza Kapten Muslihat (ook: **Taman Topi**). Bij het station. Indonesisch eten, recreatiepark. Verder serveren veel eethuisjes langs Jl. Suryakencana *asinan*, gepekeld groente, dé specialiteit van Bogor.

BELANGRIJKE ADRESSEN

Toeristeninformatie. Jl. Juanda 46. **Postkantoor.** Jl. Juanda 5. **Bank Bumi Daya.** Jl. Juanda 12. **R.S. Karya Bhakti-ziekenhuis.** Jl. Cilendek.

WINKELN EN SOUVENIRS

Matahari. Jl. Paledang 15. Kunstnijverheid. **Art Shop Delima.** Jl. Suryakencana 54. *Wayang golek*, schilderijen, wandkleden.

PUNCAK EN CISARUA & CIPANAS

VERVOER

Neem voor een bezoek aan de bergplaatsjes een bus van busstation Cililitan in Jakarta naar Bandung of Cianjur (via Puncak); 50¢. Passagiers worden afgezet waar ze willen. Restaurant Rindu Alam op de pas biedt een prachtig uitzicht. Cipanas, zo'n 10 kilometer verder, is de beste plek om te logeren. Op zon- en feestdagen, als alle bussen tussen Jakarta en Bandung via Sukabumi gaan, moet men de bus naar Bogor nemen en daar overstappen op een kleinere bus naar Cipanas (Rp250).

VERBLIJF

Afgaand op het prijsniveau is er vooral middenklasse en duurdere accommodatie. De keuze aan weerszijden van de pas is groot, maar de hotels voorbij de pas zijn mooier, vooral het Puncak Pass Hotel en een aantal hotels in Cipanas. Met name door de week zijn er ook privé-bungalows te huur; voor een groep een goedkope manier om enkele stijlvolle dagen door te brengen. Loop rond en informeer hier en daar. Een bungalow voor 6 personen met 3 slaapkamers kost ongeveer \$50 per nacht. De meeste huisbewaarders koken op verzoek en verzorgen ook de inkopen. In het weekend berekenen de meeste hotels een toeslag van 25% op de ondergenoemde prijzen.

Puncak Pass. Jl. Raya Puncak. Tel. (0255) 2503. Fax 2180. 40 kamers. Oud, koloniaal hotel, het beste van de streek. Net onder de pas aan een slingerweg bij de theeplantages. Kamers rond een grote binnenplaats; volop privacy. Standaardkamer ca. \$23. Bungalow met 3 kamers \$63.

Megamendung Permai. Megamendung village, Cipayang. Tel. (0251) 4871. De meest uitgebreide recreatieve voorzieningen van de streek: enorm zwembad, picknickterrein en speelplaats. Neem een kamer met bamboebekleding. \$25.

Lembah Pinus. Ciloto, van de hoofdweg af. Aan de oostkant van de weg staat een wegwijzer. Tel. (0255) 2243. 49 kamers. Geriefelijke kamers (\$22) en bungalows (\$30). Geniet bekendheid om zijn binnenzwembad en tennisbanen. Ook een sauna en fitnesscentrum.

Perama Hotel. Jl. Raya Puncak (bij km. 22), Cisarua. Tel. (0251) 4728. 28 kamers. Grote kunstmatige rotsen markeren de ingang (idem in het hotel). Prijzige, maar comfortabele kamers, \$27.

Safari Garden. Jl. Raya Puncak 60. Tel. (0251) 4148. 170 hotel- en bungalowachtige kamers. Uitgebreide voorzieningen. Prijzen van \$13-\$50. In het algemeen zijn de kamers hun geld waard.

Kopo. Jl. Raya Puncak 557. Naast het benzine-station in Cisarua. Internationale jeugdherberg en waarschijnlijk het goedkoopste hotel van de streek; speciale prijzen voor leden. Slaapzalen met gemeenschappelijke badkamer, \$1.50 per bed. Bijzonder schone kamers, \$6.50 met bad. Ontbijt inbegrepen.

ETEN

Liefhebbers van poffertjes en pannenkoeken kunnen terecht bij de koffiешop van het **Puncak Pass Hotel**. Uitgebreide maaltijden zijn verkrijgbaar bij het uitstekende restaurant **Rindu Alam**, bovenop de pas; alleen al de schapesaté is de tocht waard.

Of probeer in het uitstekende *Padang*-restaurant **Padang Sati** in Cipanas de scherp gekruide *kalio ayam*, een *Padang*-versie van kip-curry.

Taman Sari in Cipanas heeft heerlijke Hakka-Chinese gerechten. Verse groenten (*tauge babat putih*, *kangkong tausi*, *cabe hijau daging sapi*) en knapperig gebakken balletjes kip (*ayam malaika*).

TAMAN SAFARI

De afslag naar Taman Safari is goed aangegeven. Laat de bus op het kruispunt stoppen en stap over in een kleiner busje naar het park (Rp250). Langs de weg staan verkopers met *obat kanker*, kruiden tegen kanker. Entree voor het park bedraagt \$1.50, kinderen tot 6 jaar \$1. Bezoekers kunnen gebruik maken van een auto met gids, maar ook eigen vervoer meenemen. Vraag naar het speciale dagprogramma.

SELABINTANA

VERVOER

Sukabumi is per trein bereikbaar vanuit Bogor en Bandung (via Cianjur) en per bus vanuit Jakarta, Bogor (via Cibadak) en Bandung (via Cianjur). In het weekend gaat het busverkeer tussen Jakarta en Bandung via Sukabumi. Bemo naar Selabintana (7 kilometer) vertrekken vanaf de *alun-alun* (plein) in Sukabumi.

VERBLIJF EN ETEN

Hotel Selabintana. Jl. Selabintana (bij km 7). Tel. (0266) 81501. Tweesterren hotel op groot, verzorgd terrein. Zwembad, tennis, golf. Sundanees restaurant. \$20-\$50.

Hotel Pangrango. Jl. Selabintana (bij km 7). Tel. (0266) 81520. 20 kamers. Zwembad, tennis. \$12-\$30.

Pondok Bukit Idaman. Jl. Selabintana (bij km 4.5). Tel. (0266) 61853. 25 kamers. Traditionele Sundanese huizen. Restaurant. \$10-\$25.

Langs Jl. Selabintana liggen veel restaurants en *warung*. **Sate Kelinci** (km 7) serveert konijnsaté, een lokale specialiteit.

PELABUHAN RATU

VERVOER

Regelmatige (mini)busverbinding met Cibadak en Sukabumi. Sinar Laut heeft een directe dienst op Bogor. Een auto met chauffeur vanaf Jakarta kost ongeveer \$70 (1 dag).

VERBLIJF

Samudra Beach Hotel. Tel. (021) 340601. 100 kamers. Het enige luxehotel, met AC. Beetje verlopen. Strandbad en restaurant. Kamer 308 is permanent gereserveerd voor Nyai Loro Kidul (Ratu Kidul), godin van de Zuidzee. \$50-\$150.

Buana Ayu. 7 kamers. Aangename bungalows op de rotsen. Kamers met ventilator. \$12-\$30.

Karang Sari. 31 kamers, 6 bungalows. Parkachtig complex op een heuvel aan de overkant van de strandweg. \$12. \$25-\$45 met AC.

Pondok Dewata. Jl. Kidang Kencana 22. 38 kamers. Balisch-aandoende bungalows pal aan de kust. Restaurant en disco. AC. \$25-\$55.

Bayu Amrita. 17 kamers. Fantastische ligging op de kliffen. Nogal vervallen. \$8-\$15.

Gunung Mulia. Jl. Kidang Kencana, vlakbij het busstation. 10 kamers. Schoon, nieuw. \$7-10. De beste, goedkope *losmen* liggen aan Jl. Siliwangi, bij het busstation: **Karang Naya** (nr. 82), **Wisma Putra** (nr. 86), **Laut Kidul** (nr. 148).

ETEN

Wantilan. In het hotelcomplex Pondok Dewata. Chinese, Westerse en visgerechten. Na 21.00 uur wordt de eetzaal gebruikt als disco.

Bayu Amrita Hotel. Vis en Westerse keuken. Een koepeltje op het klif, prachtig uitzicht.

Sanggar Sari. Jl. Siliwangi 76. Chinees en vis. Het centrum van de stad heeft veel restaurants en *warung*. Tip: koop op de vismarkt een verse tonijn en laat hem in een restaurant grillen. Heerlijk met zoete, hete sambal en rijst.

- Roggie Cale en Sandra Hamid

BANDUNG

Java's Meest Europese Stad

Bandung is met zijn ruim twee miljoen inwoners (bijna vier miljoen met inbegrip van de aangrenzende gemeenten) de op twee na grootste stad van Indonesië. Het is de bestuurlijke en commerciële hoofdstad van West-Java. Bandung werd in grote trekken rond 1920 ontworpen door Nederlandse planologen; het moest de eerste 'moderne' stad van Nederlands-Indië worden. Vandaag de dag is het waarschijnlijk nog altijd de meest 'Europese' stad van Indonesië.

Bandung ligt 187 kilometer ten zuidoosten van Jakarta, middenin het prachtige Priangan-hoogland. Het heeft een opmerkelijk zacht klimaat met een gemiddelde temperatuur van 22,5 graden. Volgens de meeste inwoners is het de leefbaarste plek van Java, ondanks het feit dat het er gemiddeld 144 dagen per jaar regent (vooral tussen november en april).

De stad ligt op een plateau op een hoogte van

768 meter, en is aan alle kanten omgeven door dreigende vulkanen en imposante bergkammen. Snelstromende rivieren hebben diepe kloven in het plateau uitgeslepen en vloeien samen in de Citarumrivier, die bij Karawang, ten oosten van Jakarta, uitmondt in de Javazee. In de omgeving van Bandung wordt rijst verbouwd, en de berghellingen zijn bedekt met thee-, rubber-, koffie- en kinaplantages. Het milde klimaat is gunstig voor de groente- en fruitteelt. Bandung heeft voedselverwerkende fabrieken en is tevens een belangrijk industrieel centrum, dat de produktie van textiel in Indonesië domineert. Het is ook de zetel van de opkomende high-tech industrieën van het land, waaronder werkplaatsen voor computermontage en een vliegtuigfabriek.

De stad bezit een aantal universiteiten en academies, waaronder het prestigieuze Instituut Teknologi Bandung (ITB), het oudste technische instituut van Indonesië. Verder heeft het een centrum dat Java's vulkanen in de gaten houdt en een centrum voor atoomonderzoek. Bandung werd pas in het begin van de 19de eeuw gesticht met de vestiging van een kleine Nederlandse buitenpost. In die tijd was het gebied nog dicht bebost en dun bevolkt. Stukken moerasland herinnerden aan het enorme meer -het legendarische Situ Hiang of 'Meer van de Goden'- dat zich eens over het gehele bekken uitstrekte. Om het ontoegankelijke gebied te bereiken was een zware tocht met boten, vlotten en draagstoelen over de Cita-

rum en de Cimanuk noodzakelijk. In 1786 werd een ruiterspad in het plateau uitgehakt en in 1789 verschenen de eerste koffieplantages op de zuidelijke flanken van de vulkaan Tangkuban Perahu ('Omgekeerde Boot'), die de noordrand van het bekken domineert.

Het 'Parijs van Java'

Tussen 1808 en 1810 liet de hervormingsgezinde gouverneur-generaal Daendels een postweg aanleggen, die Batavia via het hoogland van Priangan met Midden- en Oost-Java verbond. Vervolgens beval hij de Sundanese leiders van Tatar Ukur -zoals het gebied rond Bandung toen heette- te verhuizen naar de plaats waar de postweg (tegenwoordig Jl. Asia-Afrika) de Cikapundungrivier kruiste.

Het gebied bleef dun bevolkt, maar tijdens de ambtstermijn van Raffles (1811-1815) werden enkele staatsgronden aan particuliere ondernemers verkocht. Zij maakten de beboste hellingen vrij en plantten er koffie, thee en kina. Tussen 1831 en 1870 -de tijd van het strenge cultuurstelsel- maakten de Nederlanders zo'n 823 miljoen gulden naar huis over, waarvan 75 procent afkomstig was van de verkoop van koffie uit dit gebied.

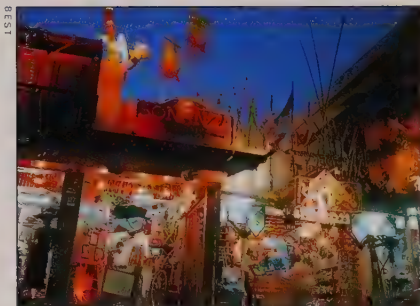
Met het eind van het cultuurstelsel in 1870, werd de Priangan verder opengesteld voor particuliere investeerders, en het aantal plantages steeg tot meer dan 150. Rond 1902 waren er alleen al 82 theeplantages in gebruik en

tegen 1930 produceerden ongeveer zestig kinaplantages in het gebied negentig procent van de wereldproductie. Hoewel de omringende hellingen werden gecultiveerd door een groeiende klasse van rijke Preangerplanters, bleef de stad een achtergebleven gebied. Hierin kwam verandering met de aanleg van een spoorlijn tussen Batavia en Bandung in 1884. Tien jaar later werd de lijn doorgetrokken naar Yogya, Solo en Surabaya. Daardoor werd Bandung een belangrijke halte aan de trans-Java lijn, maar het bleef vooralsnog klein. In 1896 telde de stad 29.386 inwoners (waarvan 1250 Europeanen), ondanks het feit dat Bandung in 1864 bestempeld was tot hoofdstad van het ambtsgebied van de resident van Priangan.

Na 1918 werd ten noordoosten van de oude handelswijk, in de buurt van het tegenwoordige Gedung Sate en Dago, begonnen met de bouw van een nieuwe stad. De jaarlijks terugkerende Jaarbeurs in juni en juli trok veel buitenlandse aandacht en bezoekers. Dankzij nauwkeurige planning en een florerende lokale economie, die grote winsten opleverde, ontwikkelde Bandung zich tot de modernste en meest Europese stad in Indië. Wegens zijn elegante boulevards en modieuze winkels en huizen werd de stad van ambtswege aangeprezen als het 'Parijs van Java'.

Vorige pagina: Het Bandungbekken, met Gunung Tangkuban Perahu op de achtergrond. **Onder:** De nieuwe Europese wijk op zijn hoogtepunt, ca. 1920.

Jl. Braga was in die dagen het epicentrum van Bandung, de 'voornaamste Europese winkelstraat in Indië'. Hier kon men een maatkostuum aanschaffen, een verpletterende avondjurk, een Zwitsers horloge, een geïmporteerde sigaar en de nieuwste Packard coupé. Zodra de winkels sloten, kwamen de zijstraten van Jl. Braga in de wijk Margawati tot leven, en planters die de hele dag hard hadden gewerkt deden in de cafés en bordelen tot zonsopkomst nieuwe energie op.

De jaren twintig werden Bandung's 'Gouden Eeuw', mede vanwege het besluit het koloniale regeringscentrum in etappes naar de stad te verhuizen. Grote firma's brachten hun hoofdkantoren en fabrieken naar nieuwe panden in de stad over, waardoor er nog meer geld binnenkwam in het toch al welvarende gebied. Bandung werd ook een belangrijke toeristenbestemming; in 1941 trok het zo'n 200.000 bezoekers.

Het na-oorlogse Bandung werd overschaduwd door Jakarta. Alleen de Aziatisch-Afrikaanse Conferentie van 1955, bijgewoond door kopstukken als Nehru, Nasser, U Nu, Chou En-lai en Ho Chi-minh en met Soekarno als gastheer, bracht de stad kortstondig in de internationale publiciteit.

Evenals Jakarta heeft Bandung een enorme toevloed van plattelandsbewoners te verwerken gekregen. Het aantal inwoners steeg van 226.877 in 1941 via ruim een miljoen in 1960 tot het dubbele daarvan in 1990. Het gevolg is dat infrastructuur en openbare diensten onder zware druk staan, met alle problemen als vervuiling, verkeerschaos en misdaad van dien. Bandung is niet langer het elegante 'Parijs van Java' van de vooroorlogse periode, maar heeft liefhebbers van vergane glorie nog wel wat te bieden. Het Savoy Homann Hotel en het BPD Jawa Barat-gebouw (op de hoek van Jl. Braga en Jl. Naripan) zijn typische voortbrengselen van de art deco. De boomrijke Jl. Dago en Jl. Pasteur geven een goed beeld van het koloniale leven in de voorsteden. En het

indrukwekkende Gedung Sate (letterlijk 'saté-gebouw', zo genoemd vanwege de gelijkenis tussen zijn spits en een vleespen met vlees) is een toonbeeld van Indo-Europese architectuur en één van de opvallendste gebouwen in heel Indonesië. Tegenwoordig is het de zetel van het provinciaal bestuur van West-Java.

Bandung is ook een cultureel en intellectueel centrum. Zijn rol als centrum van Sundanese cultuur verwierf de stad aan het eind van de vorige eeuw. Daarvoor waren de Sundanese bevolking en politieke macht geconcentreerd

in Sumedang, Ciamis, Bogor en Cianjur. Nadat het regentschap in 1864 van Cianjur naar Bandung was verhuisd, met in het kielzog de Sundanese aristocratie, bloeide de traditionele kunst op. Tegenwoordig is Bandung bij kunstenaars, schrijvers en academici als woonplaats even geliefd als Jakarta. De meest vergaande nieuwe artistieke en politieke bewegingen worden geïnspireerd door de progressieve studentenbevolking van Bandung. En de Siliwangi Divisie die in de stad is gelegerd, wordt van oudsher beschouwd als de meest vaardige en best gedisciplineerde leger eenheid van Indonesië.

Sundanese vrouwen zijn naar Indonesische maatstaven de mooiste van het land. Door het milde klimaat is hun huidskleur lichter dan die van andere Indonesiërs, en vanwege de rauwkost in het Sundanese dieet hebben zij naar men zegt een bijzonder zachte huid. De dames van Bandung zijn modebewust en op de toekomst gericht. De bijnaam van de stad - Kota Kembang of 'Bloemenstad' - is eerder een toespeling op zijn vrouwelijke attracties dan op zijn struikgewas.

Bandung door een nostalgische bril

Toeristen komen voornamelijk naar Bandung om de hitte van Jakarta te ontvluchten, en om

Boven: Winkels en twee 'bloemen' van Bandung.
Rechts: Gedung Sate (1920)

een nostalgische blik te werpen op de overblijfselen uit de koloniale tijd. Een goed begin is een wandeling door het gebied rond Jl. Asia-Afrika en Jl. Braga. Dit was in de hoogtijdagen de belangrijkste winkel- en toeristenwijk. In Gedung Merdeka ('Vrijheidsgebouw') werd in 1955 de Aziatisch-Afrikaanse Conferentie gehouden. Voorheen was dit de Société Concordia, een elegante high society club, gebouwd in 1879. In het gebouw is nu een museum gevestigd, met documenten en foto's van de Bandung Conferentie.

Aan de oostzijde van Jl. Asia-Afrika liggen tegenover elkaar twee hotels uit de jaren dertig, het art deco Savoy Homann en de Preanger. Aan de andere kant, voorbij de brug over de Cikapundung, ligt het stadsplein of *alun-alun*, de plek van de oorspronkelijke, vroeg 19de-eeuwse nederzetting. Ten noordwesten hiervan ligt het marktdistrict Pasar Baru, dat wordt beheerst door Chinese handelaren.

Sla vervolgens vanaf Jl. Asia-Afrika Jl. Braga in noordelijke richting in. De oude Nederlandse winkels bieden een wat troesteloze aanblik. Links staat de Majestic Cinema, gebouwd in de 'Indo-Europese' stijl van begin jaren twintig. Het gebouw ernaast bood voorheen onderdak aan Au Bon Marché, leverancier van *haute couture*. Aan de overkant ligt een café-terras en het warenhuis Braga Permai, de locatie van het voormalige Maison Bogerijen-restaurant, waar docenten van de universiteit 's zaterdags klokslag één uur plachten te lun-

chen, en waar rijke plantage-eigenaars zich elke zondagavond te goed deden aan de Franse *haute cuisine*.

Twee kilometer ten noordoosten van Jl. Braga, in de buurt van Gedung Sate, ligt de Europese 'nieuwe stad'. In het Geologisch Museum aan Jl. Diponegoro zijn replica's van de 'Javamens'-fossielen te zien. De cartografische afdeling achterin verkoopt gedetailleerde kaarten van Indonesië.

Sla van Gedung Sate de richting in van het Technologisch Instituut (ITB). De lommerrijke straten worden geflankeerd door prachtige koloniale huizen. De opmerkelijke universiteitsgebouwen zijn ontworpen door Maclaine Pont, één van de eerste en invloedrijkste voorstanders van de 'Indo-Europese' stijl, die Indonesische vormen wilde samensmelten met moderne westerse technieken. De 'omgekeerde' daken zijn ontworpen naar het voorbeeld van de traditionele Batak- en Minanghuizen, terwijl de bibliotheek een spectaculaire honingraat van houten balken is.

Direct achter de campus van de Pajajaran Universiteit ligt het Dago Theehuis, met uitzicht over de stad en de nabije waterval. Loop van het ITB langs de diertuin naar het restaurant Babakan Siliwangi, een traditionele Sundanese *pondok*, bestaande uit paviljoens op palen boven karpervijvers. Beiden liggen op loopafstand van de universiteit, hoewel het Theehuis nog een aardige klim is.

- Roggie Cale en Eric Oey

SUNDANESE KUNST

Rijke Traditie vol Moderne Invloeden

In tegenstelling tot veel andere traditionele muziek- en theatervormen, vallen de Sundanese kunsten altijd direct in de smaak bij buitenlandse bezoekers. Van de levensechte bewegingen van de driedimensionale *wayang golek*-poppen, de dynamiek van de *jaipongan*-dans, en de pure welluidendheid en complexe ritmes van de Sundanese muziek -beurtelings onstuimig en melancholiek- geniet men bij de eerste kennismaking al volop.

Vroeger werden de Sundanese kunsten gekenmerkt door een strikt hiërarchische onderlinge verhouding. Elke kunstvorm had een eigen publiek. Zo waren *tembang Sunda* (gezongen poëzie) en *gamelan degung* voor de aristocratische *bupati* of regenten, terwijl het volk van *gamelan slendro* en *ketuk tilu* (een erotische straatdans) genoot.

Sinds de onafhankelijkheid zijn deze verschillen vervaagd. Genres en stijlen vermengen

zich en sommige verdwijnen geheel. Desondanks zijn de traditionele kunsten springlevend. Veel jonge kunstenaars zijn enthousiaste vernieuwers. Ze proberen de tradities nieuw leven in te blazen en nieuwe genres te creëren. Vele zijn geen lang leven beschoren, maar andere -bijvoorbeeld de liederen van Nano S., de *jaipongan* van Gugum Gumbira en de wayang van Asep Sunandar- zijn een doorslaand commercieel succes. Zulks tot groot verdriet van traditionalisten, die ernstig ontstemd zijn over deze nieuwlichterij. Milde- re critici gaan er vanuit, dat na de rages de traditionele vormen weer zullen opleven.

Unieke muziekgenres

De *gamelan degung* komt alleen in Sunda voor. Hij is afgestemd op de vijftoons-toonladder, bekend als *pelog degung*, met intervallen die ongeveer overeenkomen met die van westerse muziek (grootweg G-F#-D-C-B, hoewel de gamelans iets verschillen). Er zijn relatief weinig instrumenten, maar deze hebben een groter bereik (ongeveer drie octaven) dan de Javaanse gamelan. De gamelan bevat een unieke korte bamboefluit met vier gaten, de *suling degung*. Het louter instrumentale repertoire van het hof wordt nauwelijks nog gespeeld. In plaats daarvan wordt de *degung* gebruikt om een soliste (*pasinden* of *juru kawih*) te begeleiden of om pakkende instrumentale arrangementen te spelen.

Ook de *kacapi* (citer) is uniek voor Sunda. Er zijn twee typen. De bootvormige *kacapi perahu*, met een sierlijk gekrulde voor- en achtersteven, is de meer 'klassieke'. Een grote en een kleine *kacapi* begeleiden, samen met lange *suling* met zes gaten, de zang of *tembang Sunda*. De vocale stijl is rijk aan timbre en hartverscheurend mooi.

De *kacapi kawih* is minder verfijnd; in feite is het een platte, rechthoekige doos. Dit instrument wordt gebruikt om *kawih* te begeleiden, liederen in een luchtiger vocale stijl. De *kacapi kawih* is goedkoop en wordt vaak gebruikt door (meestal blinde) straatmuzikanten.

De *gamelan salendro* lijkt op een kleine Javaanse gamelan en begeleidt wayang en dans. Tegenwoordig wordt het ensemble gedomineerd door een kendang-drummer en door een zangeres die *kawih*-liederen zingt. *Gamelan salendro*-groepen hebben nooit een fluit. In plaats daarvan wordt een rebab (tweesnari-geviool) gebruikt om de melodie te dragen.

Levensachte wayang golek

Het beroemde Sundanese poppentheater *wayang golek purwa* wordt vaak in de openlucht opgevoerd tijdens vieringen (*hajat*) van een bruiloft, geboorte of besnijding. De voorstelling begint rond negen uur 's avonds en duurt tot vlak voor zonsopgang. De poppenspeler (*dalang*) zit in kleermakerszit aan de voorkant van een overdekt toneel, met gamelanspelers achter zich. Naast het hanteren van alle poppen verzorgt hij de dialogen, de vertelling en liederen, en dirigeert hij de musici. De mooi gesneden houten koppen van de poppen staan op stokken die door het lijf lopen. De gelede armen worden met aparte stokken bewogen. Een bedreven *dalang* kan de poppen zeer realistisch laten dansen, vechten, ademen en een enorm scala van emoties laten uitdrukken. De verhalen zijn ontleend aan de epen *Ramayana*, *Mahabharata* en *Arjuna Sastra Bahu*. De clowns zorgen voor komische onderbrekingen en maatschappijkritiek. De favoriet van de Sundanezen is *Cepot*, met zijn rode gezicht en sigaret in de mondhoek. Sommige jongere *dalangs* experimenteren met groteske poppen met schuimrubber gezichten die bloeden, braken, hersens of lichaamsdelen verliezen.

Populaire en klassieke dans

Sinds de *jaipongan* eind jaren zeventig zijn intrede deed in Sunda, is de dans een rage. Hij stamt rechtstreeks af van *ketuk tilu*, een vorm van straatvermaak die vroeger verbon-

den was met prostitutie, maar inmiddels voldoende respectabel is om tijdens *hajat* en voor toeristen uitgevoerd te worden. Veel bewegingen zijn ontleend aan de inheemse gevechtskunst *penca silat*. In tegenstelling tot *ketuk tilu* wordt de *jaipongan* begeleid door een volledig *gamelan salendro*, die wordt overstemd door een zanger en een luide drummer die de dansbewegingen synchroniseert.

In tegenstelling tot deze populaire vormen staat de klassieke Sundanese dans bekend als *ibing keurseus* ('beteugelde dans'), hetgeen de formele wijze aangeeft waarop hij aan de leden van de hogere klasse werd geleerd. De dans is nauw verwant aan de stijlen van Midden-Java en Cirebon. *Tari wayang* beeldt korte episodes uit de wayangverhalen uit. De gemaskeerde dans, *tari topeng*, is afkomstig uit de Cirebon-traditie.

In sommige *topeng*-dansen worden bewegingen van *wayang golek* nagebootst, met in een hoek 'verstijfde' handen en een zwoegende borst als van een *golek*-pop die boosheid uitdrukt. De zogenaamde *kreasi baru* ('nieuwe creaties') zijn recente vindingen die meestal gebruik maken van traditionele bewegingen. Ze beelden vaak dieren uit, zoals in de *kupukupu* (vlinderdans) en de *merak* (pauwedans).

- Simon Cook

Links: Een rondtrekkende *ketuk tilu*-groep rond de eeuwwisseling. **Boven:** Angkloeng-instrumenten van bamboe hebben een zachte klank.

Gegevens Bandung

Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. AC = Airconditioning. Kengetal Bandung: 022.

Bandung heeft een rijk koloniaal verleden en een aangenaam koel klimaat. Trek een dag of 2 voor de stad uit en bezoek in ieder geval een Sundanese *wayang golek*-voorstelling. Bandung is een ideaal uitgangspunt voor excursies naar het heuvelachtige achterland.

VERVOER

Garuda, Merpati en Bouraq voeren vanuit de meeste grote steden op Java vluchten uit op het vliegveld Husein Sastranegara. Wie de tijd heeft, kan beter de trein of bus nemen. Het traject door het hoogland is één van de hoogtepunten van een bezoek aan Bandung.

De luxe Parahyangan Express volgt de mooiste route. Hij vertrekt meerdere malen per dag van station Gambir in Jakarta; Luxe A (\$5), Luxe B (\$4) en *Business class* (\$2.50). De reis duurt 3.5 uur. Drie 2de en 3de klas-treinen (geen AC) verbinden Bandung, via Tasikmalaya en Banjar, met Yogyakarta (\$3-\$7).

De rit Jakarta-Bandung vanaf busstation Cililitan duurt 5 uur en kost zo'n \$3.50. Bandung heeft 2 interlokale busstations. Bussen uit westelijke richting, onder andere Bogor, Puncak, Pelabuhan Ratu en Jakarta komen aan op Kebon Kelapa in West-Bandung. Bussen uit het oosten, onder meer Cirebon, Yogya en Surabaya, rijden naar Cicaheum in Oost-Bandung.

Media (Jl. Johar 15, Jakarta, tel. 320343) en **4848** (Jl. Kramat Raya 23, Jakarta, tel. 354488) onderhouden een minibusdienst op Bandung. Busjes vertrekken zodra ze vol zijn (10 personen), passagiers worden bij hun hotel afgeleverd. \$5 per persoon. De tocht duurt zo'n 4 uur, een stop bij Cipanas inbegrepen.

Lokaal vervoer

De meeste bezienswaardigheden liggen geconcentreerd rond het plein in het centrum van Bandung (*alun-alun*) en in de noordelijke buitenwijken. Vrijwel alles is te belopen. De meeste hotels verhuren minibusjes en taxi's per uur of per dag. Of ga naar taxibedrijf **4848**, Jl. Suniaraja Timur 14.

Goedkoper zijn de stadsbussen, minibussen en *bemo*. Er zijn busverbindingen tussen het busstation bij het station (op de bussen in die richting staat 'Ste. Hal'), het interlokale busstation Kebon Kelapa ('Abd. Muis'), en buitenwijken als Ciroyom, Ledeng en Buah Batu. Op het busstation is men behulpzaam bij het vinden van de

juiste bus. Minibusjes naar het noorden, bijvoorbeeld Lembang en Maribaya, vertrekken van het treinstation. Busjes naar het zuiden, onder meer Soreang en Ciwidey, vanaf Kebon Kelapa.

VERBLIJF

Het aanbod aan hotels is minder groot en divers dan in Jakarta en Yogya. Van de weinige toeristen die Bandung bezoeken komen de meeste uit Nederland. Zij slapen het liefst in de oude, koloniale logementen.

Luxe en duur (\$60 en meer)

Er hebben zich recentelijk een aantal nieuwe, luxe hotels, waaronder het Sheraton Inn, gevestigd, maar de centraal gelegen, koloniale hotels Preanger en Savoy Homann met hun uitstekende bediening en specifieke sfeer geven nog altijd de toon aan. Prijzen exclusief 21% belasting en bediening.

Grand Preanger. Jl. Asia Afrika 83. Tel. 430682/3. 210 kamers. Elegant, koloniaal luxe-hotel (1923). Onlangs gerenoveerd en van de modernste gemakken voorzien. \$100 en meer.

Istana. Jl. Lembong 21. Tel. 430351, 433025. 90 kamers. Zwembad, centraal gelegen. \$40-\$100.

Kumala Panghegar. Jl. Asia Afrika 140. Tel. 52141/2. 64 kamers. Centraal gelegen, comfortabel. \$30-\$60.

Savoy Homann. Jl. Asia Afrika 112. Tel. 430083, 432244. 150 kamers. Art deco: djatihout, gebrandschilderd glas, chroom en gebogen lijnen. Pas gerenoveerd. \$40-\$60.

Sheraton Inn. Jl. Juanda 390. Tel. 210303. Fax 210301. 111 kamers. Nieuw hotel van internationale klasse. CNN-tv, zakencentrum, fitnessruimte, zwembad. \$85-\$105, incl. ontbijt.

Panghegar. Jl. Merdeka 2. Tel. 57584. 200 kamers. Centraal, modern, internationaal, van alle gemakken voorzien. \$60-\$175.

Middenklasse (\$15-\$60)

Arjuna Plaza. Jl. Ciumbuleuit 152. Tel. 81328, 84742. 30 kamers. Landelijk hotel in buitenwijk. Zwembad. Geen AC. \$10-\$25.

Cipaku Indah Homestay. Jl. Cipaku II/2. Tel. 85285, 50105. 30 suites, type motel. Tennisbanen, binnen- en buitenbad. \$25-\$60.

Braga. Jl. Braga 8. Tel. 51308, 51685. Oud, koloniaal hotel in het centrum. Met AC. \$20.

Grand Hotel Lembang. Jl. Raya Lembang 228. Tel. 82393. 79 kamers. Landelijk hotel aan de weg naar de vulkaan Tangkuban Perahu. Zwembad. Enkele kamers met AC. \$15-\$20.

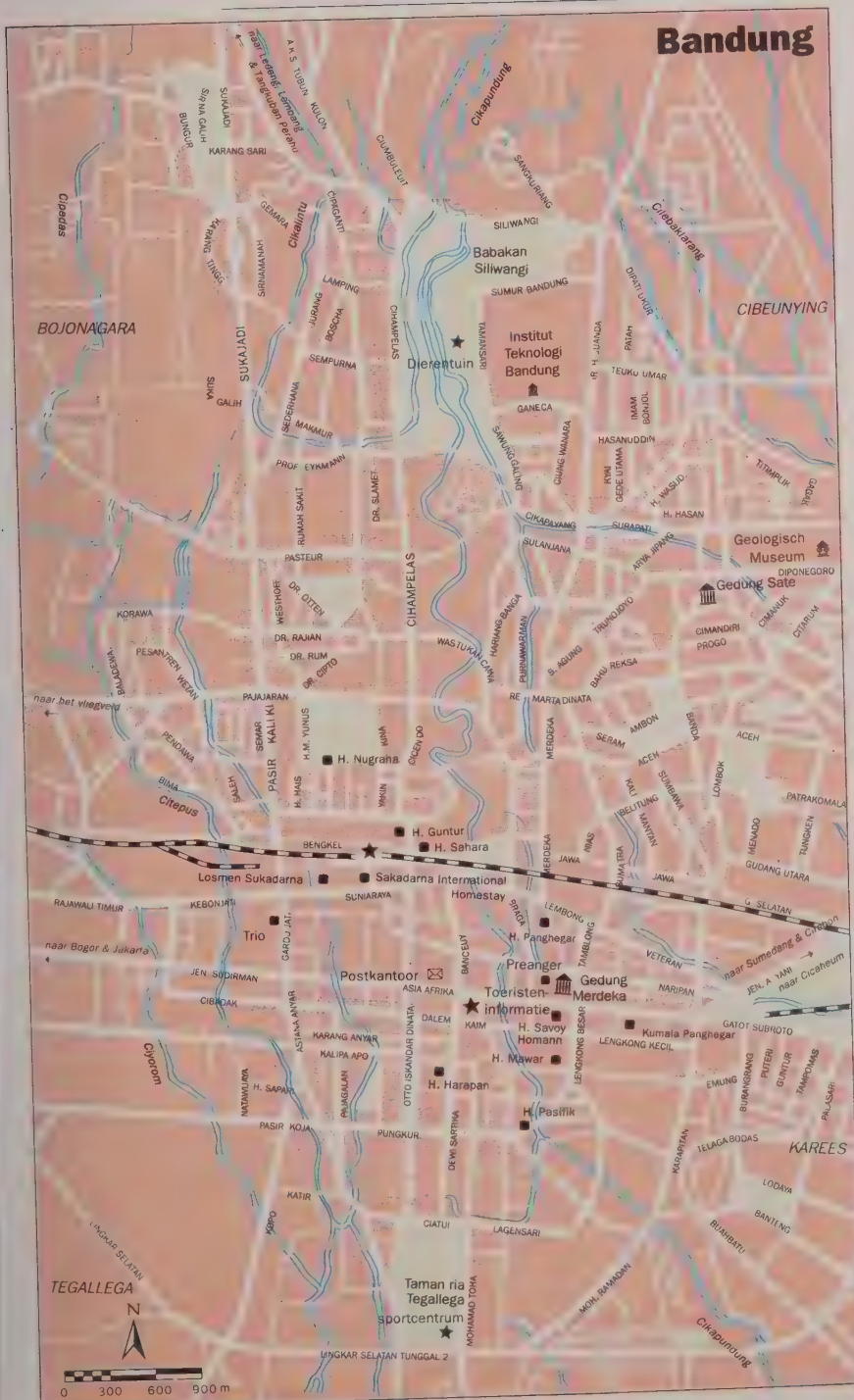
Guntur. Jl. Otto Iskandardinata 20. Tel. 50763, 57816. 32 kamers. Met tuin. \$15.

Trio. Jl. Gardujati 56. Tel. 615055. 91 kamers. Brandschoon. Prima ontbijt, goede bediening. AC. Warm water. \$35-\$50.

Wisma Utari. Jl. Ir. Juanda 50. Tel. 56810. 16 kamers. Modern. Kamers met AC. \$20.

Bandung

Goedkoop (tot \$15)

Cianjur. Jl. Abdul Muis 169. Tel. 56834. 15 kamers. Aangename *losmen* op loopafstand van busstation. \$4.

Harapan. Jl. Kepatihan 14-16. Tel. 51212. 29 kamers. Eenvoudig Nederlands-aandoend hotel bij de *alun-alun*. Geen AC. \$10-\$20.

Mawar. Jl. Pangerang 14. Tel. 51934. 10 kamers. Bij de *alun-alun*. Schoon. \$4-\$6.

Nugraha. Jl. Haji Mesri 11. Tel. 436146. 17 kamers. Bamboe aankleding. Geen AC. \$7-\$10.

Pasifik. Jl. Abdul Muis 79. Tel. 56027. 8 kamers. Hotel in Nederlandse stijl. Bij het busstation. Geen AC. \$10-\$15.

Sahara. Jl. Otto Iskandardinata 3. Tel. 51684. 8 kamers. Bij het station. Rustig. \$5.

Sakadarna. Jl. Kebonjati 34. Tel. 439897. 15 kamers. Krappe kamers, maar schoon. Bij het station. \$3-\$5.

ETEN

Vis is een hoofdbestanddeel van het Sundanees menu, en dan ook volop verkrijgbaar. Uniek voor West-Java is dat daar bijna altijd *lalab*, rauwe groente, bij gegeten wordt. Volgens oude traditie bevat *lalab* bessen en bladeren van inheemse planten met een ongewone, medicinale geur of een sterk munt-aroma.

Typisch voor de Sundanees keuken is ook *pais* - een speciale manier van voedselbereiding. Het eten wordt overgoten met een scherpe saus, verpakt in een bananblad en vervolgens boven het vuur gegrild.

Sundanees

Babakan Siliwangi. Jl. Siliwangi 7. Buiten eten in paviljoentjes op een heuvel. Vlakbij de dierentuin. Veel keus. Aangeraden: vers gegrilde karpers (*ikan mas panggang*) en de *pais*.

Galaya 'Bale Urang'. Jl. Asia Afrika 113. Cafetariastijl. Centrum. Lekkere *sop buntut*.

Ponyo. Jl. Malabar 60. Uitstekende en ongewone Sundanees heerlijkheden. Erg populair.

Warung Nasi Mudju. Jl. Dewi Sartika 7A. Goedkoop, grote keus.

Indonesisch

Taman Parahyangan. Jl. Dewi Sartika 44. Complex met eetstalletjes. Saté, *soto*, *pempek*, enzovoort. Ernaast (zelfde adres) ligt Padang-restaurant Asia Baru.

Sata Klanten. Jl. Pasir Kaliki 43. Lekkere *saté kambing*, *tongseng*.

Sari Bundo. Jl. Dalem Kaum 75. Padang-restaurant, een half blok van de *alun-alun*.

Bakmi Ayam A-A. Jl. Asia Afrika 46A. Centrum. Smakelijke *bakmi*.

Sugema. Op het plein voor het station. Eerste klas *kambing*-gerechten: saté, *gulai*, etc.

Ayam Djogdja. Jl. Kejaksaan 5. Javaanse gebraden kip. Bij Jl. Braga.

Chinees en vis

99. Jl. Gardujati 45. Uitstekend, maar smoezelig eethuis. Bestel een halve portie, dat is meer dan genoeg voor 1 persoon. Stampvol als op zaterdagavond de disco's sluiten.

Mustika Jaya Sari. Jl. Ciumbuleuit 39. Goed en goedkoop. Heerlijk vruchtesap.

Queen. Jl. Dalam Kaum 53A. Uitgebreid menu, redelijke prijzen.

Overig

Alle grote hotels hebben restaurants die zijn ingesteld op internationale bezoekers. Speciale vermelding verdient de art deco-eetzaal van het **Savoy Homann**.

Braga Permai. Jl. Braga 58. Uitgebreide keus; Westerse, Chinese en Indonesische gerechten. Eén van de meest chique restaurants van Bandung. Fantastische toetjes.

Eliza Garden Restaurant & Bakery. Jl. Kepatihan 21. Goedkope, eenvoudige kost op een leuke binnenplaats. Annex vruchtesapstal en Nederlands/Indonesische bakkerij.

French Bakery. Jl. Braga 29. Broodfiguren, verjaardagstaarten, gebakjes en ijs.

Roti Lux. Jl. Suniaraja 99. Zoet gebak en uitstekende *roti ragu ayam*, *bugis*, *lemper*.

Sukarasa Steak & Eggs. Jl. Tamblong 52. Tel. 438638. Omeletten en steaks. Reserveren!

Sumber Hidangan. Jl. Braga 20-22. Gebak en chocolade.

Tizi. Jl. Hegarmanah. Zuideuropees. Beroemd om zijn steaks, sjaslik, brood en gebak.

BELANGRIJKE ADRESSEN

Consulaat van Nederland. Panin Bank Building, 3de etage. Jl. Asia Afrika 166-170. Tel. 439482.

Toeristeninformatie. Alun-alun Timur. Elke ochtend geopend, behalve op zondag. Voor (informatie over) excursies en evenementen. **Vreemdelingenpolitie** (*Immigration*). Jl. Diponegoro 34. **Hoofdpostkantoor** (*Kantor Pos*). Jl. Asia Afrika 49. **Ziekenhuis** (*Rumah Sakit*). Jl. Cihampelas 135. Tel. 82091. Het personeel spreekt redelijk Engels.

MUSEA

Geologisch Museum (Museum Geologi). Jl. Diponegoro 57. Tegenover Gedung Sate. Grote collectie mineralen en fossielen. Java mens, Solo mens, Neanderthalers. 's Morgens geopend.

Postmuseum (Museum Pos dan Giro). In de westvleugel van Gedung Sate, het provinciekantoor. Prachtige verzameling zegels en postattributen, van de Nederlandse tijd tot heden.

Westjavaans Cultureel Museum (Museum Negeri Jawa Barat). Jl. Otto Iskandardinata 638. Klein. Fraaie collectie traditionele Westjavaanse voorwerpen, waaronder oude instrumenten. 's Morgens geopend. Maandag gesloten.

Militair Museum (Wangsit Siliwangi). Jl. Lem-

bong 38. Wapens uit de Tweede Wereldoorlog. Foto's, buitgemaakte vlaggen, uniformen van de opstanden uit de jaren '50 en '60. 's Morgens geopend, zondag gesloten.

Museum Asia Afrika. Jl. Asia Afrika 65, in de oostvleugel van Gedung Merdeka. Herdenkt de Azië-Afrika conferentie van 1955 in Bandung. Sukarno, Nehru, Chou En-lai, Nasser en Ho Chi-minh. 's Morgens geopend. Zondag dicht.

CULTURELE EVENEMENTEN

Yayasan Pusat Kebudayaan (Cultureel Centrum). Jl. Naripan 7-9. Elke zaterdag van 21.00 uur tot zonsopgang *wayang golek*-voorstellingen. Het eerste deel, een soort kennismaking waarin de dalang de personen en conflicten introduceert, is nogal statisch. Kom daarom tegen middernacht, als de actie begint.

Regelmatig zijn er pauzes in het spel, waarin de *juru kawih* (zangeres), soms een nationale bekendheid en vaak beroemder dan de *dalang*, verzoeknummers zingt.

Academie voor Uitvoerende Kunst (STSI). Jl. Buah Batu 212. Academie voor traditionele muziek en dans. Aan de Abdul Muis/Buah Batu bemo-route. Elke ochtend tot 12.00 uur zijn er lessen en kan de school worden bezocht (behalve zondag).

Kencana Wungu. Kleine nachtclub, bekend om 2 traditionele Sundanese 'sociale' dansen, *ketuk tilu* en *jaipongan*. Een gamelanorkest speelt Sundanese popmuziek. De gastvrouwen zijn gekleed in de traditionele *sarung-kebaya*. Bezoekers (mannen en vrouwen) kunnen tegen een kleine vergoeding per dans met hen dansen. De danseressen zijn ook per uur te huur. Zeer de moeite waard! Geopend van 21.00-24.00 uur, zaterdag tot 2.00 uur. Lage toegangsprijs.

Rumentang Siang. Jl. Baranang Siang 1. Theater met traditionele en moderne voorstellingen. Informeer bij de toeristeninformatie naar het programma. Elke donderdag om 16.00 uur is er een speciale dansuitvoering voor toeristen. Om de week is er op woensdagavond een *wayang golek*- of een andere traditionele voorstelling. De eerste en derde zaterdagnacht een *wayang golek*-voorstelling die op de radio wordt uitgezonden. En 3 van de 4 weekends Sundanese *sandiwara* (vergelijkbaar met het Javaanse *wayang wong*).

Padepokan Seni. Jl. Lingkar Selatan 17. Uitvoeringen op uiteenlopend gebied, woensdag en zaterdag, 20.00-23.00 uur.

Debus-vertoning. Jl. Kebonjati 34. Elke zaterdagnacht verzorgt een *debus* in Sakadarna Homestay een optreden 'witte magie'. Hij eet glas en scheermesjes, steekt lange spijkers door zijn wang, kraakt kokosnoten met zijn hoofd, enzovoort. Dit alles blessurevrij.

Kebon Binatang (Dierentuin), Jl. Taman Sari. *Wayang golek*, *penca silat*, dans, etc.; zondag vanaf 9.00 uur.

Museum Negeri Jawa Barat. Jl. Otto Iskandar-

dinata 638. Woensdag om 14.00 uur *jaipongan*-dans. Toegang \$1.50. Verder wisselende voorstellingen.

Straatmuzikanten. 'Aki' Jaya, 84 jaar, speelt bijna dagelijks *kacapi* aan Jl. Hasanudin. Blinde straatzangers houden zich 's ochtends meestal op aan de zuid- en oostkant van de *alun-alun*.

Panghegar Hotel. Jl. Merdeka 2. Veel evenementen, waaronder een dinerbuffet in het restaurant Pasundan op woensdag en zaterdag om 19.30 uur, met dans en andere traditionele kunst. Entree \$7. Elke woensdag en zaterdag vanaf 17.00 uur kan er in de lobby naar *Tembang Sunda* (klassieke, gezongen gedichten) en *kacapi suling* (traditionele citer en fluit) worden geluisterd. Gratis.

Rammengevechten (*adu domba*). Ranca Buni. Elke tweede en vierde zondag van de maand, vlakbij het Ledeng-minibusstation in een bamboebosje bij de elektriciteitscentrale. Loop Jl. Sersan Bajuris af.

UITGAAN

Studio East Disco. Jl. Cihampelas. Op gebied van lichteffecten en laser waarschijnlijk de grootste van Zuidoost-Azië. Stampvol in de weekends. Soms traditionele shows.

Thema. Jl. Asia Afrika 106. Nieuwe disco tegenover Gedung Merdeka vlakbij het plein. Arabische, Japanse en Koreaanse keuken.

WINKELN EN SOUVENIRS

Kunstnijverheid uit heel West-Java is te koop in de grote hotels en aan Jl. Braga. Voor kleding en consumptiegoederen zijn Jl. Asia Afrika en de warenhuizen aan de *alun-alun* de aangewezen plaatsen. Bijzonder gewild zijn *wayang golek*-poppen en, op bestelling gemaakte, leren artikelen. Bandung heeft zich ontwikkeld tot een belangrijk textielcentrum; goedkope, voor de export bestemde kleding wordt ook in de stad zelf verkocht.

Cupu Manik. Gang Haji Umar, bij Jl. Kebon Kawung. Een klein *wajang golek*-bedrijfje. De poppen worden in Purwakarta gesneden, en hier beschilderd, aangekleed en in elkaar gezet.

Alan Ruhiyat. Jl. Pangarang Bawah IV 78/17B. Achter Hotel Mawar, ingang bij Kantor RW08. *Topeng*-maskers en *wayang golek*-poppen.

Toko Abdi. Gang Suniaraja 1/Jl. ABC. Traditionele Sundanese muziekinstrumenten. Messen en krissen uit Ciwidey. Antieke koetsbellen.

Saung Degung Angklung Mayangsari. Jl. Maduras. Sundanese muziekinstrumenten en gamelaninstrumenten. Een fabriekje vlakbij maakt angloeng-instrumenten en fluiten.

Leather Palace. Jl. Braga 113. Schoenen, tassen en jassen op bestelling.

Empire Leather Garments. Jl. A. Yani 618. Jassen, rokken, herenjacks.

Decenta. Jl. Dipatiukur 99. De avant-garde van de hedendaagse Indonesische kunst.

- Roggie Cale

DE PARAHYANGAN

Tocht naar de Woonplaats der Goden

Het hoogland rond Bandung staat bekend als de Priangan of Parahyangan (van *para*: 'veel' en *hyang*: 'goden'). Het is een wirwar van toppen en dalen, die zich uitstrekt van Bogor in het westen tot Ciamis in het oosten. Voor de Sundanezen is deze 'Woonplaats der Goden' gewijde grond.

Enkele duizenden jaren geleden werd de Citarumrivier ingedamd door een gigantische uitbarsting van Gunung Tangkuban Perahu, waardoor een meer onstond van vijftig bij dertig kilometer. Wat tegenwoordig het centrale plein van Bandung is, lag toen dertig meter onder water. Tweeduizend jaar later veroorzaakte een aardbeving een scheur in de zijkant van het dal, waardoor het meer langzaam leegliep en vruchtbare alluviale afzettingen en moerassige vijvers achterliet, die later door de mens werden opgevuld. De vallei is omgeven door indrukwekkende vulkanen, het

merendeel met sputterende en borrelende solfateren, fumarolen en zwavelhoudende warme bronnen. Het gadeslaan van deze ondeeraardse krachten is voor de meeste mensen het absolute hoogtepunt van hun bezoek aan de Woonplaats der Goden.

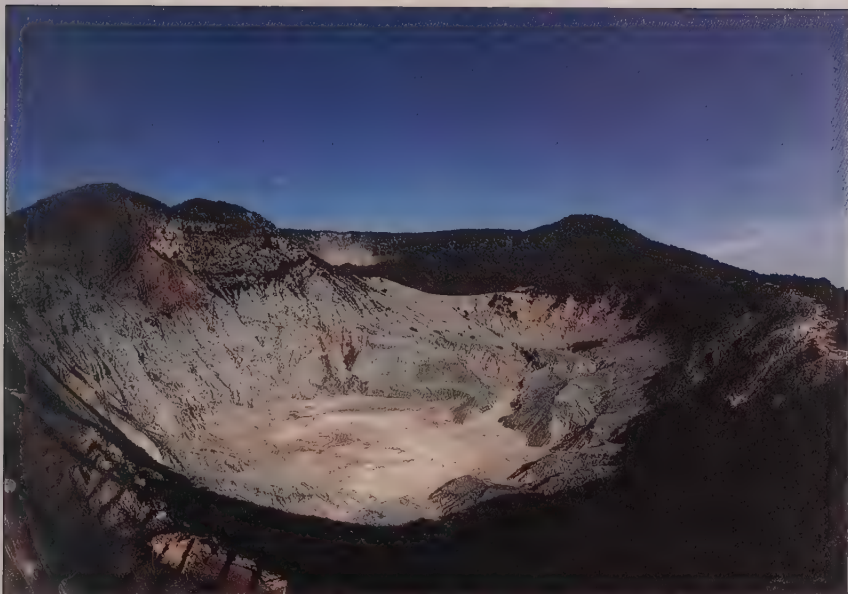
Drive-in vulkaan

De stad Lembang, een voormalig Nederlands vakantieoord, is de eerste halte op weg naar de krater van de vulkaan Tangkuban Perahu ('Omgekeerde Boot'), die de noordkant van het Bandungbekken domineert. Lembang ligt aan de voet van de vulkaan temidden van weelderige tuinderijen, die beroemd zijn om hun fruit, groenten, bloemen en zuivelproducten. Op de markt zijn verse aardbeien, courgettes, kool, avocado's en maïs te koop.

Het Grand Hotel van Lembang, geopend in 1926, was eens het voornaamste onderkomen van de streek. Het was geliefd vanwege zijn tennisbanen, grote zwembad en ruime suites rond een centrale tuin. Omdat Lembang, gelegen op 1400 meter hoogte, nog koeler is dan Bandung, werd het een populair vakantieoord voor de koloniale elite in de stad.

Vanaf Lembang loopt de weg -de afslag naar Maribaya passerend- door groene theeplantages en langs de oostelijke flank van de vulkaan. Zo'n negen kilometer verder markeert een hek het begin van het Tangkuban Perahu Natuurreservaat. Een smalle, goed onderhou-

den weg kronkelt vier kilometer omhoog naar de rand van de krater. Dat de 'drive-in' vulkaan een geliefde plek is bewijzen de souvenirstalletjes, restaurants en gidsen.

Er is een groot aantal kraters waar omheen gelopen dan wel in afgedaald kan worden. Zwavelhoudende stoom borrelt uit modderige spleten in de aardkorst omhoog. Wanneer de nevels opzetten -hetgeen meestal laat in de ochtend en vroeg in de middag het geval is- krijgt het gebied met zijn puntige, bruin-zwarte bergkammen en onvolgroeide struikgewas een angstaanjagende, bovennatuurlijke sfeer. Een alternatief voor de rit naar de 'drive-in' vulkaan is de wandeling uit Lembang (alleen in het droge seizoen aan te raden); vanaf het eind van Jl. Jayagiri is het ongeveer acht kilometer. Zeven kilometer naar het noorden ligt, langs de hoofdweg bij Ciater, een heerlijk kuuroord met een goed restaurant, verscheidene bungalows en twee grote baden om in te weken: het ene warm, het andere nog warmer. Het water komt uit de bronnen van Tangkuban Perahu. Bij Maribaya, vijf kilometer ten oosten van Lembang, ligt een klein park, aangelegd rond een waterval en een warme bron. De inwoners van Bandung strijken hier in het weekend bij horden neer. Het park heeft natuurpaden en restaurants, die echter geen van allen echt de moeite waard zijn. Inspirerender is de prachtige, zes kilometer lange wandeling omlaag naar het Dago Theehuis in Bandung. Start bij de grootste waterval achter in het park en volg

de Cikapundung. De route voert over twee bruggen en langs de Goa Pakar-grotten, die in de Tweede Wereldoorlog door Japanse soldaten werden uitgehakt. De namiddag is het beste tijdstip.

Vanaf Lembang rijden minibussen naar *Curug Cisarua*, een waterval in een grot en een prachtige poel op de bodem van een diepe kloof. Zeer geschikt voor een picknick.

Ten zuidwesten van Bandung

De buurt ten westen van de centrale markt in het stadje Ciwidey, 14 kilometer ten zuidwesten van Bandung, herbergt de laatste gemeenschap ijzersmeden (*pande*) van West-Java. De smeden smelten niet langer zelf erts uit, maar transformeren in plaats daarvan oude autoveren tot nuttige gereedschappen als messen, schoffels en kapmessen. Plaatselijke houtsnijders maken heften en scheden van hout en been. De betere producten worden verkocht in winkeltjes langs de dorpsweg.

De weg volgt de Ciwideyrvier door het dal en een bosreservaat. Bovenop een pas, bij kilometerpaal 42, ligt Cimanggu, een klein recreatiegebied. Het water voor de twee openbare en enkele privé-dompelbaden wordt aangevoerd van de nabije Gunung Patuha (2434 m). Vervolgens loopt de weg door de theeplantage

Boven: De krater van Gunung Tangkuban Perahu ligt middenin een vulkanisch zeer actief gebied.

Rancabali. Temidden van heuvels met theestruiken ligt het schilderachtige Situ Patengan, een klein meer dat een lokale versie van het monster van Loch Ness zou herbergen. In een klif onder een pension aan het meer is een merkwaardige boeddha uitgehakt. Het gebied leent zich uitstekend voor picknicks en korte wandelingen (behalve op zondag, want dan is het ongelooflijk druk).

Stop op de terugweg naar Bandung tussen Soreang en Cimahi bij een groep baksteenfabrieken langs de snelweg. Een pad voert naar de Citarum-waterval, de grootste van Java (gemeten naar hoeveelheid water). Dorpelingen wijzen de weg naar wat zij aanduiden als 'Curug Jompong'. De woeste waterval is niet erg hoog, maar maakt lawaai voor tien.

KAL MULLER

Andere excursiemogelijkheden zijn de goed onderhouden theeplantage Malabar in de buurt van Pengalengan -met een zee van golvende, groene heuvels- en twee nabijgelegen meren in het hoogland, Cileunca en Sipanungang. Bandung is door middel van een goede weg verbonden met Pengalengan (via Banjaran). De weg slingert zich langs Gunung Malabar (2350 meter) omhoog. Het is mogelijk om van hier via Santosa door te gaan naar Gunung Papandayan (zie onder).

Sumedang

De snelweg Bandung-Cirebon volgt de route van de 'Grote Postweg', die tussen 1808 en 1810 werd aangelegd op bevel van 'Ijzeren

Maarschalk' Willem Daendels. Hij kronkelt door een smalle vallei waarop de Cipeles en Cimanuk afwateren:

Het hooggelegen deel van deze schilderachtige weg werd ten koste van talloze mensenlevens in de rotswanden uitgehakt. De arbeiders verongelukten of overleden aan malaria. De prins van Sumedang, Kusumah Adinata, beval zijn onderdanen het werk neer te leggen, waardoor Daendels gedwongen was Nederlandse troepen in te schakelen om het karwei af te maken. Het gebied staat nog steeds bekend als Cadas Pangeran ('Kloof van de Prins') en een gedenkplaat geeft de plaats aan waar de confrontatie tussen de prins en de Nederlanders plaatsvond.

De snelweg daalt nu naar het bergdorp Sumedang, veertig kilometer ten oosten van Bandung. De aangename plaats ligt strategisch tegen de omringende hellingen. Hier lag de laatste hoofdstad van een machtig koninkrijk dat West-Java duizend jaar lang beheerste.

Het Cipelesdal was lang een belangrijk Sundanees machtscentrum, vanwege zijn strategische ligging aan een grote verbindingsweg tussen het hoogland en de kust. Aan het eind van de 15de eeuw verbond het hindoekoninkrijk Sumedang-Larang zich met Galuh (dichtbij het huidige Ciamis). Onder druk van het pas geïslamiseerde sultanaat Cirebon verplaatste Galuh zijn hoofdstad naar Pakuan (Bogor) en stichtte de staat Pajajaran, die werd geregeerd door koningen van de Siliwangi-dynastie. Dit laatste Westjavaanse hindoerijk beheerste de complete westkant van het eiland, met uitzondering van de kustgebieden rond Banten en Cirebon.

In 1578 vielen islamitische plundersaars uit Banten Pajajaran binnen en maakten zich uit de voeten met de stenen kroningszetel. De kroon werd echter gered en de edelen van Pakuan overhandigden deze en andere regalia in Sumedang-Larang aan Prabu Geusan Ulun. Tot Bantens ontzetting nam Geusan Ulun de vluchtelingen uit Pakuan onder zijn hoede, om zichzelf vervolgens tot heerser van Pajajaran uit te roepen.

Geusan Ulun was de laatste onafhankelijke heerser in de Parahyangan; zijn opvolger beloofde in 1620 gehoorzaamheid aan sultan Agung, de machtige koning van Mataram. Rivaliteit en verraad onder de heersers leidde uiteindelijk tot een toename van de Nederlandse invloed in het gebied, en in 1706 nam de VOC in feite de macht op West-Java over, inclusief de controle over de troon van Sumedang. De luister van het laatste koninkrijk van de Parahyangan is af te lezen aan de collectie in

de voormalige residentie van de *bupati* van Sumedang, nu het Museum Prabu Geusan Ulun, één van de mooiste musea van Java. Het bestaat uit vijf gebouwen aan de zuidzijde van het stadsplein. Het hoofdgebouw, Srimanganti, werd in 1706 gebouwd als woonhuis annex audiëntiezaal. Het biedt onder meer plaats aan de museumkantoren en een bibliotheek met ruim 3000 boeken. De collectie omvat meubilair, zilverwerk, ceremoniële kleding, koninklijke parasols en andere zaken uit het huishouden van de *bupati*.

Het gebouw ernaast, Bumi Kaler, werd in 1850 gebouwd tijdens de regering van de om zijn rijkdom en gulheid beroemde Pangeran Sugih. Een groot deel van de museumcollectie stamt uit deze periode. Een ander gebouw, Gendeng, werd in 1950 gebouwd om het ongeëvenaarde arsenaal traditioneel Sundanees wapentuig in onder te brengen.

De grootste schatten van het museum -de gouden kroon en sieraden van de heersers van Pajajaran, die in 1578 van Pakuan naar Sumedang werden overgebracht- liggen hier veilig opgeborgen in een klein kamertje. Naast deze Siliwangi-relikwieën van onschatbare waarde bezit het museum verscheidene krisen met scheden, ingelegd met goud en diamanten, uit de tijd van de stichting van Sumedang-Larang en uit de tijd van Geusan Ulun.

In 1973 schonk de voormalige burgemeester van Jakarta, Ali Sadikin, een klein gebouw om de gamelancollectie van het museum in onder te brengen en om dansers op te leiden. Een koninklijke rijstopslagschuur op het terrein vervult nog steeds haar traditionele functie: voedselverstreking aan de armen. Het museum is in principe alleen op zondag voor publiek toegankelijk, maar buitenlanders worden elke ochtend toegelaten, behalve op vrijdag. De speciale collectie sieraden en wapentuig wordt alleen tentoongesteld op Maulud, maar het museum probeert een ieder van dienst te zijn die minstens een week van tevoren een schriftelijk verzoek indient.

Garut

Garut is een kleine stad, zestig kilometer ten zuidoosten van Bandung, dichtbij de bovenloop van de Cimanukrivier. Het ligt op dezelfde hoogte als Bandung en wordt omringd door vijf perfect gevormde vulkanen. Landbouw is het voornaamste middel van bestaan. De streek is beroemd om zijn citrusvruchten, tabak, appels en thee.

Dit gebied was één van de eerste toeristische trekpleisters van Java. In de jaren twintig

werd het aangeprezen als 'het belangrijkste bergoord op Java'. De afgelopen jaren heeft Garut geprobeerd deze -inmiddels vergane- glorie te herwinnen, en in de naaste omgeving valt inderdaad van alles te beleven.

Cipanas, een toeristische plaats met warme bronnen, zes kilometer ten noorden van Garut in de voetheuvels van Gunung Guntur, is de beste plaats om te logeren. Dankzij de bronnen zijn alle hotelkamers er voorzien van een bassin met warm water. De twee kilometer lange weg van Tarogong naar Cipanas loopt langs geterrasseerde viskwekerijen, geflankeerd door kokospalmbosjes. De zwarte lavastroom op de helling van Gunung Guntur boven de stad dateert van een uitbarsting in 1843.

Tien kilometer ten noorden van Tarogong aan

de weg naar Bandung ligt Leles, uitgangspunt voor een korte trip (te voet of per paard en wagen) naar Situ Cangkuang, een ondiep meer vol waterlelies. Op wat eens een eiland in het meer was staat Candi Cangkuang, de enige hindoetempel in West-Java, met zijn Siwabeeld naar het oosten -de zonsopgang- gericht. Vermoedelijk werd de tempel gebouwd ten tijde van het vroege Sundanese koninkrijk Galuh, maar de exacte datum is onbekend.

Recht achter de tempel ligt het graf van Mbah Dalem Arif Muhammad, een Mataramse soldaat uit de 17de eeuw die zes dochters en een

Links: De vulkanische warme bronnen bij Ciater.

Boven: Candi Cangkuang, het enige stenen monument uit de hindoe-periode op West-Java.

zoon op het eiland grootbracht. Arif's nakomelingen zijn onderworpen aan een serie ongebruikelijke tradities. Het dorp mag uit niet meer dan zes huizen en één gebedsruimte bestaan. Platte daken zijn verboden. Ieder huis mag slechts door één gezinshoofd worden bewoond, en dochters genieten de voorkeur boven zonen. Viervoeters zijn niet toegestaan, en op woensdagen worden bezoekers niet toegelaten. Arif's afstammelingen mogen niet op grote gongs slaan, alleen op trommen. Een museum dat zo nu en dan geopend is, toont vroege, in leer gebonden korans uit dit unieke gehucht.

De 'gouden krater'

Garut is een ideaal oord voor trekkers. Van Cipanas loopt een route naar de Curug Citiiswerval, en vandaar naar de Babalolangkrater op de top van Gunung Guntur, waar spectaculaire geisers te zien zijn. De tocht kost een volle dag en vereist een gids, eten en drinken. Kawah Telaga Bodas, een lichtgroen, zwavelhoudend meer bovenop Gunung Galunggung, ligt 24 kilometer ten oosten van Garut (via Wanaraja). Zo'n 23 kilometer naar het noordwesten, via Samarang, ligt Kawah Kamojang's geothermisch aangedreven krachtcentrale, omgeven door borrelende modderpoelen en gillende fumarolen. De inactieve Gunung Cikurai, de hoogste top in de omgeving van Garut, is een volmaakt symmetri-

sche kegel met een hoogte van 2841 meter.

De hoofdattractie van het gebied is zonder enige twijfel de Gouden Krater (Kawah Mas) van Gunung Papandayan, zo geheten vanwege zijn helgele zwavelafzettingen. De naam van deze bijzonder actieve en buitengewoon gevaarlijke vulkaan betekent in het Sunda-nees heel toepasselijk 'smidse'. Hij ligt 36 kilometer ten zuidwesten van Garut en is te bereiken via een schilderachtige weg die zich door de dorpen Cisurupan, Sumadra en Arjuna langs de vulkaan omhoog slingert (een alternatief is de route van Pengalengan via Santosa). Een wandeling temidden van de mistige, sissende modderpoelen van Papandayan is een onvergetelijke ervaring, maar wees voorzichtig: kokend hete modder en giftige gassen zijn hier een zeer reëel gevaar.

Heel wat rustiger is de afgelegen zuidkust bij Pameungpeuk met zijn ongerepte stranden. De accommodatie is acceptabel. Vanuit Garut leggen bussen de zeventig kilometer lange, kronkelige weg dagelijks af.

Het Leuweung Sancang Natuurreservaat met zijn unieke flora, bantengs, gibbons en krokodillen ligt veertig kilometer ten oosten van Pameungpeuk. Haal alvorens af te reizen een PHPA-vergunning in Bogor; Jl. Juanda 9, naast de botanische tuin.

- Roggie Cale

Boven: Zwavelafzettingen in de 'gouden krater' van Gunung Papandayan. **Rechts:** Kampung Naga.

BANDUNG NAAR YOGYA

De Achter- deur naar Midden-Java

Reizend van West-Java naar Centraal-Java heeft men de keus uit twee routes: een noordelijke en een zuidelijke. De zuidelijke route, die hier behandeld wordt, is directer en mooier. Hij loopt door het oostelijke deel van de Parahyangan en biedt de mogelijkheid een omweg te maken via badplaats annex natuurreservaat Pangandaran. Maar ook de noordkust heeft veel te bieden, met name op het gebied van historische bezienswaardigheden en weefkunst (zie Deel VII). Welke route ook gekozen wordt, het loont de moeite extra tijd voor tussenstops in te calculeren.

Van Garut naar Tasikmalaya

De hoofdweg tussen Garut en Tasikmalaya volgt het bochtige traject van de Ciwulanrivier door een buitengewoon fraai berglandschap. Aan de oever ligt Kampung Naga, één

van de mooiste en meest traditionele dorpen van West-Java. Stop in Neglasari, dichtbij Salawu, bij de stalletjes langs de weg. Van hier loopt een pad, bekend als Jl. Naga, langs een betonnen trap in de helling naar een kleine strekdam. Sla linksaf en volg het onverharde pad aan deze kant van de rivier.

Kampung Naga is één van de weinige dorpen die naar oud Sundanees gebruik gebouwd werden. De 102 huizen en de moskee -gemaakt van hout, bamboe en riet- staan op palen in de richting oost-west. Voor de terrasmuurtjes en de paden werden stenen uit de rivier gebruikt. De huizen staan in keurige rijen, net als in de traditionele dorpen op enkele andere, meer afgelegen Indonesische eilanden.

De 400 inwoners van Kampung Naga houden een groot aantal inheemse tradities in ere. Zo maken ze elke maand een pelgrimstocht naar het graf van de stichter van het dorp, Sembah Dalem Singaparna, die begraven ligt op een heuvel in het westen. Op de 12de Mulud worden wapens en erfstukken ritueel gereinigd. In dezelfde maand vindt ter ere van de voorouders het grote Pedaran-festival plaats.

Vrouwen pellen de rijst met de hand in de *lesung*, een houten trog die in een klein huisje boven de rivier staat. Ramen werden pas in de jaren zestig geïntroduceerd. Het dorp is verstoken van elektriciteit en dat zal wel zo blijven, aangezien de rieten daken uiterst brandgevaarlijk zijn. Er is een lagere school in de buurt van het dorp. Voor voortgezet onder-

JILL GOCHER

wijs gaan de kinderen in de stad 'op kamers'. Een opvallend groot aantal meisjes uit het dorp wordt verpleegster.

Een groot deel van het dorp werd herbouwd nadat fundamentalistische moslims het gebied in 1956 binnenvielen. Bij die gelegenheid viel een Sanskriet-boek, waarin de stichting van Kampung Naga stond beschreven, helaas ten prooi aan de vlammen.

Tasikmalaya

De districtshoofdstad Tasikmalaya ligt 121 kilometer ten zuidoosten van Bandung in het mooie dal van de Citanduy. De stad zelf is onaantrekkelijk. 'Tasik' is een belangrijk kunstnijverheidscentrum. Rotan, pandan, bamboe en andere natuurlijke materialen worden gebogen, gesneden en tot manden, matten, lampen, kappen, hoeden, portemonnees, meubilair, paraplu's en souvenirs geweven, die in de winkels van de stad worden verkocht. De vervaardiging vindt hoofdzakelijk plaats in en rond het dorp Rajapolah, vijftien kilometer naar het noorden, waar ook een groot aantal winkels te vinden is.

Tasik produceert ook een unieke batikstof met vrolijke geometrische dessins, uitgevoerd in diepe tinten wijnrood, indigo en mosterdgeel. De fijnere kwaliteit wordt gekenmerkt door elegantere, schuine motieven en zachtere kleuren. Een goed adres voor Tasik-batik is Pak Ijon aan Jl. Burujul 1/39, twee minuten

lopen van het grote kruispunt Simpang Lima. Hier vindt kleinschalige produktie plaats voor de lokale markt. Bijzondere stukken moeten speciaal worden besteld. Een andere specialiteit van Tasik is borduurwerk, zichtbaar in van alles en nog wat: van kleding (zelfs batik-hemden) tot kussenslopen.

Onverschrokken trekkers die Gunung Galunggung willen beklimmen, kunnen een stadsmibus nemen naar Pasar Indihiang, even ten noorden van Tasik. Daar verzorgen motorrijders (*ojek*) het vervoer naar het dorp Sinagar, vanwaar men in twee uur naar de top loopt. Van 1982 tot 1984 was de Galunggung een woeste, borrelende ketel. De hoeveelheid as en rook die bij de uitbarsting van 1982 vrijkwam was zo groot, dat de luchtvaart boven Java erdoor werd belemmerd.

De hofstad Ciamis

De stad Ciamis, eens de lokatie van een machtig koninkrijk, ligt 17 kilometer ten oosten van Tasikmalaya. Zo'n twaalf kilometer naar het oosten ligt het stadje Bojong. De naam (Sundanees voor 'schiereiland') refereert aan het rechthoekige stuk land in de buurt, dat aan drie kanten wordt begrensd door de samenvloeiing van de Citanduy en de Cimuntur. In het verleden kozen de Sundanezen deze goed verdedigbare plek als centrum van het koninkrijk Galuh. Tegenwoordig staat het bekend als Karang Kamulyan.

ALAIN COMPOST/SURA ALAM

LUCA INVERNIZZI/TETTONI

Het gebied, dat een geschiedenis heeft die duizend jaar teruggaat, is nu een park en natuurreservaat van 25 hectare. Brede paden verbinden de verspreid liggende ruïnes, die omgeven zijn door oerwoud en bamboe. Er zijn resten, voornamelijk stenen funderingen, te zien van een badgelegenheid, een arena voor hanengevechten, een koninklijk graf en een mystieke steen waarop koninginnen de toekomstige koningen baarden. Karang Kamulyan ademt een enigszins beklemmende sfeer. Indrukwekkende sporen van een ander oud Sundanees koninkrijk zijn te vinden in de bergen bij Panjalu, 36 kilometer ten noordwesten van Ciamas via Kawali. In de 7de eeuw zetten de bewoners van Galu Panjalu een klein dal onder water waardoor Situ Lengkong ontstond, een prachtig bergmeer van 42 hectare. Op een ruim zeven hectare groot eiland -tegenwoordig een natuurreservaat- bouwden ze hun hoofdstad, waarvan de koninklijke begraafplaatsen resten, onder een dicht bladerdak. Er zijn boten te huur om naar het eiland te varen of om te vissen (de vangst moet worden teruggegooid).

Ciamis markeert de grens van de Parahyangan. Er zijn drie mogelijkheden om verder te reizen. Een uitstekende snelweg loopt noordwaarts naar Cirebon via het stadje Kuningan, centrum van traditionele en mystieke kunst. Treinen en bussen uit Bandung verzorgen de verbinding met Yogyakarta en andere plaatsen in Midden-Java. De derde, meest populaire optie

is de reis via Banjar naar Pangandaran aan de zuidkust, vanwaar men -als het ware via de achterdeur- naar Midden-Java kan doorreizen.

Pangandaran: de stranden

Het traanvormige, 530 hectare grote schiereiland Pangandaran is zowel een natuurreservaat als een badplaats. Het is door een smalle landengte met Java verbonden. Vanuit Banjar, aan de snelweg Bandung-Yogya, rijden bussen naar het dorp Pananjung, 55 kilometer naar het zuiden. Het is dan nog twee kilometer (lopend of per *becak*) naar de landengte, die aan beide zijden witte zandstranden heeft. Het strand aan de oostkant is bereikbaar vanaf de belangrijkste noord-zuid weg, Jl. Kidang Pananjung. Er is uitstekende accommodatie. Het strand is tevens het centrum van de lokale visserij. De plaatselijke restaurants doen hun inkopen op de vismarkt aan de zuidkant van het strand, die goedkope, verse vis en schaaldieren biedt. Visseren dragen hun vangst op de schouders binnen. De oogst die op de betonnen vloer wordt uitgespreid is zeer gevarieerd: roggen, haaien, alen, schildpadden, kreeften, garnalen, pijlinktvis en vele andere soorten. Een tweede hoofdstraat, Jl. Pantai Barat, loopt aan de westkant van de landengte langs een

Links: De eruptie van Gunung Galunggung in 1982.

Boven: De smalle landengte bij Pangandaran heeft aan beide zijden stranden.

strand dat het veiligste van Java's zuidkust heet te zijn. Een koraalrif tempert de golfslag van de Indische Oceaan, waardoor er uitstekend kan worden gesnorkeld. De weinige gevaarlijke plaatsen zijn goed aangegeven. Bij zonsondergang scheren zwermen vliegende honden richting dorp, op zoek naar voedsel.

Pangandaran heeft zich langzaam maar zeker ontwikkeld tot een Kuta in de dop. Daarvan getuigen de talloze hotels en restaurants langs de prachtige kustlijn en aan de zijwegen die de twee stranden verbinden. In vakanties en weekends vindt er een ware invasie van Javaanse toeristen plaats. Op andere dagen kan het er troosteloos en verlaten zijn. Het kunstnijverheidscentrum aan het weststrand is een geliefd doelwit van de charterbussen uit Bandung. Naast typische produkten die ook in Tasikmalaya zijn te vinden is er een levendige handel in souvenirs en sieraden, gemaakt van schelpen en kokosnoten.

Sundanese en Javaanse cultuur gaan in Pananjung hand in hand. Achter de *losmen* van het dorp zijn taal en kunst van beide etnische groepen te zien en horen. Na zonsondergang kunnen toeristen soms getuige zijn van Sundanese *jaipongan* en wayang *golek*, of Javaanse *wayang kulit*-uitvoeringen. Er is ook een populaire plaatselijke vertoning, *sintren* gehehen, waarbij een jong meisje gevangen wordt gezet onder een mand, haar handen op de rug gebonden. Na een kwartier komt ze tevoorschijn, gekleed als prinses. De Toeristeninfor-

matie aan Jl. Pantai Barat organiseert bij voldoende belangstelling culturele shows.

De dorpelingen vereren Loro Kidul, de Koningin van de Zuidzee. Eens per jaar brengen vissers haar een ritueel offer (Hajat Laut).

Pangandaran: het natuureservaat

Het natuureservaat beslaat het gehele schiereiland ten zuiden van de landengte, bestaande uit een honderd meter hoog centraal plateau, bedekt met dicht secundair bos en djatiplantages. Pangandaran dankt zijn status van wildreservaat aan het bantengvee, dat er in 1921 door Europese jagers werd uitgezet. De dieren, nauw verwant aan de tamme Javaanse koe, hebben prachtige horens en uitzonderlijk mager vlees, dat in bescheiden mate naar Japan en Hongkong wordt geëxporteerd. De bantengs zijn inmiddels echter van het schiereiland verdwenen. Grote droogte en een deken vulkanisch stof-gevolg van de eruptie van de Galunggung in 1982- betekenden het einde van het gras waarmee de dieren zich voedden; de voormalige weiden zijn nu overwoekerd.

Het wildreservaat beschermt nog wel een andere parel aan Pangandarans kroon: de zeldzame *Rafflesia*. Dit is een parasiet die op klimplanten vegeteert. De vlezige bloem, die een doorsnede van één meter kan bereiken, verspreidt een zeer penetrante geur. De *Rafflesia arnoldii* van Sumatra en Borneo is de grootste bloem ter wereld en verspreidt een stank

die al even uniek is. De soort die in Pangandaran voorkomt is kleiner -ongeveer het formaat van een bord- en stinkt minder, maar nog wel zodanig dat men bij het zoeken naar de plant op de neus kan afgaan.

Het reservaat is toegankelijk via twee ingangen aan de zuidkant van beide stranden. Plattegronden zijn verkrijgbaar bij de Toeristeninformatie aan het weststrand en bij het PHPA-kantoor aan de ingang van het ooststrand. Het is onverstandig om op eigen houtje het woud en de afgelegen delen van het schiereiland in te trekken. De Toeristeninformatie zorgt voor een gids voor tochten van vier tot zes uur. Vraag een oudere gids; de jongeren zijn meer geïnteresseerd in het nachtleven dan in de natuur. Stevige schoenen zijn noodzakelijk.

Ook in het 'Toeristenpark' (Taman Wisata), gelegen bij de ingang van het reservaat en toegankelijk zonder PHPA-vergunning, is veel te zien. Kalksteenrotsen rijzen onverwacht op, bezaaid met smalle en bochtige grotten, die naar verborgen stranden leiden.

De Cirengganis-bron is een uitkomst voor personen die het zetten van contactadvertenties moe zijn. Wie zijn gezicht wast met het water dat onder de rots vandaan stroomt, vindt volgens de legende spoedig een partner.

In een hoek van het park liggen de resten van een oude hindoe-tempel, compleet met stier, herinneringen aan de vroegere heersers van Galuh. In een andere hoek staat een betonnen Japanse bunker. Boven de waterval, die vijftig meter lager in de Indische Oceaan stort, ligt een prima plaats om te zwemmen.

En dan zijn er nog de bewoners van het park: atletische eekhoorns, strijdlustige grijze makaken, voornaam gekuifde hoelmannen en ragfijne zwarte en witte vlinders. De schijnbaar bloeiende handel in opgezette dieren in Pangandaran lijkt hen nauwelijks te deren.

Ten westen van Pananjung liggen diverse stille stranden, bereikbaar per openbaar vervoer of met een huurfiets of -motor. Karang Tirta is het dichtstbij. Batu Hiu (18 kilometer) is beroemd om zijn spectaculaire klippen. Parigi en Batu Karas liggen dichtbij Cijulang.

Cruise op Java's 'binnenzee'

De reiziger die Pangandaran met pijn in het hart verlaat zal spoedig genezen zijn, althans wanneer de bestemming Cilacap heet. De

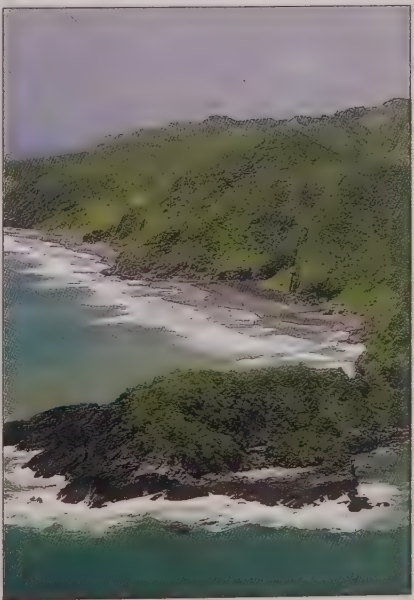
boottocht door Segara Anakan, de 'binnenzee' (eigenlijk een zeestraat) die Java scheidt van het eiland Nusa Kambangan, is de leukste reis die er op Java te maken valt.

Neem de bus van Pananjung naar Kalipucang (15 kilometer) en loop vijf minuten naar de aanlegplaats van de twintig meter lange veerboot, die in vier uur naar Cilacap vaart. De boten vertrekken in beide richtingen om 7.00, 8.00, 12.00 en 13.00 uur.

Vanaf Kalipucang drijft de veerboot de Citan-duyrvier af, waarna hij de Segara Anakan binnengaat en langs de noordkust van het eiland Nusa Kambangan vaart. Onderweg op de rivier stopt hij bij aanlegplaatsen en kleine dorpen om passagiers en vracht te laden. Dit is een stille wereld van mangrovemoerassen, boomstamkano's en watervogels.

Nusa Kambangan is een enorm natuurreservaat met grote stukken ongerept oerwoud. Een aantal ruïnes herinnert eraan dat het vroeger deel uitmaakte van het koninkrijk Galuh. Met toestemming van de PHPA organiseren bureaus in Pangandaran en Cilacap dagtochten naar dit ruige eiland. Aan de oostpunt staat de zwaar bewaakte gevangenis Bui Besi, de Alcatraz van Java. De boot draait nu noordwaarts richting Pertamina-raffinaderij en de aanlegplaats in Sleko. Neem hier een *becak* of een *bemo* naar het busstation van Cilacap, en reis verder naar Yogya, of via Wonosobo naar Diëng.

- Roggie Cale en Robert Cribb

Links: Uitgelaten jonge motorrijders uit Bandung, op vakantie in Pangandaran. **Rechts:** Het kleine schiereiland Pangandaran is tegenwoordig een natuurreservaat.

Gegevens Parahyangan

Sumedang, Garut, Tasikmalaya, Ciamis en Pangandaran. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. AC = Airconditioning.

SUMEDANG

Kengetal 0261

VERVOER

Sumedang, aan de hoofdweg Bandung-Cirebon, heeft een regelmatige busverbinding met deze beide steden. Het busstation ligt in het centrum. Er rijden geen taxi's, wel veel *becak* en *bemo*.

VERBLIJF EN ETEN

Penginapan Kencana. Jl. P. Kornel 198. Tel. 81642. 10 kamers. Gemoderniseerd koloniaal logement; het beste van de stad. \$10.

Penginapan Abadi. Jl. Geusan Ulun 102. 14 kamers. Schoon, vriendelijk, vlakbij museum. \$4. De lokale specialiteit *tahoe Sumedang* wordt door meer dan 200 familiebedrijfjes bereid en in de hele stad verkocht. Blokjes verse *tahoe* worden gefrituurd en opgediend met knapperige korst, zoete sojasaus en sambal. Heerlijk!

Rumah Makan Bandung. Jl. P. Geusan Ulun 97.
Ojo Lali. Jl. Mayor Abdurachman 146. Eenvoudige Sundanese en Indonesische gerechten.

MUSEUM

Om de speciale collectie te kunnen bezichtigen moet minimaal een week van tevoren een aanvraag worden gestuurd naar: Museum Prabu Geusan Ulun, t.a.v. R.M. Abdullah Kartadibrata, Jl. Prabu Geusan Ulun 28, Sumedang. En dan maar hopen dat er iemand is. Maak een afspraak voor de ochtenduren.

GARUT

Kengetal 0262

VERVOER

Alleen per auto en bus bereikbaar. Vanaf het busstation in het noorden van de stad vertrekken regelmatig bussen naar Bandung, Jakarta, Banjar, en Pameungpeuk. Vanaf het *bemo*-station, Jl. Cikuray (bij Jl. A. Yani) rijden *bemo* naar onder meer Cipanas.

VERBLIJF

Cipanas, 6 kilometer ten noorden van Garut, heeft de beste accommodatie.

Kota Indah Guest House. Jl. Raya Tarogong 236A. Tel. 61033. 7 kamers. Modern, vriendelijk. Ontbijt inbegrepen. Organiseert op verzoek excursies. \$10-\$20.

Hotel Paseban. Jl. Raya Tarogong 260A. Tel. 81127. 40 kamers. Restaurantje. Goedkope excursies. De kamers van \$15 zijn plezierig.

Wisma PKPN. Jl. Ciledug 79. 34 kamers met eigen toilet. Geld meer dan waard. Nieuw en schoon. \$5.

Penginapan Nasional. Jl. Kananga 19. 15 kamers. Verouderd, maar redelijk. \$3.

Tirtagangga. Cipanas, Tarogong. Restaurant, tennis, zwembad. De beste bungalows. \$10-\$40.

Sumber Alam. Cipanas, Tarogong. Restaurant, mooiste zwembad, kamers, bungalows. \$10-\$35.

Tirta Merta. Cipanas, Tarogong. 2 vestigingen. Restaurant. Beste budgethotel. \$4-\$12.

ETEN

De kleverige specialiteit van Garut is *dodol*, zoete tapioca met gedroogd fruit. 's Morgens kan een bezoek worden gebracht aan de beroemde 'Picnic' fabriek, Jl. Pasundan 72A.

Wan Sa Min. Jl. A. Yani 69-71. Uitstekend Sundanees eten, enkele westerse gerechten.

Rumah Makan Garut. Jl. A. Yani 113. Het beste Chinese restaurant van de stad.

Rumah Makan Padang Sago. Jl. A. Yani 45. Padang-restaurant.

BELANGRIJKE ADRESSEN

Toeristeninformatie. Jl. Merdeka (bij het busstation). **Postkantoor.** Jl. A. Yani 40.

Bank Negara 1946. Jl. A. Yani 53. **Openbaar ziekenhuis (Rumah Sakit Umum).** Jl. Rumah Sakit 10. Tel. 81720.

TASIKMALAYA

Kengetal 0265

VERVOER

Aan de spoorlijn Bandung-Yogya. Dagelijks stoppen er 3 treinen, tweede en derde klas. Het station ligt aan het noordelijke eind van Jl. Tarumanegara, 5 minuten lopen van het centrum en de goedkope *losmen*. Het busstation Bis Cilembang ligt 4 kilometer ten zuiden van de stad. Lijndiensten naar Jakarta, Bandung, Cirebon, Pangandaran en Midden-Java. Voor het lokale vervoer zorgen *bemo*.

VERBLIJF

Het zakenstadje 'Tasik' heeft een aantal goede hotels in de goedkope en middenklasse.

Crown Hotel. Jl. Martadinata 45A. Tel. 21269. 18 kamers. Het beste hotel. Splinternieuw. Westers en Japans restaurant. AC.

Ramayana Hotel. Jl. Martadinata 333. Tel. 41340. 10 kamers. Beetje landelijke ligging.

Sundanese restaurants vlakbij. Met AC \$25.
Hotel Widuri. Jl. Martadinata 51. 31 kamers. Vergane art deco-glorie. \$5-\$15. AC \$20-\$30.
Penginapan Sunda. Jl. Tarumanegara 21. 9 grote kamers aan rustige binnenplaats. \$5-\$8.
Hotel Tugu. Jl. Selakaso 2. 18 kamers. In het centrum. Ruim en schoon. \$4-\$6.
Hotel Kencana. Jl. Yudanegara 17. 36 kamers. Redelijke *losmen*, vlakbij de moskee. \$5-\$10.

ETEN

Sarinah. Jl. Masjid Agung 20 en 34. Uitsteken-de van Sundanese eethuizen.
Cahaya. Jl. Dr. Sukarjo 15. Chinese gerechten. Uitgebreid menu.
Lekker. Jl. Tarumanegara 12. Smakelijke Sundanese en mi-gerechten.
President. Jl. Empong 46. Chinese en Europese keuken; beste restaurant van Tasik.
 Rond Jl. Empong/Pasar Mambo wemelt het van de eethuisjes en fruitstallen. Sundanese restaurants aan Jl. Raya Indihiang.

BELANGRIJKE ADRESSEN

Postkantoor. Jl. Otto Iskandardinata 6.
Ziekenhuis. Jl. Rumah Sakit 33.

WINKELN EN SOUVENIRS

Kandaga Art Shop. Jl. Dr. Sukarjo 7. Veel lokale kunstnijverheid.
Pusat Kerajinan Kusumah. Jl. Martadinata, vlakbij Hotel Ramayana. De grootste winkel op het gebied van kunstnijverheid.
Batik Bordir Kota Resik. Jl. Seladarma 96. Borduurwerk en geborduurde batikkleiding.
Purnama Bordir. Jl. Mesjid Agung 36. Divers borduurwerk.
Pak Obay. Jl. Martadinata. Tegenover het Crown Hotel. Batik en geborduurde kleding.

CIAMIS

Ciamis is een klein plaatsje, 17 kilometer ten oosten van Tasikmalaya aan dezelfde spoorlijn en autoweg. Trein- en busstation en hotels liggen dicht bij elkaar.
Budi Famili. Jl. Achmad Yani 72-74. 35 kamers. In alle opzichten het beste hotel van Ciamis. Binnenhof. \$3-\$10.
Ponyo. Jl. Jend. Sudirman 26. Familie van gelijknamig restaurant in Bandung.
Saung Puja Seda. Jl. Jend. Sudirman 84. Sundanese keuken.

PANGANDARAN

VERVOER

Komend van Bandung of Yogya per trein of bus: stap in Banjar over op de bus naar Cijulang

(westelijk van Pangandaran). Stap uit in het dorp Pananjung en loop (of neem een *becak*) naar de stranden. Vanuit Cilacap: neem de veerboot naar Kalipucang, en daar de bus naar Pananjung. *Becak* zorgen voor het lokale vervoer. Fiet-sen zijn te huur bij Jl. Kidang Pananjung 208; brommers en motorfietsen bij Luta Travel Agency in Hotel Bahtera Jaya, RM 4, Jl. Sumardi 672 en Jl. Bulak Laut bij het westelijke strand.

VERBLIJF

Genoemde prijzen worden tijdens vakanties verdubbeld; alle hotels zijn dan volgeboekt.
Hotel Nyiur Indah. Jl. Pantai Barat 79, weststrand. 14 kamers. Zeer plezierig. Chinees restaurant. \$12. \$17 met AC.
Bumi Nusantara. Jl. Pantai Barat, weststrand. 25 kamers en bungalows. Traditionele bouw. Pas gerenoveerd. Met AC \$25-\$35.
Wisma Pelangi. Jl. Pasanggrahan 7. 13 kamers en bungalows. Centraal, eenvoudig, aantrekkelijk. \$8-\$25.
Sunrise Homestay. Jl. Kidang Pananjung 175, ooststrand. 10 kamers. Traditioneel. \$15-\$45.
Adam's Homestay. Jl. Pamugaran, weststrand. 5 kamers. Unieke 'Mediterrane' hof. Annex boekwinkel. \$15.
Losmen Panorama. Jl. Kidang Pananjung 187, ooststrand. 13 kamers. Tropisch decor met Europese trekjes. \$6-\$12.
Penginapan Lugina. Jl. Kidang Pananjung 193, ooststrand. 18 kamers en bungalows. Smaakvol. \$10-\$20.
P.W. Bulak Laut. Jl. Bulak Laut, weststrand. 10 kamers. Artistieke mand'i's. \$6-\$10.
P.W. Argaloka. Jl. Pamugaran, weststrand. 13 kamers. Het geld meer dan waard. \$5.
P.W. Sandaan. Jl. Pamugaran, weststrand. 11 kamers en huisjes. Plezierig. \$3-\$6.
Losmen Mini Dua. Jl. Kalenbuhaya. 10 kamers. Centraal, eenvoudig, schoon. \$2-\$4.

ETEN

Gatul's. Ooststrand bij de vismarkt. Volgens de bevolking de beste visgerechten. Kreeft, haai, garnaal en andere vis, vers van het hakblok. Alleen 's avonds geopend.
Rumah Makan Cilacap. Jl. Kidang Pananjung 187. Populair. Westers ontbijt en van alles wat. Eten en bediening laten te wensen over.
Rumah Makan Sari Harum. Jl. Pasanggrahan 2. Leuk Sundanees eethuis. De *ikan jambal* (ge-zouten vis) is vers van het droogrek.
Rumah Makan Nanjung. Jl. Nurbaen Pantai Barat. Buitensporige hoeveelheden vis. Bijzonder toeristisch.
Putra Galunggung. Jl. Kidang Pananjung 164. Alleen *saté kambing*, een welkome afwisseling op de vis.

- Roggie Cale

YOGYAKARTA

INTRODUCTIE

Yogyakarta of kortweg 'Yogya' is één van de twee nog bestaande traditionele hofsteden van Midden-Java; de ander is Solo. De stad ligt middenin een brede gordel van vruchtbare rijstvelden, die in het noorden wordt gedomineerd door de smeulende vulkaan Gunung Merapi en in het zuiden begrensd door de ruige Indische Oceaan.

De 3.169 vierkante kilometer grote provincie Yogyakarta telt 3.2 miljoen inwoners, gemiddeld ruim duizend per vierkante kilometer. Yogya behoort tot de dichtstbevolkte en meest produktieve traditionele landbouwgebieden ter wereld. Het feit dat laagbouw overheerst en het merendeel van de bevolking zeer verspreid in kleine, zelfvoorzienende dorpsgemeenschappen leeft, maakt dit gegeven des te opmerkelijker. In de stad zelf wonen nog geen 500.000 mensen.

Oude vorstendommen

De streek rond de stad Yogya, vroeger bekend als Mataram, wordt al minstens tweeduizend jaar bewoond. Het oudst bekende rijk wordt vermeld op een stenen linga uit het jaar 732, gevonden bij Canggal, ten noorden van de huidige stad. Hierop wordt koning Sanjaya vermeld, een kennelijk rechtvaardige, vredelievende Siwaïtische vorst, wiens nazaten tot het begin van de 10de eeuw regeerden. Tegelijkertijd heerste in dit gebied de Sailendra-dynastie (de 'Bergheren'), die het Mahayana-boeddhisme aanhing. Beide geslachten lieten markante stenen monumenten na, waaronder de wereldberoemde Borobudur en Prambanan. Tegen het eind van de 16de eeuw werd het rijk van Mataram politiek nieuw leven ingeblazen door de opkomst van een machtig islamitisch rijk. Panembahan Senopati, zoon van een Majapahitse prins uit Oost-Java, stichtte in 1575 een eenvoudige nederzetting bij Kota Gede, die kooplieden en kunstenaars aantrok en een bloeiend handelscentrum werd. Senopati stichtte in 1598 bij een grote bron ten

zuidwesten van het dorp Beringan de badplaats Umbul Pacetokan, op de plaats van het huidige Yogyakarta.

In 1614 verplaatste Senopati's kleinzoon sultan Agung de hoofdstad naar Kerta in het zuiden. Sultan Agung werd Matarams belangrijkste heerser. Gedurende zijn lange regering (ca. 1613-1646) voegde hij grote delen van Midden- en Oost-Java aan zijn rijk toe. Na zijn dood werd de hoofdstad enkele malen oostwaarts verplaatst, eerst naar Plered en vervolgens naar Kartasura.

Sultan Agung's kleinzoon Amangkurat II begon met de aanleg van een versterking bij Beringan, maar stierf tijdens de bouw. Zijn broer, de latere Paku Buwono I, voltooide het bouwwerk en noemde het Ngayogya, een 'verjavaansing' van Ayodya, het idyllische koninkrijk van Prins Rama uit de Ramayana. De huidige naam Ngayogyakarta Hadiningrat verbindt dit Indiase heldendicht met de voor de stad gewenste vrede (*yogya*) en welvaart (*karta*).

Een lange, onontwarbare reeks opstanden en successie-oorlogen leidde in het midden van de 18de eeuw tot een door de Nederlanders afgedwongen schikking tussen Paku Buwono III en diens weerspannige oom Mangkubumi. Het negen jaar durende conflict kreeg een onwaarschijnlijke oplossing. Het rijk werd verdeeld tussen de twee rivaliserende koningshuizen. Mangkubumi kreeg de helft en vestigde zich als sultan Hamengku Buwono I in de nieuwe hoofdstad Yogyakarta.

Een nieuwe hoofdstad

Hamengku Buwono I was een bijzonder dynamisch en creatief vorst. Zorgvuldig koos hij de lokatie voor zijn nieuwe paleis: aan de zuidelijke voet van de Merapi, dicht bij de monumenten van het oude Mataram en de voorma-

Vorige bladzijde: De Merapi, Java's actiefste vulkaan. **Links:** Verstilde blik van een danseres aan het hof van Yogya. Foto's: Kai Muller.

lige hoven van Senopati en sultan Agung. De kraton die hij in Yogya bouwde, werd de symbolische spil van zijn nieuwe rijk.

Langs de zuidelijke toegang werden fruitbomen geplant als zinspeling op de groei van het menselijk embryo vanaf de bevruchting tot aan de geboorte. De processieweg, die van de kraton noordwaarts leidde (de huidige Jalan A. Yani - Malioboro - Mangkubumi), vergeleek men met een ritueel pad, dat ieder mens in zijn geest moest afleggen om de gedachten te zuiveren. Pas daarna kon men één worden met de Schepper, gesymboliseerd door de stenen naald of Tugu, aan het noordelijke uiteinde van de weg.

Behalve bouwmeester was Hamengku Buwono I een succesvol militair strateeg en een doortastend bestuurder. Na zijn dood in 1792 brak een roerige tijd aan. Conflicten tussen zijn zoons en kleinzoons onttaarden in geschillen waarbij de Nederlandse en Engelse koloniale machten betrokken raakten. In een poging het evenwicht in de regio te herstellen, schonken de Engelsen prins Notokusumo, een halfbroer van Hamengku Buwono II, in 1813 een onafhankelijk vorstendom en de titel Sri Paduka Paku Alam I.

Hofintriges en opstanden volgden elkaar snel op. Twisten over landrechten werden steeds grimmiger en bereikten een hoogtepunt in de dramatische Java-oorlog (1825-1830). De religieus getinte, op economische motieven gebaseerde opstand verbreidde zich onder aanvoe-

ring van de charismatische Yogyakarta prins Diponegoro snel over Midden-Java. Naast de ongeveer 15.000 doden in de strijd, eisten hongersnood en ziekten naar schatting nog eens 200.000 slachtoffers, tien procent van de toenmalige bevolking van Midden-Java.

In 1830 werd Diponegoro in de val gelokt, gevangen genomen en verbannen. Daarna leidde het hof een teruggetrokken bestaan. Men wijdde zich aan schone kunsten en aan ritueel statusvertoon, en leverde arbeidskrachten voor de Hollandse suikerondernemingen. De plattelandsbevolking verachtvaardigde, waardoor de levensomstandigheden in het gebied drastisch veranderden.

In het begin van de 20ste eeuw ontstonden in Yogya verscheidene belangrijke sociale bewegingen. In 1908 stichtte een groep jonge idealisten met Nederlandse opleiding de vereniging Boedi Oetomo, vier jaar later gevolgd door de Muhammadiyah-beweging van K.H.A. Dahlan. Deze zette zich in voor modern islamitisch onderwijs en gezondheidszorg. In 1922 richtte Ki Hadjar Dewantoro in Yogya de Taman Siswa-scholen op, en in 1928 werd er het eerste Indonesische Vrouwencongres gehouden, waaraan afgevaardigden van dertig afdelingen deelnamen.

Revolutionaire geestdrift

In 1940 werd de 27-jarige kroonprins tot sultan Hamengku Buwono IX gekroond. Deze

gebeurtenis zou voor heel Indonesië verstrekende gevolgen hebben. De jonge sultan had aan de Leidse universiteit een westerse opleiding genoten, maar was zich tevens bewust van zijn Javaanse roots. Hij ontpopte zich als een hervormer, die tijdens de donkere dagen van de revolutie daadwerkelijk steun verleende aan de onafhankelijkheidsbeweging.

Direct na de onafhankelijkheidsverklaring van 17 augustus 1945 besloten zowel Hamengkubuwono IX als Paku Alam VIII de nieuwe Indonesische republiek te steunen. Begin 1946 werd de hoofdstad in het geheim van Jakarta naar Yogya verplaatst, waarbij de sultan de nieuwe regering van fondsen voorzorg.

De Nederlanders durfden de sultan niet af te zetten. Tijdens de zes maanden durende bezetting in 1949 probeerden zij hem -zonder succes- over te halen het leiderschap van een nieuwe pan-Javaanse staat op zich te nemen. Gedurende deze hele periode onderhield de sultan persoonlijk contact met de republikeinse guerrillatroepen, die opereerden vanuit de omliggende dorpen.

Uit erkentelijkheid voor zijn steun tijdens de revolutie, kreeg zijn rijk de status van een zogenaamde speciale provincie, *Daerah Istimewa Yogyakarta* (het speciale gebied Yogyakarta), met de sultan als gouverneur en Paku Alam VIII als vice-gouverneur, benoemd voor het leven en rechtstreeks verantwoordelijk aan de centrale regering (niet aan de gouverneur van Midden-Java).

Stad van onderwijs en cultuur

Yogya is een stad met veel gezichten. Trots op zijn eeuwenoude Javaanse erfgoed trekt het talloze schilders, dansers en schrijvers uit binnen- en buitenland. De stad waar destijds de Taman Siswa-scholen en de islamitische Muhammadiyah-scholen werden gesticht, is tegenwoordig een studentenstad. Naast de Gajah Mada-universiteit, die uit de revolutietijd stamt en één van de grootste en gezaghebbendste universiteiten van Indonesië is, telt Yogya ruim veertig academies en instituten voor hoger onderwijs.

Behalve een traditionele Javaanse stad is Yogya ook een bolwerk van vernieuwing. Op slechts enkele passen van de serene kraton bevindt zich de markt waar batik schilders hun bizarre, door buitenlandse invloeden getekende ontwerpen tonen. In de hoofdstraten schieten computerwinkels als paddestoelen uit de grond, terwijl schotelantennes de trendy woonwijken domineren. En tijdens de viering van onafhankelijkheidsdag kijkt niemand ervan op als na een klassieke *golek*-dans een groep jonge discodansers de Bühne betreedt. In het tolerante culturele klimaat van Yogya gaan tradities en moderniteiten hand in hand.

- Joan Suyenaga

Links: Tijgergevecht op de *alun-alun* van Yogya.

Onder: Sultan Hamengkubuwono VIII met de Nederlandse resident van Yogya.

DE HAMENGKU BUWONO'S

Yogya's Populaire Sultans

Anders dan veel vroegere heersers, die zich terugtrokken in hun paleizen of zich fanatiek bezighielden met handel en industrie, heeft de regerende Yogyakarta familie Hamengku Buwono zich een prominente plaats in het moderne Indonesië toegeëigend. Haar dienstbaarheid aan het volk en inzet voor het algemeen welzijn heeft haar een -meer dan alleen op historische gronden gebaseerd- nationaal respect opgeleverd. Dit is vooral te danken aan de energieke sultan, wijlen Hamengku Buwono IX (regerend van 1939 tot 1989).

Hamengku Buwono I (aan de macht van 1755 tot 1792) was een dynamisch militair leider, wiens strijd tegen de Nederlanders en zijn eigen heersende familie na negen jaar in een wapenstilstand eindigde. De onderhandelingen leverden hem de helft van het Mataramse rijk op; de prijs die de Nederlanders voor de vrede betaalden. Als vernieuwend stede-

bouwer voorzag hij zijn nieuwe rijk van een elegant paleis en een unieke luthof in een kunstmatig meer: Taman Sari. Van beide bouwwerken vol symboliek gaat nog altijd een bijzondere kracht uit.

Na de dood van Hamengku Buwono I verviel de troon aan één van zijn zoons, een sluw en arrogant heerser wiens regering werd gekenmerkt door intriges. Hamengku Buwono II trof het unieke lot driemaal te worden afgezet (éénmaal door de Nederlanders en tweemaal door de Engelsen), en tweemaal te worden verbannen (naar Penang en Ambon). Hij werd echter telkens in ere hersteld. Bovendien bleek hij een bijzonder potent echtgenoot; zijn twee vrouwen en 31 bijvrouwen schonken hem 80 kinderen.

Hamengku Buwono III erfde noch het sterke gezag van zijn grootvader, noch de arrogantie van zijn vader. Een onvoordelige overeenkomst met de Engelsen onder Raffles leidde tot grote onrust onder de hofadel. Toen zijn 13-jarige zoon Hamengku Buwono IV in 1814 de troon besteeg staken de hofintriges weer de kop op. Zijn vroege dood in 1822 zou het gevolg zijn geweest van vergiftiging.

De vijfde telg van de dynastie was toen pas drie jaar oud, en werd onder voogdij geplaatst van een door de Nederlanders benoemde commissie. Daarvan maakte ook prins Diponegoro deel uit, een oom van de jonge sultan. Geschillen over grondrechten onttaarden in de bloedige Java-oorlog (1825-1830), waarin Diponegoro een leidende rol speelde; de opstand was zowel gericht tegen de Hollanders als tegen zijn eigen familie. Daarna kende Yogya onder het bewind van vier opeenvolgende sultans een tijd van vrede. De sultans ontpopten zich als beschermers van de schone kunsten. Net als andere traditionele Aziatische vorsten spiegelde zij zich aan de buitenlandse groten der aarde, en maten zich de stijl van Europese vorstenhuizen aan.

Onder Hamengku Buwono VIII maakten hofdans en -theater in de jaren twintig en dertig een 'Gouden Eeuw' door. Een groot deel van de aanzienlijke hofinkomsten uit de suikerondernemingen werd besteed aan groots opgezette opvoeringen, die dagen duurden en waarin honderden figuren meespeelden. Ook werd veel geld geïnvesteerd in de westerse opvoeding van de kinderen van de sultan. Prins Dorodjatun werd al vanaf zijn vierde jaar bij Nederlandse gezinnen onderge-

Links en rechts: Hamengku Buwono X, sultan van Yogyakarta, op de dag van zijn troonsbestijging, 7 maart 1989.

MUNSYI ANHARD

bracht. Hij bezocht Nederlandse scholen in Yogya, Semarang en Bandung, en werd naar Nederland gezonden waar hij uiteindelijk na een negen jaar durende studie aan de Leidse Universiteit afstudeerde.

Vanwege de onzekere situatie in Europa en de verslechterende gezondheid van zijn vader werd Dorodjatun in 1939 naar Yogya teruggeroepen. Bij aankomst in Batavia deelde zijn vader hem mee dat hij tot troonopvolger zou worden benoemd. Op weg naar huis verslechterde de toestand van de sultan zienderogen. Volgens de overlevering sloeg de bliksem in Yogya in toen het gezelschap onder een wolkenloze hemel uit de trein stapte. Een duidelijker teken van naderend onheil was in de ogen van de Javanen nauwelijks denkbaar. De volgende dag stierf Hamengku Bowono VIII. De jonge sultan in spé, die vloeiend Nederlands sprak en goed was ingevoerd in de westerse politiek en economie, onderhandelde een half jaar lang omzichtig met het Indische gouvernement over de voorwaarden waaronder hij de troon zou aanvaarden. In zijn troonrede (in het Nederlands) verklaarde hij vol trots: 'Ofschoon ik westers ben opgevoed, blijf ik voor eens en altijd Javan'.

Praktisch en snel handelend nam hij onder buitengewoon moeilijke omstandigheden de verantwoordelijkheid voor het dagelijks bestuur van het rijk op zich. Gedurende de Japanse bezetting (1942-1945), weigerde hij pertinent om Yogyase dwangarbeiders naar

het buitenland te sturen onder het voorwendsel dat hij ze zelf nodig had voor de aanleg van een irrigatiekanaal tussen de rivieren Progo en Opak. Tegelijkertijd bracht hij incognito bezoeken aan de plattelandsbevolking, die in toenemende mate leed onder de snel verslechterende levensomstandigheden.

Zijn steun aan de jonge Indonesische republiek bleek van beslissende betekenis tijdens de vier jaar durende revolutie. Ook daarna, gedurende de tientallen jaren van sociale onrust en economische malaise, bleef hij met zijn kracht, onkreukbaarheid en kalmte de jonge natie steunen. Hij bekleedde verscheidene ministersposten en was zelfs gedurende één ambtsperiode vice-president onder Suharto, zonder overigens zijn actieve rol als sultan van Yogya geweld aan te doen. Tijdens zijn bewind bleef het hofceremonieel, zij het in vereenvoudigde vorm, voortbestaan.

Op 7 maart 1989, vijf maanden na zijn dood, werd zijn zoon met veel pracht en praal tot sultan Hamengku Buwono X gekroond. De jonge sultan heeft niet alleen zijn vaders troon geërfd, maar ook veel van diens overtuigingskracht en gezond verstand. Hij is voorzitter van de plaatselijke Kamer van Koophandel en lid van de nationale wetgevende macht. In zijn dubbelrol als wegbereider van Yogya's toekomst en hoeder van de traditionele cultuur van de stad, geniet de sultan een hoge mate van populariteit.

- Joan Suyenaga

KRATONCEREMONIES

Feesten voor Goden en Stervelingen

Na de onafhankelijkheid van Indonesië werd het ceremonieel vertoon aan het hof sterk beperkt. Niettemin is de kraton nog steeds het middelpunt van uitgebreide rituelen, die vastgesteld worden volgens de traditionele Javaanse kalender (zie ook blz. 70). Voor de Javanen gelden ze als tastbaar bewijs van de goddelijke macht van de sultan en van de invloed van zijn hof.

Machtssymbolen

De vorst ontleent zijn gezag aan de heilige erfstukken, de *pusaka*, die elk een ziel en specifieke kracht bezitten. Eens per jaar worden deze ritueel gereinigd met wijwater en bloemblaadjes (meestal van rozen). Op dinsdag of vrijdag Kliwon van de maand Suro, de eerste maand van de Javaanse kalender, worden tussen 10.00 en 12.00 uur drie ceremonies uitge-

voerd. De eerste vindt plaats in het paleis en is strikt privé. Hierbij reinigt de sultan de heilige krissen, lansen en vaandels. Vervolgens worden de kratonkoetsen in de Rotowijyanstallen met wijwater en bloemen gereinigd. Tenslotte worden op de koninklijke begraafplaats in Imogiri enorme wijwatervaten leeggegoten, schoongemaakt en opnieuw gevuld. De twee laatstgenoemde ceremonies worden druk bezocht. Het publiek verdringt zich om druppels en bloemblaadjes te bemachtigen, die een grote mystieke kracht zouden bezitten.

Het Sekaten-feest

De vorsten van het Indo-Javaanse rijk Majapahit hielden een jaarlijks oogstfeest, Asmawedha, dat zes dagen duurde. Op de eerstvolgende dag bezochten zij de staatstempels om er te mediteren en de goden te smeken om vruchtbaarheid van het land en welvaart van het rijk. Later werd deze ceremonie in het islamitische rijk Demak verweven met de feestelijkheden rond de geboortedag van de gezant Muhammad. De gamelanconcerten zouden zijn geïntroduceerd door sultan Agung, die ze als een goed middel ter popularisering van de islam beschouwde.

Het feest begint in feite al een maand voor de eigenlijke Sekaten-week met een pasar malam of jaarmarkt op de *alun-alun lor*, het noorderplein. Op de eerste dag van de Sekaten-week (de avond voor de zesde Mulud) worden de

twee heilige Sekaten-gamelans om 23.00 uur met veel vertoon van de kraton naar de Grote Moskee aan de westzijde van het plein gebracht. Opgesteld in de paviljoens aan weerszijden van de ingang worden zij om beurten bespeeld. De gamelan Kyai Gunturmadu, die uit het rijk Demak zou stammen en na de rijksdeling in 1755 uit de kraton van Solo werd overgebracht, wordt in het zuidelijke gebouw geplaatst. Kyai Nogowilogo, vervaardigd onder Hamengku Buwono I, staat in het noordelijke paviljoen.

Zes dagen lang is er van 's morgens tot 's avonds muziek te horen (met uitzondering van donderdagavond tot vrijdagmiddag). Slaghamers van buffelhoorn zetten met dreunende slagen op eeuwenoude bronzen toetsen een melodie in, die geleidelijk aanzwelt tot een razend hoogtepunt, vervolgens wegsterft en eindigt met een laatste slag op de grote gong. Van heinde en verre stroomt het publiek toe om naar de van geestelijke kracht vervulde muziek te luisteren. Op de vooravond van de twaalfde Mulud worden de instrumenten om middernacht teruggebracht naar de kraton. Ook deze gebeurtenis wordt massaal bezocht.

Grebeg Mulud

Het hoogtepunt van het Sekaten-feest is de Grebeg Mulud-optocht, waarbij grote spijsoffers in de vorm van mannelijke en vrouwelijke *gunungan* (bergen) van de kraton naar de Grote Moskee worden gedragen. De offers worden twee dagen eerder tijdens een kleine ceremonie op de zuidelijke binnenhof Kemagangan klaargemaakt. Dit Tumplak Wajik, dat om 16.00 uur begint, ontleent zijn naam aan de koekjes van kleefrijst (*wajik*), waaruit de spijsbergen worden opgebouwd. Ritmische klanken, voortgebracht door het stampen op rijstblokken (*lesung*), begeleiden de ceremonie. Op 12 Mulud komen de gelovigen tegen zonsopgang op de pleinen van de stad bijeen voor

het ochtendgebed. De Grebeg-optocht begint om 8.00 uur met de formatie van de paleiswacht. De corporsen, herkenbaar aan hun uniformen (zwart-wit gestreepte jasjes of rode tunieken, Napoleontische steken of kachelpijpen boven de Javaanse hoofdbedekking, verguld leren vleugelornamenten aan de oren), marcheren plechtig het paleis uit, gewapend met lansen, pijlen, bogen, zwaarden en geweren. Voorop lopen de vaandeldragers, pijpers en tamboers. Via de Siti Hinggil en Pagelaran bereiken ze de noordelijke *alun-alun*, om bij de twee heilige waringinbomen naar het westen af te slaan, richting Grote Moskee.

Na de paleiswacht volgen de mannelijke en vrouwelijke *gunungan* of spijsbergen, bouwwerken van rijstkoekjes, lange bonen, spaanse pepers, aardnoten en eieren. Bij de moskee worden de offeranden met een gebed gezegend, en direct daarna door omstanders geplunderd. Ieder stukje, hoe klein ook, geldt als heilig amulet tegen onheil en ziekten.

De beste plaats om de optocht te bekijken is de Pagelaran aan de noordzijde van de kraton (kaartjes bij het Pracimasono-kantoor). Een andere goede -en minder drukke- plek is het Kemandunganplein (Keben) binnen de kraton. Op 12 Mulud wordt een nachtelijke *wayang kulit*-voorstelling gegeven op het zuidelijke binnenplein Kemagangan of in de Pagelaran. Deze -voor iedereen toegankelijke- Bedol Songsong ('het terugzetten van de parasol') markeert de verwijdering van het symbool van vorstelijke aanwezigheid (de parasol) en geeft aan dat het feest ten einde is.

Links: De Gouden Koets Kyai Garudo-yekso werd in 1861 in Holland gemaakt voor de kroningsprocessie van Hamengku Buwono VI. In de kratonstallen Rotowijayan zijn nog meer oude hofkoetsen van Europese makelij te zien. **Linksboven:** De meegedragen rijkssieraden. **Rechtsboven:** Dwergen en albino's worden magische krachten toegeschreven. Ze maken daarom deel uit van het gevolg van de vorst.

Ramadan

Het einde van de vastenmaand Ramadan (*Poso*) wordt in Indonesië op veel grotere schaal gevierd dan in veel andere islamitische landen. Het is een uitbundige gebeurtenis waarbij families en burens elkaar bezoeken en men elkaar om vergeving vraagt voor nalatigheden, tekortkomingen of slecht gedrag in het afgelopen jaar.

De avond voor 1 Syawal lopen kinderen met fakkels en lampions in optocht van de buurtmoskeeën naar de pleinen van de stad. Bij zonsopgang vindt een massale gebedsdienst plaats, waarna de Grebeg Poso-optocht begint. Deze verloopt precies zoals de hierboven beschreven Grebeg Mulud-optocht. 's Avonds sluit een Bedol Songsong *wayang kulit*-voorstelling in de zuidelijke Kamaganganhof de feestelijkheden af.

Dag van het rituele offer

De heilige dag Idul Adha of Idul Korban op 10 Besar, herdenkt Abrahams gelofte en diens bereidheid om zijn zoon aan God te offeren. Geiten, schapen en runderen, geschonken door vrome moslims, worden in de buurtmoskeeën ceremonieel geslacht; het vlees wordt verdeeld onder de armen. Op de vooravond van 10 Besar is er een kinderfakkeloptocht en de volgende ochtend begeeft de Grebeg Besar-stoet zich van het paleis naar de moskee.

Eerbetoon aan beschermgeesten

De dag na de verjaardag van de sultan worden bloemblaadjes, wijdwater, voedsel en kleding, samen met geknipte nagels en haren van de sultan, geofferd aan de beschermgeesten van het rijk in hun respectievelijke verblijfplaatsen: Ratu Kidul in Parangkusumo aan de zuidkust en de geesten van Gunung Merapi en Gunung Lawu in hun kraters. Eens in de acht jaar worden bovendien offers gebracht op een plek bij de rivier in Dlepih, Wonogiri, waar Panembahan Senopati de goddelijke boodschap zou hebben ontvangen dat hij en zijn nazaten over Java zouden gaan heersen.

De offers verlaten de kraton om 8.00 uur. De makkelijkst te bezoeken ceremonie is die aan het strand van Parangkusumo (vlakbij Parangtritis), ten zuiden van Yogya (zie ook blz. 192: Tochten rond Yogya). Hier worden de nagels, het haar en de bloemblaadjes op een afgesloten deel van het strand begraven. Volgens de overlevering is dit de plaats waar Panembahan Senopati verrees uit het onderzeese paleis van de godin Kangjeng Ratu Kidul, waar hij drie dagen en nachten met haar had doorgebracht.

De andere offeranden worden op met stenen verzwaarde bamboevlotjes door hofdienaren te water gelaten. Toeschouwers proberen de vlotjes te pakken te krijgen, om de lading als amulet te gebruiken.

- Joan Suyenaga

RATU KIDUL

Mystieke Godin van de Zuidzee

De torenhoge rotswanden van Java's zuidkust lopen steil af in de Indische Oceaan, die met zijn woeste branding en sterke stromingen getuigt van een ontombare natuurkracht. Dit is het domein van Kangjeng Ratu Kidul, de machtige Koningin van de Zuidzee, die volgens de overlevering zowel de echtgenote als de beschermgeest is van de heersers van het Javaanse rijk Mataram.

Volgens de 19de-eeuwse kroniek *Babad Tanah Jawi* ontmoette prins Raden Joko Suruh van het koninkrijk Pajajaran een kluizenaar, die hem beval in Oost-Java het rijk Majapahit te stichten. Joko Suruh ontdekte dat de kluizenaar in feite een schone jonkvrouw was, en werd verliefd op haar. Zij wees hem af omdat zij in werkelijkheid zijn oudtante Ratna Suwida was, die zich als jong meisje in de heuvels had teruggetrokken om te mediteren. Ze vertelde de prins dat ze spoedig zou vertrekken naar Java's zuidkust, om er heerseres te worden over de geestenwereld. Wanneer zijn nakomelingen in de buurt van Gunung Merapi, niet ver van de zuidkust, een koninkrijk zouden hebben gevestigd, zou zij de openvolgende vorsten trouwen.

Generaties later trok Panembahan Senopati, stichter van het tweede Mataramse rijk, zich aan de zuidkust terug ter voorbereiding van een aanval op de vorstendommen aan de noordkust. Kangjeng Ratu Kidul, aangetrokken door zijn meditatie, beloofde hem te helpen. Gedurende drie dagen en nachten verdiepte hij zich in haar onderzeese paleis in de geheimen van de bestuurs- en krijgskunde en in het ingewikkelde spel der liefde. Bij Parangkusumo, ten zuiden van Yogya, kwam hij weer boven. Naar verluidt heeft Ratu Kidul sindsdien gemeenschap gehad met alle opvolgers van Senopati. Ieder jaar betonen afgezanten van de paleizen van Solo en Yogya haar op deze plek eer. (Zie 'Kratonceremonies').

De eerste Yogyakarta sultan, Hamengku Buwono I, liet de ingewikkelde vesting annex lusthof Taman Sari aanleggen, met verzonken vij-

vers en onderaardse gangen en omsloten door een uitgestrekt kunstmatig meer. Het kan worden beschouwd als een replica van Ratu Kidul's onderzeese rijk. In de onderaardse ruimte, bekend als de *sumur gumuling* ('gewelfde put'), zou de sultan jaarlijks contact hebben met de godin.

Verschijningsvormen

De heiligste dans van de kraton van Solo, de Bedoyo Ketawang, wordt éénmaal per jaar opgevoerd ter viering van de troonsbestijging van de vorst. Negen danseressen in klassiek Javaans bruidsgewaad nodigen Ratu Kidul uit te verschijnen en de *susuhunan* te trouwen. Naar verluidt vertoont de godin zich als een schimmige tiende figuur op de dansvloer. De Yogyakarta tegenhanger van deze dans, de Bedoyo Semang, wordt niet meer opgevoerd. Toen onlangs in Cilacap, aan de zuidkust, een populaire film over Ratu Kidul draaide, stak er plotseling een storm op, die gepaard ging met hevige regens. De vertoning werd acuut gestaakt. De Javanen die aan de steile kust vogelnestjes verzamelen, werken alleen gedurende bepaalde maanden, en niet zonder aan het begin van het seizoen een buffelkop aan de godin te offeren. Het luxueuze Samudra Beach Hotel aan Pelabuhan Ratu ('Koninginnebaai') in West-Java heeft permanent een kamer op de bovenste verdieping voor de godin gereserveerd. Wie wil, kan haar daar ontmoeten via een tussenpersoon, die voor de vereiste offeranden zorgt.

Hoewel de godin volgens het volksgeloof de eeuwige jeugd bezit, verklaarde wijlen Sultan Hamengku Buwono IX plechtig, dat ze met het wassen van de maan ouder wordt en alleen aan het begin van elke maan-maand jong is. Haar lievelingskleur is groen, met name licht geel-groen of *gadung melati*.

Haar aanwezigheid, kenbaar gemaakt door een plotselinge windstoot die overgaat in een zacht briesje, waarna de lucht is vervuld van een doordringende bloemengeur, werd duidelijk ervaren toen Hamengku Buwono X in 1989 tot sultan werd gekroond. Niet alleen door leden van de vorstelijke familie, maar ook door vele andere aanwezigen. Kennelijk heeft Kangjeng Ratu Kidul het Yogyakarta vorstenhuis de rug nog niet toegekeerd.

-Joan Suyenaga

Links: Panembahan Senopati, stichter van de islamitische Mataramdynastie, vergezelt Ratu Kidul naar haar onderzeese paleis. Zij zal al zijn opvolgers trouwen en beschermen.

DE KRATON

Miniatuur Model van de Kosmos

De kraton van Yogya werd tussen 1756 en 1790 gebouwd door de stichter van de stad, sultan Hamengku Buwono I. Het is een schitterend voorbeeld van traditionele Javaanse hofarchitectuur. Als vorstelijke residentie, maar vooral als spil van het rijk, moest de kraton een miniatuurmodel van de Javaanse kosmos worden. Alle elementen -paviljoens, binnenplaatsen, poorten en bomen- hebben een symbolische betekenis. De gedachte achter deze constructie was het hof en het rijk in harmonie te brengen met de goddelijke krachten van het heelal. Daarmee zou de heerser van voortdurende successen zijn verzekerd. De Indo-Javaanse voorstelling van de kosmos was voornamelijk gebaseerd op de Indiase kosmologie, en bleef tot ver in de islamitische tijd gangbaar. In dit wereldbeeld vormde de heilige berg Mahameru het centrum van het heelal en tevens de woonplaats der goden,

vergelijkbaar met de Griekse Olympus. De berg werd omringd door een stelsel van concentrische zeeën en werelddelen.

In de traditionele Javaanse paleizen wordt de heilige berg voorgesteld door een groot erf, de Pelataran Kedaton, met daarop een indrukwekkend paviljoen, de pendopo, dat aan alle kanten open is. Het heeft een geknikt, hoog oplopend dak van het *joglo*-type en aan de achterzijde een vertrek, waar de rijksieraden worden bewaard. Ten noorden en zuiden van dit centrale erf bevinden zich volgens strakke symmetrie een aantal massieve muren met hoge poorten, kleinere binnenhoven, een gebouwtje met verhoogde vloer, een groot paviljoen, en de grote buitenpleinen of *alun-alun*, ieder met twee waringinbomen. Poorten en gebouwen met verhoogde vloer stellen de landmassa's voor; erven en pleinen symboliseren oceanen.

De noord-zuid as speelt een hoofdrol bij alle hofceremonies. Optochten bij troonsbestijging, huwelijk en andere belangrijke gebeurtenissen volgen de as in noordelijke richting naar de bergen toe. Begrafenisstoeten passeren de zuidelijke poorten in de richting van de zee, de plaats waar de voorouders verblijven.

De noordelijke paviljoens

Komend vanuit de stad is het eerste gebouw dat de bezoeker ziet een prachtige audiëntiehal, die uitkijkt op de grasvlakte van het noor-

derplein (*alun-alun lor*). Dit is de Pagelaran, waar ministers en kratontroepen zich plachten te verzamelen. De 64 pilaren die het dak dragen, stellen volmaaktheid voor (acht maal acht, de leeftijd waarop de gezant Muhammad stierf). Nu dient de hal voor gamelanconcerten en dansopvoeringen tijdens het Sekaten-feest en de verjaardag van de sultan. Links en rechts van de Pagelaran liggen kleinere paviljoens, waar tijdens audiënties hofambten zaten. Nu zijn er ceremoniële hofkostuums tentoongesteld.

Achter deze paviljoens leiden enkele treden naar een verhoogde vloer, de Siti Hinggil of 'Hoge Grond'. Hier vinden nog altijd troonsbestijgingen en audiënties plaats. Op een verhoging in het midden staat de sultanstroon of Bangsal Manguntur Tangkul, versierd met houtsnijwerk en bladgoud. In het gebouwtje erachter staan bij aanwezigheid van de sultan de rijkssieraden opgesteld.

Al deze gebouwen zijn te bezichtigen. Toegangskaarten zijn verkrijgbaar bij de Pracimasono, even ten westen van de Pagelaran. Op de binnenhof, die ooit als slaapplek voor Hollandse troepen diende, bevindt zich nu het kantoor van de paleiswacht en de Habiranda, de school voor wayangspelers. Openingstijden: dagelijks van 8.00-13.00 uur, vrijdag tot 11.00 uur. Bij de -lage- toegangsprijs is een rondleiding inbegrepen.

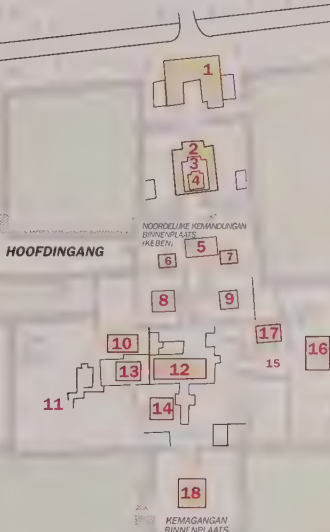
Het paleis

De eigenlijke kraton is toegankelijk via de westzijde. Bij de grote, zelden gelijklopende klok betreedt men via een poort de schaduwrijke binnenplaats, de noorderlijke Kemandungan of Keben (vanwege de *keben*-bomen die er staan). Eenmaal binnen maken de hitte en het lawaai van de stad plaats voor een koelte en weldadige rust. Het brede erf bestaat uit van de zuidkust afkomstig zwart zand, en wordt overschaduwd door een bladerdak. Het tastbare gevoel van sereniteit wordt versterkt door het elegante lijnenspel van de gebouwen, beschilderd in zacht groen en geel, en door de beheerste manieren van de dienaren. Midden op het erf staat in een kleine pendopo een stenen troon, waarop de sultan ooit wetsovertreders berechtte. Voor de hoofdpoot staat links een wachtpost, die elk half uur wordt afgelost. Rechts is de kaartverkoop; gidsen verzorgen een rondleiding.

Vorige bladzijde: Een fraai bewerkt chronogram siert dit paviljoen in de centrale binnenhof. **Links:** Hoofdingang naar de Pelataran Kedaton.

Keraton Yogyakarta

NOORDERLIJKE ALUN-ALUN

0 30 60 90m

ZUIDELIJKE KEMANDUNGAN

ZUIDELIJKE ALUN-ALUN

1. Pagelaran
2. Tratat Siti Inggil
3. Bangsal Manguntur Tangkul
4. Bangsal Witono
5. Bangsal Pononiti
6. Kaartverkoop
7. Wachtpost
8. Bangsal Srimanganti
9. Bangsal Trajumas
10. Gedung Kuning
11. Privévertrekken Sultan's familie
12. Bangsal Kencono
13. Bangsal Probayekso
14. Bangsal Manis
15. Stallen
16. Bangsal Kesatriyan
17. Gedung Kapa
18. Bangsal Kemagangan
19. Zuidelijke Siti Inggil (Sasono Inggil)

Direct achter de hoofdpoot staat een enorme stenen muur, de *baturana*. Zoals ook op Bali gebruikelijk, heeft deze barrière tot doel kwade geesten te weren. Deze wezens bewegen zich namelijk uitsluitend in rechte lijnen voort en kunnen geen bochten maken. Achter de muur ligt een kleiner erf met fruitbomen en twee kleine paviljoens. De westelijke Bangsal Sri Manganti, waar de sultan zijn gasten ontvangt, is leeg. In de oostelijke Bangsal Trajumas staan draagstoelen, gebruikt bij bruiloften, toilettafels en een plateau -in de vorm van een miniatuurhuisje- voor het aanbieden van geschenken.

Ha en ba

Grijnzende, zilverkleurige reuzen bewaken de poort naar de Pelataran Kedaton, de centrale 'koninklijke binnenhof'. Voor deze mythologische wachters hebben de grote *dwarapala*-figuren model gestaan, die de toegang bewaakten tot het oude tempelcomplex van Candi Sewu, ten noorden van Yogya.

Op de *baturana* van deze poort is het Yogyakarta sultanswapen aangebracht. In het midden prijken in Javaanse karakters de initialen van de sultan: *ha en ba*. Daarboven verrijst een kroon met vleugels, die onder Hamengku Buwono IX ieder negen veren telden. De nieuwe sultan, Hamengku Buwono X, heeft aan elke vleugel een veer toegevoegd en in Javaans schrift het cijfer tien aangebracht.

Rechts om de hoek, op het centrale binnenplein Gedung Purworetno, bevindt zich het privékantoor van de sultan. Hierachter ligt de Gedung Kuning met de privévertrekken van de vorst. De open galerij bevat 19de-eeuws Europees meubilair: barokke spiegels, marmeren wandtafels en kristallen luchters. De *kantil*-boom in de hoek van het plein is heilig. Links van de poort staat een in Europese stijl gebouwde muziekkapel met gebrandschilderde afbeeldingen van violen, trompetten en trommels. Ooit speelden paleismuzikanten hier Europese muziek, bijvoorbeeld volksliederen bij belangrijk buitenlands bezoek.

De 'Gouden Troonzaal'

De binnenhof wordt gedomineerd door de schitterende Bangsal Kencono of 'Gouden Troonzaal', waarvan het hoogoplopende *joglodak* de heilige berg Meru als centrum van het geheel symboliseert. Vier massieve pilaren van djatihout steunen het dak. Van beneden naar boven vormt hun versiering een duidelijk voorbeeld van Javaans absorptievermogen: vergulde lotusbloembladeren uit het boeddhisme; een rood met goud hindoeïstisch motief en de in Arabische kalligrafie weergegeven openingszin uit de koran: 'Er is geen god dan Allah'.

Achter de troonzaal ligt achter een glazen wand de Bangsal Proboyekso, waar de heilige *pusaka* (rijkssieraden) worden bewaard. De

Bangsas Kencono en Bangsal Probayekso vormen samen het hart van de kraton. Het zijn de enige gebouwen die naar het oosten zijn gekeerd - de richting van de opkomende zon, bron van alle kracht.

Twee kleine paviljoens naast de Bangsal Kencono bevatten Sekaten-gamelans, die uit de 14de eeuw zouden stammen en eenmaal per jaar worden bespeeld. Zuidwaarts strekt zich een grote, langwerpige eetzaal uit met glazen bovenramen en marmeren vloer. Een monstertop, geflankeerd door twee vergulde kronkelende slangen, geeft het jaartal van de laatste restauratie weer: 1853 (A.D. 1925).

De vertrekken langs de zuid- en oostzijde van dit plein worden voor diverse doeleinden gebruikt. In één ervan zet men dagelijks, om 7.00, 11.00 en 16.00 uur, thee voor de sultan. Halverwege de ochtend wordt de thee -onder gouden parasols- door oudere dienaressen uitgeserveerd. In een andere ruimte, met de toepasselijke naam Sarangboyo of 'nest vol gevaren', worden alcoholhoudende dranken bereid. Verdere vertrekken huisvesten gamelaninstrumenten en de schatkamer.

Een gewelfde doorgang leidt oostwaarts naar een klein binnenplein, waar vroeger de koninklijke stallen lagen. Hierachter ligt een ruimer erf, de Kasatrian, het in vroegere verblijf van de kroonprins, maar nu in gebruik voor dansrepetities en gamelanconcerten. Portretten van negen generaties sultans en hun familie hangen in de galerijen langs de oost- en zuidzijde van dit erf. In de noordhoek, in de Gedung Kopo, zijn een klein museum en een souvenirwinkel gevestigd. Vroeger was hier de stoeterij. Het museum toont replica's van de rijkssieraden en een verzameling bizarre geschenken, die de sultans overhiielden aan staatsieontvangsten: kristallen lampen, medaillons en porseleinen vazen.

Overal op het kratonterrein zitten of staan hofbeambten. De mannen, die de poorten en andere toegangen bewaken, dragen donkerblauw gestreepte jasjes en batik kaïns. De

vrouwen hebben blote schouders en dragen hun kaïns met sobere, donkere batikpatronen strak om het lichaam. In totaal zijn er zo'n 800 dienaren, die gestalte geven aan het prestige, de gemoedsrust en geestelijke bescherming die de aanwezigheid van de sultan uitstraalt. Het opklimmen in rang is een zaak van lange adem (bevordering is gebaseerd op leeftijd en dienstjaren), maar is niettemin de voornaamste verdienste; het loon is bijzaak.

Veel Javanen geloven heilig in de mystieke krachten van de kraton en de sultan. Sinds de kraton in 1968 voor toeristen werd opgesteld, arriveren dagelijks honderden bezoekers, waaronder op zondagen busladingen Javanen. Binnen de kraton hoort men zich fatsoenlijk te kleden: hoeden zijn verboden.

Openingstijden: dagelijks van 8.00-13.00 uur, vrijdag tot 11.00 uur. Gamelanrepetities op maandag en woensdag van 10.00-12.00 uur; dansvoorstellingen elke zondag van 11.00-12.00 uur, met uitzondering van de laatste zondag van de maand; dan is er een *wayang kulit*-voorstelling.

De koninklijke stallen

Verlaat het complex niet zonder een bezoek te brengen aan de koninklijke rijtuigen in de Rotowijayan-stallen in de zuidwesthoek van het centrale binnenplein (zelfde openingstijden als de kraton). Vele werden in Europa (onder meer in Nederland) gemaakt. Daaronder de Kangjeng Nyai Jimat, een elegante rococo koets die volgens de laatste gegevens in 1756 door gouverneur-generaal Jacob Mossel aan Hamengku Buwono I werd geschonken. De Kyai Garudoyekso, een rijkversierde gouden koets, werd in 1861 gebouwd in Nederland. Hamengku Buwono VI en zijn opvolgers gebruikten hem voor een rijtoer rond de kraton, aansluitend op hun kroning. De Kyai Rotopraloyo is een witte likkoets, die dient om het stoffelijk overschot van de sultan naar de koninklijke begraafplaats Imogiri te vervoeren. Kangjeng Kyai Cekatak is een oud zadel met tuig, bezet met diamanten en geborduurd met goud- en zilverdraad, dat aan Hamengku Buwono I heeft toebehoord.

-Joan Suyenaga

Links: Driemaal per dag wordt de sultan thee gebracht, gezet in een speciale kamer aan de centrale binnenhof. **Boven:** Detail van Europees getijzer op een kratonpilaar. Vooral in de 19de en 20ste eeuw stond het hof open voor buitenlandse invloeden, getuige de vele Europese en Chinese ornamenten en meubels.

DE OUDE STAD

Fascinerende Wijk rond het Waterkasteel

De kroonprins van Yogya, de latere Hamengkubuwono II, liet in 1785 een massieve vestingmuur rond het paleiscomplex aanleggen, omgeven door een slotgracht. De uit zand en kalksteen opgetrokken muur was vijf meter hoog en vier meter in doorsnee. Volgens de overlevering kon de sultan er tijdens inspectietochten met zijn rijtuig overheen rijden.

De restanten van de vestingmuur omgeven ook nu nog het oudste deel van de stad, dat de *beteng* (het fort) wordt genoemd. Het is een fascinerende wijk met een oppervlakte van ongeveer één vierkante kilometer, die gemakkelijk te voet bekeken kan worden. De smalle straatjes worden geflankeerd door witgekalkte muren met poorten, die toegang geven tot ruime woningen van aristocratische families. Deze huizen zijn op dezelfde wijze gebouwd als het paleis. Het hoogtepunt van een tocht door de ommuurde stad is een

bezoek aan de overblijfselen van de koninklijke lusthof Taman Sari.

Op de vier hoeken van de oorspronkelijke muur stonden solide bastions met kanonnen; slechts één van de bastions heeft de tand des tijds weerstaan. Vijf poortgewelven of *plengkung* gaven -via bruggen over de slotgracht- toegang tot de stad. De dikke houten deuren van de poorten stonden overdag open en werden 's avonds om 20.00 uur op een signaal van de kraton gesloten.

Het best bewaard gebleven is de zuidelijke toegangspoort Nirbaya of Gading. Aan weerszijden ervan leiden trappen naar een houten toren, vanwaar tijdens de Ramadan sirenes het dagelijkse begin en einde van de vasten aangeven. De sultan mag de stad niet door deze Zuiderpoort verlaten, behalve wanneer zijn lichaam na zijn overlijden naar de koninklijke begraafplaats Imogiri wordt overgebracht.

Het Noorderplein

De grote noordelijke grasvlakte, *alun-alun lor*, bestond tot 1928 uitsluitend uit zwart zand. Er mocht niet op gelopen worden en voorbijgangers moesten het doen zonder schoenen of zonnesherm; die voorrechten waren voorbehouden aan de sultan.

Het plein wordt omzoomd door 62 waringinbomen. De zes op het plein hebben allen een naam; de middelste twee zijn heilig. In de zuidoosthoek staat een kooi, waarin vroeger

tijgers werden gehouden, die het bij wijze van koninklijk vermaak moesten opnemen tegen karbouwen. Meestal won de karbouw.

Tegenwoordig dient de *alun-alun* als voetbalveld; scholen houden er hun gymnastieklessen en er wordt gevliegderd. 's Avonds verkopen eetstalletjes aan de noordoostkant *martabak*, een opgevouwen pannekoek met een vulling van ei en gekruid geitegehakt, gefrituurd in olie. Aan de oostkant zijn geroosterde maïskolven te koop.

Aan de westkant van de *alun-alun* staat de Grote Moskee (Mesjid Ageng of Mesjid Besar), die in 1773 in opdracht van Hamengku Buwono I werd gebouwd. Op het gelede, piramidevormige dak staat een spits in de vorm van een Indo-Javaanse linga. De grote, open gebedshal is uiterst sober. In de kleine gebouwtjes aan weerskanten van het plein voor de moskee worden tijdens de Sekatenweek de heilige gamelans bespeeld.

Museum Sono Budoyo

Aan de noordwestzijde van het plein ligt het Museum Sono Budoyo. Het werd gesticht door het Java Instituut, waaraan hoofdzakelijk Nederlanders waren verbonden. Het hoofdgebouw is in traditionele Javaanse stijl opgetrokken. In het voorgebouw staan twee gamelans; een bewerkt exemplaar uit Cirebon, de ander uit de kraton van Yogya. Een overdekte passage geeft toegang tot het museum.

De eerste ruimte is de *pasareyan* (bruidsvertrek), het traditionele middelpunt van het Javaanse huis, gewijd aan Dewi Sri, godin van de rijst en vruchtbaarheid. Voor het bruidsbed zitten twee *loro blonyo*, beschilderde poppen van bruid en bruidegom. Het museum bevat verder wayangpoppen en maskers uit Java, Pasundan, Bali en Madura, een fraaie collectie Indo-Javaanse bronzen tempelbeelden, een fijn uitgesneden wandpaneel van djatihout uit Japara, en topstukken van Balische houtsnij- en schilderkunst. Recente uitbreidingen zijn de achterzaal voor speciale tentoonstellingen, en de bibliotheek.

Het Waterkasteel

Ten zuidwesten van de kraton ligt het merkwaardige Taman Sari-complex. In de Nederlandse tijd stond het bekend als het 'Waterkasteel', zo genoemd vanwege het inmiddels vervallen- bouwwerk dat eens in het midden van een reusachtig, kunstmatig meer stond. Loop van de kratonuitgang pal naar het westen, en sla linksaf naar de kruising met Jl.

Ngasem. Sla hier weer linksaf, passeer de Ngasem-markt en volg de naar rechts afbuigende weg. De ingang wordt bereikt via de derde opening in de muur ter rechterzijde.

In 1758 begon Hamengku Buwono I met de bouw van dit complexe lustoord. Het bakstenen, uit twee verdiepingen bestaande hoofdgebouw lag op een verhoging, omgeven door een kunstmatig meer. Verzonken waterbassins waren via een onderaards gangenstelsel met elkaar verbonden. Er waren ondergrondse cellen voor meditatie en 18 tuinen vol bloemen, groenten en fruitbomen (Taman Sari betekent 'geurende tuin'). De bron die de waterwerken voedde was de Umbul Pacetokan, die in 1589 als badplaats zou zijn gebruikt door Panembahan Senopati, stichter van de nieuwe Mataram-dynastie. Bouwmeester van het Waterkasteel was een zekere R.T. Mangundipuro, heer van Madiun; hoofdopzichter was K.P.H. Notokusumo, de latere Paku Alam I.

De huidige ingang bevindt zich aan het eind van een brede weg, die vroeger was beplant met fruitbomen. Aan de linkerkant staat een 'éénzuilige' moskee. Hoewel zij in de traditionele Javaanse pendopo-stijl is gebouwd, bevat de moskee slechts één pilaar in plaats van de gebruikelijke vier. Het stenen blok waarop de pilaar rust, is afkomstig uit de ruïnes van de vroegere ontvangsthal van Kerta, het 17de-eeuwse paleis van sultan Agung.

Toegangskaarten zijn te koop in één van de twee stenen wachthuisjes bij de ingang; de entreprijs is gering. Twee stenen *naga*-slangen markeren de gewelfde toegang. Gidsen komen in deze doolhof goed van pas, maar de historische kennis van de meesten is beperkt. Eenmaal binnen komt men in een achthoekige binnentuin met vier gebouwen, waarin de sultan en zijn gemalinnen hun tijd plachten door te brengen, genietend van de bloeiende heesters in de tuin. Een poort en een trap geven toegang tot een ommuurde binnenplaats met drie waterbassins, de Umbul Binangun, waar het koninklijk gezelschap zich voor een bad placht af te zonderen. De twee grootste bassins, bestemd voor de hoofd- en bijvrouwen van de sultan, waren van het kleinere bassin gescheiden door een toren met drie verdiepingen. Vanuit zijn slaapkamer kon de sultan de badende vrouwen gadeslaan. Het

Links: Het waterkasteel Taman Sari aan het eind van de 18de eeuw. Het stond in een kunstmatig meer en was bereikbaar via een ingenieus ondergronds gangenstelsel, op regelmatige afstand voorzien van kleine torentjes, die voor licht en ventilatie zorgden.

derde bad, aan de andere kant van de toren, was uitsluitend bestemd voor de sultan en zijn favoriete vrouw. Het wordt gevoed door de Umbul Pacetokan-bron. Ten noorden van de vrouwenbadplaats is het 'theevertrek', waar waarschijnlijk drankjes werden bereid. Aan de westkant leidt een trap naar een tweede achthoekige binnentuin, die wordt begrensd door de Gapura Agung, de indrukwekkende Grote Poort. Deze is versierd met een voorstelling in reliëf van plantenranken en een vogel die stuifmeel uit een bloem pikt. Dit is een chronogram dat het Javaanse jaar 1691 (A.D. 1765) weergeeft, het jaar waarin Taman Sari werd voltooid.

Grote aardewerken potten, ooit voorzien van bloemen en fruitboompjes, omgeven de binnenhof. Een breed terras op de tweede verdieping van de poort kijkt uit over een dichtbevolkte wijk. Het is moeilijk voor te stellen, maar eens was dit de westelijke hoofdingang van het complex.

Koninklijke slaapvertrekken

Een smal pad leidt van de westelijke binnenhof door een rustige woonwijk naar een donker, U-vormig complex, de Pasarean Dalem Ledoksari. Dit zijn de slaapvertrekken van de sultan. Ze doen sterk denken aan een traditioneel Chinees landhuis. Onder de slaapplekken in de centrale ruimte stroomde vroeger water. Deze plaats wordt als heilig beschouwd

en dient tegenwoordig als meditatiekamer; regelmatig worden er nog bloemen uitgestrooid. De bevolking gelooft dat de ruimte via een geheime gang in verbinding staat met het paleis, of zelfs met het strand aan de zuidkust. Ooit omvatte het terrein een keuken, een kleermakersatelier, een opslagruimte en twee bassins voor bedienden, alsmede een boomgaard met specerijbomen en een moestuin. Dit alles heeft inmiddels plaats gemaakt voor kamponghuizen.

De 'gewelfde put'

Het centrum van Taman Sari, de plaats waar zich ooit een groot, kunstmatig meer (*segaran*) uitstreckte, wordt bereikt door terug te lopen naar de binnenhof, die over te steken, en in noordelijke richting verder te gaan. Het meer betrok zijn water via een kanaal uit de rivier Winongo. In het midden staat de ruïne van een groot huis. Een donkere trap, verborgen onder de brokstukken, voert naar een onderaardse (vroeger onder water gelegen) gang, die uitkomt op de wonderlijkste van alle fantastische bedenksels van Taman Sari: de Sumur Gumuling of 'gewelfde put'.

De gang komt uit op een cirkelvormig, niet overdekt atrium, omgeven door twee verdiepingen met galerijen. (Vroeger liep de gang door tot de westpunt van het meer, maar dat deel is ingestort.) De bodem wordt gevormd door een vijvertje, vermoedelijk een oude

bron. Vier boogtrappen leiden van de zijkanalen naar een klein plateau, dat als het ware midden boven de bron zweeft. Van hieruit leidt een trap naar de bovenste galerij, die via een serie booggewelven uitkijkt op het atrium; de ramen van de galerij bevonden zich vroeger juist boven de waterspiegel en boden een fraai uitzicht op het meer.

Kleine alkoven aan de westkant van beide galerijen lijken er op te wijzen dat het gebouw als moskee in gebruik is geweest. Volgens het volksgeloof werd op de lage galerij gamelan gespeeld, ter begeleiding van dansen die op de bovenste galerij plaatsvonden. Er zijn ook tekenen die wijzen op hindoeïstische invloeden. Hamengku Buwono I vereenzelvde zich met de god Wisnu, wiens beeld meestal boven een bron werd geplaatst. Ook schijnen er krislemmeten te zijn gevonden onder het centrale plateau boven de bron.

De meest voor de hand liggende interpretatie is, dat het merkwaardige bouwwerk werd ontworpen als meditatiekamer. Het zou een afspiegeling zijn geweest van het onderzeese paleis van Kangjeng Ratu Kidul, de godin van de Zuidzee, aan wie de Mataramse heersers bijzondere krachten te danken zouden hebben en die dienovereenkomstig werd vereerd. Wellicht was dit zelfs het vertrek waar de sultan zijn huwelijksbanden met de godin jaarlijks vernieuwde.

Het 'Portugese' fort

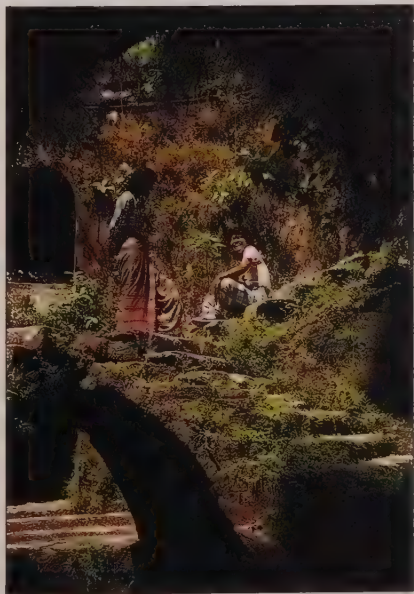
Het eilandje in het midden van het meer, met het imposante woonhuis Gedung Kenongo, was ooit via twee onderaardse gangen te bereiken. Verondersteld wordt dat het huis is ontworpen door een Portugese bouwmeester uit Batavia. Het gebouw vertoont inderdaad overduidelijk Europese invloeden. Mogelijk is het ontwerp ontleend aan afbeeldingen van Hollandse landhuizen. De trappen zijn ingestort, maar het is nog wel mogelijk naar boven te klauteren om een indruk op te doen van de kamers en de eetzaal op de tweede verdieping, en te genieten van het uitzicht over het gehele terrein.

De tunnels die het huis met de waterbassins en de tuinen verbonden, werden geventileerd en verlicht door een aantal kleine torens, die boven het meer uitstaken. Eén van de tunnels is deels gerestaureerd; ten oosten hiervan ligt

één van de drie aanlegplaatsen voor de koninklijke sloep. Wie aan het eind van de gerestaureerde gang zuidwaarts loopt, komt uit bij het beginpunt van de tocht, de oostelijke ingang. Hoewel Taman Sari werd opgezet als lustoord, vertoont het ook elementen van een verdedigingswerk. De bouw nam elf jaar in beslag. Kort na de dood van Hamengku Buwono I werd het verlaten, vooral omdat de uitgebreide waterwerken te veel onderhoud vergden. De tuinen werden verwaarloosd en de gebouwen liepen schade op tijdens de Java-oorlog (1825-1830) en de aardbeving van 1867. Tijdens de in 1970 gestarte restauratie zijn alleen de centrale bassins volledig hersteld. Er is veel voor te zeggen om de Pasarean en Sumur Gumuling in hun huidige staat van schemerige, met mos bedekte mysteries te laten. Ondanks de kortstondige glorie en de huidige toestand van het complex, blijft Taman Sari een eerbewijs aan het vernuft en de beeldingskracht van zijn schepper, Hamengku Buwono I.

Batikschilders

Tegenwoordig bevolken honderden gezinnen de ruïnes van het Waterkasteel. De grote stroom toeristen bracht velen van hen op het idee een graantje mee te pikken door middel van het maken en verkopen van batikschilderingen. Onderwerp en stijl van de produkten is sterk aan mode onderhevig. Waar vroeger

Links: In de Umbul Binangun-bassins konden de sultan en zijn vrouwen zich in afzondering ontspannen. De sultan sloiep bovenin de toren; daarachter lag zijn privé-bassin. **Rechts:** De 'gewelfde put'.

taferelen uit de Ramayana en vage landschappen overheersten, liggen tegenwoordig vooral mooie dierfiguren, 'primitieve' portretten en wilde abstracties goed in de markt. De meest creatieve en succesvolle artiesten verlaten de wijk om elders een studio op te zetten. Toch blijven velen deel uitmaken van de 'coöperatie', die inmiddels een serie geslaagde collectieve tentoonstellingen in Yogya, Jakarta en Malang op haar naam heeft. Het werk is niet bijster origineel, maar er zitten altijd mooie doeken tussen. Goed zoeken en keihard afdingen is de boodschap.

Aan de noordkant van het Waterkasteel en de schilderskolonie ligt de grote Ngasem-markt. Behalve een gewone dagmarkt heeft Ngasem ook een dierenmarkt, waar kampioenstortelduiven soms meer dan 100.000 gulden opbrengen. Verder zijn er postduiven, parkieten, groene en Amazone-papegaaien, kakatoes, maar ook honden, katten, konijnen en vechthanen. Aan de rand van de markt worden uiterst bewerkelijke bamboe vogelkooien verkocht.

Het Zuiderplein

De zuidelijke *alun-alun* van de kraton, even ten oosten van Taman Sari, vormt een afspiegeling van het Noorderplein, met dien verstande dat het wat kleiner is en omzoomd wordt door fruitbomen. Op het plein staan vier waringinbomen; twee in het midden en twee bij de Zuiderpoort. Het huidige grasveld was vroeger een zandvlakte, waar militaire exercities en tijgergevechten werden gehouden, maar deze gebeurtenissen leven alleen in de herinnering voort. Op het grasveld vinden nu sport- en zangvogelwedstrijden plaats. De hof-olifanten hebben hun stal aan de westzijde van het plein verruild voor de dierentuin. De gedempte gracht doet dienst als privétuin. Aan de noordkant van het plein staat het paviljoen Sasono Hinggil Dwi Abad. Het werd in 1955 gebouwd op de plek van de vervallen Siti Hinggil, ter ere van het 200-jarig bestaan van de kraton. Hier vinden activiteiten plaats als de maandelijks *wayang kulit*-nachtvoorstelling en de mis op kerstavond, waarbij de gamelan de plaats van het orgel inneemt.

Wie is geïnteresseerd in onverklaarbare verschijnselen, zou moeten proberen het plein van noord naar zuid -tussen de middelste waringins door- over te steken; geblinddoekt én in het donker, wel te verstaan. Volgens mensen die het weten kunnen, worden potentiële indringers onweerstaanbaar naar rechts of links getrokken als zij de bomen naderen. De waringins hebben als verdedigers van het

terrein een flinke reputatie te verliezen.

In het deel van de oude stad ten oosten van de kraton lagen vroeger de woningen, tuinen en moskee (de Mesjid Solo) van de kroonprins, de latere Hamengku Buwono II, en diens zoon prins Mangkurat. Het enige bouwwerk dat aan deze periode herinnert is de kleine, nog in gebruik zijnde moskee uit 1784.

Verspreid over het westelijke deel van de oude stad liggen kleinere erven, die vroeger ook aan prinszen toebehoorden. Het recht van vestiging was indertijd voorbehouden aan leden van de koninklijke familie en hun dienaars. Sinds de regels zijn versoepeld wordt de wijk bevolkt door afstammelingen van de hofhouding, studenten en andere nieuwkomers. Buitenlanders mogen zich formeel nog altijd niet in de oude stad vestigen.

Behalve de alom verkrijgbare batik is de wijk rond Taman Sari bekend om zijn grote winkels, gespecialiseerd in traditionele kleding en danskostuums (Tjokrosuharto, Sawojajar, Toko Jawa en DSO), en om de twee dansverenigingen die nu en dan een voorstelling geven (Siswo Among Bekso in de Dalem Purwodiningratan en Surya Kencana in de Dalem Joyokusuman). Zie de 'Gegevens Yogya' voor nadere informatie.

- Joan Suyenaga

Boven: Dierenliefhebbers doen er goed aan de vogelmarkt Pasar Burung achter het Waterkasteel te mijden. **Rechts:** Levendige zijstraat van Malioboro

JALAN MALIOBORO

Ritueel Pad, Racebaan en Winkelstraat

De ruim twee kilometer lange hoofdweg die van de kraton naar het noorden loopt, maakte deel uit van het oorspronkelijke ontwerp van het paleis en was de levensader waaromheen de stad Yogya ontstond.

Helaas heeft de huidige Jalan Malioboro weinig meer van doen met de statige en mystieke laan die Hamengku Buwono I voor zijn hofstoet in gedachten had. Zijn 'rituele pad' is verworpen tot een dichtbebouwde racebaan, en de geestzuiverende symboliek heeft plaatsgemaakt voor uitlaatgassen.

De speciale betekenis die de weg van oudsher voor de meeste inwoners van Yogya heeft, bracht opeenvolgende stadsbesturen ertoe hem een facelift te geven. Tekenend voor alle veranderingen is dat het eenrichtingsverkeer zich tegenwoordig van noord naar zuid voortbeweegt, tegengesteld aan de richting van vroegere kratonoptochten.

Marlborough of Mergelburg

Omtrent de herkomst van de naam 'Malioboro' doen uiteenlopende verklaringen de ronde. Zeker is dat de naam, die pas na 1945 in zwang raakte, van 'vreemde' herkomst is, want Javanen benoemen per traditie alleen wijken. Het toekennen van namen aan straten is in Indonesië een recent verschijnsel.

De lange tijd populaire verklaring dat de straat zou zijn genoemd naar de hertog van Marlborough (naar aanleiding van de Engelse bezetting van Java), wordt tegenwoordig als de minst waarschijnlijke beschouwd. Ook de verklaring die de naam in verband brengt met de Sanskriet-term *malaya bhara* ('met bloemenslingers getooid') is moeilijk houdbaar, aangezien de term niet in Sanskriet en Oudjavaanse teksten voorkomt. Volgens de derde verklaring is Malioboro een verbastering van het Nederlandse Mergelburg (het equivalent van Marlborough), dat zoveel betekent als 'vesting van kalksteen' en verwijst naar de muren van de *beteng*.

Jalan Ahmad Yani

Het meest zuidelijke deel van Malioboro, tussen het postkantoor en het eerste grote kruispunt, heet officieel Jl. Ahmad Yani, naar één van de martelaren uit de revolutie. Het wordt gedomineerd door goudwinkels, juweliers, batikzaken en snackbars.

Komend van de *alun-alun* passeert men eerst een poort (*pangurakan*), die de grens van het kratongebied markeert. Vervolgens komt een grote kruising met een aantal koloniale gebouwen in zicht: het hoofdstekantoor (gebouwd in 1910), de Bank Negara Indonesia 1946 (in 1923 gebouwd als Javasche Bank/Nillmij) en de voormalige sociëteit (gebouwd in 1912, maar gedeeltelijk platgebombardeerd in 1946), die tegenwoordig dienst doet als theater en tentoonstellingsruimte (Gedung Senisono); op zaterdagavond vinden er hier openluchtconcerten plaats.

Achter het monument ter herdenking van een guerrilla-aanval op de Nederlanders (1 maart 1949), ligt het oude Fort Vredenburg dat tussen 1756-1787 door Hamengku Buwono I voor diezelfde Nederlanders werd gebouwd. Ooit waren er vijfhonderd soldaten gelegerd in het fort, dat barakken, officiersvertrekken, een hospitaal, magazijn en gevangenis omvatte. Na een ingrijpende renovatie werd er een museum gevestigd, bekend als Benteng Budaya of 'Cultuurfort'. In ruime, airconditioned zalen tonen diorama's de hoogtepunten van de onafhankelijkheidsstrijd.

Tegenover het fort ligt één van de weinige overgebleven koloniale herenhuizen van Yogyakarta. Gebouwd in 1823 als residentswoning, en herbouwd na de aardbeving van 1869, deed het tijdens de revolutie tijdelijk dienst als presidentieel paleis. Tegenwoordig wordt het gebruikt voor de ontvangst van staatsgasten.

In de prachtige tuin staan een aantal Indo-Javaanse beelden. Iets verder staat de Margo Mulyo-kerk van de Hervormde Gemeente. De in 1830 ingewijde kerk is de oudste van de stad.

De Beringharjo-markt

De centrale markt van Yogya ligt ten noorden van Fort Vredenburg en stamt uit de tijd van Hamengku Buwono I. Het huidige, overdekte complex werd in 1925 gebouwd en door sultan Hamengku Buwono IX Pasar Beringharjo genoemd, ter herinnering aan het bos met 'mooie *bering*-bomen' dat hier stond toen de stad werd gesticht.

De drukke, schemerige markt met zijn verbluffende assortiment is een wereld op zich. Torens tropische vruchten, beschermd door zonneschermen, worden afgewisseld door krisverkopers en kleermakers, die in halfduistere stalletjes werken. In de nauwe gangpaden liggen vele soorten kleding, oude en nieuwe batik kains, kleurig gestreepte *lurik* en andere stoffen uitgestald. De afdeling levensmiddelen wijst zich vanzelf: ze omvat sterk geurende vlees- en vissoorten, en groenten als wortels, aardappelen, bladspinazie en bergen vuurrode lomboks. Elders liggen stapels bamboe manden en matten en worden tweedehands spullen verkocht: motoronderdelen, klokken, grammofoonplaten, radio's, bandrecorders, lampen en ijzerwaren.

Wie ervan houdt rond te snuffelen in stapels, vaak door niet meer dan een enkele zonnestraal verlichte koopwaar, is hier aan het juiste adres. Pas wel op voor de modderige kuilen, zakkenrollers en 'gidsen', die zich ongevroegd aansluiten in de hoop commissie te krijgen bij een aankoop. Enkele batikverkopers wekken de indruk vaste prijzen te hanteren, maar afdingen is de regel.

Jalan Malioboro

De 'echte' Jl. Malioboro loopt van het eerste grote kruispunt tot de spoorbomen. De hoofdader van Yogya kan de dagelijkse verkeersstroom al lang niet meer aan. Fietzers en *becak* beschikken over afzonderlijke, door vluchtheuvels gescheiden rijbanen, maar oversteken vereist een combinatie van geduld, moed en timing.

De straat wordt geflankeerd door winkels die een veelheid aan produkten verkopen: kleding en stoffen, electronica, antiek en curiosa. De brede trottoirs worden bevolkt door straatverkopers, venters en ambachtslieden, die een ongebreideld assortiment voeren:

ERIC OEV

rubberstempels, leren portefeuilles, sandalen en tassen, miniaturen in waterverf, kleding, fruit, boeken, posters, drankjes, loten en bamboe vogelfluitjes. Veel winkels en enkele kledingstallen hanteren vaste prijzen, maar verder geldt ook hier de wet van de jungle: afdingen tot het bittere einde.

Rond 21.00 uur, als de winkels zijn gesloten en de straatverkopers het voor gezien houden, gaan de eerste eetstallen open. Op uitgeholde matten wordt op geïmproviseerde gaststellen klaargemaakte *gudeg*, gebraden kip en duif en een aantal rijstschotels geserveerd. Dit *lesehan* ('ontspannen op de grond zitten') is een typisch Yogya's tijdverdrijf.

Ongeveer halverwege Malioboro leidt een indrukwekkende toegangspoort naar de Kepatihan. Deze voormalige woonplaats van de Patih (minister) Danurejo biedt nu onderdak aan gemeentelijke instanties. In het hoofdpaviljoen zijn vaak voorstellingen te zien. Verder naar het noorden volgt de Gedung Dewan Perwakilan Rakyat Daerah, waarin de gewestelijke wetgevende raad zetelt. Op het gazon staat een beeld van generaal Sudirman, één van de leiders van de guerrilla-oorlog tegen de Nederlanders.

Het volgende gebouw is het statige Garuda Hotel, het voormalige Grand Hotel. Aan de overkant, ten zuiden van het station, ligt de wijk Pasar Kembang ('bloemenmarkt'). Deze vroegere hoerenbuurt, nu het domein van goedkope hotels en restaurants, is populair bij budgetreizigers.

Jalan P. Mangkubumi

Het oude Tugu-station, in 1936 door de Nederlanders gebouwd om de tweedaagse reis van Batavia naar Surabaya te onderbreken, doet nog steeds dienst. Voorbij de spoorbaan heet de door hotels, restaurants, kantoren en winkels omzoomde straat niet langer Malioboro, maar Jl. P. Mangkubumi.

De Tugu-naald aan de noordkant van Jl. P. Mangkubumi is een monument ter herinnering aan de stichting van Yogya in 1755. Een hardnekkig gerucht wil dat de obelisk wordt bewoond door Kyai Jogo, de slangengeest uit het *bering*-bos dat plaats moest maken voor de nieuwe stad. Ondanks alle veranderingen heeft Jl. Malioboro dus toch een mystiek trekje behouden.

-Joan Suyenaga

Links: De Tugu-obelisk markeert de noordkant van de weg der processies, de Malioboro-Mangkubumi boulevard.

YOGYASE KUNST

Hoofse Cultuur en Volksvermaak

Yogya deelt zijn faam als centrum voor traditionele Javaanse hofkunst met het nabijgelegen Solo. Sinds de splitsing van Mataram (1755) zijn er subtiele verschillen ontstaan tussen beide hofculturen. Zo duidt de term *mataraman* specifiek op de Yogyakarta stijl van muziek, dans, toneel en kleding. In het algemeen zijn de Yogyakarta dans en muziek fors en krachtig, in tegenstelling tot de verfijnde, ingetogen stijl van Solo. Ook de instrumenten zijn meestal groter en talrijker.

Tegenwoordig hebben de massamedia en vooral het toerisme een stimulerende werking op de traditionele kunstvormen. Het best bekende tv-programma is de wekelijkse *ketoprak* (volkstoneel)-uitzending, verzorgd door zowel amateurs als professionele gezelschappen. *Wayang kulit*-opvoeringen trekken nog steeds een groot publiek en op stille avonden kan men op straat flarden gamelanmuziek opvangen.

Hofdansen

Toen Hamengku Buwono I zijn nieuwe hof stichtte, creëerde hij tevens een dansstijl met een sterk militair karakter. Aan hem wordt de schepping van de Beksan Lawung toegeschreven, een dans voor veertig mannen die maar liefst vijf uur duurde. Het *wayang wong*-danstoneel dat tijdens zijn regering werd vertoond, draaide om de strijd tussen twee zonen van Arjuna, en had tot doel de rechtmatigheid van het nieuwe vorstendom aan te tonen. Zelfs de Yogyakarta vrouwendansen *bedoyo* en *serimpi* hebben iets militairs, wanneer met uiterst langzame en gracieuze bewegingen een gevechtsscène wordt uitgebeeld.

Een levendiger dans is de *golek*, waarin een jong meisje tot haar vreugde ontdekt dat ze vrouw geworden is. Oorspronkelijk een volksdans, werd hij in aristocratische kringen gecultiveerd en rond 1954 volledig in het kratonrepertoire opgenomen. Het meeslepende ritme en de kokette bewegingen van de solo-danseres hebben deze dans, ook op de dansscholen, zeer populair gemaakt. De mannelijke tegenhanger, de gemaskerde *kelana topeng*, is even geliefd.

Groot publiek

Ook toen het hof zijn politieke macht had verloren, bleef de dans zich ontwikkelen. Vooral toen werden dansen uitsluitend voor de sul-

tan opgevoerd, maar in 1918 gaf Hamengku Buwono VII (1877-1921) toestemming om buiten de kraton de dansvereniging Krida Beksa Wirama in de Dalem Tejakusuman op te richten. Ondanks het feit dat de leerlingen hoofdzakelijk uit adellijke kring afkomstig waren, maakte dit de hofkunst bereikbaar voor het grote publiek. Het is dan ook vooral te danken aan deze vereniging -die model stond voor latere dansscholen- dat de traditionele Yogyase dans nog steeds springlevend is. Onder Hamengku Buwono VIII, die zelf als 'impressario' optrad voor een groot aantal spectaculaire dansopvoeringen in de kraton, brak voor Yogya een 'Gouden Eeuw' van de schone kunsten aan. Er vonden opvoeringen plaats met 300 à 400 dansers, die drie tot vier dagen duurden, van zonsopkomst tot zonsondergang. De kostuums waren geïnspireerd op wayangpoppen, en er werd uitgebreid gebruik gemaakt van rekvisieten en dierenkostuums. De jonge, strijd bare prinses, schrijlings gezeten op een immens *garuda*-vogel, is een vaak terugkerende verschijning in de Yogyase dans.

Dansscholen

Yogya telt een aantal particuliere dansscholen, die veelal in relatie staan tot het hof. Hoewel hun choreografieën op de gangbare smaak worden geënt, wijken ze niet af van de klassieke traditie. De dansen worden ook in de omliggende dorpen onderwezen, waardoor de hoftraditie zich niet alleen heeft kunnen handhaven, maar zich zelfs heeft versterkt.

Twee officiële opleidingsinstituten bewaken het hoge peil van de traditionele kunstvormen. De SMKI, gesticht in 1961 en gevestigd op een campus in het zuidwesten van de stad, organiseert cursussen in gamelanmuziek (*karawitan*) en het traditionele poppenspel. De universitaire dansacademie ASTI, gesticht in 1963, maakt deel uit van het Indonesische Instituut voor Kunst (ISI). De campus bevindt zich in Bulaksumur bij de Gajah Mada-universiteit, maar er bestaan plannen voor uitbreiding in het zuiden van de stad. Tijdens recitals (meestal in juli en december) worden verwaarloosde klassieke dansen nieuw leven ingeblazen en moderne, op westerse bewegingen gebaseerde Javaanse dansvormen getoond.

De Padepokan Seni ('kunstkolonie') van Bagong Kussudiharjo -begenadigd batikkunstenaar en choreograaf- en het Institut Kesenian (kunstinstituut) van Wisnu Wardhana richten zich speciaal op nieuwe creaties, gebaseerd op de traditionele bewegingsleer. Bagong geeft zes maanden durende trainingscursus-

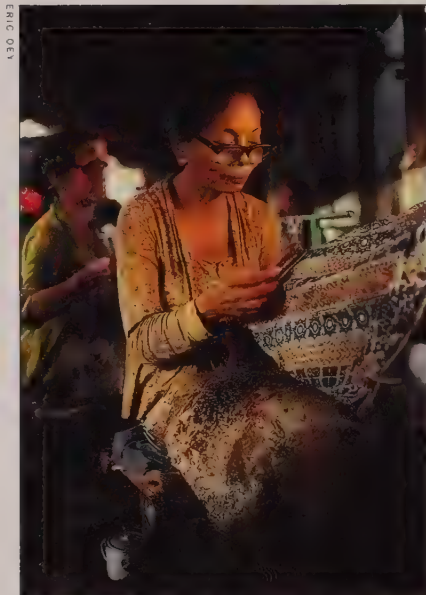
KAL MULLER

sen op een gezellig erf ten zuiden van de stad. In zijn choreografieën combineert hij regionale stijlen van Java, Pasundan en Bali met moderne elementen van Martha Graham.

Moderne dansvormen

Het populaire *sendratari* (samentrekking van *seni-drama-tari*, 'kunst-toneel-dans') is voortgekomen uit de behoefte om het traditionele danstoneel toegankelijker te maken voor een niet-Javaans publiek. Het gesproken woord is vervangen door gebarentaal en gelaatsuitdrukkingen, er worden bewegingen uit regionale dansvormen opgenomen en de nadruk ligt op dynamiek en een vlot lopend verhaal. Anders dan de traditionele *wayang wong*, die zijn repertoire gewoonlijk ontleent aan de Mahabharata, baseert *sendratari* zich doorgaans op de Ramayana. De meest spectaculaire voorstelling is het Ramayana-ballet, gehouden bij volle maan tegen de achtergrond van de Prambanan tempels. Op een reusachtig toneel brengen honderden spelers de scènes op de eeuwenoude tempelreliëfs tot leven. Inmiddels is vlakbij een nieuw theater verzezen, dat het weliswaar zonder tempelachtergrond moet doen, maar wel beschikt over een

Links: De Yogya-dansstijl is naar klassiek-Javaanse normen dynamisch en krachtig. **Boven:** Wayang golek-poppen, hoofdrolspelers in verhalen over de verovering van de vorst Menak.

computergestuurde lichtinstallatie. Het hele jaar door verzorgen school- en dorpsgroepen hier voorstellingen.

Eind jaren zeventig begon het Ministerie van Opvoeding en Cultuur kunstfestivals te organiseren, en inmiddels heeft het de paleizen als voornaamste beschermheer van de kunsten verdrongen. Het massaal bezochte *send-ratari*-festival wordt gewoonlijk in oktober in het Kepatihan-paviljoen gehouden.

Wayangpoppen en theater

Terwijl hofdansen en -toneel pas recentelijk van de kraton naar de dorpen zijn overgewaaid, is *wayang kulit* in wezen altijd een volksvermaak geweest. Hoewel het aantal voorstellingen vanwege de stijgende kosten drastisch is teruggelopen, hebben radio en cassettes de wayang binnen ieders bereik gebracht. En al zullen de subtiele verschillen in stijl, karakters en muzikale begeleiding menige leek ontgaan, toch is de magische wereld van schimmen en gamelan ongekend populair.

In 1925 opende de kraton in het Pracimasongebouw, ten westen van de Pagelaran aan het Noorderplein, de dalangschool Habiranda. De leerlingen zijn afkomstig uit alle lagen van de bevolking: studenten, boeren en *becak*-rijders. Het lesgeld is minimaal. Tweemaal per jaar, op de avond na de Grebeg Puasa en Grebeg Mulud, geeft de kraton een openbare *wayang kulit*-voorstelling in de zuidelijke

Kemagangan-binnenhof.

Ook de *wayang golek* met zijn rondhouten stokpoppen is populair in Yogya. In tegenstelling tot West-Java, waar vooral uit de Mahabharata wordt geput, bestaat het repertoire in Midden-Java uit Arabisch getinte Menak-verhalen; daarnaast worden voor toeristen vaak scènes uit de Ramayana opgevoerd. De poppen dragen zware jasjes (in plaats van de driehoekige borstkraag van de Sundanese poppen) en hebben lange, ovale gezichten (die van Cirebon zijn plat en driehoekig). De meeste *golek*-poppen worden gemaakt in Sentolo, ten westen van Yogya. De relatief simpele schepsels veranderen in handen van een ervaren dalang in echte wezens, die bevallig een sjerp wegslaan, dansen, ademen, paardrijden en verwoed vechten.

De populairste theatervorm in Yogya is *keto-prak*, een van het platteland afkomstig melodrama, waarbij al dansend volksverhalen worden opgevoerd onder het ritmische stampen op rijstblokken. Rond de eeuwwisseling veroverde het de stad, en werden in verschillende stadswijken groepen opgericht. Het woord *keto* komt van het stampende geluid: *prak, prak*. Eenmaal erkend als theatervorm, nam de gamelan de plaats in van de houten blokken, terwijl het volkse repertoire werd uitgebreid met historische verhalen en Javaanse versies van Europese klassieken als Assepoester en Romeo en Julia. De Javaanse dialogen worden geïmproviseerd, al is de geschreven tekst in opkomst. Er bestaan slechts een paar professionele groepen, maar iedere kampong kan met gemak genoeg mensen op de been brengen voor een opvoering (vooral tijdens de viering van de Onafhankelijkheidsdag op 17 augustus lukt dat uitstekend).

Moderne kunst in Yogya

In de eerste jaren van de republiek, tussen 1946 en 1949, werd Yogya overspoeld door getalenteerde avant-garde kunstenaars, die zich door het revolutionaire elan lieten meeslepen. Zij gebruikten het sociaal realisme als expressiemiddel voor een nieuw nationaal bewustzijn. Na de onafhankelijkheid traden er verschillen op tussen de stijlen. De politieke geladenheid verslapte en maakte vaak plaats voor egocentrisme en zelfgenoegzaamheid. Toch telde Yogya omstreeks 1950 nog steeds tweederde van alle Indonesische beroepsschilders, waaronder Affandi, Hendra, Rusli en Saptohudoyo.

Hoewel de kunst-scene zich vanaf de jaren zestig steeds meer in Jakarta vestigde, bleven

veel kunstenaars in Yogya werken, vooral op het gebied van olieverf, collages en primaire beeldhouwkunst (met sterke invloeden uit Kalimantan, Sumatra en Irian Jaya).

Indonesië's beroemdste moderne kunstenaar is de oorspronkelijk uit Cirebon afkomstige Affandi, die in 1990 op 81-jarige leeftijd stierf. Zijn hele leven was hij een actief portretschilder; een uur poseren was meestal voldoende. Zijn huis/studio/galerie (Jalan Urip Sumoharjo 167) is op palen gebouwd en afgedekt met een speels dak in de vorm van een pisangblad; een herinnering aan de tijd dat hij als beginnend kunstenaar voor de regen moest schuilen onder pisangbomen.

Affandi's privé-collectie van ongeveer honderd werken - waaronder meesterlijke zelfportretten - is, samen met werk van zijn dochter Kartika, in twee galleries ondergebracht; beide zijn voor publiek toegankelijk.

Batik

Yogya is beroemd als voornaamste producent van traditionele textielen, met name batik. Ook op dit gebied hebben Yogya en Solo zich qua stijl, motieven en technieken verschillend ontwikkeld. Hoewel motieven vaak met dezelfde naam worden aangeduid, wijken ze iets van elkaar af. In Solo overheersen planten- en bloemmotieven, in Yogya geometrische vlakverdelingen in bruin, indigo en wit. Het Batik Onderzoeksinstituut (Balai Peneliti-

han Batik) aan Jl. Kusumanegara 2, werd begin jaren zestig opgezet in een poging de kwijnende batikindustrie nieuw leven in te blazen. Men onderzoekt traditionele methoden van was- en kleuropbrenging en experimenteert met nieuwe kleurstoffen en technieken, die vaak veel gecompliceerder zijn dan de oude. Het instituut organiseert intensieve, op de cursist toegesneden batikcursussen, variërend van een week tot drie maanden. Verder geeft het technische begeleiding aan individuen en privé-bedrijfjes. In principe kunnen groepen worden rondgeleid, al is er niet altijd een gids beschikbaar.

Batikschilders

Yogya had begin jaren zestig ook een aanzienlijk aandeel in de explosieve ontwikkeling van de batik-schilderkunst, toen kunstenaars als Soelarjo, Bagong Kussudiharjo, Kuswaji Kawindrasusanto, Bambang Oetoro, Soemihardjo en Amri Yahya gingen experimenteren met de toepassing van traditionele batikmotieven op schilderijen. Het initiatief sloeg aan onder de jonge stedelijke kunstenaars en de ateliers schoten als paddestoelen uit de grond. Binnen twintig jaar werd batik van toegepaste kunst een zelfstandige kunstvorm.

-Joan Suyenaga

Links en boven: Batik, het bekendste kunstnijverheidsproduct van Yogya.

TOCHTEN ROND YOGYA

Vulkanen, Graven en Zwart Zand

Het dichtbevolkte gebied rond Yogya wordt gekenmerkt door een indrukwekkende natuur: smeulende vulkanen, machtige, getande kalkrotsen en een woeste branding. Gunung Merapi, de 'Vuurspuwende Berg' ten noorden van Yogya, is Java's meest actieve vulkaan. Het is een hoogprijsende kolos, die geregeld rook en aswolken uitbraakt. De nachtelijke beklimming van de berg is inspannend en gevaarlijk, maar wordt beloond met een uitzicht dat tot de mooiste van Java behoort.

Tot de topattracties van de regio behoren ook de zwarte zandduinen langs de talloze stranden aan de kust ten zuiden van Yogya. Zwemmen is hier levensgevaarlijk, want in de relatief ondiepe wateren voor de zuidkust bevinden zich verraderlijke diepten met een krachtige onderstroom. De dichtstbijzijnde kustplaats is Parangtritis. Onderweg liggen de veelbezochte plaatsjes Kota Gede en Imogiri.

Kaliurang

Een ideale plek om de vaak moordende hitte van de vlakte te ontvluchten, is het hooggelegen bergoord Kaliurang, 24 kilometer ten noorden van Yogya oftewel een half uur rijden over een goede weg. Op een hoogte van 900 meter is het aan de zuidflank van de Merap heerlijk koel. Bij helder weer, overigens moeilijk voorspelbaar, zijn de vergezichten verblijvend, en de omgeving leent zich uitstekend voor wandeltochten.

Kaliurang heeft twee zwembaden, Tlogo Putri en Tlogo Nirmolo. Tlogo Putri ligt bij de aankomstplaats van de (mini)bussen uit Yogya, naast een rij eetstalletjes. Van hier voert een pad naar een mooi park met een kleine waterval en drie wandelroutes. De eerste, korte tocht leidt naar de heuvel Pronojiwo. De tweede voettocht eindigt na 2,5 kilometer bij het seismologisch station Plawangan, dat nauwkeurig de gedragingen van de Merapi registreert. Bij helder weer is het uitzicht op de berg en over het laagland schitterend. Bij de derde route wordt het menens: de zware klim naar de krater is alleen onder begeleiding van een ervaren gids te doen.

Naar Kaliurang rijden vanuit Yogya zowel Baker-bussen (vertrek achter het winkelcentrum ten oosten van het hoofdstekantoor) als minibussen (vanaf het kleine busstation Terban). Onderdak is eenvoudig te vinden. Budgetreizigers logeren meestal in Vogel's

Homestay. Elke avond begeleidt Christiaan, de eigenaar, klimtochten naar de top.

Beklimming van de Merapi

De grootste uitdaging in dit deel van Java is de zware klim naar de top van de Merapi. Een avontuurlijke geest, een goede conditie en dito gezondheid zijn belangrijke voorwaarden voor deze onderneming.

De Merapi behoort tot de meest actieve vulkanen ter wereld. Hij wordt bewaakt door zes tegen de hellingen gelegen observatiestations, die de bevolking bij dreigend gevaar waarschuwen. Een uitbarsting in 1006 bedolf de Borobudur gedeeltelijk onder de as. De uitbarsting van 1930, die 1300 mensen en meer dan 2000 stuks vee het leven kostte, was de beruchtste van deze eeuw.

Nog steeds stroomt er af en toe lava uit de krater. Veel gevaarlijker zijn de regens van as en zwart zand, kokende modder en keien, die langs de steile hellingen omlaag komen en door rivieren met grote snelheid over akkers en woongebieden worden verspreid. Hierbij worden huizen, dammen, kanalen, bruggen, wegen en irrigatiewerken verwoest, en treedt zware bodemerosie op. Muntilan, ten westen van de vulkaan, ligt precies in de gevarenzone. De eerbied voor de kracht van de vulkaan uit zich hier jaarlijks in het aanbieden van offeranden (*labuhan*) op de dag dat de troonsbestijging van de sultan herdacht wordt.

Er zijn twee routes naar de top van de vulkaan. De zwaarste begint in Kaliurang; de minder zware in het dorp Selo, gelegen op een bergkam tussen de Merapi en de Merbabu. Selo is over een bochtige en fraaie weg via Muntilan of Boyolali te bereiken.

Naar de krater

De veiligste route naar de krater is die over de noordflank. Neem in Yogya de bus richting Magelang en stap in Blabak over op de minibus naar Selo, waar overnacht kan worden. In het observatiestation (*pos pengawasannya*) moet men zich laten registreren; hier kunnen ook gidsen worden gehuurd voor de nachtelijke tocht naar de top. Zorg voor een ervaren gids die ook de weg boven de boomgrens kent, want daar is de route onduidelijk aangegeven. In Yogya bieden zowel de Toeristeninformatie (Jl. Parangtritis) als het Agung Guest House verzorgde reizen aan, die om 16.00 uur uit Yogya vertrekken (logies in Selo, ontbijt en gids inbegrepen). Voor degenen, die liever om 22.00 uur vertrekken en de berg zonder overnachting willen beklimmen, kan vervoer naar Selo worden geregeld. Ook Kartika Trekking Service, Jl. Sosrowijayan 10, organiseert Merapi-klimtochten.

Boven: Gunung Merapi, gezien vanuit Kaliurang. Er zijn twee routes naar de top: een noordelijke vanuit Selo en een zuidelijke vanuit Kaliurang.

De klim vanuit Kaliurang duurt lang (zes tot zeven uur) en is niet zonder gevaar; een ervaren gids is absoluut noodzakelijk. Christiaan van Vogel's Homestay begeleidt iedere nacht groepen naar de top. Om zeven uur 's avonds houdt hij een informatieve bijeenkomst voor de groep die om 1.00 uur 's nachts op pad gaat. De kraterrand wordt voor zonsopgang bereikt en tegen 8.00 uur 's morgens begint de afdaling, voordat de top in de wolken verdwijnt en je geen hand voor ogen meer kunt zien. Voor deze zware tocht zijn een zaklantaarn, warme kleding, water, proviand en stevige schoenen vereist.

De beloning voor de inspanningen is het vanaf de kraterrand zien opkomen van de zon. Aan de horizon verrijzen de majestueuze toppen van de Merbabu en de Lawu. Ver naar het noorden is een glimp van de Javazee zichtbaar, en in het zuiden de Indische Oceaan.

Kota Gede

Kota Gede (spreek uit: Ge-dée), vlakbij Yogya, werd in 1575 door Panembahan Senopati gesticht. Het groeide uit tot een bloeiend centrum van handel en nijverheid en was de hoofdstad van het rijk van Mataram, totdat sultan Agung in 1614 naar Kerta verhuisde. Kota Gede is een doolhof van nauwe straatjes met kleine zilverwinkels en groen uitgeslagen huizen met mozaïekvloeren, eens toebehorend aan welgestelde Arabische en Nederlandse kooplieden.

De koninklijke begraafplaats van Kota Gede (geopend op maandag- en donderdagochtend van 10.00-12.00 uur en op vrijdagmiddag van 13.00-15.00 uur) ligt 500 meter voorbij de markt en ademt een sfeer van vergane grandeur. Twee reusachtige waringins, die nog uit de eerste dagen van Mataram zouden stammen, bewaken de toegang tot het complex, dat een oude moskee, de koninklijke graven en twee binnenhoven met door een bron gevoede vijvers omvat.

Voor een bezoek aan de eigenlijke graven is Javaanse kleding verplicht, te huur bij het aanmeldingskantoor. Er zijn 81 graven, waaronder die van Senopati, diens ouders (Ki Ageng Panembahan en Nyi Ageng Panembahan) en zijn zoon (Ingkang Sinuwun Sedo Ing Krapyak). Sultan Hamengku Buwono II ligt begraven in de Bangsal Praboyekso, het grote gebouw in de noordoosthoek van de binnenplaats. Het graf van Ki Ageng Mangir (de opstandige schoonzoon van Senopati) ligt deels binnen en deels buiten het gebouw. Javaanse pelgrims, die vooral Senopati's graf bezoeken,

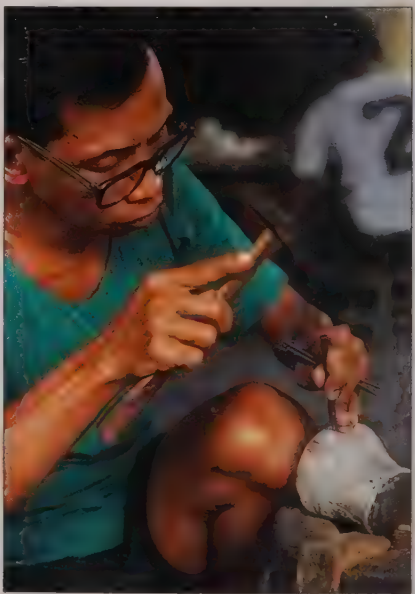
strooien bloemblaadjes over de tombe, branden wierook en smeken zegen af voor rijkdom, gezondheid en fortuin.

Eén vijver is het domein van een grote gele schildpad, Kyai Dudo, en van scholen meervallen. Eén van deze vissen, Kyai Reges, bestaat afgezien van zijn kop en staart-louter uit geraamte. Wie erin slaagt dit dier te zien, kan er zeker van zijn dat zijn smeekbeden verhoord worden. Ook het vinden van een spijker van het oorspronkelijke gebouw, dat in 1900 in vlammen opging, brengt geluk.

De begraafplaats is bereikbaar per *becak* of *andong* vanaf het busstation aan Jl. Perintis Kermerdekaan. De weg leidt via Jl. Pramuka en Jl. Tegalandu naar de markt. Sla na de markt rechtsaf; de begraafplaats ligt vervolgens aan de rechterhand.

Vorstengraven van Imogiri

De vorstelijke begraafplaats van Imogiri ('Nevelberg') werd in 1645 door sultan Agung aangelegd aan de westelijke rand van het 'Duizendgebergte' (Gunung Sewu), een keten van getande kalksteenformaties aan de zuidkust. Imogiri ligt op een heuvel, 17 kilometer ten zuidoosten van Yogya, en is van oudsher een centrum van de voorouderverering. Bij de parkeerplaats achter het rustige dorp loopt een brede stenen trap naar de moskee van de begraafplaats. Daarna moeten 345 (volgens sommigen 360) treden beklommen worden

KAL MULIER

tot aan de graven. Het verhaal gaat dat personen die op weg naar boven evenveel treden tellen als op weg naar beneden, erop mogen rekenen dat hun wensen in vervulling gaan. Bovenaan de trap staan vier grote waterkruiken. Van west naar oost zijn dat Kyai Darumurti (uit het rijk van Srivijaya), Kyai Danumoyo (uit Aceh), Kyai Mendung (uit Turkije) en Nyai Siyem (uit Thailand). Eens per jaar worden zij in de Javaanse maand Suro gelegeerd, schoongemaakt en opnieuw gevuld. Beweerd wordt dat het water uit deze kruiken genezende en gelukbrengende kracht bezit.

Bedevaartsplaats

Via een aantal poorten uit de Indo-Javaanse tijd betreedt men het ommuurde terrein. De hoogste grafkamer, met lange witte gordijnen langs de muren en een doordringende, zoete geur van brandende wierook en rozeblaadjes, is die van sultan Agung. De kleine ruimte vormt een geliefde bedevaartsplaats voor Javanen. Ook hier is Javaanse kleding verplicht (te huur bij de ingang). Er is altijd één van de zeventig hofbeambten uit de paleizen van Solo en Yogya aanwezig om op verzoek smeebeelden aan de geëerde doden over te brengen. Op de begraafplaats ligt het merendeel van de nakomelingen van sultan Agung begraven; de Paku Buwono-vorsten van Solo aan de westzijde, de Hamengku Buwono-tak van Yogya in het oostelijke deel. De grootste grafkamers

hebben marmeren vloeren en bevatten de graven van drie of vier vorsten en hun verwanten. Het graf van Hamengku Buwono IX, die in 1988 stierf, ligt aan het eind van de oostelijke afdeling. De vele graven die de centrale grafkamers omringen behoren toe aan familieleden van de vorsten.

Imogiri is bereikbaar per minibus vanaf het kleine busstation Menukan of met de Parangtritis-bus vanaf het centrale busstation. Bezoekers kunnen te allen tijde de trap beklimmen en in een minuut of tien rond de begraafplaats wandelen (schitterend uitzicht tot aan de kust). De begraafplaats zelf is alleen op maandag (10.00-13.00 uur) en vrijdagmiddag (13.30-16.00 uur) toegankelijk (tijdens de vastenmaand gesloten). Fotograferen is er verboden. Donaties worden op prijs gesteld.

De mystieke zuidkust

Gekartelde rotsformaties en wilde zeeën ontmoeten elkaar aan het zwarte zandstrand van Parangtritis, 28 kilometer ten zuiden van Yogya. Zijn beukende branding, zilte zeebries, zwoele sterrennachten en voortdurend veranderende, zwartglanzende zandduinen maken Parangtritis tot een oord van mythen, mystiek en meditatie. Overal vertellen stranden, grot-

Links: Zilversmid in Kota Gede. **Boven:** Dodenwake voor de moeder van de *susuhunan* van Surakarta. Imogiri 1983.

ten, meren, voetpaden en grafplaatsen een eigen verhaal. Uitkijkend op de woeste branding, de steile heuvels in de rug, lijkt het of het zand verhalen fluistert over vorstelijke ontmoetingen, mediterende kluizenaars en verloren levens.

Op het strand bieden geïmproviseerde schermen -te huur voor een gering bedrag- bescherming tegen de brandende zon. De hevige zuig- en trekkracht van de zeestromen maakt zwemmen helaas levensgevaarlijk. Dit is het domein van Ratu Kidul, de Koningin van de Zuidzee, die niet aarzelt nieuwe slachtoffers te maken om haar onderzeese hof te dienen. Ratu Kidul wordt aangetrokken door geelgroene tinten (*gadung melati*). Op het strand zullen Javanen deze kleur nooit dragen.

Volgens de legende verbleef Panembahan Senopati drie dagen en nachten in het onderzeese paleis van Ratu Kidul, waar zij hem onderwees in staatszaken en de liefdeskunst. De onweerstaanbare godin werd zijn vrouw, zoals zij zich later bond aan zijn afstammeligen, en wordt als de drijvende kracht achter de vorsten van Yogya en Solo beschouwd.

In Parangkusumo, één kilometer ten westen van Parangtritis, ligt de -door een stenen muur omgeven- plek waar Senopati weer uit zee opdook. Hier brengt de sultan van Yogya zijn ceremoniële offers aan Ratu Kidul. Veel Javanen bezoeken de plaats om er hulp, goede raad en zegen af te smeken. Het beste moment voor een bezoek is de donderdagavond, bij

voorkeur die voorafgaand aan vrijdag Kliwon; men kan hier overigens altijd terecht.

Kluizenarijen

Even ten oosten van Parangkusumo liggen de warmwaterbronnen van Parangwedang. Tegen een geringe vergoeding kan men hier een 'verjongend' bad nemen. In de heuvels achter de stranden liggen verlaten kluizenarijen en graven van legendarische figuren, vereerd vanwege hun meditatieve gaven en bovennatuurlijke krachten: Syeh Belabelu, Syeh Maulana Mahribi, Kyai Barat Tigo, Panembahan Selaning en Pangeran Dipokusumo. Gelovigen bezoeken de plaatsen in de hoop dat hun wensen verhoord worden.

Ook voor niet-pelgrims is een wandeling naar de heuveltoppen de moeite waard, en wel vanwege de prachtige vergezichten. In oostelijke richting leiden paden naar het Gambirowatiplateau. De steil uit zee oprijzende kalkstenen rotswanden herbergen grotten, die alleen met een touwladder bereikbaar zijn. In één van deze spelonken mediteerde eens de charismatische Yogyase prins Diponegoro, leider van de opstand tegen de Nederlanders (1825-1830). Verder oostwaarts, bij Parangendog, is het zand bezaaid met eivormige kiezels (*endog* betekent ei). Een nieuw bungalowpark biedt comfortabel onderdak, echter zonder moderne luxe als airconditioning, telefoon, tv en dergelijke. Bereikbaar per Jatayu-bus vanaf

het busstation (Rp600, inclusief de toegang tot het strand).

Stille stranden

Een tocht naar de afgelegen stranden van Baron, Kukup en Krakal, zestig kilometer ten zuidoosten van Yogya, biedt niet alleen een frisse oceaانبries, maar ook een kennismaking met de ruige woestenij van het Zuidergebergte (Gunung Kidul). De weg naar Baron slingert zich door één van de droogste en armste streken van Midden-Java. De weelderige rijstterrassen hebben plaatsgemaakt voor kale kalksteenheuvels, die eeuwen geleden uit zee werden opgestuwd. Een enkele knoestige boom is het enige teken van leven naast de cassave- en maïsvelden. Water is schaars en moet van kilometers ver worden aangedragen. De sterke branding en de ruige kust vormen een enorm contrast met de dorre vlakte. Kukup en Krakal liggen respectievelijk één en zes kilometer oostelijk van Baron. Neem vanaf het busstation Rejowinangun in Yogya de minibus naar Wonosari, en stap daar over op een andere minibus of *andong*. Het is raadzaam om voor 16.00 uur terug te keren naar Yogya, omdat overnachten ter plaatse problematisch kan zijn. Een taxirit terug kost \$40. Dertig kilometer ten zuiden van Yogya ligt Samas, een verzengend zwart zandstrand met een razende branding. Ook hier is zwemmen levensgevaarlijk. Er staan enkele eetstalletjes,

maar er is geen logeermogelijkheid. Het strand is te bereiken per witte Abadi-bus met bestemming Samas (via Bantul), vanaf de noordkant van Jl. Bantul, in de zuidwesthoek van de buitenste *beteng*-muur.

Glagah

Glagah is een uitgestrekt zwart zandstrand ten zuidwesten van Yogya, waar een recreatiepark gebouwd wordt. Langs de kalme inhammen vormen schaduwrijke plekken een ideale lokatie om te picknicken en uit te rusten, terwijl de nevel boven de lage branding sprookjesachtige zonsondergangen garandeert. De bamboebouwsels voor de inhammen zijn grote visuiken. Zwemmen is ook hier taboe. Er zijn enkele eetstalletjes, maar geen overnachtingsmogelijkheden. Glagah is bereikbaar met de witte Abadi-bus met bestemming Glagah-Congot. Hij vertrekt aan het begin van Jl. Bantul, in de zuidwesthoek van de *beteng*. Per eigen auto moet men vanuit Yogya westwaarts naar Purworejo rijden, en bij kilometerpaal 39 naar het zuiden afslaan. Na twee kilometer komt het strand in zicht. Er moet een lage toegangsprijs worden betaald.

- Joan Suyenaga

Links: Parangtritis met zijn zwarte zandstrand; een plaats voor mystiek en meditatie. **Boven:** De andere kant van Yogya; zandwegen en kleine dorpen op het weinig bezochte platteland.

OFF THE BEATEN TRACK

Paleizen, Draken en Berggeesten

Het aantal bezienswaardigheden in en rond Yogya is schier onbegrensd. Voor reizigers die even genoeg hebben van standaardprogramma's en die het Yogya *off the beaten track* willen zien, volgen hier enkele suggesties.

Downtown

Bij het eerste grote kruispunt ten oosten van het postkantoor staat een grote, fel gekleurde Chinese tempel, Cetiya Buddha Prabha. Op het voorplein vinden regelmatig eenvoudige, volkse *wayang kulit*-voorstellingen plaats. Ze worden betaald door leden van de tempel, als dank voor de vervulling van een wens.

Een kilometer verder oostwaarts ligt het Biologisch Museum (Jl. Sultan Agung 22), onderdeel van de Gajah Mada-universiteit. Het toont diorama's van inheemse flora en fauna. Geopend: zaterdag tot en met donderdag 8.00-13.00 uur, vrijdag 8.00-11.00 uur. De entree bedraagt Rp150.

Rechts om de hoek ligt de vroegere residentie van generaal Sudirman, de legendarische opperbevelhebber van het Indonesische leger. Het huis is nu een revolutiemuseum, het Sasmita Loka Pangeran General Sudirman (Jl. Bintaran Wetan). Er zijn onder meer documenten, wapens en foto's te zien. Ook aanwezig is de draagstoel, van waaruit de generaal - lijdend aan een ernstige longziekte - zijn troepen aanvoerde. Geopend maandag tot en met donderdag 8.00-13.00 uur, zaterdag 8.00-12.00 uur.

Het Pakualaman-paleis

Verder oostwaarts aan Jl. Sultan Agung ligt het Pakualaman-paleis van prins Paku Alam VIII, de huidige gouverneur van Yogya. Het werd in 1813 door Raffles gesticht. Hij gaf het als leengoed met autonome status aan prins Notokusummo (Paku Alam I), als tegenwicht voor de macht van zijn oudere broer, sultan Hamengku Buwono II.

Anders dan de kraton is de Pakualaman naar

het zuiden gericht (als alle prinselijke residenties) en heeft het alleen aan de voorzijde een open veld (*alun-alun*). De grote pendopo, Bangsal Sewotomo, staat achter een oprijlaan. Iedere zondag-Pon en op de verjaardag van de Paku Alam, worden hier (gratis toegankelijke) gamelanconcerten gegeven. De akoestiek van het gebouw is voortreffelijk.

Aan het paviljoen grenst een merkwaardig huis, dat in de Zwitserse Alpen lijkt thuis te horen. Een klein museum in de zuidoosthoek van de binnenplaats toont parasols, wapens, vlaggen, banieren, rijtuigen, gamelans en uitrusting van paleiswachters. Geopend: maandag tot en met donderdag 10.00-13.00 uur.

Dierentuin Gembira Loka

Nog oostelijker, aan het eind van Jl. Kusumanegara, ligt de in 1956 gestichte dierentuin Gembira Loka. Het 22 hectare grote terrein herbergt een botanische tuin, een orchideeënkwekerij, een kunstmatig meer met bootverhuur, een speelplaats en ruim 470 dieren.

Opmerkelijk zijn de Komodovaranen (*Varanus komodoensis*), die slechts op enkele eilanden van de Kleine Sunda Eilanden (Komodo bij Flores) voorkomen. Deze 'draken' zijn één van de oudste, nog levende hagedissoorten. Hun oorsprong ligt letterlijk in een ander tijdperk: zo'n zestig miljoen jaar geleden. De monsters kunnen meer dan drie meter lang worden en 130 kilo wegen. Tot de overige bewoners behoren tapirs uit Sumatra, schubdieren (*Manis javanicus*), anoa's (dwergbuffels) uit Sulawesi en niet te vergeten het koninklijke olifantenpaar Kyai Rebo en Nyai Rebo.

Eén van de tijgers is een aantal jaren geleden de hellingen van de Merapi afgedaald. Dat had hij beter niet kunnen doen: op de campus van de Gajah Mada-universiteit werd hij overmeesterd. De orang oetans, gibbons en het pas verworven nijlpaard zijn favoriet bij de - op zondag massaal toestromende - plaatselijke bevolking. Dagelijks geopend van 8.00-17.00 uur. Toegang Rp300.

Het huis van Diponegoro

Half verscholen tussen de rijstvelden in het noordwesten van Yogya (Jl. H.O.S. Cokroaminoto) ligt Sasono Wirotomo, de plaats van het huis van prins Diponegoro. Deze oudste zoon van Hamengku Buwono III leidde van 1825-1830 een religieus getinte opstand tegen de koloniale overheersers en tegen zijn eigen heersende familie. Hij wordt in heel Indonesië als nationale held vereerd.

De statige, gerenoveerde pendopo herbergt een gamelan en de noordelijke muur is versierd met afbeeldingen in reliëf, die scènes uit de Java-oorlog tonen. In het museum zijn Diponegoro's kris en lansen tentoongesteld. Ze zijn bezaaid met bloemen ten teken dat men nog steeds in hun magische kracht gelooft. Een gat in de muur herinnert -zegt men- aan Diponegoro's ontsnapping aan de Nederlanders. Het huis kan alleen op afspraak bezocht worden (tel. 3068). Ga per fiets, *becak* of *andong* vanaf het hoofdkantoor in westelijke richting de brug over, sla bij Jl. H.O.S. Cokroaminoto rechtsaf en volg de straat tot aan het monument.

Gajah Mada-universiteit

De Gajah Mada-universiteit is één van de grootste onderwijsinstellingen van Indonesië. Gesticht in 1949 na een fusie van verschillende instituten in Yogya, Solo en Klaten, was zij lange tijd gevestigd in de Siti Hinggil- en Pagelaran-paviljoens van de kraton. Later verhuisde de Gajah Mada naar de huidige, grote campus in Bulaksumur en Sekip in het noorden van de stad. Het terrein werd beschikbaar gesteld door Hamengku Buwono IX. Tegenwoordig telt de universiteit 20.000 studenten.

Volks-aardewerk

Al het aardewerk in Yogya komt uit het dorp Kasongan, even ten zuiden van de stad. Rij Jl. Bantul af, en sla rechtsaf bij kilometerpaal 6.5. Na ongeveer een kilometer eindigt men vanzelf tussen de aardewerken paarden, olifanten, *naga*-slangen, hondjes, kikkers, sfinxen, beeldjes, 'Chinese' vazen, maskers en potten. De levertijd voor speciale bestellingen is een week tot tien dagen. Voor stevige verpakking kan worden gezorgd.

Ten westen van Yogya

In de Javaanse maand Sapar wordt in Gamping-bij Sleman, zes kilometer ten westen van Yogya aan de weg naar Wates- een ceremonie gehouden. Deze stamt uit 1756 en is een dankzegging voor de bovennatuurlijke bescherming door de berggeesten.

Van kleefrijst worden twee levensgrote poppen gemaakt, die vervolgens worden uitgedost als traditioneel bruidspaar. Een stoet dansers, verklede 'dieren' en 'geesten', offers, paleiswachters, gamelans en vorstelijke erfstukken begeeft zich van het dorp naar de heuvels waar de rituele *bekakak*-poppen zullen wor-

den 'geslacht'. Het 'bloed' van de poppen (rode palmstroop) wordt als voorteken 'gelezen'. Informeer bij de Toeristeninformatie in Yogya naar de datum.

Hoog in de Menoreh-heuvels, 35 kilometer ten westen van Yogya, ligt de Gua Kiskendogrot met uitgestrekte terrasvormige tuinen en een adembenemend uitzicht op de rivier Progo. De grot ligt verscholen onder een enorme waringin. Het was op deze plek dat de mythische apekoningen uit de Ramayana, Subali en Sugriwo, de demonenvorst Maesuro en zijn eerste minister Lembusuro versloegen. Het verhaal is bij de ingang van de grot in de kalkstenen rotswand uitgehouwen. Een cementen trap voert de duistere wereld van stalagmieten, stalagtieten, bergbronnen en een natuurlijk platform (het 'strijdtoneel') binnen. Door een gat in het plafond is de hemel zichtbaar.

De grot kan alleen betreden worden onder begeleiding van de bewaker, die het bamboehak moet openen. Op zondag maakt men de meeste kans hem aan te treffen. Neem de weg westwaarts naar Wates en sla rechtsaf bij Sentolo, richting Muntilan. Volg de borden 17 kilometer de heuvels in. De laatste vier kilometer zijn behoorlijk steil; in Girimulyo kan vervoer voor het laatste stuk geregeld worden.

Het Javaanse Lourdes

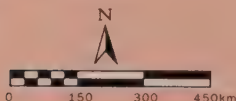
Sedangsono, het Javaanse Lourdes, wordt in mei bezocht door duizenden katholieke Javanen op bedevaart. Het ligt 32 kilometer ten noordwesten van Yogya in de Menoreh-bergen, aan de weg tussen Sentolo en Muntilan. De natuurlijke waterbron hier wordt als heilig beschouwd. Op de plaats waar ooit de Maagd Maria verschenen zou zijn, bevindt zich een schrijn met haar beeld, overschaduwde door een enorme waringin. Pelgrims lopen de drie à vier kilometer naar de Promasankerk in het dorp Banjaroya, aan de weg van Sentolo naar Muntilan, en volgen dan een anderhalve kilometer lang 'pelgrimspad' naar het complex. Vanuit het dorp Bendo, bij Kalibawang, kan men er heen rijden.

Aan de westkant van de Menoreh-keten ligt op 750 meter hoogte de indrukwekkende grot Seplawan. De hoofdgrot, 18 meter onder de grond, is tenminste 700 meter diep en heeft veel zijgangen. Het koele regenwoud en de immense grot zijn een verademing na de drukte van de stad. Ga per stadsbus naar Purworejo en stap over op een minibus naar het dorp Donorejo in het subdistrict Kaligesing.

-Joan Suyenaga

D.I. Yogyakarta

- ① H. Mustokoweni
- ② H. Maerakaca
- ③ H. Utara
- ④ H. Merdeka
- ⑤ H. Srimanganti
- ⑥ H. Duta Wisata
- ⑦ H. Puri Artha
- ⑧ H. Pura Jenggala
- ⑨ H. LPP
- ⑩ H. Ambarukmo
- ⑪ H. Baru
- ⑫ H. Arjuna Plaza
- ⑬ H. Kota
- ⑭ H. Aziatic
- ⑮ H. Asia-Afrika
- ⑯ H. Cendana
- ⑰ H. Garuda
- ⑱ H. Mataram
- ⑲ Old Superman's Restaurant
- ⑳ New Superman's Restaurant
- ㉑ H. Indonesia
- ㉒ H. Mutiara
- ㉓ H. Ketandan
- ㉔ H. Madukoro
- ㉕ Wisma Gajah
- ㉖ H. Borobudur
- ㉗ H. Sriwijaya
- ㉘ H. Kirana
- ㉙ H. Sumaryo
- ㉚ H. Airlangga

Gegevens Yogyakarta

Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. AC = Airconditioning. Kengetal Yogyakarta: 0274.

Na Bali is Yogyakarta de populairste bestemming in Indonesië. De afgelopen jaren is de toeristische infrastructuur sterk verbeterd. De charme van Yogya ligt in zijn kalme levenstempo. Neem dus de tijd voor een bezoek; alleen zo leert men de stad kennen.

ORIËNTATIE

Yogya's hoofdstraat, Jl. P. Mangkubumi-Malioboro-A. Yani, loopt van noord naar zuid, van het Tugu-monument naar de kraton. Een tweede belangrijke winkelstraat, Jl. Urip Sumoharjo (ook wel Jl. Solo genoemd), loopt van het monument naar het oosten. De betere hotels liggen aan Jl. Malioboro en aan de straat naar het vliegveld. Jl. Prawirodipuran in het zuiden van de stad is bezaaid met goede en goedkope *guesthouses*. Kunstnijverheid- en souvenirwinkels liggen rond Jl. Prawirodipuran en het verlengde daarvan, Jl. Tirtodipuran, alsmede rond de kraton, het Taman Sari-complex en aan Jl. Malioboro.

Toeristeninformatie

Het regionale departement voor toerisme heeft een *Tourist Information Center* aan Jl. Malioboro 16, even ten zuiden van het Mutiara Hotel. Tel. 3543 en 2811, toestel 11. Open van 8.00-21.00 uur, op zon- en feestdagen gesloten. Het personeel is vriendelijk en behulpzaam. Verkrijgbaar zijn een lijst van plaatselijke evenementen, plattegronden van stad en regio, dienstregelingen van trein en bus, routes van stadsbussen en informatie over excursies. Ook zijn er boeken, plattegronden en ansichten te koop. In het zuiden van de stad ligt de particuliere *Tourist Information Service*, Jl. Parangtritis 42, vlakbij de kruising met Jl. Prawirodipuran. Voor excursies, huur van taxi, motorfiets en fiets, treinsreserveringen (niet de Bima Express), buskaartjes en geld wisselen (ook voor Visa cards; minder dan 8% commissie).

VERVOER

Per vliegtuig. De meeste bezoekers arriveren per vliegtuig uit Jakarta of Bali. Het vliegveld van Yogya, Adisucipto, ligt 9 kilometer ten oosten van de stad.

Garuda. Jl. P. Mangkubumi 56. Tel. 5184 en 86440. Vliegt 4-5 maal per dag naar en van Ja-

karta (\$45) en 3 maal naar en van Denpasar (\$42). Het kantoor sluit om 16.00 uur.

Merpati. Jl. Jend. Sudirman 63, tel. 4272, en **Bouraq.** Jl. Mataram 60, tel. 86664, vliegen dagelijks met kleinere toestellen op een aantal andere steden, waaronder Surabaya, Banjarmasin, Balikpapan, Palu, Kupang en Maumere. Merpati sluit om 15.00 uur, Bouraq om 17.00 uur. Alle reisebureaus in de stad verkopen binnenlandse vluchten, maar alleen **Vayatour** en **Pacto** maken internationale reserveringen (adressen: zie onder 'Excursies').

Per trein. De eersteklas **Bima Express** rijdt 's nachts op het traject Jakarta-Yogya-Surabaya. Er zijn geen slaapwagens, maar AC en vliegtuigstoelen zijn redelijk comfortabel. De Bima vertrekt om 16.00 uur uit Jakarta (station Kota) en arriveert rond 1.00 uur 's nachts in Yogya. Een kaartje kost \$12; net zoveel als voor het traject Yogya-Surabaya.

De **Surabaya Yogya** heeft 1 AC-rijtuig, vertrekt om 17.30 uur uit Jakarta (station Gambir) en arriveert rond 5.00 uur de volgende morgen in Yogya (\$10). De **Senja Utama Solo** (tweede klas) en de **Senja Ekonomi** hebben soortgelijke tijden. De **Fajar Utama** rijdt overdag, heeft 1 AC-rijtuig en arriveert na een rit van 8 uur in de namiddag in Yogya (\$8.50). De **Mutiara Selatan** verzorgt de verbinding met Bandung (\$6.50). Al deze treinen rijden op min of meer dezelfde tijden ook in tegenovergestelde richting.

Verlaat na aankomst in Yogya het station via de achterzijde (over de sporen); dat is de snelste weg naar de wijk Pasar Kembang. Hier wachten ook maar weinig opdringerige *becak*-bestuurders.

Per bus. In de vroege ochtend arriveren de expresbussen uit Jakarta, Bandung, Surabaya en Bali op het busstation in de wijk Umbulharjo in het zuidoosten van de stad. Sommige ondernemingen leveren hun passagiers op hun plaats van bestemming af. Overdag rijden er stadsbussen van het station de stad in; lijn 1 en lijn 14 verzorgen de verbinding met Jl. Malioboro en Jl. Prawirodipuran.

Bussen naar talloze plaatsen op Java, Bali en Sumatra vertrekken dag en nacht van het busstation. De dagbussen zijn goedkoper, maar ook voller, heter en langzamer. De AC-expresbussen vertrekken tussen 15.00 en 19.30 uur van de kantoren van hun ondernemingen (de meeste aan Jl. Mangkubumi), alvorens op het busstation nog passagiers op te pikken. Informatie over routes en prijzen én foto's van de bussen bij de ondernemingen aan Jl. Mangkubumi en Jl. Sosrowijayan, en bij de *Tourist Information Service* aan Jl. Parangtritis 42. Een expresbus doet 10 uur over het traject Jakarta-Yogya en kost \$8.

Goedkope, lokale bussen en minibussen naar Solo, Semarang en een groot aantal andere plaatsen kunnen met een simpel armgebaar worden aangehouden.

Per minibus. Particuliere minibussen (*travel* en *colt*) naar nabijgelegen steden als Solo (\$1.25) en Semarang (\$2.50) rijden af en aan. Ze zijn

veilig, betrouwbaar, werken met reserveringen, leveren de passagiers op hun plaats van bestemming af en pikken ze daar desgewenst ook op. De meeste ondernemingen hebben een vestiging ten westen van het Tugu-monument (S.A.A. is de beste) of aan Jl. Dr. Wahidin (Trisula), even ten oosten van het Bethesda-ziekenhuis.

Lokaal vervoer

Van/naar het vliegveld. Grote hotels en een aantal *guesthouses* voorzien hun gasten van gratis transport naar/van het vliegveld. Een taxi kost \$3.50. Goedkoper vervoer: loop van het vliegveld naar de snelweg en neem een minibus in westelijke richting (naar links). De minibussen rijden naar het Terban-station, waar stadsbussen en *becak* voor aansluiting naar Jl. Malioboro en Jl. Prawiroduman zorgen.

Becak. Te voet leert men Yogya het beste kennen. Wie niet van lopen houdt, wordt aangeraaden veelvuldig de *becak* te nemen, de alomtegenwoordige fietstaxi. Een tocht binnen de stad kost ongeveer Rp500 (30¢) per kilometer. De prijs varieert al naar gelang het aantal passagiers en hun omvang (hoe meer en zwaarder, hoe duurder), het tijdstip ('s nachts geldt een hogere prijs), het weer (regen kost meer dan zon) en de fietsrichting (de stad loopt enigszins af naar het zuiden, dus een rit noordwaarts is duurder dan een rit zuidwaarts).

Spreek een prijs af alvorens plaats te nemen. Aarzel niet weg te lopen wanneer de bestuurder te veel vraagt; er is een gerede kans dat hij dan bijdraait. Sommige bestuurders wachten desgewenst terwijl u een museum of winkel bezoekt; de gebruikelijke vergoeding is Rp1000 per uur. Bestuurders die een bijzonder laag tarief aanbieden, zijn er waarschijnlijk op uit u een aantal winkels binnen te fietsen, in de hoop op een stevige commissie van de eigenaars.

Fietsen zijn te huur voor \$1 per dag. Hoe vroeger bij de verhuurder, hoe groter de kans een solide exemplaar te bemachtigen. Veel hotels en *Iosmen* rond Jl. Pasar Kembang/Jl. Sosrowijayan en rond Jl. Prawiroduman verhuren fietsen.

Motorfietsen zijn voor \$5 per dag te huur aan Jl. Kembang bij Yogya Rental, Java Rental, AA Rental, Indonesia Rental en bij de *Tourist Information Service* aan Jl. Parangtritis.

Autoverhuur. Auto's zonder chauffeur zijn te huur bij de **Bali Car Rental Service** tegenover het vliegveld. Tel. 62548. Dagelijks geopend. Personenauto's en jeeps voor \$25-\$35 per dag, verzekering inbegrepen. Een geldig internationaal rijbewijs is vereist. Chauffeurs zijn te huur à \$10 per werkdag van 12 uur.

Taxi's. Taxi's en minibussen met chauffeur, geschikt voor respectievelijk 4 en 5-8 passagiers, kunnen gehuurd worden bij reisbureaus, hotels en de toeristeninformatie. Bij de taxi-standplaats aan Jl. Senopati, even ten oosten van het postkantoor, wordt \$3.50 per uur berekend, met een minimum van 2 uur voor een trip binnen de stad. Tel. 2731. Tarieven voor tochten buiten de

stad zijn officieel gestandaardiseerd, maar afdingen is gebruikelijk, vooral buiten het seizoen. De prijzen voor dagtochten vanuit Yogya naar de volgende bestemmingen zijn daarom schattingen: Baron Beach \$40; Borobudur \$20; Diëng-plateau \$50; Imogiri \$15; Kaliurang \$20; Parangtritis \$20; Prambanan \$15; Samas \$20; Sendangsono \$20; Surakarta (Solo) \$30.

Het is ook mogelijk taxi's te huren voor langere intercity-trips. Voor een groep kan dit een aangename, goedkope manier zijn om veel van het land te zien. Maak vooraf duidelijk of er vaak gestopt moet worden. De volgende tarieven zijn ruwe schattingen voor non-stop tochten vanuit Yogya, enkele reis: Bandung \$110; Denpasar \$165; Jakarta \$140; Malang \$90; Semarang \$30; Surabaya \$100.

In de stad rijdt tegenwoordig een handvol taxi's met meters rond. Te bestellen bij **Centris** (tel. 2548), **Indra Kelana** (tel. 5819) en **Jas** (tel. 61717).

Stadsbussen. Bussen in soorten en maten zwermen door de stad tussen het station Umbulharjo in het zuidoosten en de campus van de Gajah Mada Universiteit in het noorden. De oranje-rode bussen van **Kopata** (lijnen 1-9) en de blauwe van **Aspada** (nummers 10-15) rijden van 6.00-18.00 uur. De witte **Damri**-bussen (nummers 14 en 15) tot 20.30 uur. De gele busjes van **Kobutri** rijden op 2 routes tussen het winkelcentrum ten oosten van het postkantoor en Gajah Mada. De eenheidsprijs voor stadsbussen is Rp150.

EXCURSIES

Alle reisbureaus bieden stadsrondritten aan van een halve en een hele dag. Bezocht worden onder meer de kraton, Taman Sari en enkele batik- en zilverwinkels. Daarnaast zijn er excursies naar onder andere Borobudur, Diëng, Prambanan en Parangtritis. Een dagtocht binnen Yogya kost \$8-\$15, een trip naar Borobudur en Diëng rond de \$30. De reisbureaus verzorgen ook privé-trips per auto met chauffeur.

Sommige hotels organiseren ook excursies. Enkele hotels in de wijk rond Jl. Pasar Kembang en Jl. Sosrowijayan (Aziatic, Asia-Afrika) bieden *budget-tours* per minibus aan voor 4 of meer personen.

Onderstaande reisbureaus behoren tot de betrouwbaarste. De meeste verzorgen ook hotelreserveringen en binnenlandse vluchten. Alleen Vayatour en Pacto boeken internationale vluchten. De meeste bureaus zijn geopend van maandag-vrijdag 8.00-16.00 uur en zaterdag 8.00-13.00 uur.

Andika Duta Dewantara. Jl. Abu Bakar Ali 18A. Tel. 4131, 88462. **Dewata Tour.** Puri Artha Hotel, Jl. Cendrawasih 9. Tel. 5834 en 5935, toestel 12. **Indonesia Tour & Travel.** Sri Wedari Hotel, Jl. Laksda Adisucipto. Tel. 88288, toestel 258. **Intan Pelangi.** Mutiara Hotel, Jl. Malioboro 18. Tel. 5173, 3272. **Intras Tour.** Jl. Malioboro

ro 177. Tel. 3189, 86972. **Jatayu Mulia.** Ambarukmo Palace Hotel. Tel. 88488, toestel 134. **Natrabu.** Ambarukmo Palace Hotel. Tel. 88488, toestel 705. **Nitour Inc.** Jl. K.H.A. Dahlan 71. Tel. 3450, 3165. En Ambarukmo Palace Hotel. Tel. 88488, toestel 137. **Pacto.** Ambarukmo Palace Hotel. Tel. 88488, toestel 703. **Royal Holiday.** Ambarukmo Palace Hotel. Tel. 88488, toestel 709. **Satriavi.** Ambarukmo Palace Hotel. Tel. 88488, toestel 742. **Sri Rama.** Ambarukmo Palace Hotel. Tel. 88488, toestel 710. **Tourista Anindya Guna.** Pakualaman Palace, Jl. Sultan Agung. Tel. 5498, 2221. **Tunas Indonesia.** Ambarukmo Palace Hotel. Tel. 88488, toestel 744. **Vayatour.** Ambarukmo Palace Hotel. Tel. 88488, toestel 710. **Vista Express.** Natour Garuda Hotel, Jl. Malioboro 72. Tel. 2113, 2114, 88196, 56353.

VERBLIJF

Yogya heeft een enorm aanbod van hotels. In alle prijsklassen is er een aantal dat de prijs meer dan waard is. De meeste keus is er in middenklasse en goedkope hotels; Yogya is altijd populair geweest bij budgetreizigers.

Luxe en duur (\$30 en meer)

Ambarukmo Palace. Jl. Laksda Adisucipto, Yogyakarta 55281. Tel. 88488. Fax 88933. Telex HOTEL AMBAR. 265 kamers. Het eerste, tevens grootste 'internationale' hotel van de stad. In de jaren zestig bij wijze van herstelbetaling door de Japanners gebouwd op de plaats van een koninklijk *resthouse* uit 1859. Naast het hotel zijn nog enkele overblijfselen van het originele bouwwerk te zien: een sierlijke pendopo, een koninklijke hal of *dalem* en een *bale kambang*, een paviljoen met 2 verdiepingen in een klein meer, nu in gebruik als restaurant. Zwembad en tennisbanen. Prijzen van \$55 tot \$350 voor de presidentiële suite.

Mutiara. Jl. Malioboro 18. Tel. 4531, 5173. Telex 25155 MHJK. 140 kamers. Centraal gelegen bij winkels, museum en kraton. \$30-\$70.

Natour Garuda. Jl. Malioboro 72. Tel. 2113, 2114, 86353. 102 kamers. Onlangs gerenoveerd. Centrale ligging. Heeft een aantal 'koloniale' suites met balkon aan een binnenhof, maar ook een moderne toren met nieuwe, luxe kamers. Bij het ter perse gaan van dit boek was een nieuwe vleugel bijna klaar voor gebruik. \$50-\$320.

Puri Artha. Jl. Cendrawasih 9. Tel. 5934. 60 kamers. Een prettig luxe-*guesthouse* in een rustige buurt. Zeer aangename sfeer. Klein zwembad en dito winkels. \$30-\$60.

Sahid Garden. Jl. Babarsari. Tel. 87078. 140 kamers. Zowel hotelkamers als aangename tuinhuisjes. Gratis vervoer naar/van de stad. \$35-\$100.

Sri Wedari. Jl. Laksda Adisucipto. Tel. 88288. 70 kamers. \$30-\$70.

Middenklasse (\$20-\$30)

Alle genoemde hotels in deze categorie hebben AC-kamers. De meeste liggen in het centrum. Ontbijt en servicekosten niet inbegrepen.

Arjuna Plaza. Jl. P. Mangkubumi 48. Tel. 3063, 86862. 25 kamers.

Batik Palace Hotel. Jl. Pasar Kembang 29. Tel. 2149. 26 kamers. Bij station en Jl. Malioboro.

Gajah Mada Guest House. Aan de campus, Bulaksumur. Tel. 88461 en 88688, toestel 625. 20 kamers.

Mendut. Jl. Pasar Kembang 49. Tel. 2149. 30 kamers.

New Batik Palace. Jl. P. Mangkubumi 46. Tel. 2229. 22 kamers.

Sri Manganti. Jl. Urip Sumoharjo 101. Tel. 2881. 45 kamers.

Sri Wibowo. Jl. Dagen 23. Tel. 2593. 37 kamers.

Homestay service (\$22)

Voor \$22 kan bij de **Indraloka Homestay Service** een kamer met ontbijt geboekt worden bij een Engels of Nederlands sprekend Javaans gezin. De kamers zijn van alle gemakken voorzien en hebben ventilator. Voor lunch en diner kan desgewenst meestal gezorgd worden. De organisatrice, mevr. Moerdiono, regelt op verzoek een reis door Java met overnachtingen in *homestays*. Jl. Cikditiro 14. Tel. 3614.

Guesthouses (\$10-\$25)

Een *guesthouse* is een aangepast woonhuis, dat door de eigenaars -die er meestal zelf wonen- gerund wordt. Het wemelt ervan aan Jl. Prawirodaman en ook aan Jl. Dagen (zijstraat van Jl. Malioboro) is er een aantal te vinden.

Ver van de drukte rond Jl. Malioboro hebben de *guesthouses* aan Jl. Prawirodaman vaak rustige tuinen en een zwembad. Vele bieden ook excursies aan. Van de ondergenoemde heeft de **Metro** waarschijnlijk de rustigste atmosfeer en de **Galunggung** het grootste zwembad. De **Airlangga** heeft een aantal luxueuze kamers in een nieuwe vleugel. Gezien het gebodene zijn de prijzen laag; \$15-\$25 voor een AC-kamer en \$10 voor een kamer met ventilator, inclusief ontbijt en bediening. Buiten het seizoen is korting mogelijk, met name bij langer verblijf. Soms van de onderstaande *guesthouses* -bijna alle genoemde liggen aan Jl. Prawirodaman- zijn nog aanzienlijk goedkoper (\$3.50-\$9).

Agung. Huisnr. 68. Tel. 5512. 22 kamers. Vriendelijk personeel. Organiseert trips naar de Merapi met accommodatie in Selo.

Airlangga. Nr. 6-8. Tel. 3344. 30 kamers.

Borobudur. Nr. 5. Tel. 3977. Traditioneel huis, 10 kamers rond binnenhof.

Duta. Nr. 20. Tel. 5064. 27 kamers.

Gajah. Nr. 2. Tel. 5659. 18 kamers.

Galunggung. Nr. 28. Tel. 2765. 17 kamers.

Indah. Nr. 12. Tel. 88021. 20 kamers.

Kirana. Nr. 30. Tel. 3200. 20 kamers.

Metro. Nr. MG 7/71. Tel. 5004. 30 kamers.
Putrajaya. Nr. 10. Tel. 5185. 21 kamers.
Rose. Nr. 22. Tel. 8791. 31 kamers.
Sriwijaya. Nr. 7. Tel. 2387. 25 kamers.
Sumaryo's. Nr. 18A. Tel. 2852. 30 kamers.
Peti Mas. Jl. Dagen 39. Tel. 4038. 34 kamers.
Wisma Persada. Jl. Dagen 14. Tel. 88147, 3685. 12 kamers.

Goedkoop (tot \$10)

De wijk Pasar Kembang bij het station is het domein van budgetreizigers. De dichtbevolkte buurt tussen Jl. Pasar Kembang en Jl. Sosrowijayan is bezaaid met kleine hotels en *losmen*, met name de steegjes (*gang*) die beide straten verbinden. De accommodatie is zeer eenvoudig, maar kost soms niet meer dan \$1. De duurdere hotels en *losmen* in deze buurt (tegen de \$10) zijn beduidend minder dan de goedkoopste *guesthouses* aan Jl. Prawirodaman.

Asia-Afrika. Jl. Pasar Kembang 25. tel. 4489. 47 kamers.

Aziatic. Jl. Sosrowijayan 6. 10 kamers. Relaxe, vriendelijke sfeer, populair.

Gandhi Losmen. Sosrowijayan Wetan (Gang II), GG II/GT I/75. Tuin en vriendelijk personeel, zeer goed voor de prijs: \$1.50-\$2. Fascinerende batikportretten in de kleine 'galerie'.

Indonesia. Jl. Sosrowijayan 9.

Kota. Jl. Gandekan Lor 79. Aan de westkant van Jl. Pasar Kembang. Schone, ruime kamers; tuin; veilig.

Zamrud. Jl. Sosrokusuman 17, een zijstraatje van Jl. Malioboro (oostzijde). Tel. 2446. Rustig en veilig. \$8.

ETEN

Twee typisch Indonesische restaurants, nogal decentraal gelegen, zijn een speciaal bezoek waard. Een prima adres voor zowel lunch als diner is **Pesta Perak**, Jl. Tentara Rakyat Mataram 8. Tel. 86255. Geopend 10.30-21.30 uur. Een plezierig restaurant met kleine tuin en een breed aanbod aan *curry*, kip, gestoofde vis en fruit. Aan de andere kant van de stad ligt, even ten zuiden van de ringweg, **Selera Kuring** aan Jl. Gejayan, gespecialiseerd in vis op z'n Sundanees, afkomstig uit eigen vijver.

Een bezoek aan Yoga is niet compleet zonder het proeven van *ayam goreng* (kip gekookt met *santen*-kokoscrème-, peper, uien en koriander, en daarna even gebakken) in het beroemde restaurant **Ny. Suharti** aan Jl. Laksda Adisucipto (bij km 7, even voorbij het Ambarrukmo Palace Hotel. Tel. 5522). Een hele kip kost \$5. Aangeraden met zoete chilisaus, gebakken *pete*-bonen, *lalap*-salade en *sayur asem*, een zoet-zure groentesoep.

Padang-restaurants, herkenbaar aan de rijen bordjes in de etalage, zijn door de hele stad te vinden. Bestel bij het binnenkomen of wacht tot de ober met een karrevracht gerechten arri-

veert: runder-*rendang*, gebakken runderlong, kip-, vis- en groente-*curries*, aardappeltoteletten en een berg rijst. Wat niet opgaat, hoeft niet te worden afgerekend. Populair en centraal gelegen zijn **Sinar Budi**, Jl. Mangkubumi 41, en **Minang Mini**, Jl. Mataram, aan het eind van een zijsteegje dat even ten noorden van Hotel Mutiara op Jl. Malioboro uitkomt.

Witte tafellakens, AC en Westerse gerechten (steaks en salades) zijn te vinden bij de beide **Gita Buana**-restaurants; Jl. Adisucipto 169 en Jl. Diponegoro 52A. **Legian Restaurant**, Jl. Perwakilan 9, tel. 87985, is een aangenaam dakrestaurant met uitzicht op Jl. Malioboro. Steaks, karbonade, gegrilde vis en yoghurt met fruit voor redelijke prijzen. Het kleine **Lima Restaurant** aan Sosrowijayan Gang I (in de wijk Pasar Kembang) is de plaats waar Europese *expats* proberen hun culinaire heimwee te beteugelen. Uitstekende lamskarbonades voor minder dan \$2. In de naaste omgeving liggen **Superman I** en **II** (Sosrowijayan Gang I/99 en I/71), alsmede **Ana's Restaurant** (Sosrowijayan Gang II/127). Goede pannekoeken, yoghurt, vruchtesap en westerse snacks. Populair bij budgetreizigers.

Aan en rond Jl. Prawirodaman schieten de restaurants met Indonesische, Chinese en Westerse gerechten als paddestoelen uit de grond. **Tante Lies**, hoek Jl. Parangtritis en Jl. Prawirodaman, is populair bij nachtbrakers. Bekend vanwege z'n soja-kip en zoet-zure visgerechten is **Palm House** aan Jl. Prawirodaman. Iets verderop liggen het plezierige **Hanoman's Forest Restaurant** (met soms dans- en poppenvoorstellingen) en **Griya Bujana**.

Gudeg is een schotel van broodvruchten, gestoofd in kokoscrème en kruiden, geserveerd met kip, ei of *tofu*, en geldt als een specialiteit van Yoga. Restaurants als **Juminten** (Kranggan 69) en **Bu Citro** (tegenover het vliegveld) hebben het op het menu, maar de beste *gudeg* is 's avonds te krijgen bij de stalletjes even ten zuiden van de Chinese tempel aan Jl. Brigjen Katamso -waar grote, vriendelijke vrouwen het uit aardenn potten serveren- en achter de Permatas bioscoop aan Jl. Gajah Mada. Ook tientallen verkopers aan Jl. Malioboro verkopen 's avonds *gudeg*.

Wie in de loop van de avond zin in een hapje krijgt kan ook terecht bij de karren met *martabak* (Indiase omelet-pannekoeken) voor de Beringharjo-markt en op de noord-oostelijke hoek van de *alun-alun*. Bij **Martabak Internasional** is het altijd druk.

Veel restaurants aan Jl. Malioboro serveren frisse vruchtesappen (alle mogelijke soorten) met schaafts, alsmede een breed scala Westerse, Indonesische en Chinese gerechten.

GEZONDHEID

Het beste ziekenhuis is het katholieke **Panti Rapih**. Jl. Cikditiro 30. Tel. 3333, 5506. Het **Bethesda-ziekenhuis**, Jl. Jend. Sudirman 70, is

goed. Tel. 4036, 87776. Het ziekenhuis van de Gajah Mada Universiteit -**Dr. Sarjito**- heeft een moderne uitrusting en goede specialisten, maar de verpleging is onattent en onhygiënisch. Jl. Bhineka Tunggal Ika. Tel. 87333, 5209. De bijbehorende *apotik* is dag en nacht geopend. Het Ambarukmo Palace Hotel heeft een eigen arts.

BANKEN EN GELD

Banken hanteren gunstiger wisselkoersen dan de particuliere geldwisselaars. De meest centraal gelegen bank is **Bank Negara Indonesia 1946**. Jl. Trikora 1, tegenover het postkantoor. Tel. 4287, 2540, 5278, 4864. Visa card-houders kunnen terecht bij **Bank Central Asia** aan Jl. Urip Sumoharjo, Mastercharge card-houders bij **Bank Niaga** aan Jl. Jend. Sudirman 15. Tel. 5973, 2471, 3884. De agent van American Express is **Pacto Travel Agency** in het Ambarukmo Palace Hotel.

POST EN TELEFOON

Het hoofdpstkantoor ligt bij het grote kruispunt aan de zuidkant van de hoofdstraat Jl. A. Yani/Jl. Malioboro. Geopend maandag-donderdag 8.00-20.00 uur, vrijdag 8.00-11.00 en 14.00-20.00 uur en zaterdag 8.00-17.00 uur. Het telefoonkantoor (tel. 86996) is gevestigd aan Jl. Yos Sudarso 9 en geopend van 7.00 uur tot middernacht. Telegrammen kunnen ook verstuurd worden van het speciale telegraafkantoor aan Jl. Trikora, direct achter het hoofdpstkantoor. Tel. 87773, 87515.

Voor allerlei PTT-diensten (nationaal en internationaal telefoneren, telegrammen, telex, fax en soms versturen van post) kan men ook dag en nacht terecht bij een aantal nieuwe en centraal gelegen kantoor-tjes (WarPosTel). De belangrijkste liggen aan Jl. Suryatmajan (een zijstraat van Jl. Malioboro); Jl. Brigjen. Katamso (Pura Wisata); Jl. Parangtritis; Jl. Sutoyo 36; Jl. Urip Sumoharjo 153; Jl. Pasar Kembang 37.

VREEMDELINGENPOLITIE

Het kantoor van de vreemdelingenpolitie (*Immigration*) ligt ten oosten van de stad, even voor het vliegveld, aan Jl. Laksda Adisucipto (bij km 9.4). Tel. 4948. Geopend maandag-donderdag 8.00-14.00 uur, vrijdag 8.00-11.00 uur en zaterdag 8.00-13.00 uur. Zorg minstens een uur voor sluitingstijd ter plaatse te zijn, anders is het loket al dicht.

CULTURELE EVENEMENTEN

In het tijdperk van het elektronische vermaak moet de traditionele kunst concessies doen om te overleven. Klassieke dansen, *wayang kulit* en *ketoprak*-voorstellingen worden -al dan niet

ingekort- op radio en tv uitgezonden, gamelanopnamen op bruiloften gebruikt. *Live*-opvoeringen zijn bijzonder kostbaar geworden en daarom relatief zeldzaam, zelfs op bruiloften, besnijdenissen en andere traditionele festiviteiten. Het toerisme heeft de traditionele kunsten nieuwe impulsen gegeven. De kunstenaars varen wel bij de toegenomen vraag en veel 'toeristische' uitvoeringen zijn van hoog artistiek niveau.

Gamelanmuziek

De musici van **Kridha Mardowo** repeteren elke maandag en woensdag van 10.30-12.00 uur in de kraton (behalve in de vastenmaand). Eens in de 5 weken -behalve in de vastenmaand- is er van 10.30-13.00 uur een *live* radio-uitzending vanuit het **Pakualaman paleis** aan Jl. Sultan Agung. Toegang gratis. Een tweetal hotels heeft dagelijks optredens in de lobby: het **Ambarukmo Palace** (10.30-12.30 uur en 16.00-18.00 uur) en het **Natour Garuda** (12.00-14.00 uur en 18.30-20.30 uur). Elke zondag is er in **Ny. Suharti's Restaurant** een lunch-concert van 10.00-15.00 uur. Veel gamelanmuziek is verkrijgbaar bij **Podo Moro Music Center** aan Jl. Malioboro, even ten noorden van het Mutiara Hotel.

Dans

In de Bangsal Kasatriyan van de kraton worden elke zondag van 10.30-12.00 uur klassieke dansen gerepeteerd. Schitterende uitvoeringen van klassieke Javaanse dans vinden 3 maal per week (maandag, woensdag en vrijdag van 20.00-22.00 uur) plaats in **Dalem Pujokusuman**, Jl. Brigjen. Katamso 45. Ze worden uitgevoerd door leerlingen van 2 scholen: Pamulangan Bekso Ngayogyakarta en Mardowo Budoyo en bestaan uit solo's, duetten en een fragment uit het meest befaamde *sendratari* (gedanst drama), *Ramayana*. Entree \$3.

Speciale dinervoorstellingen, waarin de Solonese danstraditie overheerst, worden gehouden in het Borobudur Restaurant van het **Ambarukmo Palace Hotel** (dinsdag, vrijdag, zondag om 20.00 uur), het French Grill Restaurant van het **Arjuna Plaza** (maandag, woensdag, vrijdag van 20.00-22.00 uur) en in **Hanoman's Forest Restaurant** aan Jl. Prawirotaman 9B (dinsdag, zaterdag 19.30-21.00 uur). Groepen die voor speciale dinervoorstellingen kunnen worden ingehuurd zijn **Surya Kencono** (Dalem Joyokusuman) en **Arena Budaya** (Dalem Ngadinegaran, Bintaran). De eerste voert klassieke Yogya-dansen op, laatstgenoemde Solonese dansen. Informatie bij het *Tourist Information Center*.

Scholen en repetities

Wie bijzonder geïnteresseerd is in de traditionele dans, kan tijdens de lesuren een school bezoeken. De **Siswo Among Bekso**-school geeft dinsdag en donderdag les aan beginners en woensdag en vrijdag aan gevorderden. Dalem

Purwodiningratan, Jl. Kadipaten Kidul 46. De lessen beginnen om 16.00 uur. De **Pamulan-gan Bekso Ngayogyakarta**-school heeft lessen op maandag, dinsdag en donderdag van 16.00-18.00 uur. Dalem Pujokusuman, Jl. Brigjen. Katamso 45. **Mardowo Budoyo** heeft op dezelfde plaats lessen op zondag en donderdag van 18.00-20.00 uur.

De hogeschool voor uitvoerende kunsten **Sekolah Menengah Karawitan Indonesia** in Kasihan, district Bantul (een kwartier rijden van de stad), heeft dagelijks (behalve zondag) lessen van 7.00-14.00 uur. Aan het **Indonesian Institute of Arts** (ISI, voorheen ASTI), Bulaksumur, worden van maandag-zaterdag de hele dag door (soms tot diep in de nacht) lessen gegeven. Danslessen voor kinderen vinden plaats op zondag van 14.00-16.00 uur.

Het **Dance Center** (Pusat Latihan Tari) van Bagong Kussudiharjo repeteert maandag, zaterdag en zondag van 16.00-18.00 uur en donderdag 16.00-18.00 uur in diens huis moderne dansen, gebaseerd op de traditionele bewegingen. Jl. Martadinata 9, Singosaren. Tel. 2982. Bagong's 'kunst-kolonie' **Padepokan Seni Bagong Kussudiharjo** ligt in een klein dorp, Kasihan, in het district Bantul (15 minuten per auto). Studenten en leraren uit heel Indonesië ontmoeten elkaar hier.

Elke donderdag van 19.00-21.00 uur vinden er in het **Pakualaman Palace** aan Jl. Sultan Agung repetities plaats van klassieke Solonese dansen.

Wayang wong en sendratari

Jaarlijks worden op de verjaardag van de sultan klassieke, dramatische dansen (*sendratari*) opgevoerd in de kraton. De prachtige voorstelling tegen de achtergrond van het Sitti Inggil-paviljoen is een *must* voor bezoekers. Informeer bij de *Tourist Information Office* naar juiste datum en tijdstip.

De meest spectaculaire *sendratari* is ongetwijfeld de openlucht-opvoering van het **Ramayana Ballet** in Prambanan. Tussen mei en oktober worden daar in de weekends het dichtst bij volle maan op 4 opeenvolgende avonden (vrijdag-maandag) 4 episodes uit de Ramayana opgevoerd door honderden spelers.

Een ander gezelschap speelt episodes uit de Ramayana in het nieuwe **Roro Jonggrang Theater** bij Prambanan. Voorstellingen altijd op donderdagavond, 19.30-22.00 uur. Toegang \$5 inclusief drankje. Informatie, kaartjes en vervoer via de *Tourist Information Office*.

Elke avond zijn er van 20.00-22.00 uur uitvoeringen (in Solonese stijl) van de Ramayana te zien in het **THR Sasono Suko Theater**, dat halverwege Jl. Brigjen. Katamso ligt. Fragmenten uit de Ramayana in *sendratari*-vorm zijn ook te zien in de dinervoorstellingen in het **Ambarrukmo Palace Hotel** (maandag, woensdag, zaterdag van 20.00-21.00 uur) en het **Arjuna Plaza** (donderdag 19.00-21.00 uur).

Het jaarlijkse **Sendratari Festival**, gesponsord

door het Ministerie van Onderwijs en Cultuur, vindt gewoonlijk plaats in oktober in het Kepatihan-paviljoen.

Wayang kulit

Elke tweede zaterdag van de maand vindt in **Sasono Inggil Dwi Abad** op het zuidelijke plein een volledige, 8 uur durende voorstelling plaats met financiële ondersteuning van radio, tv en een lokale krant. De dalang is meestal afkomstig uit Yogya, soms uit Banyumas of Solo. Aanvang 21.00 uur. Een VIP-plaats kost \$2.

Elke vierde donderdag van de maand is er een complete *live*-uitzending vanuit het nieuwe radio-auditorium aan Jl. Gejayan. De dalangs bij deze voorstellingen zijn jong en moeten hun sporen nog verdienen. Gratis toegang.

In de nachten na Grebeg Mulud en Grebeg Pujasa vinden er in de zuidelijke Kemagangan-hof van de kraton wayangvoorstellingen plaats. De sfeer van de kleine hof is veel toepasselijker dan die van een groot auditorium.

De **Agastya Art Foundation**, Gedong Kiwo MJ 3/237, voert dagelijks (behalve zaterdag) van 15.00-17.00 uur een *wayang kulit*-show op. Korte voorstellingen van **Ambar Budaya** zijn op maandag, woensdag en zaterdag tussen 21.30-22.30 uur te zien in het Yogyakarta Craft center tegenover het Ambarrukmo Palace Hotel.

En dan zijn er nog de dinervoorstellingen in het Bale Kambang Floating Restaurant van het **Ambarrukmo Palace Hotel** (donderdag 20.00 uur), het French Grill Restaurant van het **Arjuna Plaza** (dinsdag 19.00-21.00 uur) en in **Hanoman's Forest Garden Restaurant**, Jl. Prawirodaman 9B (woensdag, vrijdag 19.30-21.30 uur).

Dalangs in opleiding zijn elke avond behalve donderdag en zondag te zien op de **Habiranda Dalang School** aan Pracimasono, op de zuidwest-hoek van het noordelijke plein.

Wayang golek

Wayang golek in Yogya-stijl is te zien in het **Ni-tour**-kantoor dat verstoep is in een hoekje van het grote plein aan Jl. K.H.A. Dahlan 71. Dagelijks behalve zondag van 11.00-13.00 uur. Een soortgelijke voorstelling, in plezieriger omgeving, wordt verzorgd door de **Agastya Art Foundation** (zie hierboven) op zaterdag van 15.00-17.00 uur.

Dinervoorstellingen met *wayang golek* zijn te zien in het **Ambarrukmo Palace Hotel** (maandag 20.00-22.00 uur), de French Grill van het **Arjuna Plaza** (zaterdag 19.00-21.00 uur) en in **Hanoman's Forest Garden Restaurant** (maandag, donderdag 19.30-21.30 uur).

Ketoprak

Het extreem populaire volksdrama *ketoprak* is moeilijk toegankelijk voor westerlingen, want de geïmproviseerde dialoog is niet of nauwelijks te volgen. Niettemin zijn de exotische kostuums

en het melodramatische acteerwerk het bekijken waard. *Live*-opvoeringen zijn te zien op de eerste vrijdag en zaterdag van de maand in de Demangan-studio's aan Jl. Gejayan. Rond Onafhankelijkheidsdag (17 augustus) zijn op straat amateuropvoeringen te zien. Idem op de nachtelijke festiviteiten, voorafgaand aan Sekaten.

Modern toneel en poëzie

In 3 kunstcentra in Yogya is regelmatig modern toneel, poëzie, pantomime en popmuziek te beleven. **Gedung Senisono**, bij het hoofdstation, heeft wisselende tentoonstellingen en een openlucht-theater met optredens op zaterdagavond. In **Taman Budaya** aan de campus van de universiteit, en **Bentara Budaya**, hoek Jl. Cikditoro en Jl. Sudirman, vinden ook regelmatig voorstellingen plaats. Actuele informatie bij het *Tourist Information Center*.

WINKELN EN SOUVENIRS

Yogya is een centrum van traditionele en moderne kunstnijverheid. Meest geliefd bij toeristen is de vermaarde Javaanse batik.

Textiel

Vele kleine bedrijven en een levendige huisindustrie produceren traditionele, handbeschilderde *batik tulis*, alsmede gestempelde *batik cap*, waarvan jurken, shirts, tafellakens, beddespreien, slopen en sarongs gemaakt (kunnen) worden. Bezoekers kunnen achter de uitstalruimte het procédé bekijken.

Een groot aantal werkplaatsen ligt aan Jl. Tirtodipuran in Zuid-Yogya. Enkele van de bekendste zijn: **Ardiyanto's**. Jl. Magelang (bij km 5.8). Tel. 87777. **Asmara**. Jl. Tirtodipuran 12. **Gurda**. Jl. Parangtritis 77. Tel. 5474. **Plentong**. Jl. Tirtodipuran 28. Tel. 2777. **Rara Djonggrang**. Jl. Tirtodipuran 6A. Tel. 2209. **Sumiharjo**. Jl. Mangkuyudan 15A. Tel. 3061. **Suryakencana**. Jl. Ngadinengaran MD VII/98. Tel. 3798. **Tjokrosuharto**. Jl. Panembahan 58. Tel. 3208.

In batikwinkels is het aanbod hetzelfde als in de werkplaatsen. De grootste selectie, zowel handbeschilderd, gestempeld als bedrukt, heeft **Terang Bulan** (zie onder). Redelijke, vaste prijzen. De traditionele Yogya-motieven zijn steeds moeilijker te vinden. De trend is gericht op moderne kleding. *Batik tulis* van middelmatige kwaliteit zijn verkrijgbaar bij **Terang Bulan**, **Juwita** en **Tjokrosuharto**.

Ardiyanto's. Jl. Taman Garuda. Tel. 5485. **Batik Keris**. Jl. A. Yani 104. Tel. 2492. **Batik Semar**. Jl. Urip Sumoharjo 107. **Citra**. Jl. A. Yani 55. **Danar Hadi**. Jl. Laksda Adisucipto 3. Tel. 88083. **Griya Batik Timur**. Jl. A. Yani 25. Tel. 2844. **Juwita**. Jl. A. Yani 36. Tel. 3981. **Makmur**. Jl. A. Yani 63. Tel. 2798. **Margaria**. Jl. A. Yani 69. Tel. 2669. **Mirota**. Jl. A. Yani 9. Tel.

87990. **Suryo Puri**. Jl. Kadipaten 3/5. **Terang Bulan**. Jl. A. Yani 76. Tel. 2488.

De beste kwaliteit batik is niet in winkels te vinden, maar bij de handelaars thuis. **Bapak Hadiwasito** (Taman Kp III/116, in de steeg direct ten noorden van de oprit naar Taman Sari) handhaaft een hoge kwaliteit in zijn traditionele batik. \$20-\$25 per 2 meter. **Ibu Mangunwinoto** (Jl. P. Mangkurat 158) heeft schitterende traditionele Yogya-batik, gemaakt in dorpen in de streek Imogiri. \$25-\$75.

Lurik is de ruwe, geweven stof die traditioneel gebruikt wordt voor mannenjasjes (zoals in gebruik in de kraton) en sarongs. Teneinde de stof voor kleding te kunnen gebruiken, werd het weefsel verijnd en van meer kleuren voorzien. De meeste batikwinkels verkopen ook *lurik*. **Logro** aan Jl. Wirobrajan 44 verkoopt *lurik* die is gemaakt op een traditioneel weefgetouw. Van de stof kunnen mooie jasjes, shirts, blouses en eenvoudige jurken worden gemaakt. **Rumah Tenu** 'Charindra', Jl. Modang 70B, een zijstraat van Jl. Mangkuyudan (Tel. 2480, 5583), produceert *lurik* van exportkwaliteit op grote weefgetouwen. Sommige stukken worden gebatikt en tot kleding, gordijnen en moderne bekleding gemaakt.

Batik schilderkunst

Het aantal technieken en thema's dat in de batik-schilderkunst gebruikt wordt is indrukwekkend. Het is de moeite waard het werk van diverse kunstenaars te bekijken, zeker als u van plan bent iets aan te schaffen. Pioniers op dit gebied zijn Amri Yahya, Sapto Hudoyo, Bagong Kussudiharjo en Kuswaji. Denk erom af te dingen, maar bedenk ook dat het om originele kunstwerken gaat, niet om overschatte kopieën zoals die op straat worden aangeboden.

Veel van de kunstenaars in de ondergenoemde galeries (met name Tulus Warsito, Bagong Kussudiharjo en W.S.) geven batik-cursussen. In het **Batik Research Center** worden cursussen gegeven, die zijn afgestemd op de wensen van individuen of groepen. Pak Hadjir (direct ten westen van de ingang van Taman Sari) heeft een jarenlange ervaring in het geven van 3- en 5-daagse cursussen aan toeristen. De bekendste kunstenaars c.q. galeries zijn: **Amri Yahya Gallery**. Jl. Gampingan 67. Tel. 5135. **Bagong Kussudiharjo**. Jl. Martadinata 9. **Galar Gallery**. Jl. Parangtritis 11. **Godod Sutejo**. Sanggar Telangkas, Ngasem 77/103. **Koong Gallery**. Jl. Nyai A. Dahlan 12. **Kuswaji**. Zuidwest hoek van de noordelijke *alun-alun*. Tel. 4995. **Mario's**. Jl. Prawirotaman 5A. **Saptohudoyo**. Jl. Laksda Adisucipto (bij km 9). Tel. 87443. **Slamet Riyanto**. Jl. Tirtodipuran 7. **Tulus Warsito**. Jl. Tirtodipuran 19A. **W.S.** Jl. Parangtritis 62.

Goud en zilver

Zilverfabriekjes zijn te vinden in Kota Gede, ten zuidoosten van Yogya. Het aanbod bestaat uit

juwelen, vaasjes en souvenirs als zilveren *becak*, *andong* en zelfs schaalmodellen van het rijtuig van de sultan. Enkele van de betere bedrijven zijn: **MD Silver**. Jl. Keboan, Kota Gede. Tel. 2063. **Sri Moeljo's Silver**. Jl. Menteri Supeno UH XII/1. Tel. 88042. **Tan Yam An**. Jl. Mas Sangaji 2. Ook voor bestellingen. **Tom's Silver**. Jl. Ngeksiganda, Kota Gede. Tel. 3070, 2818. Topkwaliteit.

Poppen

Schitterende *wayang kulit*-poppen zijn te koop bij **Ghriya Ukir Kulit** in het dorp Gendeng, 4 kilometer ten westen van Kasongan, even ten westen van een groot kruispunt in de schaduw van een enorme waringin. Open van 9.00-16.00 uur. \$25 voor een fijn bewerkte figuur, \$35 voor een grote pop. Sagio, de baas, levert poppen met bladgoud op bestelling; \$75 tot \$130, al naar gelang de grootte.

In de stad zelf is **Moelyosoeharjo**, Jl. S. Parman 37B (tel. 2873), het adres voor goede *wayang kulit*-poppen. **Pak Ledjar**, Jl. Mataram DN I/370, maakt poppen in Solonese stijl. Bestel de pop die u wenst; de voorbeelden in de winkel zijn geen maatstaf voor zijn vakmanschap.

Bapak Sukasman, Mergangsan MG III/173 (sla af in oostelijke richting tegenover de Indonesian Islamic University aan Jl. Taman Siswo), experimenteert met nieuwe vormen. Hij vertelt graag over zijn ideeën en heeft daarnaast ook *wayang kulit*-poppen te koop.

De *wayang golek*-poppen in typerende Yogya-stijl zijn veel zeldzamer dan de Sundanese poppen, en zijn dan ook minstens 2 maal zo duur (vanaf \$30). Het **Nitour**-kantoor en de **Agastya Foundation** (zie boven) verkopen exemplaren van goede kwaliteit.

Maskers

Traditionele maskers van figuren uit de inheemse *Panji*-verhalen worden nog altijd gemaakt. *Ware collectors' items* zijn te koop in het dorp Krantil in het district Pendowoharjo. Neem Jl. Bantul, sla bij km 7.6 rechtsaf en vervolgens na 300 meter linksaf. Borden verwijzen naar het eerste huis rechts, de werkplaats van **Pak Warno**.

Gamelaninstrumenten

Pak Suhirdjan maakt instrumenten op bestelling. Condronegaran MJ I/951, Gedong Kiwo, Yogyakarta 55142.

Leer

De kwaliteit van de in Yogya geproduceerde leerdere is de afgelopen jaren met sprongen vooruit gegaan. Schoenen, tassen, riemen en portemonnees zijn aanzienlijk duurzamer dan vroeger. Enkele van de betere werkplaatsen leveren op bestelling ook jassen, laarzen enzo voort. De beste winkels zijn: **Fancy Art Shop**.

Jl. Malioboro 189. **Kusuma**. Jl. Kauman 48. **Setia Art Shop**. Jl. Malioboro 79. **Shinta**. Jl. Malioboro 165.

Diversen

Een bezoek aan een antiek- cum curio-winkel is een aangenaam tijdverdrijf. Onder de spullen die men hier kan aantreffen zijn Chinees porselein, oude batik en weefsels van Sumatra en uit Oost-Indonesië, lampen, speerpunten, krissen, *wayang kulit*, *wayang klitik*, Chinese schaduwpoppen, *wayang golek* (vooral Sundanese, maar ook wel uit Cirebon), maskers, zilver, munten, glaswerk, batikstempels, *loro blonyo*-bruieloftsfiguurtjes en muziekinstrumenten. Het merendeel is -uiteraard- geen antiek. Enkele van de betere zaken zijn: **Ancient Arts**. Jl. Tirtodipuran 30. **Ardiyanto's**. Jl. Magelang (bij km 5.8). Tel. 87777. **Delly Art Shop and Antiques**. Jl. Tirtodipuran 22B. **Dieng Art Shop and Antiques**. Jl. Tirtodipuran 30. **Edy Store**. Jl. Laksda Adisucipto 47. **55**. Jl. Malioboro 55. **Kerajinan Indonesia**. Jl. Malioboro 193-195. Tel. 87995. **Naga Art Shop**. Jl. Malioboro 61. **Old Stars Art Shop**. Jl. Laksda Adisucipto, Gang Ambar Arum 35. **Yogya Art Shop and Antiques**. Jl. Parangtritis 49. Mooie Javaanse, zwarte opaalsieraden zijn verkrijgbaar bij **Alia Jewelry**, Jl. Parangtritis 27, even ten zuiden van de zuid-oostelijke hoek van de buitenste kratonmuur (*pojok beteng timur*). Een breed scala aan rotan manden en meubelen is te vinden in de winkels aan de oostkant van de Code-rivier in Kota Baru. Thee (let op de datum op de verpakking), koffie en lokale snacks zijn te koop in de warenhuizen Ramai en Matahari aan Jl. Malioboro en in de winkels met etenswaren aan Jl. Pajeksan, een zijstraat van Jl. Malioboro.

De **Cemeti Modern Art Gallery** aan Jl. Ngadisuryan 7A, heeft een maandelijks wisselende tentoonstelling van schilderijen van Indonesische en andere kunstenaars. Geopend dinsdag-zaterdag van 9.00-13.00 uur.

- Joan Suyenaga

BOROBUDUR

Geestelijk Pad naar Verlichting

De Borobudur staat op een kleine heuvel in de vruchtbare vlakte van Kedu. Het monument rijst als het ware op uit een uitgestrekte zee van groene rijstvelden en klappertuinen, die door enorme bergen wordt omsloten. Naar het noorden en oosten verheffen zich majestueuze vulkaantoppen, die meer dan 3000 meter hoog zijn. Naar het zuiden loopt een lange reeks gekartelde kalksteenrotsen met uitschieters tot duizend meter.

Op het eerste gezicht maakt de Borobudur misschien niet de overweldigende indruk die men ervan had verwacht. Het heiligdom was meer bedoeld om verstandelijk te worden begrepen dan om emotioneel te worden ondergaan. Vanuit de verte lijkt het een platte grijze steenhoop die de nieuwsgierigheid prikkelt. Pas wanneer men zelf, net als de pelgrims vroeger, de lange en inspannende ommegang langs de 1460 prachtig gebeeldhouwde reliëfs in de

muren van de vier laagste terrassen heeft volbracht, ondergaat men ten volle de immense kracht en schoonheid, die van dit grootste boeddhistische monument ter wereld -symbool van de ware kennis, de Verlichting van Boeddha- uitgaan.

Ontdekking en restauratie

De eerste beschrijving van de Borobudur verscheen in *The History of Java* (1817) van T.S. Raffles. Hoewel Raffles over het algemeen als de 'ontdekker' van dit heiligdom wordt beschouwd, was het monument vroeger niet volledig aan het oog onttrokken. Wel waren de gaanderijen onder de aarde bedolven en groeiden er hoge bomen op het monument. Maar de Javanen in het nabijgelegen Yogyakarta wisten wel degelijk van het bestaan van de steenhoop af.

De eerste schoonmaak had plaats onder leiding van de Nederlandse militair-ingenieur H.C. Cornelius, door Raffles aangesteld om het monument aan een onderzoek te onderwerpen. Dit gebeurde maar oppervlakkig en in 1872 waren enkele gaanderijen nog steeds met puin gevuld. De eerste maatregelen tot behoud werden genomen in 1874, toen Van Kinsbergen verzakte delen met zand ophoogde, zodat overtollig water kon wegstromen. Daarna vond tussen 1907 en 1911 onder leiding van Th. van Erp een grote restauratie plaats. Verzakkingen werden door middel van

het storten van beton tegengegaan en de bovenste ronde terrassen met ingestorte stupa's werden met veel nieuwe stenen volledig hersteld. Het verval zette echter door. Het grootste probleem veroorzaakten de steeds verder verzakkende vloeren en hellende muren, die ieder moment dreigden om te vallen. De grote boosdoener was het regenwater, dat door de muren sijpelde; het bleef de heuvel onder het monument ondermijnen. Internationale acties leidden uiteindelijk tot de grootschalige restauratie van 1975-1984 onder auspiciën van de UNESCO en met financiële steun van de Indonesische regering. Stuk voor stuk werden de prachtige reliëfs uit de gaanderijen verwijderd en steen voor steen uit elkaar gehaald. Zo zijn meer dan een miljoen stenen schoongemaakt, behandeld en teruggeplaatst op een nieuw fundament van gewapend beton.

Bouwkundige geschiedenis

De Borobudur werd niet volgens één plan ontworpen en gebouwd, maar ontwikkelde zich in verschillende bouwfases, die al met al meer dan vijftig jaar in beslag namen. Waarschijnlijk werd omstreeks 780 met de bouw begonnen. De laatste fase viel tussen 835 en 850. Wezenlijke veranderingen in het oorspronkelijke plan zijn aangebracht om zowel technische redenen als vanwege de symbolische betekenis. Elke fase heeft de volgende

beïnvloed en daardoor is het voor ons des te moeilijker klaarheid te brengen in de complexe symboliek van het monument. In feite is de Borobudur niet de belichaming van één allesomvattend idee, maar eerder het resultaat van een intensieve wisselwerking tussen vele ongelijksoortige elementen, elk met een eigen inhoud en boodschap.

Toen het monument tijdens de recente restauratie werd onttakeld kregen de archeologen voor het eerst een goed zicht op de inwendige structuur en kon men tot in details een historisch verantwoorde beschrijving van de vijf bouwfases opstellen.

De eerste fase omvatte een klein bouwwerk, bestaande uit drie terrassen. Later begon men met een ander bouwsel dat echter weer werd afgebroken. Waarschijnlijk was het bouwwerk in eerste instantie bedoeld als een getrapte piramide, een vorm die kan duiden op invloeden van niet-boeddhistische geloofsovertuigingen uit het hindoeïsme, of op een inheemse vorm van bergverering. Er waren geen balustrades, zodat men van de onderste terrassen een vrij zicht had op de muren erboven.

In de tweede fase werd het fundament van Borobudur vergroot en verhoogd zodat de trappen moesten worden herzien. Er waren

Links: De Borobudur na zijn 'ontdekking' in 1815, naar een schets van H.C. Cornelius. **Boven:** Verzakte stupa's, vóór de restauratie van 1907-1911 door Van Erp (op de foto).

vijf vierkante terrassen, terwijl aan een ronde afwerking van de top werd begonnen.

De derde fase toont ingrijpende veranderingen. Het ronde bouwsel maakte plaats voor drie opeenvolgende cirkelvormige terrassen met stupa's. Het bouwwerk kreeg daardoor een geheel nieuw aanzien en begon zijn uiteindelijk vorm te krijgen.

De vierde en vijfde fase gaven kleine aanpassingen te zien, zoals de toevoeging van nieuwe reliëfs en veranderingen in de trappen en poorten. De symboliek van het monument bleef gelijk; de wijzigingen betroffen groten-deels de versiering.

De sporen van de verschillende fasen zijn nog traceerbaar: een reliëf uit een oudere fase is gedeeltelijk verscholen achter een deurpost uit de laatste fase; een deel van het bovenste ronde terras uit de tweede fase is te zien langs de zijkant van een trap, die er in de derde fase dwars doorheen werd gehakt.

Toen de Borobudur was voltooid zag hij er vermoedelijk indrukwekkender uit dan tegenwoordig. Toentertijd werd de top bekroond door een spits met horizontale geledingen als symbool van de boeddhistische *cattra*, de 'parasol' die men ook in andere landen bovenop de stupa aantreft. Deze *cattra* werd echter door blikseminslag vernield.

Het schijnt dat de Javaanse opvattingen over de boeddhistische leer omstreeks 800 veranderen en complexer werden. In overeenstemming met deze -achteraf niet makkelijk te dui-

den- nieuwe ideeën werd de bouwwijze van de Borobudur veranderd. Voor de bezoekers die de rondgang om de stenen heuvel maken volstaat het te beseffen, dat veel van wat zij zien het resultaat is van de poging van de ontwerpers om een bouwwerk te creëren dat uitdrukking gaf aan het wezen van een onzichtbare wereld, waarmee zij zich trachtten te vereenzelvigen.

Vorm en symboliek

De Borobudur is beslist geen tempel. Het bevat geen holle ruimte als inwendig heiligdom, zoals de meeste Javaanse tempels. Dit wijst erop dat het bouwwerk niet was bestemd om een bepaalde godheid of persoon te vereeren.

Er zijn geen inscripties gevonden die een licht kunnen werpen op vormgeving en functie. Verrassend genoeg bestaat er één mogelijke verwijzing naar het monument: een zin in een inscriptie uit 842, waaruit men kan afleiden dat de Borobudur oorspronkelijk *Bhumisambhara bhudara* werd genoemd. Overdrachtelijk vertaald: 'Berg van opeenstapeling van goede daden in de [tien] stadia [van de Bodhisattva]'. De letterlijke betekenis is: 'Terrassen-opgestapelde berg'.

In het begin van de 9de eeuw hingen de Javanen het Mahayana-boeddhisme aan, de leer van het 'Grote Voertuig'. Hierin erkent men, naast de morele waarde van Boeddhā Gautama's leerstellingen, ook het bestaan van boven-

Verhalende reliëfs

natuurlijke wezens of *bodhisattva*, die de gelovigen helpen in hun streven het uiteindelijke doel te bereiken: Nirwana, het absolute niets. Binnen het Mahayana bestonden veel richtingen. Het schijnt dat de boeddhistische leerstellingen in Midden-Java rond 800 grote veranderingen ondergingen, en dat vele boeddhistische tempels daaraan qua bouw werden aangepast. De mensen die de pre-boeddhistische structuur van Borobudur omvormden tot die van een boeddhistisch monument, behoorden tot een tantristische richting. Hierin vormden zogenaamde mandala's of heilige diagrammen een belangrijk middel om op rituele wijze kracht te verwerven, teneinde de hogere sferen van geestelijke bewustwording deelachtig te worden.

De plattegrond van de Borobudur is in feite één grote mandala, wat vanuit de lucht heel goed is te zien. Hij bestaat uit zes nagenoeg vierkante, concentrische buitenterrassen, met daarin drie bijna cirkelvormige terrassen boven elkaar. Een grote koepel, de hoofdstupa, bekroont het geheel.

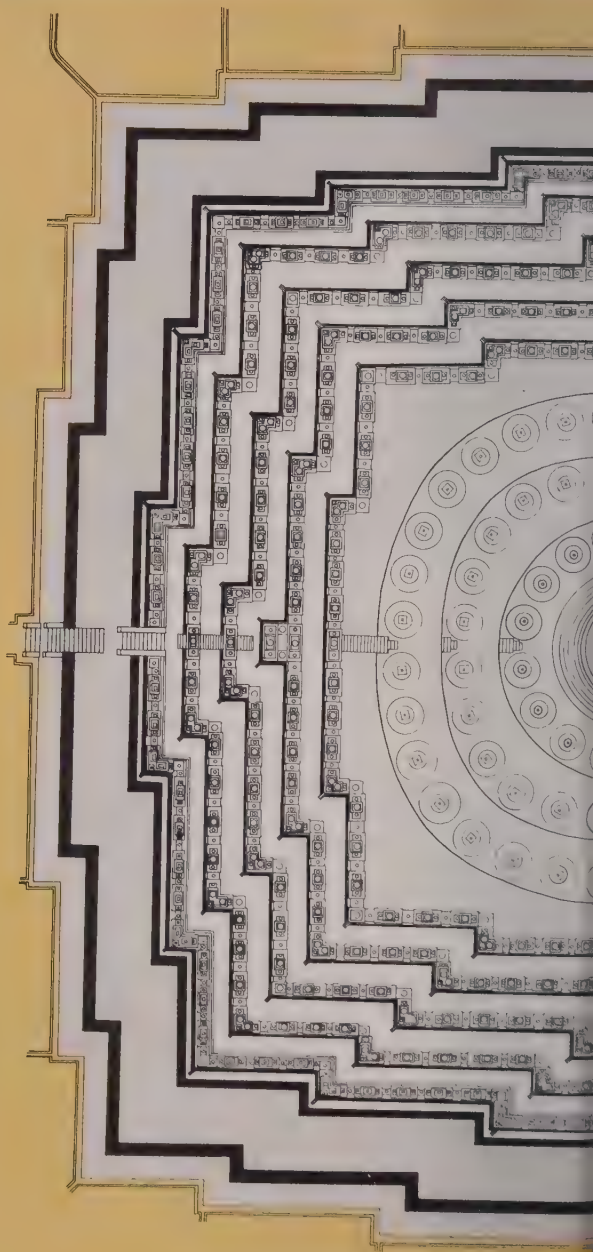
De Borobudur stelt symbolisch een berg voor. De vierkante terrassen verbeelden de hellingen en de talloze boeddhabeelden in nissen vertegenwoordigen kluisenaars in berggrotten. Volgens het Javaanse geloof zijn kluisenaarsgrotten en bergtoppen de plaatsen bij uitstek om bovennatuurlijke kracht te vergaren, teneinde tot de absolute waarheid te komen.

Waarschijnlijk was het de bedoeling dat de scènes op de Borobudur door gewone pelgrims in gezelschap van een leermeester werden bekeken. In 1975 zijn ten zuidoosten van het monument overblijfselen van een kloostercomplex blootgelegd. Meer naar het noorden, op de heuvel zelf, werden fundamenten van een ander complex, vermoedelijk ook een klooster, aangetroffen.

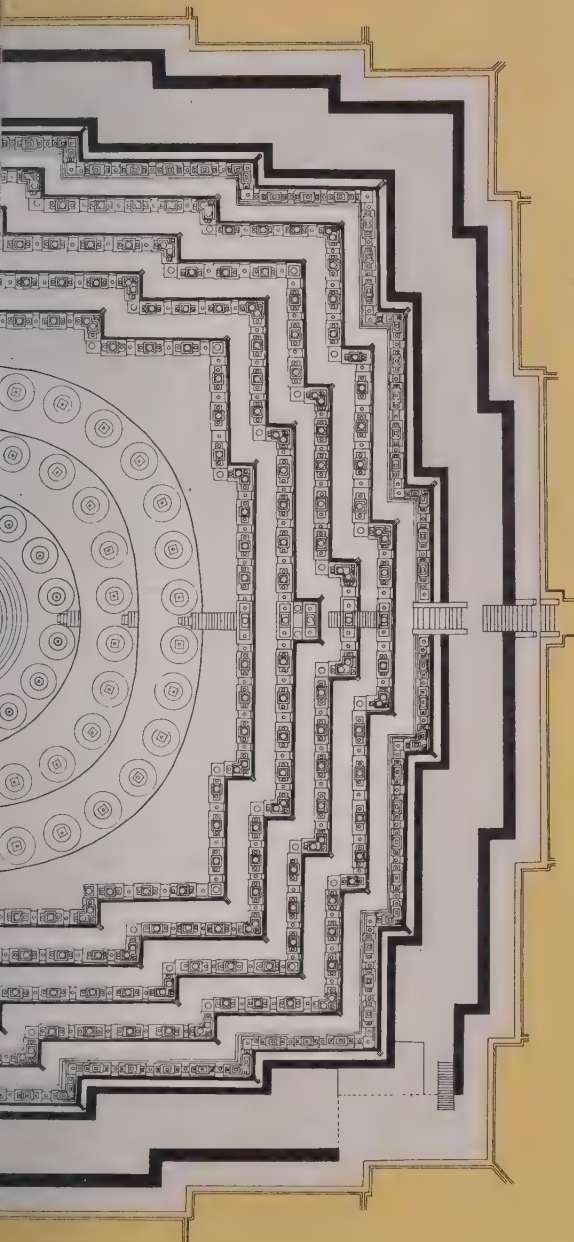
Tegenwoordig is het gebruikelijk het monument van beneden tot boven in drie niveaus in te delen. Deze corresponderen met de drie sferen van het boeddhisme die men moet doorlopen, alvorens de uiteindelijke verlossing, het Nirwana, is bereikt. Of de bouwmeesters ook van deze indeling zijn uitgegaan blijft echter een open vraag.

Volgens deze indeling is de laagste sfeer de *kamadhatu*, de 'wereld van begeerte'. Hierin verkeert de zondige mens die geen inzicht bezit in het wezen van deze wereld, omdat hij nog geen weet heeft van de leer van Boeddha. De corresponderende reliëfs werden aangebracht in de oorspronkelijke, nu verbor-

Links: Vanaf de grond gezien lijkt de Borobudur een lage berg. **Boven:** Brahma en andere goden en Gautama; reliëf op de eerste gaanderij uit de reeks over het leven van Boeddha. **Volgende bladzijde:** De plattegrond van de Borobudur toont de mandalavorm, het tantrische diagram.

L. CA. NVERNIZZI / TETTONI

gen, voet van de Borobudur. Zij slaan op de tekst van het Mahakarmawibhangga: de wet van oorzaak en gevolg, waarin slechte daden worden bestraft en goede beloond.

De Mahakarmawibhangga-reliëfs, die 160 panelen beslaan, werden omstreeks 800 volledig bedolven toen een nieuwe en hogere ommanteling om de oude voet werd aangebracht. Dit was nodig omdat het gewicht van de hogere lagen te groot werd en de oorspronkelijke fundering begon te hellen. Bij toeval werden deze reliëfs in 1885 ontdekt door J.W. IJzerman; in 1890-1891 kon de fotograaf Cephass ze vastleggen in een beroemd geworden fotoserie. Vier panelen in de zuidoosthoek zijn na de laatste restauratie zichtbaar gelaten. De rest is achter de nieuwe ommuring verborgen.

De middelste sfeer is de *Rupadhatu*, 'de wereld van de vorm': de mens heeft de zin van het leven beter leren begrijpen en is dichterbij de Verlichting gekomen door zichzelf voor anderen op te offeren. Voor dit juiste gedrag krijgt men de hoogste beloning: ontsnapping aan de wedergeboorte. Deze wereld wordt afgebeeld langs de muren van de gaanderijen van de vier onderste terrassen.

Deze verhalen beginnen in het midden van de oostzijde en lopen met de wijzers van de klok mee langs de muren naar boven. Men moet dus bij de trap van de oostelijke toegangspoort beginnen en dan naar links gaan, zodat de rechterschouder steeds naar het monument is gekeerd. Deze ommeegang of

pradakshina vormde het hoofdbestanddeel in de boeddhistische eredienst. Door de verhalen te volgen vermeerderde men al lopend zijn verdiensten. Het eerste terras omvat vier reeksen van reliëfpanelen, terwijl elk van de volgende drie terrassen twee reeksen heeft. Wie ze in juiste volgorde wil zien moet de ommegang tienmaal maken (vijf kilometer).

Op de gaanderij van de eerste verdieping ziet men links aan de binnenzijde van de balustrade twee reliëfreesen boven elkaar. Deze beelden episoden uit van de jataka-verhalen, met als thema de incarnaties van Boeddha voordat hij mens op aarde werd.

Aan de rechterhand bevinden zich langs de hoofdmuur twee andere reliëfreesen. De bovenste rij is van grote betekenis, omdat deze is gewijd aan de historische Boeddha Sakyamuni, die in de 6de eeuw v. Chr. leefde. Het verhaal volgt de tekst van de *Lalitawistara*, of het 'Relaas van het Spel'.

Achtereenvolgens worden uitgebeeld: Boeddha in de hemel; Boeddha deelt de verzamelde goden mee dat hij als mens op aarde zal worden geboren; diverse gebeurtenissen in de hemel. Op het achtste paneel zien we koningin Maya, Boeddha's toekomstige moeder met haar gemaal, koning Suddhodana in het paleis. Daarnaast koningin Maya in haar paviljoen en vervolgens een aantal goden in een hemels paleis. (Zij besluiten Boeddha bij zijn nederdaling te begeleiden.) Men bewijst eer aan Boeddha, waarna te zien is hoe Boed-

dha in de gedaante van een witte olifant op aarde neerdaalt; de droom van de koningin, waarin de olifant in haar schoot dringt, wordt uitgelegd. In de daarop volgende reliëfs maakt de zwangere koningin Maya zich gereed om af te reizen naar het Lumbinipark. In paneel 28 wordt Boeddha geboren.

Het verhaal gaat verder met episoden uit het leven van Boeddha: de wedstrijd in het boogschieten (paneel 49); Boeddha's ontmoetingen met een oude man, een zieke man, een dode man en een monnik (56-59). Weer iets verder ontvlucht Gautama het vaderlijk paleis; snijdt zijn haar af; wordt door de demon Mara aangevallen (94), waarna Mara's dochters hem trachten te verleiden. In paneel 96 bereikt Boeddha de Verlichting. Verderop steekt hij door de lucht de Ganges over en paneel 120 laat zijn eerste prediking in het gazellenpark van Benares zien. Hiermee is men weer terug bij het beginpunt aan de oostelijke trappenpoort. Op de onderste reliëfreeks van de hoofdmuur staan weer jataka-verhalen afgebeeld: een prins huwt een nimf; de prins en zijn gade worden onthaald op muziek en dans.

Op het volgende terras begint een nieuw verhaal: de Ghandhawyuha, het relaas van de koopman Sudhana, op zoek naar geestelijke kennis. Hieraan zijn rond 500 panelen gewijd die vaak sterk op elkaar lijken, omdat Sudhana tijdens zijn pelgrimstocht telkens bij een andere leermeester komt. De laatste panelen op het vierde terras zijn illustraties van de Bhadracarī, als vervolg op de Gandhawyuha.

De vijf gebeeldhouwde balustrades, langs de gaanderijen van de vier terrassen, worden bekroond door rijen nissen waarin boeddha-beelden zijn geplaatst, in totaal 432 stuks. Alle beelden aan één en dezelfde zijde vertonen eenzelfde handhouding of *mudra*, zodat elke zijde een andere *mudra* heeft. Een uitzondering vormen de beelden van de bovenste, vijfde balustrade. Deze hebben naar alle zijden eenzelfde, vijfde handhouding.

De *mudra* der windrichtingen correspondeert met het systeem van *Dhyani*-boeddha's, die ieder een eigen naam hebben. De boeddha van het oosten heet Akshobhya; die van het zuiden Ratnasambhava; in het westen Amitabha en in het noorden Amoghasiddha. De boeddha-beelden van de bovenste nissen stellen Wairocana voor, de heerser van het midden of zenit.

'Sfeer van Vormloosheid'

De derde en hoogste sfeer van de Borobudur is de *Arupadhatu*, de 'wereld van het vormloze'.

Deze omvat de drie hoogste, ronde terrassen van het monument, met hun stupa's die elk een boeddha-beeld insluiten. Men meende dat de pelgrim, na het onderricht van de diverse leermeesters uit de lageregelegene gaanderijen op dit niveau aangeland, geen verdere begeleiding nodig had. De laatste schreden van de tocht moest hij alleen en in eigen tempo volbrengen. Dit was het moment waarop het de pelgrim duidelijk werd dat alles wat hij onderweg had gezien, net als alles op dit ondermaanse, slechts een illusie is.

Als de hoogste niveaus van het monument zijn bereikt komt men niet alleen lichamelijk in hoger sferen, maar men wordt plotseling vervuld van een gevoel van bevrijding. Dit is het grootste mysterie van Borobudur. In de gaanderijen beneden voelde men zich volledig van de buitenwereld afgesloten, op de hemel en de pieken van bergtoppen na die een weerkaatsing van de stenen spitsen leken. Hier werd de aandacht volledig opgeëist door de verfijnde uitwerking van de basreliefs. En dan staat men op de ronde terrassen ineens helemaal buiten, in een open ruimte met naar alle kanten een weids uitzicht op de vlakke van Kedu. Ongetwijfeld hebben de bouwmeesters deze sensatie opzettelijk beoogd om de nieuwe kijk op de wereld weer te geven die de pelgrim na zijn ervaringen had gekregen.

Over de terrassen liggen 72 stupa's cirkelvormig verspreid; zij omringen de reusachtige hoofdstupa met een doorsnede van negen meter en negentig centimeter. De kleinere stupa's hebben een opengewerkte structuur, waardoor de boeddha-beelden binnenin zijn te ontwaren. Al deze boeddha's hebben de handhouding van Sakyamuni's eerste prediking. Een stupa, direct rechts van de oostelijke trap, geniet speciale belangstelling van de bezoekers. Men probeert de verborgen boeddha (die Bima wordt genoemd) aan te raken, om zo een wens in vervulling te laten gaan.

De grote, dichte hoofdstupa bevat binnenin twee holle ruimten. Toen de resident van Kedu het monument in 1842 van zijn weelderige plantengroei liet ontdoen, bleken de ruimten opengebroken te zijn, waarschijnlijk door schatzoekers. In één ruimte trof men een onafgewerkt boeddha-beeld aan, dat nu een plaats heeft gekregen op een voetstuk in de schaduw van een boom, ongeveer honderd meter ten westen van het heiligdom.

- John Miksic

Links: In tegenstelling tot de ommuurde gaanderijen beneden zijn de ronde terrassen van de Borobudur open naar alle zijden.

VLAKE VAN KEDU

Monumenten Rond de Borobudur

In de vlakte van Kedu, ten westen van Yogya, liggen rond de Borobudur enkele kleinere hindoeïstische en boeddhistische monumenten. De vlakte is bedekt met een dikke laag vulkanische as, neergespoeld van de hellingen van de Merapi; zij wordt doorsneden door de diepe beddingen van de Elo en de Progo. Deze rivieren komen hier samen en monden verder zuidwaarts uit in de Indische Oceaan.

Candi Mendut

Bijna drie kilometer ten oosten van de Borobudur ligt Candi Mendut, een Mahayana-boeddhistische tempel. Dit heiligdom werd ontdekt in 1834. Aanvankelijk leek het niet veel, maar tijdens het opruimen bleek een groot deel van de muren nog intact. Binnen trof men drie schitterende beelden aan. Mendut was het eerste Indonesische monument dat

werd gerestaureerd. Toen het in 1897 werd ontmanteld stuitte men op sporen van een bakstenen bouwwerk: waarschijnlijk een ouder hindoeïstisch heiligdom. De tempel werd tussen 784 en 792 gebouwd onder koning Indra. In het midden van de 9de eeuw werden enkele wijzigingen aangebracht.

De restauratie kon niet worden voltooid, omdat de stenen, die eens de grote centrale 26,5 meter hoge stupa hadden gevormd, ontbraken. Misschien zijn ze door vulkanische modderstromen weggeslingerd of verbrijzeld, of door omwonenden gebruikt als bouw materiaal.

De hoge panelen op de buitenmuren vertonen reliëfs van *bodhisattva* (waaronder Manjusri en Samantabhadra), herkenbaar aan de parasols boven hun hoofden. De grote figuur op de achterzijde is Avalokitesvara, de ander met het opgeheven zwaard Khagarbha. Op het grote centrale paneel van de zuidelijke muur zit een godin op een lotusbloem in een vijver, ontstaan uit een traan van Avalokitesvara.

In de tempelvoet zijn rondom dertig panelen aangebracht, waarin naast tritonschelpen en juwelen ook stichtelijke fabels zijn uitgehouwen. Eén ervan verhaalt over de krokodil, die een aap heeft gevangen en diens hart wil verslinden. De slimme aap overtuigt de krokodil ervan dat zijn hart eigenlijk als een mango aan een boom hangt en weet zich zo te bevrijden. Het aangebouwde trapportaal met zijn gebogen leuningen is naar het noordwesten gekeerd. Dit is ongebruikelijk, omdat de meeste Javaanse tempels naar het oosten of westen zijn gericht. Ook de trapmuren zijn versierd met kleine losstaande reliëfs, in drie rijen onder elkaar. In de noordelijke buitenmuur toont het reliëf links in de tweede rij een brahmaan die een krab redt. Deze verlost op zijn beurt de man van een gevaarlijke slang en een vogel. Rechtsonder voeren twee ganzen een schildpad, hangend aan een stok, mee omhoog. Als de schildpad de ganzen per ongeluk beledigt stort hij dood neer.

Reliëfs aan weerszijden van de binnenkant van de toegangshal tonen *kalpataru* of hemelse wensbomen en *kinnara*, hemelse wezens met mensenhoofd en vogellichaam. Hierna volgen reliëfs met de vrouwenfiguur Hariti, en met Atavaka of Alavika. Beiden waren aanvankelijk kinderverslinders, maar Boeddha bekeerde hen en zo werden zij beschermgoden, in het bijzonder van kinderen.

De beelden binnenin behoren tot de grootste en bestbewaarde van Java. In het midden van het podium zit Sakyamuni, een verheven, geestelijke manifestatie van de historische Boeddha. Voor ons links van hem Lokeshwara (als

LUCIA MURRUZZI TETTONI

manifestatie van Avalokitesvara met de afbeelding van Boeddha in zijn hoofdtooi), rechts Wajrapani. Deze uitbeeldingsvorm van de 'hoogste waarheid' (*advaya*), in een drieëenheid van drie 'lichamen' of *bodhisattva*, wordt in het oud-Javaanse geschrift Sang Hyang Kamahayanikan aangeduid als Garbhadhatu. Uit deze drie zijn vijf Tathagata of Dhyani Boeddha's voortgekomen, aangeduid als Wajradhatu. De vier lege nissen in de muren hebben mogelijk ooit beelden van de vier overige goden bevat, die met Sakyamuni de Wajradhatu vormden.

De centrale figuur houdt zijn handen in de *dharmaçakra mudra*, het draaien van het rad der wet. Het reliëf op de plint - het wiel tussen twee gazellen - symboliseert de eerste prediking in het gazellenpark van Benares.

Candi Pawon

Op de oost-westlijn tussen Candi Mendut en de Borobudur ligt de kleine boeddhistische Candi Pawon, ook wel Brajanalan genoemd. Waarschijnlijk dateert deze tempel uit dezelfde tijd als Candi Mendut, eind 8ste eeuw. De restauratie van 1903 is nogal bekritiseerd; men twijfelt of het dak er vroeger werkelijk zo uitzag. Nietige, baardige figuurtjes in het reliëf boven de ingang storten zakken vol schatten uit; misschien een aanwijzing dat het heiligmom was gewijd aan Kuwera, de god van de rijkdom. De naam Pawon is afgeleid

van het Javaanse woord voor as (*awu*). Dit zou kunnen wijzen op een crematietempel; een overtuigend bewijs is echter nooit geleverd.

Candi Canggal

Candi Canggal, op Gunung Wukir ten oosten van de Borobudur, is de oudste van de drie Middenjavaanse tempels. Neem de grote weg van Yogya naar de Borobudur en sla net voor een heuvel met een nieuwe Chinese begraafplaats linksaf. Ga na enkele kilometers rechtsaf een pad in en rijd dit uit tot het dorp. Dan is het nog tweehonderd meter door de sawa's naar de top van een kleine heuvel. Een gevonden inscriptie memoreert de oprichting van een linga door koning Sanjaya, die zich heerser over Java noemde. Hij is de eerste Middenjavaanse vorst wiens naam we kennen. Het jaartal van de inscriptie is een chronogram *cruti-indrya-rasa* (654 Saka, A.D. 732). De inscriptie zelf is naar Jakarta overgebracht, maar de schaarse overblijfselen van het tempelcomplex zijn nog wel te bezichtigen. Hier bevindt zich een grote *yoni*, bedoeld als voetstuk voor een linga, waarschijnlijk dezelfde die in de Sanjaya-inscriptie wordt genoemd. In tegenstelling tot de twee andere tempels is dit monument nauwelijks gerestaureerd.

- John Miksic

Boven: Drie reusachtige beelden van *bodhisattva* in Candi Mendut.

het Arjuna-complex. Het hoofdgebouw is gerestaureerd. De linga die in de tempel werd aangetroffen duidt op verering van Siwa. Candi Parikesit stond eens 150 meter naar het zuidwesten, maar is nu verdwenen.

Candi Gatotkaca, aan de westzijde, vertoont grote overeenkomsten met Dwarawati. Ten zuiden ervan stond nog een tempel, waarvan slechts het fundament rest. In een klein museum aan de overkant van de weg worden beelden en brokstukken uit de tempels bewaard.

Veel fundamenteen liggen verspreid over het noordelijke deel van de vallei. Sommige hebben houten gebouwen gedragen: woonvertrekken voor priesters en voor pelgrims uit lager gelegen streken.

In vroeger tijden is een afvoerkanaal van meer dan drie meter diepte aangelegd om het overvloedige water in de vallei aan de noordwesthoek af te voeren. Het was gedeeltelijk open en gedeeltelijk afgedekt, en had op regelmatige afstand schachten om het waterverloop te regelen. Toen de Europeanen hier aan het begin van de 19de eeuw arriveerden werkte het afwateringssysteem niet meer; dichtbegroeid moeras verborg de tempels. Het meer in het midden van de vallei herinnert nog aan dit moeras.

Candi Bima, in het uiterste zuiden van de vallei, is uniek voor Java. De tempel werd gebouwd naar een voorbeeld uit Orissa, in Noordoost-India. Later werd de vorm veranderd, vermoedelijk als aanpassing aan de boeddhisti-

sche eredienst. De steile dakconstructie heeft drie inspringende horizontale lagen met hoefijzervormige nissen. Hierin staren gedetailleerde, gebeeldhouwde gezichten naar buiten. De vierkante basis van de tempel vertoont aan twee zijden uitspringende hoeken, zodat er een achthoek ontstaat. De aangebouwde ingang is naar het oosten gericht. Dit in tegenstelling tot die van de meeste andere Diëng-tempels, die westwaarts wijzen.

Ten oosten van Candi Bima ligt het Telaga Warna-meer (kleurenmeer). Door de zwavel die uit de bodem ontsnapt, neemt het water de meest briljante tinten aan.

Op een landtong aan de zuidoever van het meer bevindt zich een aantal meditatiegrotten. Hier werd een inscriptie gevonden uit 1210, één van de weinige uit deze midden-Javaanse periode.

Daar waar in het oosten de weg op het plateau uitkomt staan nog twee overblijfselen. Het ene, honderd meter ten noorden van de moderne gespleten toegangspoort, is Bima Lukar, een vervallen badplaats met stenen waterspuwers die door een beek worden gevoed. Het andere ligt aan de overzijde van de ingang. Het is een grote stenen muur tegen een bergwand, te beklimmen via traptreden. De functie ervan is onbekend. Mogelijk heeft op het plateau erboven een bouwwerk gestaan. In ieder geval heeft men van daaruit een uitstekend overzicht over het hele terrein.

- John Miksic

PRAMBANANVLAKTE

Ranke Maagd en Andere Wonderen

De vlakte van Prambanan, ten oosten van Yogyakarta, omvat de grootste afzonderlijke concentratie oudheden van Indonesië. Vele zijn al zichtbaar vanaf de hoofdweg tussen Yogya en Solo, wat erop kan wijzen dat hier in de achtste eeuw een weg liep. Colins Mackenzie, die Raffles tijdens de Britse bezetting van 1811 als onderzoeker vergezelde, ontdekte op één van zijn inspectietochten bij toeval de ruïnes van de tempel Loro Jonggrang.

Later werden in deze omgeving in totaal zo'n vijftig monumenten aangetroffen. Dit betekent dat deze streek in vroeger tijden dichtbevolkt moet zijn geweest. De vlakte is nu overdekt met een laag vulkanisch puin van enkele meters hoog. Ongetwijfeld liggen onder deze deken van zand en kiezel nog vele oudheden te wachten op de bevrijdende spade van de archeoloog. De vindplaatsen uit dit deel van de vlakte kunnen over drie regio's worden

verdeeld: het gebied langs de weg van Yogya naar Prambanan, de omgeving van Prambanan, en het Siwaplateau, een kalkstenen berg-rand ten zuiden van de Prambananvlakte.

Candi Sambisari

Sambisara, het eerste tempelterrein aan de weg van Yogya naar het oosten, is vermoedelijk gebouwd tussen 812 en 838. De tempel werd in 1966 ontdekt door een boer, toen hij met een hak (*pacol*) zijn land bewerkte. Hij stuitte op een steen, die de top van een tempel bleek te zijn. De voet was onder een ruim zes meter dikke laag aarde bedolven. Het is de grootste gave tempel die op Java is opgegraven. Sambisari stond op een verhoogd terras, waarschijnlijk vlakbij een rivier. Periodieke asregens schijnen het gebouw successievelijk geheel te hebben bedolven. Bij het graven van een afwateringskanaal om het terrein droog te leggen ontdekte men honderd meter oostelijker bij toeval een muur. Geld om de gigantische hoeveelheden puin af te graven ontbreekt echter.

Het tempelcomplex, bestaande uit een hoofdgebouw en drie bijgebouwtjes, was gewijd aan Siwa; de hoofdtempel bevat nog zijn *linga* en *yoni*. Het heiligdom staat niet op een voetstuk, waardoor de lage nissen aan de buitenkant vlak boven de oppervlakte liggen. Langs de omloop van het tempellichaam steken twaalf stenen neuten uit, mogelijk voetstuk-

De Prambanan-vlakte

ken voor houten pilaren die het dak droegen. Het aantal bijbehorende beelden is nagenoeg compleet. De buitennissen tonen de standaardopstelling: Durga in het noorden, Agastya in het zuiden en Ganesha in het oosten. De nissen aan weerszijden van de ingang bevatten ooit de tempelwachters Mahakala en Nandiswara, maar die zijn gestolen.

De bijtempeltjes hadden een stenen basis met houten bovenbouw. In twee ervan staan nog de sokkels voor de beelden. Het tempelterrein werd afgebakend door acht kleine linga-achtige stenen zuiltjes.

Candi Kalasan

Op het volgende terrein, aan de rechterkant van de weg, staat Candi Kalasan, een belangrijke boeddhistische tempel. Het oorspronkelijke, uit 778 daterende heiligdom werd door latere verbouwingen helemaal ingesloten. Bij de restauratie in 1927-1928 heeft men aan de westzijde een deel van de oorspronkelijke bouw, net boven het fundament, vrijgelaten. De restauratie kon niet worden voltooid, omdat essentiële onderdelen van de bouwstructuur verloren waren gegaan.

Hier en daar zijn nog restanten te zien van de oorspronkelijke witte pleisterlaag waarmee de hele buitenkant van de tempel was bedekt. De schitterende versiering komt vooral tot uitdrukking in de rijk gebeeldhouwde *kalamakara*-kop boven het zuidelijke portaal, het *kalamakara*-motief, gedragen door elegante reliëfzuilen als omlijsting van de nissen, en de reliëf-randen met vazen en bloemmotieven.

De tempel bestaat uit één grote en twee kleinere kamers. Op het altaar in het hoofdvertrek stond eens het hoofdbeeld van de tempel: vermoedelijk een grote bronzen Tara. De kleinere ruimten bevatten vroeger elk drie beelden. Destijds hebben andere gebouwen, vermoedelijk kloosters, in de buurt gestaan. De hiervan afkomstige stenen liggen nu op het terrein opgestapeld.

Candi Sari

Enkele honderden meters ten oosten van Kalasan, aan de overkant (noord) van de weg, staat het boeddhistische heiligdom Candi Sari. Het werd in de jaren 1929-1930 gerestaureerd. Deze rechthoekige tempel had oorspronkelijk twee verdiepingen. Boven en beneden waren drie kleine kamers. Het tussenliggende houten plafond is allang verdwenen. De hoofdingang ligt op het oosten. Vermoedelijk zijn er ook nog enkele bijtempeltjes

geweest, maar daarvan resten slechts wat stenen overblijfselen.

Buitengewoon fraaie beelden sieren de buitenmuur. Daaronder zijn sensuele godinnen, vermoedelijk Tara (sommige in danshouding), en mannelijke *bodhisattva* en *naga*-koningen (die soms een muziekinstrument bespelen) en *kinnara*. Bundels zonlicht vallen de lege ruimten binnen, maar de beelden die er ooit stonden zijn verdwenen. Nu resten slechts de nissen, goed bewaard gebleven en bekroond met *kala*-koppen.

Het complex Loro Jonggrang

De belangrijkste tempels van de Prambananvlakte liggen net voorbij de brug over de heilige rivier Opak. Ze vormen het zogenaamde Loro Jonggrangcomplex (of het Prambanancomplex). De 47 meter hoge hoofdtempel is gewijd aan Siwa. De oogstrelende verhoudingen maken deze *candi* tot de elegantste en indrukwekkendste van Java. Een inscriptie, bewaard in het Nationaal Museum van Jakarta, vermeldt dat dit complex in 856 werd voltooid ter herdenking van de overwinning van de hindoe-koning Rakai Pitakan op een boeddhistische rivaal.

De naam van de tempel, letterlijk 'Ranke Maagd', is verbonden met een plaatselijke le-

Boven: Beeld van Durga in de noordelijke kamer van de grote Siwatempel in de Prambananvlakte.

gende. Bandung Bondowoso, zoon van koning Boko, wilde Loro Jonggrang huwen, dochter van de heer van Prambanan. Omdat zij daar niets voor voelde stelde ze een onmogelijke voorwaarde: in één nacht moest hij duizend tempels bouwen. Toen hij deze taak met hulp van onderaardse wezens bijna had volbracht gaf het meisje haar helpsters de opdracht rijst te gaan stampen, een bezigheid die Javaanse vrouwen meestal tegen zonsopgang verrichten. Hierdoor begonnen de hanen te kraaien en de aardmannetjes, bevreesd om ver van huis bij daglicht te worden gesnapt, vluchtten weg en lieten de laatste tempel onvoltooid. Bandung Bondowoso vervloekte daarop Loro Jonggrang. Op slag veranderde zij in het wellustige stenen Durgabeeld dat nu in de noordelijke kamer van de grote Siwa-tempel te zien is. De restauratiewerkzaamheden, begonnen tussen 1930 en 1933, duren nog steeds voort. De grote Siwatempel kwam in 1953 gereed, de Brahmamtempel ten zuiden ervan in 1987, en de Wisnutempel aan de noordzijde werd in 1990 voltooid. Twee bijtempeltjes op hetzelfde terrein, Candi Apit, zijn eveneens gerestaureerd.

De tempels van dit aan Siwa gewijde complex staan op drie boven elkaar aangelegde terrassen, met op het hoogste terras de drie hoofdttempels. Op de twee lagere terrassen stonden vroeger 224 kleine, vrijwel identieke tempeltjes in rijen opgesteld. Tegenover elke grote tempel staat een kleinere bijtempel. De mid-

delste bevat de liggende stier Nandi, het rijdier van Siwa. De beelden van de andere bijtempels zijn verdwenen.

De hoofdttempel lijkt veel groter dan hij in werkelijkheid is, door de ingenieus toegepaste techniek van perspectiefisch bedrog. De kleine schrijn links van de hoofdtrap vormt het middelpunt van het complex.

De grote toegangstrap aan de oostzijde van de tempel leidt naar een gaanderij, die rondom door een balustrade is omgeven.

De nissen aan de buitenzijde van deze balustrade (van benedenaf te zien) bevatten elk een groep van drie hemelse figuren. De nissen worden afgewisseld met reliëfpanelen van danseressen en muzikanten. Deze decoraties wijzen erop, dat de tempel moet worden gezien als de Meru, godenberg. Zij brengen de oud-Javaanse opvatting over het verblijf in de hemel in beeld. De dansers duiden op de rol van Siwa als Nataraja, 'Heer van de Dans', die aan het einde van ieder tijdperk dansend de wereld vernietigt, zodat deze opnieuw geschapen kan worden.

Ramayana-reliëfs

Eén van de grootste trekpleisters van de Prambanan vormen de prachtige verhalende reliëfs die het Ramayana-epos afbeelden. Deze reliëfs bevinden zich aan de binnenzijde van de balustrades, die de gaanderijen van de Siwa- en Brahmamtempel omsluiten. De reeks begint op de Siwatempel, links van de hoofdingang, volgt de wijzers van de klok en eindigt aan de zuidzijde van de Brahmamtempel.

Op het eerste paneel zit Wisnu op een slang, met Garuda achter zich, terwijl hem offers worden gebracht. De volgende panelen tonen achtereenvolgens het paleis van Rama's vader, Rama's overwinning op de demonen, zijn huwelijk met Sita en de voorbereidingen voor zijn kroning, die door één van de gemalinnen van de koning wordt vrijeld. Dan worden Rama, zijn broer Laksmmana en Sita verbannen, waarna zij allerlei avonturen beleven. Nadat Sita door de demonenkoning Rawana is ontvoerd, ontbrandt er een lange strijd om haar met hulp van het apenleger te bevrijden. Zeer fraai is het paneel waarop apen stenen in zee gooien om samen met de zeemonsters een dam van Zuid-India naar Langka te bouwen.

De hoofdmuur van de tempel, tegenover de Ramayana-reliëfs, toont 24 reliëfs van goden die de windrichtingen beheersen. De vier tempelruimten bevatten respectievelijk beelden van Siwa, Agastya, Ganesha en Durga. Het Ramayana-verhaal gaat verder op de reliëfs

van de Brahmatempel. Zij laten scènes zien van de strijd tussen Rama en Rawana en eindigen met de hereniging van Rama en Sita. Deze tempel bevat slechts één ruimte, met een beeld van Brahma. De balustrade van de gaanderij van de grote Wisnutempel is versierd met reliëfs, die verschillende incarnaties van Wisnu als Krisna uitbeelden. In de tempel zelf staat een beeld van Wisnu.

Sewu en Plaosan

Niet ver van de Prambanan liggen twee belangrijke boeddhistische tempelcomplexen, Sewu en Plaosan. Candi Sewu, ouder dan Loro Jonggrang, ligt ongeveer vijfhonderd meter noordelijker.

In de loop der eeuwen werd deze tempel, al naar gelang de heersende opvattingen, verschillende keren verbouwd. Sewu wordt omringd door wel 240 bijtempeltjes (al betekent Candi Sewu 'duizend tempels'). De symmetrische aanleg van het complex, als een replica van de wereld in miniatuur, was bedoeld om de harmonie in het koninkrijk te bevorderen, zoals dat nu nog met de kratons van Yogya en Solo het geval is. De restauratie van Candi Sewu is nog steeds niet voltooid. Beroemd zijn de grote, fraaie, goedbewaarde tempelwachters en de bijtempeltjes met hun reliëfpanelen, waarvan er één volledig is gerestaureerd. De woeste *dwarapala*-tempelwachters zijn vaak gekopieerd. Zo staan repli-

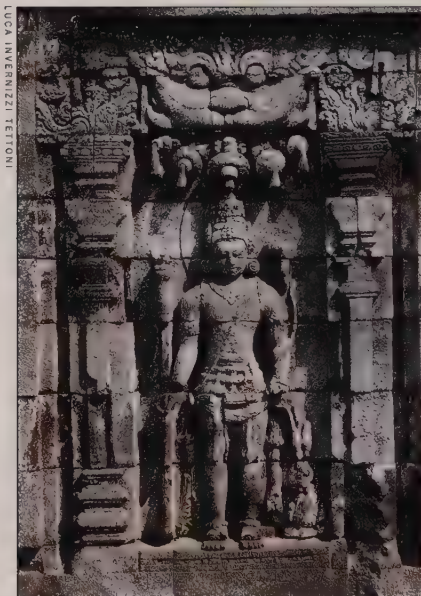
ca's bij de hoofdingang van de centrale binnenhof van het paleis in Yogyakarta.

Het boeddhistische complex Candi Plaosan werd gedeeltelijk gerestaureerd. De hoofdgroep bestaat uit twee grote gebouwen, die qua bouwstijl op Candi Sari lijken. Deze groep wordt Plaosan Lor (noord) genoemd, ter onderscheiding van een kleiner complex, Plaosan Kidul (zuid), honderd meter verderop. Vreemd genoeg werd het boeddhistische Plaosan Lor waarschijnlijk tussen 835 en 860 gebouwd, tijdens de regering van de hindoe-koning Rakai Pikatan, wiens belangrijkste monument aan Siwa was gewijd: Loro Jonggrang. Hij was gehuwd met een boeddhistische koningin. Verdraagzaamheid inzake godsdienst ging in het oude Java blijkbaar zo ver, dat hij financiële steun kon geven aan de bouw van een tempel die de godsdienst van zijn echtgenote vertegenwoordigde. Een situatie die in het oude India absoluut ondenkbaar zou zijn geweest.

De benedenverdieping van de gerestaureerde hoofdtempel bevatte vroeger drie groepen van drie beelden. Misschien hebben op de verdieping erboven ook beelden gestaan. De houten tussenvloer is weg, maar in de zuid-

Links: De gerestaureerde Brahma- en Siwatempels in het complex Loro Jonggrang. **Boven:** Detail van de Ramayana-reliëfs. Tijdens de jacht schiet Rama een gouden hert. Dit blijkt de boze Rawana in vermomming.

lijke kamer is de stenen dorpel voor de trap nog aanwezig. De hoofdbeelden, die een centrale plaats innamen, zijn verdwenen. Waarschijnlijk waren het bronzen boeddhabeelden. De *bodhisattva* die hen flankeerden staan nog op hun plaats. Reliëfs op de muren van de zijkamers beelden mensen in aanbidding uit. Waarschijnlijk waren dit begunstigers van de tempels. Eén ervan, in de zuidmuur van de noordelijke kamer, heeft een Khmer hoofdtooi. Ten noorden van deze tempel ligt de ruïne van een tweede tempel. Beide gebouwen hebben ommuurde tempelhoven; voor elke toegangspoort staan wachters. Onlangs zijn overblijfselen ontdekt van een omringende gracht. Deze twee rechthoekige gebouwen werden eens omgeven door een dicht woud van 116 stupa's en 58 bijtempeltjes. Eén stupa en één tempel zijn als voorbeelden gereconstrueerd. In veel fundamenten waren korte inscripties uitgebeiteld, die voor de historici van grote waarde zijn gebleken. Ten noorden van deze twee bouwwerken ligt het fundament van een volkomen afwijkende tempel. Uit de uitgestrekte vierkante stenen vloer steken stenen die eens houten zuilen hebben gedragen. De stenen beelden, waarvan de gezichten ernstig beschadigd zijn, werden ooit door een houten dak beschut.

Sojiwan en Ratu Boko

Twee kilometer ten zuiden van Loro Jonggrang

ligt nog een boeddhistische tempel, Candi Sojiwan. De plint rondom de voet is versierd met reliëfs die scènes uit *jataka*-verhalen afbeelden. Archeologen hebben hier veel goed bewaard gebleven Chinees T'ang porselein gevonden. Sojiwan ligt aan de voet van het Siwaplateau, een keten van steile kalksteenformaties die de Prambananvlakte in het zuiden begrenst. Het plateau vormt een imposante achtergrond voor Loro Jonggrang en biedt reizigers die op Yogya's vliegveld Adisucipto aankomen een markant uitzicht. Ook op dit hoge plateau werd in de oudheid gebouwd. De Javanen noemen het opmerkelijkste bouwwerk Kraton Ratu Boko ('koning Boko's paleis'), naar de al genoemde legende over de naamgeving van Loro Jonggrang.

De ruïnes van Ratu Boko bestaan uit drie groepen. Vanaf de parkeerplaats valt de indrukwekkende driedelige toegangspoort, gebouwd op twee niveaus, als eerste op. De twee kleinere poorten hebben nog een deel van hun piramidedvormige stenen dak behouden. Ten oosten van dit bouwwerk ligt een vlak terrein dat nu door sawa's is ingenomen. Hier zijn geen sporen van bebouwing gevonden. In de volksmond heet dit de *alun-alun*, vanwege de gelijkenis met het open vierkante plein voor de traditionele Javaanse paleizen.

Vanaf de noordrand van dit terrein heeft men een schitterend uitzicht op de vlakte van Prambanan en Yogyakarta, op de Merapi in het noorden, de Menoreh-heuvels in het westen en de Indische Oceaan in het zuiden. Vlakbij de noordwesthoek van het terrein staat een grote stenen kubus, die via een trap beklommen kan worden. Bovenin is een groot vierkant gat. Verondersteld wordt dat dit vroeger een crematieplaats was.

Voor de tweede groep ruïnes gaat men eerst een pad af naar de zuidwesthoek van de *alun-alun*, en vervolgens naar links, tussen een rij huizen door, gebouwd met stenen van de oude bouwwerken. Na ongeveer vijftig meter buigt het pad naar rechts over een stenen fundamente, daalt dan de helling af, buigt naar het oosten en stijgt weer. Na een paar honderd meter doemt een stenen ommuring op met poorten aan de noord-, west-, en zuidzijde. Daarbinnen bevindt zich weer een fundamente, waarvan de beide delen via een smalle loopbrug met elkaar in verbinding staan. Smalle stenen schijven hebben vroeger houten pilaren en een zeer breed dak gedragen. Achter de zuiderpoort ligt een terrein met nog meer stenen vloeren, waar ooit paviljoens hebben gestaan. Hun contouren nemen door de archeologische opgravingen steeds duidelijker

lijker vormen aan. Oostelijk van de ommuring ligt een lang stenen fundament, dat ook een houten gebouw heeft gedragen. Kijkt men van hieruit omlaag, dan ziet men een complex vijvers, in kalksteen uitgehouwen. De noordelijke vijvers zijn rechthoekig, de zuidelijke rond. Voorbij het vijvercomplex, door de bevolking gebruikt als was- en badplaats, ligt een terras met ruïnes: de *keputren* of het vrouwenverblijf, zoals de dorpsbewoners het noemen. Toen de zuidelijke fundamenteën in 1987 schoongemaakt werden, ontdekten men in het midden van de vloer een voetstuk voor een linga, dat wijst op een heiligdom van Siwa. Ook kwamen in de buurt fragmenten van een boeddhistische stupa aan het licht. Gevonden inscripties vermelden een boeddhistisch klooster en de inwijding van siwaitische linga's. Enkele honderden meters ten noorden van genoemde ommuring ligt de derde groep overblijfselen: twee meditatiecellen met ingestorte daken, een vierkante vijver met een nis en een trap die in de kalksteen is uitgehouwen. Dit gebied vormde de groeve waaruit het bouw materiaal werd verkregen. Van de onderlinge samenhang tussen de drie complexen van Ratu Boko is niets bekend, evenmin als van hun functie. Theorieën spreken over een paleis, een godsdienstig centrum of een fort. Vermoedelijk is dit hele gebied aan het eind van de achtste eeuw overheersend boeddhistisch geweest en kreeg het in het midden van de negende eeuw een hindoeïstisch karakter.

Overige vindplaatsen

Langs de westelijke voet van de steile kalkstenen rotswand en bovenop het plateau hebben nog veel meer bouwwerken gestaan.

In het westen, aan de voet van de noordwestelijke punt van het plateau, ligt Watugudik, met enorme stenen neuten voor pilaren en hopen bakstenen. Ten zuidoosten van Ratu Boko's 'paleis' ligt Banyunibo, oorspronkelijk een onderdeel van een veel grotere boeddhistische nederzetting. Deze *candi* is volledig gerestaureerd. Op de heuvel erboven staat Candi Barong en in de buurt ervan Dawung-sari, waar de fundamenteën van reuzenstupa's werden blootgelegd. Ten zuiden van Ratu Boko's 'paleis' liggen de restanten van Gopolo en Candi Ijo. Verder zuidwaarts, ten westen van de weg Prambanan-Piyungan, staat Candi Abang op een eenzaam heuveltje. Ten zuiden van Piyungan ligt Payak, de best bewaarde badplaats van Midden-Java. Nog veel zuidelijker, twee kilometer van de oceaan, ligt Gembirawati: twee stenen terrassen met een plintversiering en een trap. Deze plek is ondanks zijn eenvoud uit archeologisch oogpunt van het grootste belang, omdat hij hoogstwaarschijnlijk uit de vijftiende eeuw dateert.

- John Miksic

Links: Een gestalte, vermoedelijk een *bodhisattva*, siert een bijtempel van Candi Sewu. **Boven:** De grote toegangspoort van Ratu Boko.

Gegevens Tempels

Borobudur, Kedu, Diëng en Prambanan. Prijzen in US\$, tenzij anders vermeld.

Bij de Borobudur en Loro Jonggrang (Prambanan) worden toegangskaartjes (à Rp200) verkocht. Bij de meeste andere oudheden wordt bezoekers verzocht het gastenboek te tekenen en een klein bedrag te geven voor de opzichter, die geen salaris van de overheid ontvangt. Rp500 is redelijk. Er zijn geen officiële gidsen, maar de overheid is van plan deze in de toekomst aan te stellen.

Het beste tijdstip voor een bezoek aan de tempels is de vroege ochtend. Een aantal reisbureaus en hotels in Yogyakarta organiseert verzorgde tours naar de Borobudur en andere tempels. Zie 'Gegevens Yogyakarta' onder 'Excursies' en 'Lokaal vervoer: Taxi's'.

BOROBUDUR

De Borobudur ligt aan de rand van een dorp met dezelfde naam. De bewoners zijn vooral boeren en souvenirverkopers, en overwegend moslim. De tempel gaat 's morgens om 6.00 uur open. Bij dageraad is het uitzicht op de omringende vulkanen en de bergketen Bukit Menoreh het helderst, al wordt het soms tot 8.00 uur belemmerd door de ochtendnevel.

De bezichtiging van de Borobudur vergt enige inspanning. Om de voet van de tempel te bereiken, moeten bezoekers 500 meter lopen en een aantal treden beklimmen. Om alle reliëfs te zien moet ruim 2 kilometer worden afgelegd op de 4 gaanderijen en worden diverse trappen beklimmen. Dit vergt tenminste anderhalf uur. Wie de reliëfs goed wil bekijken, is minstens 3 uur kwijt.

Kleine tassen worden bij de ingang gecontroleerd. Grote tassen moeten worden afgegeven. Frisdranken zijn in de kiosken bij de ingang verkrijgbaar. Het is verstandig bij de bezichtiging wat mineraalwater mee te nemen.

Vervoer en verblijf

Vanuit Yoga is het een uur rijden naar Borobudur. Van de busstations Umbulharjo en Pingit (Jl. Magelang, ten noorden van het station) in Yoga vertrekken (mini)bussen naar Muntilan (tussen Yoga en Magelang), waar moet worden overstapt. Let op: de bussen zijn berucht vanwege zakkenrollers.

Zo'n 100 meter van de parkeerplaats van de Borobudur ligt, aan de weg naar Yoga, de aange- name en goedkope **Saraswati Inn** met een eenvoudige, maar goed restaurant.

DE VLAKTE VAN KEDU

De omgeving van Borobudur biedt goede mogelijkheden om een bezoek aan de tempel te verlengen tot een interessante dagtrip. De tempels Mendut en Pawon liggen vlakbij. **Pawon** ligt 2 kilometer ten oosten van Borobudur en 100 meter ten zuiden van de hoofdweg in een klein dorp, **Mendut** een kleine 3 kilometer ten oosten van Borobudur aan de rechterkant van de hoofdweg (komend van Yoga). De tempel ligt op het noordwesten en bij helder weer verlicht de zon in de namiddag het interieur met zijn 3 prachtige beelden.

Na Mendut zijn er 2 mogelijkheden. Ten eerste: neem de hoofdweg terug naar Yoga en stop in het dorp **Mungkid**. Ambachtslieden die tijdens de restauratie van de Borobudur de kunst van het steenhouwen leerden, hebben hier bedrijfjes. Ze maken sculpturen van dezelfde vulkanische steen als waarvan de Borobudur is gebouwd. Volg vanuit Mungkid de hoofdweg en maak een omweg naar **Candi Ngawen** en **Candi Canggal**. Beiden liggen enkele kilometers ten westen van de hoofdweg aan goede begaanbare landwegen. Het alternatief is bij Muntilan in oostwaartse richting door te rijden, in plaats van de hoofdweg naar het zuidelijk gelegen Yoga te nemen. De weg voert tussen de Merapi en de Merbabu door, buigt na Selo en Boyolali naar het zuiden af en bereikt dan ten oosten van Yoga de hoofdweg naar Surakarta. De belangrijkste bezienswaardigheden op deze route zijn 3 hindoe-tempels, genaamd **Candi Kuning**. Ze zijn bereikbaar via een smalle zijweg die voor Selo naar het zuiden afbuigt. De 9de-eeuwse tempels (Asu, Pendem en Lumbung) zijn deels gerestaureerd. Lumbung ligt aan de rand van een steil ravijn, 10 meter boven een mooi riviertje. Tot aan Selo biedt de route spectaculaire vergezichten over de valkte van Kedu. Vertrek vroeg, want dit is een lange tocht.

HET DIËNGPLATEAU

Het Diëngplateau is vanuit Yoga per auto in 3 uur bereikbaar. Wie het openbaar vervoer neemt moet overstappen in Magelang en Wonosobo, waar minibussen naar het dorp Diëng vertrekken. De beste tijd voor een bezoek is de ochtend. Vanwege de hoge ligging is het plateau in de voormiddag vaak in nevels gehuld.

De bezienswaardigheden op het plateau zijn vanaf het busstation in Diëng te voet bereikbaar. De verste tempel, Candi Bima, ligt anderhalve kilometer van het dorp, en de verste bezienswaardigheid -de Sikidang modderkrater- nog eens 500 meter verder. Er loopt een weg door het dal met parkeerplaatsen bij de belangrijkste punten. Bezoekers die per bus arriveren, worden ongetwijfeld benaderd door plaatselijke gidsen. Spreek vooraf een prijs af, als van hun diensten gebruik gemaakt wordt. Voor een volle-

dige rondleiding van 3 uur is \$3 redelijk. Het kleine museum bij Candi Gatotkaca is door de week soms geopend en zeker een bezoek waard. Logeermogelijkheden zijn er in het dorp Diëng (*Iosmen*) en in het nabijgelegen **Hotel Diëng Plateau**, waar een kamer ongeveer \$6 kost.

Wonosobo

In de koloniale tijd logeerden de meeste toeristen in Wonosobo, een half uur rijden van het plateau. **Hotel Merdeka** aan Jl. Sindoro, centraal gelegen aan de zuidkant van de met oude *pendopo* en waringins omgeven *alun-alun*, dateert uit die tijd. In de lobby zijn oud houtwerk en gebrandschilderde ramen met Lucky Strike-reclame te zien. Het nieuwe en duurdere **Hotel Bima** aan Jl. A. Yani, westelijk van de *alun-alun*, kost \$16. Aan Jl. Kawedanan, zo'n 200 meter ten zuidwesten van de *alun-alun*, ligt het uitstekende Chinese restaurant **Asia**.

PRAMBANANVLAKTE

Prambanan is per minibus bereikbaar vanuit Yogyakarta en Surakarta. Een bezoek aan de belangrijke tempels vergt een hele dag, een tocht langs de minder bekende plaatsen nog eens een dag. Wie weinig tijd heeft wordt aangeraden rechtstreeks naar **Loro Jonggrang** te gaan, 19 kilometer van Yogyakarta. Het complex gaat 's morgens om 6.00 uur open. De hoofdzaken zijn in een uur te zien. Een uitgebreid bezoek vergt 2 uur. Amateur gidsen bij de ingang kunnen de belangrijkste afbeeldingen op de reliëfs verklaren. Voor een rondleiding van 45 minuten is \$1-\$2 een redelijke vergoeding.

Andere tempels

Van Loro Jonggrang is **Sewu**, 500 meter noordwaarts, te voet bereikbaar. Onderweg liggen 2 ruïnes, **Candi Lumbung** en **Candi Bubrah**. Het ideale vervoermiddel is het rijtuig -de *dokar* met 2 wielen of de *andong* met 4 wielen-, te huur op de markt van Prambanan. Hiermee kunnen **Sewu**, **Plaosan**, en **Sojiwan** (6 kilometer) in 3 à 4 uur bezocht worden. De prijs is ongeveer \$6. Het 'paleis' **Ratu Boko** op het Siwaplateau is per auto en minibus bereikbaar via een smalle weg, die van Prambanan zuidwaarts naar Piyungan voert. Sla na het passeren van een rivier linksaf bij een transformatorhuisje, dan opnieuw links en volg de weg tot het eind. Een andere mogelijkheid is een *dokar* of minibus te nemen naar de voet van een oude trap, die links van de weg ligt, ongeveer 200 meter na het oversteken van de rivier. Van hier is het een klim van zo'n 100 meter over een steil en glibberig, in de rots gehouwen pad. Eenmaal op het plateau is het niet ver meer naar het hek en het uitzichtpunt boven de Prambananvlakte. Rechts van de ingang is een wachtpost, waar het gastenboek wordt getekend en wat geld gegeven.

Het bezoek aan de 2 andere bezienswaardigheden op deze plek -het paleis en de grotten- betekent nog eens 2 kilometer lopen.

Klim en wandeling kunnen zwaar zijn, met name midden op de dag. Drankjes zijn te koop in een stalletje niet ver van de ingang. Het beste tijdstip om het plateau te bezoeken is de namiddag. Trek minstens anderhalf uur voor het bezoek uit, exclusief reistijd.

Een tocht naar Watu Gudik, Banyunibo, Dawungsari, Barong, Ijo, Gopolo, Abang en Payak, ten zuiden van Ratu Boko aan de weg naar Piyungan, kost minstens een halve dag. Hetzelfde geldt voor een bezoek aan Sambisari, Kalasan en Sari, die -komend van Yogya- even voor Prambanan aan en vlakbij de weg liggen.

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Verklaring van enkele centrale begrippen, verband houdend met de Indonesische oudheden.

Bodhisattva: Wezen dat het stadium van nirwana heeft bereikt, maar daar vrijwillig van afziet om anderen te helpen dit stadium eveneens te bereiken.

Candi: Tempels, poorten, badplaatsen en andere stenen overblijfselen, daterend uit de pre-islamitische periode.

Cattra: Parasol (boeddhistisch symbool), soms bestaand uit diverse geledingen boven elkaar. Symbool van vorstelijke status.

Kala: Monsterkop, mogelijk afgeleid van Indiase afbeeldingen van leeuwen, door Javanen *banaspati* genoemd, 'heer van het woud'. Op Bali *karang Boma*, 'zoon van de aardgodin'. Algemeen Javaans motief boven tempelingang en in portalen, waarschijnlijk om kwaad te weren. Vaak gebruikt in combinatie met een *makara*.

Kalpataru: 'Geldboom' met juwelen slingers, omringd door vazen met schatten; symbool van de hemel.

Kinnara: Hemels wezen met een vogellichaam en een mensenhoofd.

Linga: Driedimensionaal fallisch symbool van steen. Symboliseert Siwa.

Makara: Samengestelde monsterkop met olifantsslurf, slag tanden en krokodillebek, soms ook klauwen. Vaak afgebeeld aan het eind van trapmuren en in benedenhoeken van tempel-nissen.

Mudra: Symbolische houding van de hand.

Pradakshina: Rituele omgang, uitgevoerd door, met de klok mee, rond een schrijn te lopen.

Stupa: Boeddhistisch symbool in de vorm van een kerkklok met handvat. Bouwwerken in deze vorm werden gebouwd om relieken van de boeddha of van boeddhistische monniken te bewaren.

Yoni: Stenen voetstuk van een linga. Gewoonlijk een vierkant vlak met een tuit die de vagina symboliseert. Tijdens ritën werd de linga gebaad, het water verzameld en over de *yonis* uitgegoten, waarna men aan dit water een vruchtbare kracht toeschreef.

SURAKARTA

INTRODUCTIE

De vorstenstad Surakarta, beter bekend als Solo, ligt aan de oevers van de machtige rivier Bengawan Solo, zestig kilometer ten noordoosten van Yogya. In 1745 verplaatste Paku Buwono II het Mataramse hof hierheen, nadat zijn paleis in het nabije Kartasura was verwoest. Sindsdien heeft Solo zich beijverd om zijn reputatie van aristocratisch raffinement-verfijnde manieren, elegant taalgebruik en grote kunstzin-hoog te houden.

Solo was de woonplaats van twee van Java's grootste dichters: Yasadipura en Ronggowarsito. Sinds het begin van de 19de eeuw kwamen veel Europeanen er de traditionele Javaanse literatuur bestuderen. In 1832 openden de Nederlanders in Solo een instituut voor Javaanse taal. In 1890 werd er één van de eerste musea van Indonesië gesticht, in 1930 gevolgd door een instituut voor de bestudering van de Javaanse cultuur, Panti Budoyo.

De Solose dansstijl, de gamelanmuziek en het *wayang kulit*-spel zijn voor de Javaanse kenner direct herkenbaar door hun subtiliteit en elegantie. Deze zwevende, vloeiende, en soepele stijl is in heel Indonesië populair geworden, en drong zelfs door tot in het concurrerende Yogyakarta, dat prat gaat op zijn eigen artistieke tradities.

Solo is ook beroemd als centrum van batik. Hoewel de traditionele handbatik de laatste jaren wordt verdrongen door fabrieksbatik telt de stad nog drie grote batikfirma's en tientallen kleine batikkerijen. Zoals alle kunstprodukten van Solo vertoont ook de batik een geheel eigen karakter.

Solo staat bekend als de 'stad die nooit slaapt'. De *warung* (eetstalletjes) en *kaki lima* (verrijdbare etenskarretjes) zijn praktisch 24 uur per dag in touw. Sommige gerechten worden op bepaalde uren van de dag gegeten: 's morgens *soto* (een soort soep), 's avonds *saté*, 's nachts *nasi liwet* (rijst gekookt in *santen* of kokosmelk) en in de uren voor zonsopkomst *bubur* (rijstepap).

Bovendien is Solo befaamd om zijn vrouwelijk

schoon, zoals bezongen in het populaire *keroncong*-liedje Putri Solo ('Meisje van Solo').

Solo is, met ruim een half miljoen inwoners, van vergelijkbare omvang als Den Haag. Vooral door de afwezigheid van hoogbouw lijkt het er echter aanzienlijk drukker. Daar zul je de Javanen niet over horen klagen. Een populaire lijfspreuk luidt *mangan ora mangan nek kumpul*: 'eten of geen eten, als je maar gezellig samen kunt zijn'.

Oorlog en rebellie

Solo's rol als vorstelijke hoofdstad gaat terug tot het islamitische rijk Mataram, dat in de 17de eeuw niet ver van het huidige Yogya tot bloei kwam. Onder sultan Agung (reg. 1613-1646) veroverde het vrijwel geheel Midden- en Oost-Java. Als gevolg van oorlogen en intriges verhuisde het hof verscheidene malen, en vestigde zich in 1680 uiteindelijk in Kartasura, twaalf kilometer ten westen van Solo.

In 1740 resulteerde de Chinezenmoord in Batavia in een reeks onoverzichtelijke opstanden, die spoedig oversloegen naar Midden-Java. Aan moordpartijen ontkomen Chinezen vluchten hierheen en belegerden de Nederlandse buitenposten, geholpen door Paku Buwono II (reg. 1726-1749). De Nederlanders reageerden hierop door een bondgenootschap te sluiten met de ambitieuze heerser van Madura, Cakraningrat IV, die in 1742 Kartasura binnenviel en verwoestte. Paku Buwono II werd door de Nederlanders in zijn waardigheid hersteld, maar moest een groot deel van zijn land en invloedssfeer aan hen afstaan. In 1743 verliet hij Kartasura om in het dorp Solo een paleis te bouwen. Hij noemde de plaats Surakarta.

Vorige bladzijde: Op het jaarlijkse feest Kirab Puskaka worden de heilige voorwerpen van het hof ritueel gewassen en 's nachts in processie rond de kraton gedragen. **Links:** Het Sekatenfeest op Muhammads geboortedag in de Javaanse maand Maulud. Foto's: Eric Oey.

Het is niet duidelijk waarom juist Solo werd gekozen. Misschien speelde de ligging aan de oevers van Java's langste rivier, Bengawan Solo, een beslissende rol. Tot de 19de eeuw was vervoer over water veel gemakkelijker en sneller dan over land. En hoewel de Solo nu dichtgeslibt en onbevaarbaar is, vormde zij destijds een belangrijke verkeersader naar de verre kuststad Surabaya.

Overleveringen benadrukken de wonderbaarlijke wijze waarop de keuze voor Solo tot stand kwam. Noch voor de vorst, noch voor zijn Nederlandse adviseurs kwam het moerasige plaatsje in aanmerking, maar goddelijke voor- tekenen wezen in deze richting. De moeras- sen konden pas worden drooggelegd nadat de bron die hen voedde door goddelijke tus- senkomst was gedicht.

Verdeling van het rijk

Meer dan twee eeuwen hebben de nazaten van Paku Buwono II vanuit Surakarta gere- geerd over het Mataramse rijk, zij het niet als onbetwiste opperheersers. Twee leden van de vorstenfamilie -Mangkubumi, de broer van de vorst, en Raden Mas Said, een neef- waren overtuigd van hun eigen aanspraken op de troon en weigerden zich te schikken in de onderwerping van Paku Buwono II aan de Nederlandse eisen.

Opeenvolgende oorlogen tussen Mangku- bumi en de gezamenlijke strijdkrachten van Paku Buwono en de Nederlanders liepen uit op een patstelling. Uiteindelijk kreeg Mangkubumi de helft van het koninkrijk en hij bouwde een nieuw paleis in Yogyakarta. Raden Mas Said bleef nog enige tijd rebelleren, maar accep- teerde uiteindelijk een domein met 4000 gezin- nen, onttrokken aan het gebied van Paku Buwono. In 1757 gaf hij zijn tegenstand op, stichtte een 'jongere' tak van Solose vorstena- del, en nam de titel Mangku Negoro I aan (reg. 1757-1795). Hij bouwde een paleis in het noorden van de stad; Jl. Slamet Riyadi, de hoofdverkeersader van Solo, vormt de grens van het vroegere domein.

Tijdens de daaropvolgende *Pax Neerlandica*, (die, afgezien van de Java-oorlog van 1825 tot 1830, tot de Japanse bezetting duurde) kreeg de Javaanse aristocratie geen kans om in gewapende strijd haar krijgshaftigheid en loy- aliteit te tonen. Toen ridderlijke idealen aan betekenis verloren, ontwikkelde zich geleide- lijk aan een kunstmecenaat waarmee de adel zich kon onderscheiden. De ware aristocraat bevorderde nu de kunsten en beoefende ze zo mogelijk zelf.

Paku Buwono IV (reg. 1788-1820) schreef bij- voorbeeld een welsprekend klassiek gedicht, was amateur-dalang en liet meerdere prachtige gamelans maken. Zijn opvolger Paku Buwono V (reg. 1820-1823) had de supervisie over de samenstelling van de *Serat Centini*, een roman- tisch verzamelwerk in dichtvorm waarin op encyclopedische wijze allerlei uitingen van de Javaanse cultuur, variërend van medicijnen tot muziek, zijn verwerkt. Men zegt dat de niets verhullende seksuele toespelingen afkom- stig zijn van de vorst zelf. Mangku Negoro IV (reg. 1853-1881) was een zeer productief schrij- ver; hij schreef het bekendste Javaanse ge- dicht, de *Wedatama*. Hierin waarschuwt hij voor diegenen die zich slechts voordoen als ware moslims, en prijst hij de traditionele mys- tieke ondertoon in de Javaanse islam.

De laatste 'keizer'

De definitieve geschiedenis van Surakarta moet nog worden geschreven, maar zal zeker een aantal kleurrijke karakters omvatten: be- halve Javanen, Chinezen, Arabieren en Indiërs ook vele Nederlandse bestuursambtenaren en theosofen, een toevallige Turk of Amerikaan, en zelfs een gewezen Pruisische huurling die als hoofd van de garde was aangesteld.

Boven: De jonge Paku Buwono X met resident De Vogel. **Rechts:** Dezelfde vorst met gemalin en jeug- dige hovelingen in 1908

Dageraad van een nieuwe tijd

Van de Solose dynastie neemt Paku Buwono X (reg. 1893-1939) een heel aparte plaats in. Het 'PB X'-monogram komt men nog tegen op ornamenten van stadspoorten en in het glas-in-lood van de toren voor de *pagelaran* van het paleis. Evenmin als zijn voorgangers was Paku Buwono X aanvoerder over een echt leger, noch had hij inspraak bij de benoeming van zijn eigen *patih* of rijksbestuurder. Toch was hij enorm populair; tijdens zijn rondreizen bracht hij de koloniale regering in verlegenheid, omdat het volk hem aanbad als de enige ware heerser.

Paku Buwono X wordt tegenwoordig niet zo zeer in verband gebracht met de vele instellingen, scholen, moskeeën en ziekenhuizen die tijdens zijn lange regeringsperiode werden gesticht, als wel met de geweldige mystieke kracht die hij zou hebben bezeten. Men veronderstelde dat alles wat hij zei *mandi* of magisch geladen was. Eén woord van misnoegen, zo zegt men, kon dodelijk zijn. Hij was de laatste *sushunan* van Solo die nog werkelijk in vorstelijke weelde heeft geleefd. In 1930 telde zijn hofhouding 5000 onderdanen, echtgenotes, kinderen, concubines en bedienden meegerekend. De enorme bedragen die hij uitgaf aan deze levensstijl en aan de talloze spectaculaire ceremonies waren het gouvernement een doorn in het oog. Toen Paku Buwono X in 1939 stierf werden de laatste resten van autonomie afgeschaft; het paleisbudget van zijn zoon en opvolger werd gehalveerd.

Aan het begin van de 20ste eeuw leefden in Surakarta de nationalistische gevoelens op. Boedi Oetomo, de eerste nationalistische organisatie (in 1908 door medische studenten in Batavia opgericht), had na 1914 een aantal Solose leiders. De eerste grote politieke volkspartij van Indonesië, de Sarekat Islam, werd in 1912 in Solo gereorganiseerd. En ook in de jaren twintig bleef het onrustig toen stakingen, brandstichting en bomaanslagen werden beantwoord met gevangenisstraffen en verbanning van leiders. Het was dan ook een enorme schok toen de Japanners de Nederlanders in 1942 zo gemakkelijk wisten te verdrijven.

Op drie jaren van rantsoenering, beslaglegging en gedwongen arbeid tijdens de Japanse bezetting volgde een nieuwe lijdensweg: de revolutie van 1945-1949. Toen duidelijk werd dat de Nederlandse troepen zich niet lieten stoppen, werd het radiostation naar de heuvels overgebracht. Hiervandaan werden bulletins naar de verzetsbeweging uitgezonden. Nadat de vrede was hersteld waren de Solonezen vastbesloten een streep onder hun feodale verleden te zetten en zich sterk te maken voor de ontwikkeling van de provincie Midden-Java binnen de nieuwe republiek. Hun culturele erfenis hebben zij echter niet verloochend en zo blijft Solo een trots en behoudend bolwerk van Javaanse kunst en traditie.

- Marc Perlman

BEZIENSWAARDIGHEDEN

Paleizen, Tempels en Markten

In vergelijking met de enorme aantallen toeristen die Yogya bezoeken vinden slechts weinigen hun weg naar Solo, Java's andere vorstenstad. Hoewel beide steden een vergelijkbaar verleden hebben en volgens een zelfde plan zijn gebouwd, zijn de verschillen enorm.

Aristocratisch Solo

Surakarta wordt (door de Solonezen zelf) als verfijnder en aristocratischer beschouwd: uiteindelijk kan het paleis van Surakarta bogen op de oudste rechten, wat het boven de andere vorstenhuizen van Midden-Java plaatst. Het huidige Solo is meer in trek als handelsstad en veel rustiger dan het toeristische Yogya. De korte reis van Yogya naar Solo is absoluut de moeite waard, ook al is het maar een bezoek van een dag aan de twee paleizen. Om de stad goed te leren kennen zijn echter meerdere

dagen nodig, rondsnuffelend op fascinerende oude markten, in winkels en wandelend door de vele achterafstraatjes.

Kasunanan

In de Javaanse cosmologie is de vorst de aardse schaduw van God, die roerloos in het middelpunt van het heelal zit. Zo betekent de naam 'Paku Buwono' (zoals de vorst of *susuhunan* heet) letterlijk: spijker of spil (*paku*), waaromheen het heelal (*buwono*) draait. Het traditionele paleis van de *susuhunan*, of kortweg *sunan*, vormt aldus de kern of het 'plecht-anker' van het vorstendom.

In 1745 verhuisde de Kraton Surakarta, of kortweg *Kasunan*, 'plaats waar de *sunan* woont', van Kartasura naar Solo. Volgens de legende werden afgezanten van Paku Buwono II door de schone en machtige godin van de Zuidzee, Kangjeng Ratu Kidul, naar deze plaats geleid. Destijds was Solo vanwege zijn moerassen en meren totaal ongeschikt om er een paleis te bouwen. Maar met de hulp van Ratu Kidul, zo beweert men, werd deze plek drooggelegd. De verhuizing naar de nieuwe kraton op 17 februari 1745 was een gewichtig gebeurtenis. Aan het hoofd van de stoet werden twee heilige waringins megedragen, die nu midden op de noordelijke *alun-alun* staan als symbool van de evenwichtigheid van het hof. Daarna volgden de troepen, paarden, olifanten en draagstoelen met kostbare *pusaka* of erfstukken, bestaande uit de kris, lansen en andere rijkssieraden waarin de goddelijke macht van de dynastie ligt besloten.

De plattegrond van de kraton is opgebouwd rond een as die van noord naar zuid loopt. Alle processies beginnen bij de noorderpoort, waar ook bezoekers worden ontvangen. Per traditie is het de *sunan* verboden de zuiderpoort, de Gapura Gading, te gebruiken. Slechts zijn begrafenisstoet mag deze poort passeren op weg naar het kerkhof in Imogiri.

Vanuit de noordelijke *alun-alun* komt men eerst bij een reusachtig open paviljoen, de Pagelaran, waar de vorst vroeger, hooggezet, audiëntie verleende aan het verzamelde volk. Na de onafhankelijkheid werd deze gewoonte afgeschaft; tegenwoordig staat het gebouw er verlaten bij. Ten zuiden van dit paviljoen staat de Gapura Brajanala, een massief poortgebouw. Hierachter begint het kratondistrict Baluwarti (van het Portugese *baluarte* of bolwerk), een enorm ommuurd fort dat de eigenlijke kraton omsluit. Deze wijk werd vroeger bewoond door beambten en dienaren. De namen van haar buurten, zoals Carangan, Wiren-

gan en Tamtaman, verwijzen naar de verschillende vorstelijke wachtkorpsen die hier waren gestationeerd. Baluwarti was ook de woonplaats van de *abdidalem palawija*, de dwergen en albino's, wier vreemde uiterlijk aan magische invloed werd toegeschreven. Zij verbleven bij de vorst ter versterking van zijn bovennatuurlijke kracht. Vroeger mochten uitsluitend de vorst, diens familie en de paleisdienaren binnen de muren van dit fort wonen en ook nu nog bestaat een groot deel van de bewoners uit aristocraten en hofbeambten.

In het paleis zelf

Het eigenlijke paleis bereikt men via een kleine deur links van de hoofdingang. De hoofpoort wordt alleen bij ceremoniële gelegenheden gebruikt, terwijl de rechterdeur uitsluitend bestemd is voor de vorst en zijn familie. Bezoekers moeten een rood-witte band (*samir*) om de hals dragen en hun schoenen uittrekken als teken van eerbied. Achter de Kemandunganpoort staan twee pendopo's (paviljoens). In het linker gebouw, Marcukunda, kwamen vroeger de gardecommandanten

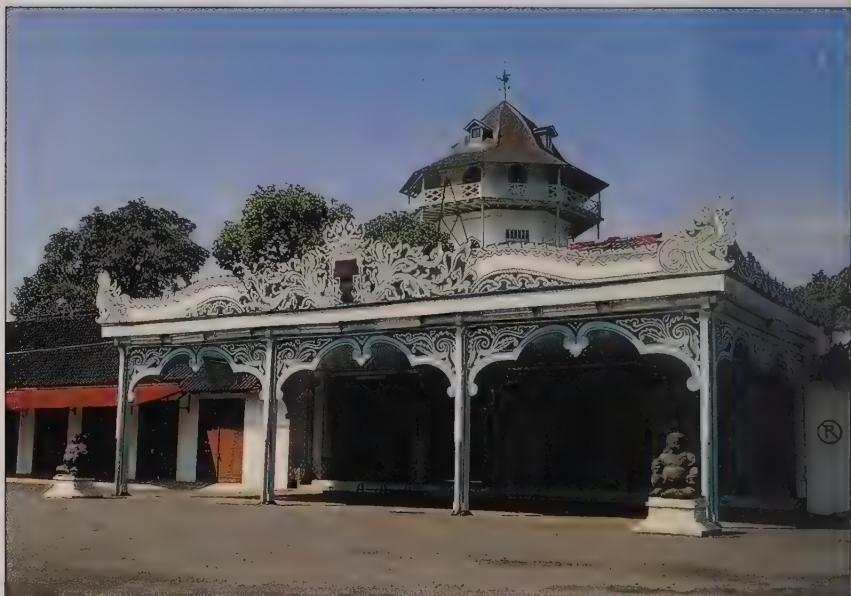
Links: De huidige *susuhunan* Paku Buwono XI bij de viering van zijn troonsbestijging (Tingalan Jumenengan) in 1983. **Boven:** Kapitein van de kratonwacht. **Rechts:** Paleisbeambten met parasols die een status markeren. De gele behoren aan de vorstelijke familie.

bijeen. Het rechter gebouw, Semorokoto, was bestemd voor de hoofden van de hofhouding. Tegenwoordig worden hier maandelijks *kle-nengan-gamelan*concerten gegeven.

Een volgende poort, Sri Menganti, leidt naar de grote kratonbinnenhof. Het opschrift op een indrukwekkende spiegel maant de bezoeker zijn geest te zuiveren alvorens de vorst te benaderen. Direct achter de poort staat de Panggung Sanggabuwana: een hoge, achthoekige (overeenkomend met het achtvoudige pad van het boeddhisme) toren met vier verdiepingen en een sierlijk dak met afgeronde punt. De kamer bovenin de toren is alleen toegankelijk voor de vorst en enkele dienaressen. Hier ontmoet de *susuhunan* eens per jaar, op de verjaardag van zijn troonsbestijging, de godin Ratu Kidul. Tijdens dit vorstelijk samenkomen wordt de goddelijke macht over Java voor het eerst verleend aan Panembahan Senopati, stichter van de dynastie hernieuwd.

Rondom de toren strekt zich een wijde, zanderige binnenplaats uit, beplant met schaduwrijke bomen. Het zwarte zand is afkomstig van de zuidkust, het domein van Ratu Kidul. Rechts verrijst de imposante, rijkbewerkte ontvangsthal, de Sasana Sewaka. In deze grote pendopo met zijn marmeren vloer hebben officiële ontvangsten plaats. Hierachter bevinden zich een groot aantal privévertrekken van de vorst, de *dalem*. Ten zuiden hiervan ligt de *keputren*, waar de echtgenoten (de huidige *sunan* heeft er zes) en dochters van de vorst

verblijven. Een rij gebouwen met doorlopende buitengalerij aan de oostzijde van de binnenhof herbergt een boeiend museum met kunstschaten uit de kraton, variërend van *pusaka* en schilderijen van vroegere *susuhunan* tot wayangopstellingen en keukengerei. Een aantal gebouwen in het hart van de kraton werd door de rampzalige brand van 1985 in de as gelegd, maar het merendeel, waaronder de grote pendopo en de *dalem*, is weer in oude stijl herbouwd. Officieel werd kortsluiting als oorzaak van de brand genoemd, maar veel Javanen zijn ervan overtuigd dat verwaarlozing van de hofrituelen de toorn van Ratu Kidul had opgewekt. De herbouw ging dan ook gepaard met talloze zuiveringsceremonies.

De koninklijke moskee

Eenmaal buiten de kraton komt men weer op de *alun-alun lor*, het noordplein, een lege vlakte met in het midden de twee 'gekooide' heilige waringins die, in zijde gewikkeld, in 1754 zouden zijn megedragen. Beide bomen hebben een naam. De oostelijke heet Kyai Jayadaru, de westelijke Kyai Dewadaru. Vroeger mocht alleen de vorst tussen de bomen doorlopen. Tijdens de revolutie maakten Javaanse soldaten amuletten van de bladeren.

Aan de westzijde van de *alun-alun* staat de Mesjid Ageng, de Grote of Koninklijke Moskee, in 1750 door Paku Buwono III gebouwd en sindsdien vergroot en verbeterd. Het enor-

me bouwwerk beslaat een terrein van ruim drie hectare. De moskee heeft de vorm van een gesloten pendopo met traditioneel, typisch Javaans *joglo*-dak. De banden met de kraton zijn sterk en veel hofceremoniën en feesten, zoals Sekaten, vinden hier nog plaats.

Twee gebouwtjes aan weerszijden van de toegangspoort zijn bestemd voor de *sekaten-gamelans*, die hier eens per jaar bespeeld worden. Volgens de overlevering dienden ze vroeger om de toegestroomde menigte voor de islam te winnen. Achter de moskee is een *pesantren* of koranschool en een klein kerkhof voor vorstelijk beschermheerschap, van de *sunan*. Buiten de gebedsuren zijn bezoekers welkom; zorg voor fatsoenlijke kleding, trek schoenen uit, en was handen, gezicht en voeten.

Handwerkslieden

Aan de noordzijde van de *alun-alun* zijn twee interessante werkplaatsen waar *wayang kulit*-poppen en gamelaninstrumenten worden gemaakt. Beide ateliers staan onder beheer van kratonbeambten. Dit is een eeuwenoude vorm voor vorstelijk beschermheerschap, die langzaam maar zeker in verval raakt. De handwerkslieden zijn ook belast met het repareren, stemmen en onderhoud van de paleisgamelan, en met het luchten, schoonmaken en ritueel verzorgen van de wayangpoppen. In de gamelanwerkplaats gebruikt men voor de productie van instrumenten liever ijzer of

koper dan het superieure en kostbare brons, dat bovendien moet worden gesmeed. Een goede *rebab* (tweesnarige viool) kost \$20, een goedkope *gender* (xylofoon) nog geen \$100.

Java's drukste textielmarkt

Ten westen van de *alun-alun* en de moskee ligt Pasar Klewer, een betonnen kolos van twee verdiepingen waarin de grootste textielmarkt van Java is gehuisvest. Per traditie is de textielhandel altijd in handen van moslims geweest; vele zakenlieden zijn dan ook van Arabische en islamitisch-Indiase afkomst. De meer gefortuneerden onder hen dragen een wit kalotje (*pici*) ten teken dat zij de bedevaart naar Mekka hebben voltooid. Kleine handelaartjes en tokohouders uit heel Java doen hun inkopen in Pasar Klewer, dat in feite een groot-handelsimperium is. De kleine ruimten zijn, gangpad na gangpad, volgestapeld met geweven en bedrukte katoenen, linnen, zijde en synthetische stoffen, maar bovenal met batik. Hier wordt voornamelijk de goedkope *batik cap* verkocht, waarop de was met koperen stempels is aangebracht. Enkele stalletjes specialiseren zich in de duurdere, met de hand getekende *batik tulis*, die door welgestelde Javanen bij bijzondere gelegenheden nog steeds wordt gedragen. Op de markt staan ook kleermakers die maatkleding in één dag leveren. Het beste is eerst de stof te kopen en deze samen met een kledingstuk

als voorbeeld naar de kleermaker te brengen.

Paleis Mangkunegaran

Aan de overkant van Jl. Slamet Riyadi, ten noorden van Pasar Klewer en aan de oever van de rivier Pepe ligt de Pura Mangkunegaran, Solo's tweede paleis. Het werd in het midden van de 18de eeuw gebouwd binnen het domein van het vorstendom Surakarta. Aanleiding voor de bouw waren onderhandelingen met de Nederlanders over beëindiging van een twist om de troon tussen twee rivaliserende prinses. De afvallige prins Raden Mas Said kreeg als afkoopsom voor zijn onderwerping een deel van het leengoed van de *sunan* en stichtte hierop de Mangkunegaran. Hoewel het onafhankelijk is bewijst de Mangkunegaran in naam eer aan de oudere tak van de vorstenfamilie. Strikt genomen is er dus geen sprake van een kraton, maar van een *pura* of *istana*, de woonplaats van een prins. De Mangkunegaran staat in de richting van het Kasunanpaleis, als symbool van zijn lagere status. De *pura* ligt op een terrein van ongeveer tien vierkante kilometer, omgeven door weelderige tuinen en een grote vijver met Europese fonteinen. De ruime pendopo (tot voor kort was dit de grootste van Java)

Linksboven: Noordelijke ingang van het Kasunanpaleis. **Boven:** Toegangspoort tot de moskee van de Mangkunegaran, met Arabische kalligrafie.

vormt het middelpunt. Daarachter bevinden zich de privévertrekken of *dalem* van de Mangku Negoro en zijn familie. Net als bij de kraton is ook hier de bouwwijze rijk aan cosmolologische symboliek.

In de grote pendopo staan de vier vorstelijke gamelans opgesteld. Alleen de Kyai Kanyut Mesem, oftewel 'Heer Verleider tot Glimlach', wordt dagelijks bespeeld (ten behoeve van danslessen, concerten en dergelijke). Aan de overige worden speciale krachten toegeschreven; zij worden alleen bij specifieke rituele gelegenheden gebruikt.

Slechte gedachten

De zoldering van de pendopo is verdeeld in vakken, elk met een aparte kleur als afweer tegen een bepaald kwaad: geel tegen vermoeidheid, blauw tegen ziekten, zwart tegen honger, groen tegen frustratie, wit tegen begeerte, oranje tegen vrees, rood tegen kwaad en paars tegen slechte gedachten. Achterin de pendopo leidt een deur naar de gesloten binnenruimte of *paringgitan*, waar *wayang kulit*-voortoningen worden gehouden. Hier zijn de magnifieke rijkssieraden en kunstvoorwerpen van de familie tentoongesteld: schitterende kris-lemmeten, heilige wayangpoppen, schilderingen, medailles, buitenlandse geschenken en een collectie gouden munten, juwelen en Indojavaans goud, waaronder kinderschaampaten en sierringen.

Hierachter liggen de *dalem*, de privévertrekken die gedeeltelijk voor het publiek toegankelijk zijn. Zij omsluiten een intieme binnenhof vol planten, bloemen in grote potten en kooien met zangvogels, kakatoes en papegaaien. Bezoekers hebben zelfs toegang tot de trots van de familie: de luxieuze vorstelijke badkamer, helemaal betegeld en uitgerust met een verzonken bad.

Al staat de Mangkunegaran qua leeftijd en status onder de kraton, financieel heeft hij er altijd veel beter voorgestaan. De familie, die sinds de 19de eeuw grote belangen had in de suikerhandel, houdt zich tegenwoordig met verschillende zakelijke ondernemingen bezig, waaronder een hotel op het eigen domein. Het gevolg van dit zakelijke succes is dat de Mangkunegaran niet geheel ten onrechte wordt geassocieerd met luxe. Door het organiseren van openluchtdiners en vorstelijke dansopvoeringen streeft men ernaar om ook de toerist te laten delen in dit gevoel van welstand.

Solo's vlooiemarkt

Vlakbij de Pura Mangkunegaran, aan de oostzijde van Jl. Diponegoro, ligt op een tot het paleis behorend terrein de kleine maar fascinerende vlooiemarkt Pasar Triwindu. De markt werd gesticht ter herinnering aan het 24-jarige regeringsjubileum van Mangku Negoro VII (het getal 24 duidt op drie *windu* of tijdperken van acht jaar, waarmee in de Javaanse

tijdrekening nog steeds wordt gerekend). De stalletjes aan de straatkant verkopen maskers, schilderijen, foto's, beeldjes, porselein, wayangpoppen, oude munten en curiosa. Voor de bedreven afdinger (*tawar* is 'handelen') valt er genoeg te beleven. Bedenk wel dat veel 'antiek' gisteren werd gemaakt. Aan het eind van de markt liggen muziekinstrumenten, auto- en motoronderdelen. Een interessant systeem van coöperatieve kapitaalvorming houdt de zaak draaiende. Per jaar stopt iedere zetbaas Rp10.000 in de pot, waaruit ieder naar behoefte kan lenen om zijn kraampje te verbeteren of om voorraden in te slaan.

De wijk Sriwedari

Aan de zuidzijde van Jl. Slamet Riyadi strekt zich het grote amusementspark Sriwedari uit: kermisattracties, eetstalletjes, een theater voor avondvullende *wayang wong*-opvoeringen en een feesttent voor concerten en volksvertoningen. Sriwedari is op zijn best tijdens de vastenmaand Ramadan, wanneer de grote pasar malam, de Malama, wordt georganiseerd. Vlak aan Sriwedari grenst het museum Radya Pustaka. Het werd in 1890 op initiatief van de kraton en het gouvernement opgericht met als doel het volk te laten kennismaken met de verfijnde kratoncultuur.

Toen na de onafhankelijkheid werd bezuinigd op de museumfondsen leidde dat tot jaren van stilstand. Tegenwoordig geeft subsidie het museum weer bestaansrecht. De collectie omvat Javaanse, Balische en Thaise poppen, wapens en gedetailleerde modellen van de kraton en de koninklijke begraafplaats van Imogiri. De bibliotheek bevat een fascinerende verzameling oude boeken, voornamelijk in het Nederlands en Javaans.

Even ten noorden van het museum, op Jl. Dr. Cipto Mangunkusumo 15, bevindt zich een kunstgalerie met werken van Pak Dullah, een zeer productieve Solose schilder. De vele scènes uit de revolutietijd zijn geschilderd in de stijl van het 'socialistisch-realisme', die hier in de jaren vijftig zeer populair was. President Soekarno was een groot liefhebber en verzamelaar van dit genre. Enkele werken hangen nu in het presidentiële paleis in Bogor.

De centrale markt

In de koloniale tijd woonden de Europeanen in de stadswijk ten noorden en westen van de *alun-alun*. Hier verrezen gouvernementskantoren, kerken, scholen en clubs. In het noordoosten lag de Chinese wijk, geconcentreerd

rond wat nu Pasar Gede is, de grote markt van Solo. Dagelijks stromen de plattelandsbewoners hierheen om hun produkten te slijten. De begane grond is gereserveerd voor groenten, vruchten, rijst, koffie, gedroogde vis, kleding en fabrieksprodukten. Boven is de vleesafdeling, aangevuld met kikkers, levende krabben, alen en zelfs zoetwaterschildpadden.

De wijk rond Pasar Gede maakt nog steeds deel uit van het Chinese deel van Solo. Aan de overkant van de straat staat de fel beschilderde tempel Tri-Dharma, versierd met Chinese karakters in bladgoud. Binnen branden wierookstokjes in een interieur vol taoïstische symboliek en boeddhistische ikonen. Tri-Dharma ('drie religies') slaat op de boeddhistische, taoïstische en confucianistische leerstellingen die hier in elkaar zijn opgegaan.

De tempelbewaarder is een vrouw van in de vijftig, die een zekere faam heeft als genezeres en helderziende. Behalve door Chinezen wordt zij ook door veel Javanen geraadpleegd. Zij vertegenwoordigt de vijfde generatie van de familie, die de tempel al ruim honderd jaar onderhoudt. Zij beklaagt zich echter over het feit dat het onderhouden van een tempel tegenwoordig als ouderwets wordt ervaren. Haar kinderen voelen er niets meer voor.

Boskippen

Een eind verder, vlakbij de renbaan van Manahan en voorbij een griezelig kerkhof, ligt Pasar Depok, de vogelmarkt van Solo. Gevederde diertjes in alle soorten en maten worden hier te koop aangeboden: papegaaien, duiven, kanaries, boskippen, uilen en zelfs een verdwaalde arend.

Javanen slaan het vogelgekwel veel hoger aan dan het uiterlijk van de vogel. Een speciaal gefokte, maar ongelijke haan kan vanwege zijn fraaie gekraai \$500 opbrengen, terwijl een schitterende papegaai slechts \$10 waard kan zijn. Men beschouwt een zangvogel - naast een huis, een kris, een paard en een vrouw- als één van de vijf essentiële bezittingen van een Javaans edelman.

De markt ligt rond een groot, open plein, waar het wemelt van de stalletjes met vogelvoer. Een reusachtige, eeuwenoude waringin zorgt voor wat schaduw. Aan de voet van de boom staat een offernisje, waar men, gewoonlijk op donderdagavond (de avond voor *jumawah*), offert aan de *danyang* of boomgeest.

- Tim Kortschak

Linksboven: Pura Mangkunegaran, paleis van de prins van Surakarta.

SOLOSE KUNST

Hoofse Elegantie en Volksvermaak

Uitvoeringen van traditionele *karawitan*-(game)lan) muziek en de daarmee verbonden kunstvormen komen op heel Java veelvuldig voor. Volgens de Javanen hebben ze echter nergens die volmaaktheid en verfijning bereikt als in de oude vorstenlanden van Solo en Yogyakarta. Dit vindt zijn achtergrond in de Javaanse geschiedenis. Na de Java-oorlog (1825-30) kreeg de van politieke macht beroofde aristocratie een vooral symbolische en economische plaats in het bestuursstelsel. Omdat zij hun rijkdom en energie niet meer op een andere manier konden aanwenden, manifesteerden de vroegere heersers een groots vertoon van pracht en praal, waarin muziek, dans en wayang een wezenlijke rol vervulden.

De diepgewortelde rivaliteit en wedijver om status tussen de hoven onderling werd voortaan op het toneel en niet langer op het slagveld uitgevochten. Begaafde musici, dansers

en *dalang* werden uit afgelegen dorpen aangetrokken. Hun individuele stijl werd onder toezicht van paleisleraren verfijnd, in zekere zin ook gestandaardiseerd, en aangepast aan de smaak van het hof. Vorsten staken elkaar de loef af in het opzetten van steeds grotere en verrassender dansopvoeringen. Deze culmineerden in het begin van de twintigste eeuw in massale *wayang wong*-voorstellingen, waarin honderden dansers nachten achtereen verschillende episoden van een verhaal tot leven brachten.

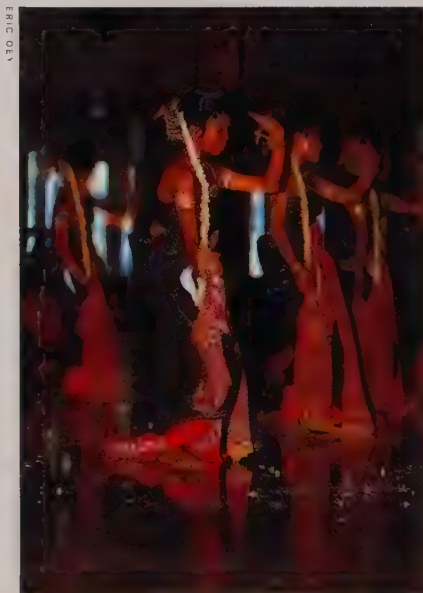
De stijlen van de Mangkunegaran en de Kasunanan in Surakarta groeiden enigszins uit elkaar, deels omdat de 'jongere' Mangkunegaran zich wenste te onderscheiden van de Kasunanan, deels omdat beide hoven verschillende achtergronden hadden. Zo zou de dansvorm van de Mangkunegaran veel meer overeenkomst vertonen met de trotse, krijgshaftige Yogyakarta stijl dan met de sierlijke, vloeiende stijl van de kraton Surakarta; het gevolg van het huwelijk van Mangku Negoro VII met een Yogyakarta prinses, die haar eigen dansleraren meenam.

Muziek als hofritueel

Ook al is hun status na de onafhankelijkheid nog zo veranderd, toch zijn de hoven centra van kunst gebleven. Eén à tweemaal per maand worden rechtstreekse radio-uitzendingen van gamelanconcerten uit één van de paleizen verzorgd; zo nu en dan sturen de hoven dansgroepen op buitenlandse tournees.

Vanouds was muziek aan het hof niet alleen een aangename vorm van tijdpassering, het vormde een wezenlijk onderdeel van de hofrituelen. Nu nog wordt elke 35 dagen een gamelanconcert gegeven ter ere van de *tingalan* of 'verjaardagen' van de *susuhunan* en de Mangku Negoro. Hierbij wordt de meest klassieke en ingewikkelde gamelanmuziek ten gehore gebracht. Volgens Javaanse traditie heeft de muziek bij deze gelegenheden een gunstige invloed op de aardgeesten (*danyang*) die het paleis bevolken. Veel Javanen menen dat de brand, die in 1985 de kraton van de Kasunanan grotendeels in de as legde, te wijten was aan veronachtzaming van dergelijke rituelen. Elke dag vinden er wel ceremonies plaats in de paleizen. De meest omvangrijke rituelen komen jaarlijks met regelmatige tussenpozen terug. Het meest uitgebreide ritueel is waarschijnlijk Sekaten. In de week voor de verjaar-

Links: Bedoyo Ketawang, de meest gewijde dans van het hof in Solo. **Rechts:** Bespeling van de heilige Sekaten-gamelan in de Mesjid Agung.

ERIC OLY

dag van de gezant Muhammad worden twee heilige gamelans in een grote processie van het paleis naar de grote moskee gedragen. De *alun-alun* is één deinende, kleurige mensenmassa, die afkomt op een grote *pasar malam* propvol kramen en kermisattracties. In de zes dagen voor het hoogtepunt van Sekaten spelen de gamelans ononderbroken van zonsopkomst tot zonsondergang een vast repertoire; men beweert dat hun bronzen klanken een weldadige invloed hebben op lichaam en geest. De muziek klinkt heel anders dan het dromerige klankenspel van de gewone *karawitan*-muziek: krachtig en indrukwekkend, hard als staal en doordringend van galm.

Heilige en mystieke dansen

Tot de kunstvormen die het innigst met het hofleven zijn verweven, behoren de *bedoyo*- en *serimpi*-danses. Tot voor kort mochten deze uitsluitend binnen de paleismuren worden opgevoerd door jonge maagdelijke danseressen van adellijke afkomst. Sommige dansvormen werden wel eens bij wijze van 'geschenk' tussen de hoven uitgewisseld, maar nooit aan buitenstaanders onderwezen, omdat zij tot het magische bezit van de vorst behoorden. De meest achtenswaardige en heiligste dans is de *Bedoyo Ketawang*. Deze beeldt de liefdesverhouding uit tussen de stichter van de Mataramse dynastie, Panembahan Senopati, en de godin van de Zuidzee, Kangjeng Ratu

Kidul. Deze dans wordt jaarlijks in de grote pendopo van het paleis opgevoerd ter gelegenheid van de troonsbestijgingsdag van de *sunan*. Hiermee worden de banden tussen het regerende vorstenhuis en de godin hernieuwd. De trage en sierlijke dans wordt uitgevoerd door negen jonge vrouwen, die hem slechts om de 35 dagen, op Selasa Kliwon, mogen oefenen. De opvoering is alleen bestemd voor genodigden, maar de repetities zijn toegankelijk voor iedereen die zich, gehuld in Javaanse kledij, op Selasa Kliwon bij het paleis meldt. Beide paleizen, vooral de Mangkunegaran, geven voorstellingen voor toeristen en organiseren regelmatig concerten en verkorte dansen, die voor het publiek gemakkelijk te volgen zijn. Dagen en tijden zijn aan verandering onderhevig. Informeer ter plaatse.

Kunstacademie

Behalve de paleizen zijn er nog andere instellingen voor traditionele kunst. De belangrijkste is de STSI (Sekolah Tinggi Seni Indonesia, de Indonesische Hogeschool voor de Kunst). Deze staatskunstacademie is gevestigd in Kertaningan, in het noordoostelijk deel van de stad, naast de nieuwe campus van de universiteit. De principes van de STSI verschillen zeer van die van de hoven. Hoewel men zich vooral baseert op de traditionele hofdans en *karawitan*, streeft de academie er naar onafhankelijke Indonesische kunstvormen te creëren. De stu-

denten worden aangemoedigd zich zo veelzijdig mogelijk te ontwikkelen en daarbij ook muziek en dans van streken buiten Midden-Java te betrekken.

Zo kan men in de grote pendopo van de academie studenten bezig zien met Balische dansoefeningen of Sundanese muziek, terwijl daarnaast vaak gastsolisten en leraren worden uitgenodigd, soms zelfs van overzee. Een tijdlang zijn experimentele dans en muziek in de mode geweest, in een poging traditionele elementen te combineren met moderne of uitheemse vormen. Gamelanmuziek wordt vaak op ongebruikelijke wijze gespeeld. In sommige recente composities werden bijvoorbeeld de *didgereedoo* (lange houten fluiten) van de Australische aboriginals gebruikt. Maar het kon ook nóg opvallender: op cassettebandjes werd zelfs kikkergekwak of het geluid van brekend glas opgenomen. De moderne danscomposities beelden ongewone, abstracte thema's uit, vaak beïnvloed door de moderne Westerse danskunst: ruimtelandingen, dorpsleven of gekte zijn er voorbeelden van. Regelmatig worden als onderdeel van de studentenexamens openbare voorstellingen gegeven.

Nieuwe wayangvormen

De academie heeft ook nieuwe vormen van *wayang kulit* bevorderd. Traditionele wayang-opvoeringen beginnen 's avonds en gaan door tot zonsopkomst; zij worden gegeven bij een

huwelijksfeest, begrafenis of oogstfeest. Aan gezien de lengte van de stukken slecht bleek te combineren met het moderne stedelijke leven, ontwikkelde de STSI kortere versies op basis van zogenaamde *lakon padat* of 'compacte verhalen'.

Deze korte vertoningen, die soms maar een half uur duren, beperken zich tot gevechten en amoreuze scènes, en vermijden de lange, breed uitgesponnen passages die zo kenmerkend zijn voor de traditionele wayang. Nog radicaler is de *wayang santosa*, die zich weliswaar baseert op het traditionele repertoire, maar qua presentatie een schril contrast vertoont. In plaats van een enkele dalang, die omringd door gamelanspelers onder een vaste lichtbron blijft zitten, ziet het publiek nu een reusachtig, door veelkleurige schijnwerpers verlicht scherm. Hierachter springen en rennen mensen heen en weer met de poppen, die hun schaduw op het scherm werpen. In plaats van één dalang, die alle karakters tot leven brengt, worden de verschillende stemmen door verschillende dalangs vertolkt. Dit soort experimenten wordt in vergelijking tot de traditionele wayang echter nogal oppervlakkig gevonden. Solonezen hebben nu eenmaal een te hoge dunk van hun eigen dalang, waarvan sommigen voor één avondvullende voorstelling miljoenen *rupiah* verdienen. Ki Anom Suroto is bekend om zijn volle, zangerige stem, Ki Manteb Darsono om zijn vaardigheid met de poppen en Ki Mujoko Joko Rahar-

jo om zijn briljante karakteruitbeeldingen. In Solo en omliggende dorpen kan men gratis traditionele opvoeringen bijwonen. Voor genodigden is zitruimte vrij gehouden en wat eten klaargemaakt. Ongenode toeschouwers verdringen zich om ook wat te kunnen zien.

Solo's beroemdste dalang, Anom Suroto, nodigt elke maand een andere collega-dalang uit om bij hem thuis in Notodiningratan, ter gelegenheid van zijn 'verjaardag' (volgens de 35-daagse Javaanse maand), een voorstelling te komen geven. Dit gebeurt elke vijfde dinsdagavond (Rebo Legi). Pak Matelo, ver weg in zijn dorp bij Tawangmangu, doet hetzelfde. Solo's staatsradio-omroep RRI organiseert elke derde zaterdag van de maand een wayangvoorstelling in zijn enorme gehoorzaal.

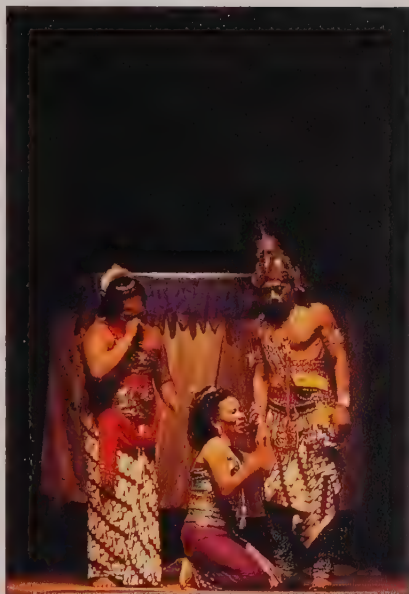
Volksdans en volkstoneel

Van de overige traditionele kunstvormen in Solo is *wayang wong* (Indonesisch: *wayang orang*) de belangrijkste. Hierbij worden de oude verhalen niet door schimmen, maar door mensen uitgebeeld. Het *wayang wong* verliest al jaren publiek aan film en toneel. Solo's Sriwedari heeft nog één van de weinig overgebleven *wayang wong*-gezelschappen, die iedere avond om acht uur een voorstelling geeft. Verder is er nog één in Yogya en één in Semarang. Een andere, populaire toneelvorm is *ketoprak*. Het staat ontegenzeggelijk veel 'lager in aanzien' dan *wayang wong*, en bevat veel minder muziek en dans, maar des te meer alledaags toneel, soap opera, melodrama en actie. Ook het *ketoprak*-publiek behoort doorgaans tot de lagere bevolkingklassen; beide *ketoprak*-theaters van Solo bevinden zich dan ook in de 'mindere' wijken: Budaya Jati in het Gilingan-district bij het busstation en Wahyu Budaya in de buurt van de zuidelijke *alun-alun*.

Ketoprak-speler is vooral een erfelijk beroep. De spelers wonen in zigeunerachtige kampeementen bij de theaters. De verhalen komen uit Arabische en Chinese bronnen, maar ook uit de Javaanse geschiedenis, en zijn met veel fantasie vermengd. Wahyu Budaya voegt zelfs scènes toe, waarin de gunstige uitwerking van patente geneesmiddelen aan duidelijkheid niets te wensen overlaat.

Volksvermaak

Nog verder verwijderd van de hofkunst staat Solo's *kuda kepang*-groep, die op zondagochtend in de dierentuin optreedt. Onder leiding van een voormalige *becak*-rijder, die het vak in Ponorogo (het Mekka van Java's *kuda kepang*)

leerde, bevat de Solose dans minder 'paarden-dans' dan in Oost-Java. De dansers raken in trance, worden in een doek gewikkeld en met een zweep afgeranseld, waarna ze ongedeerd weer tevoorschijn komen. Kinderen vreten vuur of zwaaien met de zweep. Dit schouwspel wordt begeleid door vier gamelaninstrumenten die een onafgebroken, eentonig en opzweepend ritme voortbrengen, dat wordt versneld als de dansers in trance raken.

Dangdut, de pan-Indonesische, populaire muziek van de werkende klasse, bloeit eveneens in Solo. *Dangdut* is een soort zoete, sexy blueszangstijl, sterk beïnvloed door de Indiase filmmuziek. De zangeresjes hebben opzichtige make-up en zijn provocerend gekleed in ultrakorte minirokjes. Al huppelend wringen zij zich in allerlei bochten voor een hoofdzakelijk uit mannen bestaand publiek. *Keroncong*, de favoriete muziek van de jaren vijftig, wordt in bredere kring gewaardeerd. Goede *keroncong*-muziek, van oorsprong Portugees-Indisch, melodieus en van een ingewikkelde ritmische structuur, is op vrijdagavonden te beluisteren in de Kedai Kopi (koffieshop) Putri Sari, op Kentingan. *Dangdut*- en *keroncong*-ensembles treden vaak op zaterdagavond in Sriwedari op; op feestdagen bovendien op de *alun-alun* en elders in de stad.

- Tim Kortschak

Linksboven: Wayang wong in Sriwedari. Boven: Melodramatische ketoprak-scène.

Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning. Kengetal Surakarta: 0271.

De meeste bezoekers van Surakarta brengen hun tijd voornamelijk door rond Jl. Slamet Riyadi, de oost-west as in het centrum van de stad. Hier ligt het Sriwedari-complex, geflankeerd door het Radya Pustaka Museum en de **Toeristeninformatie**: Jl. Slamet Riyadi 235. Tel. 6508. Geopend van 8.00-17.00 uur, zondag gesloten. De 2 paleizen liggen even ten noorden en ten zuiden van de verkeersader. De grote markt (Pasar Gede) ligt iets naar het noordoosten.

Onlangs werd een groot aantal straatnamen veranderd, maar de inwoners van de stad gebruiken nog overwegend de oude. Bovendien gebruiken ze, zoals alle Javanen, zelden straatnamen. Meestal refereren ze aan een buurt of een herkenningspunt, en geven dan aan in welke richting de straat in kwestie zich bevindt. Belangrijke oriëntatiepunten in het dagelijks spraakgebruik zijn Pasar Pon (de kruising van Jl. Slamet Riyadi en Jl. Diponegoro) en Jl. Nonongan (officieel veranderd in Jl. Yos Sudarso), een zijstraat van Jl. Slamet Riyadi. Onlangs werden ook de telefoonnummers veranderd; de nummers met 4 cijfers kregen er een 3 en soms een 4 voor.

Per vliegtuig. Garuda en dochter Merpati vliegen 3 maal per dag van Jakarta naar Surakarta (\$45) en 2 maal van Bali. Er zijn minder regelmatige verbindingen met Bandung en Surabaya. Het kantoor van Garuda ligt voor Hotel Kusuma Sahid. Geopend van 7.00-16.00 uur, zaterdag 7.00-13.00 uur, zondag 9.00-12.00 uur.

Binnenlandse vluchten kunnen geboekt worden bij de reisbureaus Rosalia Indah (Jl. Slamet Riyadi 121) en Cakrawala (Jl. Dr. Supomo, noordelijk van Sriwedari), internationale vluchten bij Nusantara, Jl. Urip Sumoharjo 19, niet ver van Pasar Besar.

Per trein. De luxe Bima Express (vertrek Jakarta Kota 16.00 uur) arriveert rond 3.00 uur op station Balapan. De Senja Utama (geen AC) vertrekt om 17.30 uur van Jakarta Gambir en arriveert rond 5.30 uur. Ze rijden ook in tegenovergestelde richting.

Er gaat een handvol treinen per dag naar Yogya (1 uur) en naar Surabaya.

Per bus. Expresbussen uit Jakarta vertrekken tussen 15.00 en 17.00 uur van busstation Pulo Gadung en arriveren 12 uur later in Surakarta. De *klas executif*-bussen van Mulyo Indah zijn het meest comfortabel; vertrek van Pulo Gadung en van hun kantoor, Jl. Alaydrus 83, tel. 352014. Probeer anders de bussen van Muncul.

Expres-minibussen (*colt* en *travel*) uit Yogya zetten passagiers bij hun hotel af (2 uur, \$1, gereserveerde plaatsen). Veel kantoren aan Jl. Diponegoro in Yogya. Vertrek elk half uur tot 17.00 uur. De bussen van Trisula rijden ook 's avonds: Jl. Dr. Wahidin 50, tel. 5952.

Lokale bussen naar plaatsen in de omgeving

zijn veel goedkoper en veel oncomfortabeler. Wie mee wil, steekt een arm op. Het grote busstation Gilingan ligt aan Jl. Tagore ten noordwesten van station Balapan, circa 3 km uit het centrum. Hier vertrekken bussen (minibussen van een speciaal gedeelte) in alle richtingen. Minibussen naar onder meer Yogya vertrekken ook van andere punten in de stad, onder andere van de reisbureaus Rosalia Indah en Cakrawala (adressen: zie onder 'Per vliegtuig').

Lokaal vervoer

Becak. Wat afstanden betreft is Surakarta goed te belopen, maar goede trottoirs zijn zeldzaam en de straten zijn erg vol. De *becak* is onder deze omstandigheden een uitkomst. Een rit in de stad kost Rp500; spreek vooraf een prijs af en denk erom af te dingingen.

Fietsen zijn voor Rp1000 (60¢) per dag te huur bij het toeristenkantoor, reisbureau Rosalia Indah (Jl. Slamet Riyadi 121) en Hotel Westerner's (zie 'Verblijf'). Chiquere rijwielen zijn voor het dubbele bedrag te huur bij Hotel Kusuma Sahid (zie 'Verblijf') en Kantin Bahagia aan Jl. Gatot Subroto.

Andong. Rijtuigen staan bij het station. Ze kosten 2 à 3 maal zoveel als *becak*, maar bieden plaats aan 5 passagiers.

Taxi's. Voor het station, de grote markt, warenhuis Matahari en Sriwedari staan meestal blauwe taxi's met meter en AC. Ze kunnen ook telefonisch besteld worden, maar dit systeem is nog verre van deugdelijk.

Minibus. De *colt* die voor het station staan kunnen gecharterd worden. Ze zijn duurder dan de taxi's. Flink afdingen is het devies.

Autoverhuur. Auto's met chauffeur en AC zijn te huur bij Hayumas Taxi, vlak naast Hotel Kusuma Sahid. Tel. 33531. Trips binnen de stad kosten \$3 per uur, minimaal 2 uur.

VERBLIJF

Surakarta is nog allesbehalve een toeristenoord. Niettemin is er een groot aantal hotels, vooral bedoeld voor zakenreizigers. De prijzen zijn naar Westerse begrippen redelijk. Kamers met AC zijn er vanaf \$8.50. Het beste hotel van de stad is het Kusuma Sahid Prince. In de middenklasse zijn het Mangkunegaran en het Ramayana Guest House aan te bevelen, in de budgetfeer het Joyokusuman en Westerner's.

Duur (\$25 en meer)

Cakra. Jl. Slamet Riyadi 201. Tel. 35847, 35086. Fax 38334. 57 AC-kamers. Geen zwembad, wel een tuin en speeltuin. Geldwisselaar. De standaardkamers zijn het aangenaamst. De kamers op de tweede etage zijn lichter en goedkoper (\$28 T) dan de lager gelegen kamers (\$31 T). De luxueuze kamers zijn ook goed (\$46 T). Suites kosten \$72-\$122.

Kusuma Sahid Prince. Jl. Sugiyopranoto 20. Tel. 36356, 37022. Fax 34788. 103 kamers. Het grootste en meest chique hotel van de stad, in een herbouwd paleis, met het beste zwembad (\$1.25 voor niet-gasten). Restaurant. 's Middags of 's avonds gamelanmuziek in de lobby. Vanaf \$24 E, \$28 T. De *superior rooms* zijn het best: \$69 T. Suites voor \$92-\$156.

Sahid Sala. Jl. Gajah Mada 82. Tel. 35889. 39 kamers. Redelijke prijzen. 's Avonds gamelanmuziek in het restaurant. De suites in het hoofdbouw (\$38 T) en de huisjes in de tuin (\$48 T) zijn ruim en comfortabel. Kleinere kamers voor \$26 E, \$30 T.

Solo Inn. Jl. Slamet Riyadi 366. Tel. 36077. 32 kamers. Comfortabel, maar te duur. De standaardkamers zijn het aangenaamst, met balkon en ontbijthoek (\$38 T). Goedkopere kamers \$28 E, \$32 T. Suites \$52 T.

Middenklasse (\$10-\$25)

Dana. Jl. Slamet Riyadi 286. Tel. 33890/1. 47 kamers. Rommelig, koloniaal gebouw met grote, schaduwrijke tuin. Houtwerk en gedempt licht zorgen voor een eigenaardige sfeer. Ruim en rustig. \$14 T met AC. \$9 T met mandi en ventilator. \$5 met gemeenschappelijke mandi.

Jayakarta. Jl. Monginsidi 106. Tel. 32813. 28 kamers. Naast het station. 8 lichte, smaakvolle kamers in het nieuwe gebouw, de beste in de stad voor die prijs. \$12 T met AC. \$7-\$9 met ventilator. Het oude gebouw is ook niet slecht. \$3 T met mandi, \$4 T met ventilator.

Mangkunegaran Palace. Op het terrein van het Mangkunegaran paleis, zuidingang. Tel. 35683, 35811. 41 kamers. Fraai terrein binnen de buitenmuur van het paleis. Zwembad. De kamers kunnen een opknappert gebruiken en het personeel moet soms worden aangespoord om ze schoon te houden. \$18-\$21 E, \$21-\$24 T.

Putri Ayu. Jl. Slamet Riyadi 331. Tel. 36154. 30 kamers. Schoon. Aangenaamste hotel in het onderste middenklasse-segment, samen met het rustiger Dana. Twee etages rond een binnenplaats. Vriendelijk personeel. \$12 T met AC. \$6 met ventilator (\$7.50 met tv).

Ramayana Guest House. Jl. Dr. Wahadin 15. Tel. 32814. 8 kamers. Alom geprezen vanwege de rustige binnenplaats (ondanks de luidruchtige vogels), de zitkamer, de tuin en de huiselijke sfeer. \$17-\$25 T met AC. \$9 T met ventilator.

Sanashtri. Jl. Sutowijoyo 45. Tel. 45807, 38308. 37 kamers. 2 aangename binnenplaatsen. Jong en vriendelijk personeel. De kamers zijn wat klein voor de prijs, maar erg schoon. \$17-\$25 T met AC. \$10 E met ventilator.

Goedkoop (tot \$10)

Agung. Jl. Gajah Mada 119. Tel. 33034. 9 kamers. Niet ver van het station. Schoon en aangenaam. Kamers aan de achterzijde. \$3 T. \$3.50 T met mandi.

Central. Jl. A. Dahlan 32. Tel. 32842. 25 ka-

mers. Gebouw in Frank Lloyd Wright-stijl. Populair bij budgetreizigers. Kan schoner. \$2.25 T met gemeenschappelijke mandi.

Joyokusuman. 15 kamers in de voormalige woning van een prins, in een zijstraatje van Jl. Gajah ten zuiden van de kraton. Oud, traditioneel gebouw met aangename tuin. Niet erg comfortabel. Populair bij deelnemers aan meditatie- en danscursussen. 9 kamers met gemeenschappelijke mandi \$2-\$3.50. 6 grotere kamers en appartementen met mandi \$4-\$6 T. Ook per week en maand te huur.

Kota. Jl. Slamet Riyadi 125. Tel. 32841. 18 kamers. Ruime, schone kamers met veranda rond een vrij kleine binnenplaats. Enigszins rumoerig (straat en moskee). \$4 T met gemeenschappelijke mandi. \$5 E, \$6 T met mandi, tv.

Trio. Jl. Urip Sumoharjo 25. Tel. 32847. 41 kamers. Uit architectonisch oogpunt het interessantste hotel. Overdadig versierde pilaren en een grote veranda op de eerste verdieping. De goedkoopste AC-kamers in de stad: \$8.50 T. \$5 T met ventilator.

Westerner's. Ook bekend als **Pak Mawardi's Homestay.** Jl. Kemlayan Kidul 11. Tel. 33106. 13 kamers. Gezellig *guesthouse*, onbetwist favoriet bij budgetreizigers, goed verstopt in het oude, centrale deel van de stad. Loop Jl. Yos Sudarso in vanaf Jl. Slamet Riyadi en sla rechtsaf de laatste steeg voor het verkeerslicht in (na Batik Keris). Westerner's is aan de linkerkant. \$2.25 E. \$2.75 T.

Wismantara. Jl. R.M. Said 91. Tel. 33590. Vlakbij het station. 32 onlangs geschilderde kamers aan 2 lange, groene binnenplaatsen. \$3.50 T met mandi.

ETEN

Surakarta heeft een verbluffend aantal, soms lachwekkend goedkope eethuizen, die dag en nacht een breed scala Javaanse specialiteiten serveren. Restaurants zijn meestal de hele dag open en sluiten om 22.00 uur.

Warung zijn op de meest eigenaardige tijden geopend. Afgezien van enkele Chinese restaurants, zijn er nauwelijks 'buitenlandse' eetgelegenheden.

Omgeving Mangkunegaran

Voor vleeseters is het beste gerecht in dit deel van de stad ongetwijfeld de sappige *ayam bakar* (gebraden kip), voor Rp1000 verkrijgbaar in **Malioboro**, hoek Jl. Diponegoro en Jl. Ronggowarsito. Het enige bijgerecht -*lalapan* (rauwkost)- is helaas niet erg geschikt voor Westerse magen. Vegetariërs kunnen de *pecel* (koude, gekookte groenten met rijst en pindasaus) proberen in **Bakso Triwindu** aan Jl. Diponegoro. Ook voor prima *es juice* (fruit en ijs uit de mixer) en *soto ayam*.

Het kleine Chinese restaurant aan Jl. R.M. Said (tegenover de noord-westelijke hoek van het pa-

leis) met de Germaans-aandoende naam **Bikenrut** -een afkorting van *bikin kenyang perut*, 'vult uw maag'- heeft heerlijke gerechten voor minder dan \$1. Probeer de *nasi campur* en kies de bijgerechten uit de uitstalling.

De *warung* bij de zuid-oostelijke hoek van Pasar Triwindu (sla van Jl. Teuku Umar de *gang*-steeg tegenover Busana Jawi in, de *warung* ligt aan de rechterkant) is terecht beroemd om zijn rundersoep. Open tot 15.00 uur.

Omgeving van de kraton

Het dichtstbijzijnde restaurant dat aanbeveling verdient is **Seger Ayam**, Jl. Secoyudan 16, even ten westen van Pasar Klewer. Heerlijke *es juice* (vooral *sisrak* is verfrissend) en een kleine selectie uitstekende Javaanse gerechten. Ook voor ter plaatse vervaardigde *batik tulis*; 25¢ per stuk. Om de hoek is aan Jl. Yos Sudarso -in beide richtingen- op verscheidene plaatsen saté verkrijgbaar. Verder naar het noorden, voorbij Jl. Slamet Riyadi, liggen 2 Chinese restaurants, **Populer** en **Laris**. Laatstgenoemde is schoon en serveert smakelijke Chinees-Indonesische gerechten en *French toast*. In Singosaren Plaza, op de hoek van Jl. Gatot Subroto en Jl. Dr. Rajiman, serveert een filiaal van **Warung Kita** goede *gado-gado* en diverse Javaanse en Chinese gerechten.

Omgeving Sriwedari

Op het terrein van Sriwedari heeft openluchtrestaurant **Pondok Segeran** goed Javaans eten. Het kleine **Rumah Makan Denai** aan Jl. Musium, om de hoek van Jl. Radyapustaka, is het beste *Padang*-restaurant van de stad. Voortreffelijke gebakken aubergine. Kies een paar gerechten uit de uitstalling; goedkoper dan een hele stapel bordjes te laten komen.

Iets ten westen van Sriwedari ligt **Pringgondani** (Jl. Bhayangkara), één van de betere restaurants van de stad. Aanbevolen gerechten zijn *sayur asem* (groenten in tamarindesaus), *ayam bakar* (gebraden kip) en *pecel lele* (gebraden zeewolf). Probeer de *kelapa muda utuh* (kokosnoot) en *es tape* (gefermenteerd, wat kleverig rijstdrankje). Achterin de zaak kan men in kleermakerszit op bamboe verhogingen zitten (dit heet *lesehan*). Het water in de kruiken (*kendil*) is om de handen te wassen.

West-Surakarta

Aan de westkant van Jl. Slamet Riyadi liggen in de wijk Purwosari de Micky Morse Shopping Plaza en een groot aantal goede restaurants. Voorbij de Plaza ligt, aan de noordkant van de straat, **Tio Ciu** met verse vis. Een paar deuren ernaast ligt **Ojo Gelo** ('Wees niet teleurgesteld'), gespecialiseerd in buitengewone gebraden kip van de smakelijke, maar enigszins taaie Javaanse soort.

Buurman **Lampu Ijo** heeft goede *nasi liwet* (rijst

gekookt in kokosmelk, geserveerd met een zucchini-achtige groente, een specialiteit van Solo) en andere Javaanse gerechten.

Aan de overkant van de straat ligt **Sari**, het beste all-round Javaanse restaurant van de stad. Alle gerechten zijn goed. De *nasi liwet* is voortreffelijk en de *gudeg* (gestoofde groene broodvruchten) behoort tot de beste van heel Java. **Orient**, aan dezelfde kant van de straat, behoort tot de betere Chinese restaurants. AC en iets duurder dan gemiddeld. Bekend om z'n visgerechten.

Omgeving Pasar Gede

Dit is de buurt voor goed Chinees eten. **Centrum** aan Jl. Martadinata 200, ten oosten van de markt, is misschien wel het beste Chinese restaurant van de stad. De AC-ruimte is schoon en licht, de bediening uitstekend. Vraag gerust om advies als u niet kunt kiezen uit het uitgebreide menu. De heerlijke *daging sapi ca kailan* (rundvlees met Chinese broccoli) staat bijvoorbeeld niet op de kaart. De gerechten kosten gemiddeld \$2. Open van 11.00-15.00 en 17.00-20.00 uur. Maandag gesloten.

Iets naar het noorden ligt **Timlo Sastro** (Jl. Balong 28), de beste *timlo* van de stad. *Timlo*, een specialiteit van Solo, bestaat uit kippebouillon met diverse ingrediënten. Aanbevolen zijn de *sosis* (knapperige, opgerolde eierpannekoek) en de *telor* (gekonfijte, hardgekookte eieren). *Timlo sosis telur* met rijst en een drankje kost ca. \$1. Alleen open voor ontbijt en lunch. Ten noorden van Pasar Gede ligt aan Jl. Urip Sumoharjo (overkant van de straat) **Bengawan Solo**, een filiaal van Tio Ciu met zo mogelijk nog betere gerechten.

Rond middernacht

Surakarta dankt zijn bijnaam 'De stad die nooit slaapt' voornamelijk aan het aanbod van voedsel op alle uren van de dag en nacht. De vele nacht-*warung* aan Jl. Teuku Umar zijn verhuisd naar een nieuw complex in de buurt van Sriwedari, hoek Jl. Musium en Jl. Slamet Riyadi. Niettemin telt Jl. Teuku Umar nog een drietal fameuze gelegenheden. Bij **Bu Wongso Lemu's** krijgen men, gezeten op een mat, uitstekende *nasi liwet*, geserveerd op bananeblad. Iets noordelijker heeft **Bu Yati's** voortreffelijke *gudeg*. Ook **Sido Marem**, op de hoek met Slamet Riyadi, heeft goede *gudeg*.

Beroemd om zijn nachtelijke *gudeg* is ook **Bu Mari's** aan Jl. Gatot Subroto, ten noorden van Matahari. Voor de echte nachtkrakers is er *bubur*-koningin **Bu Kasno**, die tussen 2.00 uur en zonsopkomst zitting heeft aan Jl. Mongonsidi, vlakbij Gereja Margoyudan, een stuk ten oosten van het station.

Bij het bestellen van *gudeg* gaat men als volgt te werk. Kies als basis rijst of rijstepap (*bubur*). Vervolgens is de keus tussen *daun* (gekookte maniokbladeren), *sambal goreng* (stukjes door-

bakken rundvlees in hete bouillon, die vaak wordt aangeduid als *pedas*: 'heet') en/of *opor* (kokoscrème met koriander). Bij de *opor* is er keus uit bouillon (*kuahnya saja*), kip (*ayam*), ei (*telor*) en *tofu* (tahoe). De *gudeg* zelf (gestoofde onrijpe broodvrucht) hoeft niet genoemd te worden. Wie nog honger heeft kan een halve schotel bijbestellen (*tambah separo*); meestal volgt een hele portie voor de halve prijs.

Snacks

De Javanen zijn ware kunstenaars op het gebied van de snack of *jajan*. Een enorm scala is voorhanden bij **American Donut** (Jl. Slamet Riyadi) en **Jaya Abadi** en **Orion**, beiden in de buurt van Pasar Gede. Uitstekende *bak pia* (cakes van mungbonen, bij uitstek geschikt voor lange busritten) zijn verkrijgbaar bij **Sumber Rejeki**, Jl. Balong 66 (achter Pasar Besar en iets naar het noorden, gemakkelijk over het hoofd te zien).

De meeste en beste snacks worden op straat verkocht. Beroemd zijn de *serabi* (soort pannenkoek van rijstmeel en kokoscrème), 's middags en 's avonds verkrijgbaar aan de noordkant van Jl. Slamet Riyadi. Aan de overkant van de straat, bij de hoek met Jl. Yos Sudarso, hangt 's avonds een rookgordijn, afkomstig van de satéstalletjes.

GEZONDHEID

Het beste ziekenhuis is het **Rumah Sakit Dr. Oen** (voorheen Panti Kosala). Bij ernstige gezondheidsproblemen kunnen de artsen van het Amerikaanse **Baptist Hospital** in Kediri (een reis van 5 uur) geconsulteerd worden.

Alle apotheken zijn tamelijk goed. De apotheek bij het ziekenhuis **Kasih Ibu** (Jl. Slamet Riyadi 354) is 24 uur open. **Apotik Pasar Pon** aan Jl. Slamet Riyadi (naast de bioscoop Dhady) heeft een lijst van medicijnen, die in Indonesië verkrijgbaar zijn - in het Engels. Geneesmiddelen die in de losse verkoop verkrijgbaar zijn kunnen ook (en vaak goedkoper) bij de *toko obat* worden aangeschaft.

BANKEN EN GELD

Bank Bumi Daya, Jl. Slamet Riyadi 18, is agent van American Express en hanteert de beste wisselkoersen. **Sahid Artha Sari**, voor Hotel Kusuma Sahid, is dagelijks tot 19.00 uur open.

POST EN TELEFOON

Het hoofdpstkantoor aan Jl. Sudirman is dagelijks tot 20.00 uur geopend. Als de voorhang dicht is, kunnen brieven verzonden worden bij een speciaal loket, bereikbaar via de linkerzijde van het gebouw. Het bijkantoor tegenover Sriwedari is alleen 's morgens geopend. Het tele-

foonkantoor aan Jl. May. Kusmanto is dag en nacht open. Het verpakken en versturen van poststukken kan via Elteha, tegenover Hotel Sahid op een binnenplaats aan Jl. Gajah Mada.

CULTURELE EVENEMENTEN

Data en aanvangstijden van evenementen zijn aan verandering onderhevig. Informeer bij het toeristenkantoor naar de actuele situatie.

Muziek en dans

Mangkunegaran: Elke woensdag om 10.00 uur dansrepetities en gamelanmuziek. **Kraton:** Live radio-uitzending van gamelanmuziek op de avond voor Selasa Legi. **STSI:** De academie voor uitvoerende kunsten ASKI, gevestigd in een nieuwe campus in de oostelijke buitenwijken. Beste gelegenheid is het eindexamen (informeer naar de data) en op Diëns Natalis, 14 oktober. **SMKI:** De hogeschool voor uitvoerende kunsten in Kepatihan Wetan (volg Jl. Urip Sumoharjo in noordelijke richting, sla linksaf bij de Goodyear-reclame). Eindexamens rond april-mei. **RRI:** Live-uitzendingen van gamelanmuziek voor deze zender op elke tweede en vierde donderdag van de maand. **Kroncong**-uitzendingen (traditionele popmuziek) elke tweede zaterdag. **Wayang orang** elke tweede dinsdag. Vraag de tijden na bij de toeristeninformatie of het RRI-gebouw ten zuid-westen van het station. **Puri Sari:** in deze bar aan de weg naar Surabaya (bij stoplicht, nog voor de grote *pendopo*, aan de rechterkant van de weg) wordt op vrijdagavond vaak *kroncong*-muziek ten gehore gebracht. **Sriwedari:** Elke avond, met uitzondering van zondag en donderdag, om 20.00 uur *wayang orang*-voorstellingen, behalve wanneer er *ketoprak* wordt opgevoerd.

Wayang kulit

Het interessantst zijn de voorstellingen bij particulieren thuis, ter gelegenheid van een ritueel. Ze zijn openbaar en gratis, maar er is moeilijk achter te komen waar en wanneer ze plaatsvinden. Meestal weten politieagenten, *becak*-bestuurders en pompbedienden wat er in hun wijk plaatsvindt.

Elke 35 dagen, aan de vooravond van Rebo Legi, is er een voorstelling bij de beroemde dalang **Ki Anom Suroto**; elke derde zaterdag van de maand in het gebouw van radiozender **RRI**; en elke vierde zaterdag in de **Pagelaran** aan de zuidkant van de *alun-alun lor*, vlakbij de ingang van de kraton.

UITGAAN

De enige discotheek van de stad is **Legends** aan Jl. Slamet Riyadi. Populair in de late uurtjes is **New Holland Bakery**, met *live* popmuziek.

WINKELN EN SOUVENIRS

Antiek

Surakarta is beroemd om zijn antiek. Veel van het antiek, dat in Jakarta en op Bali verkocht wordt, komt hier vandaan.

Het aanbod op de vlooiemarkt **Pasar Triwindu**, tussen Jl. Teuku Umar en Jl. Diponegoro, is grotendeels namaak. Veel verkopers hebben tevens een winkel, waar de kans om echt antiek te vinden groter is. **Pak Gasim** en zijn buurman **Pak Sauman** (Jl. Reksoniten, tegenover de westmuur van de kraton, ongeveer halverwege) verkopen voornamelijk meubilair, maar ook wat kleinere zaken. Een soortgelijk, maar kwalitatief beter aanbod is te vinden bij **Hanindyaoputro's** (Jl. Bremoro 10A, Danukusuman) en **Bu Ratmosuwito's** (Jl. Dr. Supomo 60-62). Beiden hebben mooie kopieën van antiek meubilair. Bu Ratmo heeft vooral marmeren tafels en buffetten. In haar stal op de markt (IV/1) heeft ze vooral lampen en dergelijke.

Wayang kulit

De prijs van wayangpoppen is afhankelijk van de mate van bewerking en beschildering, en het gebruikte materiaal; goudverf of bladgoud. Mooie poppen zijn verkrijgbaar in de **Mangkunegaran giftshop**, maar de prijzen zijn aan de hoge kant (\$30 voor een kleine pop, \$100 voor een *gunungan*). Fraaie exemplaren zijn ook te koop bij **Balai Agung** aan de noordkant van de *alun-alun lor*. Kleine poppen \$22, grote \$45. Uitzonderlijk mooie poppen maken **Bambang Suwarno** (Jl. Sungai Musi 34, district Sangkrah) en **Hajar Satoto** (zijn huis ligt in Miji Pinilihan; neem Jl. Keratonan in zuidelijke richting, passeer Jl. Veteran en sla na de brug linksaf de eerste steeg in). Beiden hebben gewoonlijk wat poppen in voorraad, maar de beste kwaliteit moet worden besteld.

Wayang golek

Wayang golek-voorstellingen zijn zeldzaam in Solo, en dat geldt ook voor de poppen. Redelijke exemplaren in de **Mangkunegaran giftshop** (\$20-\$33). Sommige antiekwinkels hebben oude exemplaren, maar de meeste zijn namaak.

Maskers

Exemplaren van slechte kwaliteit zijn voor \$6-\$8 te koop in bovengenoemde *giftshop*, bij **Untung Suprpati** aan Jl. Museum en bij **Bedoyo Srimpi** aan Jl. Dr. Supomo en Jl. Ronggowarsito. Goede kwaliteit kan besteld worden bij **Bambang Suwarno** (zie boven), die de maskers voor de professionele dansers maakt (\$25-\$70).

Krissen

Eenvoudige krissen in de prijsklasse \$6-\$100

zijn verkrijgbaar bij **Busana Jawi** (Jl. Teuku Umar) en op **Pasar Triwindu** (alleen aangeraden voor personen met verstand van zaken). Een betrouwbaar adres voor *collector's items* (\$200-\$30.000) is **Abdul Chanan**, die een stal heeft aan de oostkant van de *alun-alun lor*. **Pak Fauzan** heeft ook schitterende exemplaren, en maakt bovendien zelf -zeer gewilde- krissen: Jl. Yosoroto RT28/RW82, Badran.

Gamelaninstrumenten

Centraal gelegen is **Balai Agung** (*alun-alun lor*). Merendeels ijzer, maar ook brons. De grote gongs met bewerkte standaard zijn te koop vanaf \$300. IJzeren en bronzen instrumenten en trommels van doorgaans betere kwaliteit zijn te koop bij **Pak Mulyadi's**, Loji Wetan RT 04/VII (neem Jl. May. Sunaryo -het verlengde van Jl. Slamet Riyadi- en sla na Jl. Kol. Mulyadi linksaf en vervolgens bij het grote Nederlandse huis met de pilaren rechtsaf). De beste bronzen instrumenten worden gemaakt door **Pak Tentrem Sarwanto**, Ngepung RT 02 RW II, district Semarang. Een *gender* kost ongeveer \$150. Goedkope rebab en *siter* zijn te koop bij de zuid-oostelijke hoek van **Pasar Triwindu**.

Kleding

Traditionele Javaanse trouwkleding is te koop bij **Busana Jawi**, Jl. Teuku Umar 14. Pak en jurk samen voor \$85-\$280. De onderdelen zijn ook los verkrijgbaar. **Sadinoo**, Jl. Siswo 60, verkoopt trouwkleding en maakt ook schoenen op bestelling (\$15). Maffe T-shirts zijn te koop aan Jl. Gatot Subroto. Vergulde leren hoofddeksels en armbanden, katoenen sjaals en grote juwelen, behorend tot de uitrusting van dansers, zijn onder andere te koop bij **Bedoyo Srimpi** (zie onder 'Maskers').

Cassettes

De beste winkel voor traditionele (gamelan)muziek is **Istana Cassette** aan Jl. Diponegoro, tegenover de Dhady-bioscoop, naast de Canonwinkel. Cassettes voor \$1 per stuk. **Lokananta**, de nationale cassettemaatschappij, is gevestigd aan Jl. A. Yani. Gamelanmuziek en andere genres, onder andere *kroncong* en *gambus*. Cassettes met Westerse klassieke en popmuziek, *made in Indonesia*, zijn voor \$3 verkrijgbaar bij **AS Music Centre**, Jl. Sugiyopranoto, naast Hotel Kusuma Sahid.

Batik

Twee beroemde, traditionele stoffen die in Solo gemaakt worden zijn batik en *lurik*. De grote batikwinkels **Batik Keris**, Jl. Yos Sudarso, **Danar Hadi**, Jl. Slamet Riyadi en **Batik Semar**, Jl. R.M. Said, hebben AC en vaste prijzen. Voor personen met enig verstand van zaken is de beste plaats om batik te kopen **Pasar Klewer**. Er is

een overweldigend aanbod en de prijs kan (na flink afdingen!) 2 maal zo laag uitpakken als in de winkel. Sommige handelaren verkopen niet voor minder dan 80% van hun vraagprijs; anderen gaan uiteindelijk tot 50%, als de koper het spel goed speelt en dus in eerste instantie nog minder biedt. Bekijk de stof zorgvuldig op foutjes. De markt sluit rond 15.30 uur.

De prijs van batik hangt af van de kwaliteit van stof en verfstof, de mate van bewerking, eventuele foutjes en het gevolgde procédé. Machinaal bedrukte batik is het goedkoopst; 3 meter vanaf \$2. Een meter fijnere (machinaal bedrukte) *bahan hem* kost minstens \$3. Duurder is de handbestempelde *batik cap*; \$4-\$10. Handbeschilderde *batik tulis*, volgens sommigen 'de enige echte', heeft kleine variaties in de patronen, die volgens de Javanen de stof 'tot leven brengen'. De vele tinten bruin van de *tulis* zijn bij de *cap* zeldzaam. *Batik tulis* met eenvoudige patronen kost minstens \$14. De beste kwaliteit, met scherpe, fijne en regelmatige tekening, kost minimaal \$100 en is alleen bij de ontwerpers thuis te krijgen. Bekende ontwerpers zijn: **K.R.T. Hardjonegoro**. Jl. Keratonan 101. **Bu Bei Mardusari**. Zijn woonhuis grenst aan ISMI, Jl. Ronggowarsito, tussen Jl. Gajah Mada en Jl. Dr. Supomo. **Bu Praptini**. District Tumenggungan. **Bu Barjo**. Jl. Pangeran Mijil 5, Pringgolayan. **Bu Hartini**. Jl. Kalilarangan 5.

Aan Jl. Coyudan, ten westen van Pasar Klewer, ligt ook een aantal winkels met batik. **Siti Sendari**, tegenover Hotel Cakra, heeft goede semi-traditionele patronen (\$40). **Sadinoo**, Jl. Siswo, heeft goede kwaliteit *tulis* (\$35-\$70). In al deze zaken geeft men 5-10% korting, wanneer daarom wordt gevraagd. Tweedehands *batik tulis* wordt verkocht buiten Pasar Klewer, vlakbij de grote poort (gemiddeld \$6). *Lurik*, ruwe katoenen stof met dunne strepen, wordt vrijwel uitsluitend op Pasar Klewer verkocht. Ongeveer \$2 per 3 meter.

Fotografie

Jl. Slamet Riyadi telt een aantal fotozaken. Tot de betere behoren **Ramayana**, ten westen van Pasar Pon, en **Cathay**, Jl. Gajah Mada, niet ver van de kruising met Jl. Slamet Riyadi.

Boeken

De grootste boekhandel (mooie ansichten) is **Toko Sekawan** aan Jl. Kartini, ten westen van Pasar Pon. Engelstalige kranten en magazines zijn verkrijgbaar bij de krantenstal naast Sampurna Photo, Jl. Slamet Riyadi (oostkant).

- Marc Benamou

TOCHTEN ROND SOLO

Frisse Lucht en Oude Tempels

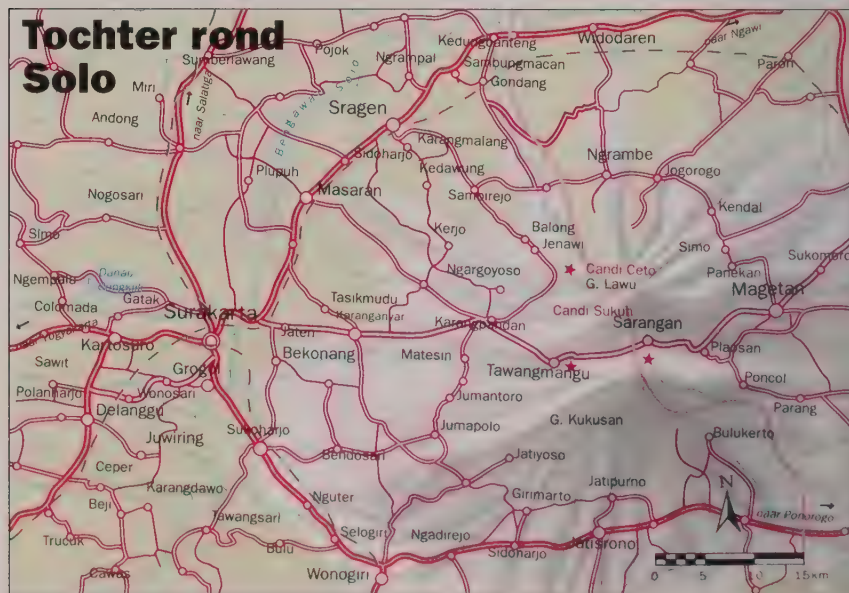
Hoewel Solo op het gebied van geschiedenis en cultuur zeer veel te bieden heeft, is het de moeite waard om ook de dorpen in de omgeving te bezoeken. Enkele van de interessantste plaatsen liggen tegen de hellingen van de nabij Gungung Lawu, vlakbij Tawangmangu en Sarangan, respectievelijk 42 en 56 kilometer ten oosten van Solo. Het klimaat is hier koel en de vergezichten over de lager gelegen vlakten zijn fantastisch.

Als men vanuit Solo oostwaarts eenmaal de traagstromende Bengawan Solo is overgestoken wordt de hoeveelheid verkeer snel minder. Vlak na de brug maakt de hoofdweg een bocht naar links, terwijl een secundaire weg rechtstreeks naar de Gunung Lawu leidt. Na Karanganyar kijkt men uit over groene rijst- en suikerrietvelden. Daarna begint de weg te klimmen; het wordt aanmerkelijk koeler en het uitzicht wordt steeds mooier.

Voorbij Karangpandan staat op een kleine heuveltop langs de kant van de weg een beeld van Semar. Hier zijn een bibliotheek en een meditatieruimte, die aan een welgestelde Jakartaan toebehoren. Verderop liggen het Inri Centrum voor meditatie en *kebatinan* (geestelijke kracht), een tempeltje -Candi Menggung-, en een heetwaterbron bij Pablengan. Daarna gaat de bochtige weg steil omhoog: bussen kruipen zwarte wolken uitlaatgas uitstotend de berg op, terwijl andere met duizelingwekkende vaart naar beneden racen.

Koele berglucht

Tawangmangu (1050 meter) heeft in eerste instantie niets van een populair bergoord. De drukke markt en het busstation lijken sprekend op die van andere Javaanse steden. Verderop gaat de straat echter over in een massieve keten van hotels, die voornamelijk zijn aangewezen op het grote aantal Solonezen dat hier de weekends en vakanties doorbrengt. In die dagen is er dan ook geen kamer meer te krijgen. Door de week is het er echter uitgestorven. De streek rond Tawangmangu is bekend om zijn tuinbouw en overal worden aan stalletjes verse groenten en fruit verkocht. Maar na de vaak zinderende hitte van de vlakten is het vooral de koele berglucht die deze plaats zo aangenaam maakt. Dit is de plek voor het maken van bergtochten door een schitterende natuur.

De waterval en het park van Grojongan Sewu vormen de topattractie; sla ongeveer halverwege de stad bij de wegwijzer linksaf. De ingang wordt aangegeven door een verzameling *warung* en fruitstalletjes. Na betaling van de toegangsprijs daalt men de stenen treden af, en vanaf dat moment overheerst -in elk geval buiten de weekends- een serene rust.

Er zijn tuinhuisjes en banken om te zitten, te lezen of te picknicken. Al met al is het een romantische plaats, en één van de weinige plekken in Indonesië waar geregeld verliefde paartjes hand in hand worden gesignaleerd. De diverse boomsoorten staan met hun Indonesische naam aangegeven. In het bos huist een vrij grote apenkolonie. De apen zijn schuw en niet brutaal, maar de bezoeker doet er goed aan zijn bezittingen in de gaten te houden.

Verderop ligt een tachtig meter hoge waterval, die een verkoelende sproeiregen verspreidt; nog verder zijn twee zwembaden: een pierenbadje met glijbaan en fontein, en een lager gelegen bad voor volwassenen. De jeugd die in het koude water rondspettert doet niets af aan de paradijselijke sfeer: een rustig stromend bergbeekje, de waterval in de verte, door de bomen gefilterd zonlicht, vogelgeluiden en weelderig groen. Het park sluit 's middags om half vijf.

Er is nog veel meer te doen in Tawangmangu. Wandelend of per paard (\$3 per uur) naar Gua Maria (de 'Mariagrot'; sla bij de hoofdstraat aan de laagstgelegen kant van Tawang-

mangu rechtsaf; het is twee tot drie kilometer lopen), een bezoek aan de plantentuin met zijn medicinale planten of een lange wandeling over het fraai geplaveide pad door de velden naar Candi Sukuh (zie: 'Sukuh en Ceto'). Op het kampeerterrein Tawangmangu Baru, bij het hoogste deel van de stad, kan men tegen betaling picknicken en zwemmen.

Schilderachtig meer bij Sarangan

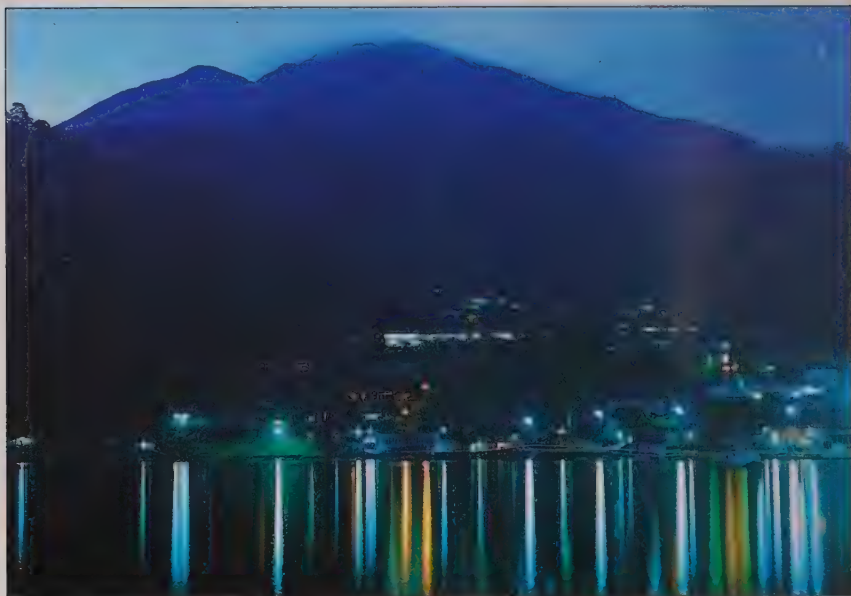
Het vriendelijke bergoord Sarangan (1287 m), 14 kilometer oostelijker, is nog pittoresker dan Tawangmangu. Dit luxeuze stadje mag vooral rijke Indonesiërs en buitenlanders tot haar clientèle rekenen. Neem de hoofdweg uit Tawangmangu, die tegen de Lawu opklimt. Overal op de heuvels prijken villa's, waaronder één die aan wijlen president Soekarno heeft toebehoord en nu in vervallen staat verkeert. Het uitzicht op de vulkaan en de lappendeken van terrasvormige rijstvelden op de steile hellingen is grandioos. Boeren dragen hun oogst, voornamelijk kool en worteltjes, in grote zakken de heuvels op en af. Verderop maakt het bouwland plaats voor oerwoud; voorbij de brug begint Oost-Java.

Rechts zijn eetstalletjes; daartegenover begint een voetpad dat tegen Gunung Lawu opklimt. Na enkele kilometers staat aan de linkerkant

Onder: De weg naar de berggoorden Tawangmangu en Sarangan ten oosten van Solo.

weer een bord met 'Gunung Lawu'. Dit geeft de meest gangbare route aan (zie hieronder: Beklimming van de Lawu).

Het bergoord Sarangan biedt allerlei vormen van ontspanning. Het schilderachtige kratermeer Telaga Pasir vormt het middelpunt, aan de ene kant begrensd door hoge bergen en aan de andere kant door heuvels die afdalen tot in Magetan en Madiun. Zwemmen, vissen, een kano huren of een tochtje over het meer per 'water-*becak*', bergtochten of uitstapjes naar naburige watervallen, alles is mogelijk. Er zijn ook paarden te huur.

De waterval Air Terjun Mojoseni ligt op ongeveer anderhalve kilometer van het stadje (de toegang is vanaf de hoofdweg naar Sarangan te zien). Aan de overkant van het meer zijn nog twee watervallen: Sarang Sari, de kleinste, ligt op één kilometer afstand, Ngadilojo op ongeveer drie kilometer.

Beklimming van de Lawu

De gebruikelijke route naar Gunung Lawu (3265 meter) begint op vijf kilometer van Sarangan bij Cemoro Sewu. Het goed onderhouden stenen pad (zie de kleine wegwijzer tegenover het tv-station), is ruim zes kilometer lang. Langs de omhooglopende weg liggen warmwaterbronnen. Reken op vier uur voor de klim en twee uur voor de afdaling. De beklimming is redelijk inspannend en alleen geschikt voor mensen met een goede lichamelij-

ke conditie. Een andere route naar de top begint bij de brug op de grens tussen Midden- en Oost-Java. Deze is echter veel langer; zo'n twaalf kilometer.

Wie naar de top wil, moet zich uit het oogpunt van veiligheid melden bij de wachtpost aan het begin van het pad. Vanaf Cemoro Sewu is het een verticale klim van ongeveer duizend meter. Desgewenst zijn via de hotels en pensions in Sarangan en Tawangmangu gidsen te huur. Ook een georganiseerde tocht (circa \$20) behoort tot de mogelijkheden. Vraag bij het meer in Sarangan naar Pak Terima. Wie de tocht 's nachts maakt kan, op de top genieten van een prachtige zonsopgang. Neem warme kleding, proviand en water mee; het kan boven flink koud zijn.

Rondom de top, bij Hargo Dalem, Hargo Tilting, Hargo Dumilah en Pasar Diëng, liggen complexen van oude stenen terrassen. Op diverse punten zijn schuilhutten gebouwd waar kan worden overnacht. Indonesiërs beginnen de klim doorgaans voor zonsopkomst, lopen enkele uren rond de top en dalen vroeg in de middag af. In de schoolvakanties is de tocht populair bij de Indonesische jeugd.

Bakermat van de 'Javamens'

De korte tocht naar Sangiran, 15 kilometer ten zuiden van Solo, betekent een reis terug in de tijd. Deze streek werd in 1936 ineens voorpaginanieuws, toen een team onder lei-

ding van de Berlijnse paleontoloog G.H.R. von Koenigswald hier een stuk van een fossiele onderkaak van de 'Javamens' of *Homo erectus* opgroef. Soortgelijke fossielen werden verder oostwaarts langs de Solo al in 1891 door E. Dubois gevonden. Die van Sangiran zijn echter van veel vroeger datum - zeker een miljoen jaar oud -, en vormen het bewijs dat niet alleen in Afrika, maar ook op Java al zeer vroeg menselijk leven voorkwam. De streek rond Sangiran is rijk aan fossielen, die na een zware regenbui regelmatig aan de oppervlakte komen. Dit komt doordat oudere, zachte afzettinglagen omhoog worden gestuwd, waardoor een heuvel ontstaat. Het oppervlak hiervan erodeert, waardoor de onderliggende lagen bloot komen te liggen.

Het museum in Sangiran bestaat uit een eenvoudige ruimte met vitrines. De middelste bevat replica's van schedelfragmenten en kaakbeenderen van de Javamens (de originelen worden in Bandung bewaard). De achterwand wordt gevormd door een levensgroot diorama dat een indruk geeft van de leefwijze van deze prehistorische mensen. Andere vitrines tonen fossiele schelpen en beenderen van dieren, waaronder de vier meter lange slagtan- den van een mastodont, die elf meter lang geweest moet zijn. De fossielen variëren in ouderdom van 1.200.000 tot 500.000 jaar. Artefacten van prehistorische nederzettingen completeren de collectie. Het museum is dagelijks geopend van 7.00 tot 17.00 uur.

Vraag de bewaker naar de plek waar nog altijd fossielen, voornamelijk schelpen, vrijkomen. Het is een fascinerende gedachte dat onze voorouders hier honderdduizenden jaren geleden hebben geleefd. De plaatselijke bevolking heeft daar handig gebruik van gemaakt door zich in de fossielenhandel te storten. Ding stevig af en neem beweringen omtrent echtheid met een korrel zout; sommige zijn van steen. Dit neemt niet weg dat er echte fossielen tussen kunnen zitten. Het verzamelen en verkopen is overigens illegaal.

Ten zuiden van Surakarta

Voor liefhebbers van het buitenleven is een één- of tweedaagse tocht naar de meren en grotten bij Wonogiri, 32 kilometer ten zuiden van Solo, een verplicht nummer. Onderweg passeert men de door rijstvelden omgeven dorpen Sukoharjo en Nguter.

In Selogiri, zes kilometer voor Wonogiri, staat een zwart stenen monument waarin de rijks-sieraden (*pusaka*) van de Mangkunegaran worden bewaard. Meestal is hier niets te beleven,

maar op de eerste dag van de Javaanse maand Sura brengen hofbeambten in traditioneel gewaad de *pusaka* naar het stuwmeer van Gajah Mungkur om ze ritueel te baden.

Op ruim twee kilometer ten westen van Wonogiri ligt Gunung Gandul, een ideale plek om te kamperen en tochten te maken. Vlak voor Wonogiri wijst een kleine wegwijzer naar rechts. Hier begint een rotsachtige weg die grotendeels lopend moet worden afgelegd. Iets verderop wijst een bord naar Gunung Giri. Hier kwam Sunan Giri vandaan, één van de negen *wali* (verbreiders van de islam op Java). Voor de Javanen is dit een heilige plaats, waar men aan de vooravond van bepaalde dagen van de maand (Selasa Kliwon en Jumat Kliwon) komt bidden.

De topattractie in de streek rond Wonogiri is het gigantische stuwmeer Gajah Mungkur (83 km²), gevormd door de stuwdam dichtbij de bron van de Bengawan Solo. Voor dit meer werden 51 dorpen met 60.000 inwoners verhuisd. Het stuwmeer ligt zes kilometer ten zuidwesten van Wonogiri langs de hoofdweg. De top van de nabijgelegen heuvel biedt een schitterend uitzicht.

De meeste bezoekers rijden rechtstreeks naar het park Gajah Mungkur (ook bekend als Giri Sendang Sari), dat dagelijks van 7.00 tot 18.00 uur is geopend. Er is een zwembad, een kinderboerderij en een picknickplaats. Voor ongeveer \$4 kan een motorboot worden gehuurd om een tocht over het meer te maken. Velen komen hier alleen om te vissen. Hiervoor zijn dichtbij het park speciale vistanks ingericht, die per veerboot zijn te bereiken. Er is visgerei te huur en in het 'café' boven het water kan worden gegeten.

Vijftig kilometer verder zuidwaarts over een ongemakkelijke, hobbelige weg (houd het meer links en de berghellingen en velden rechts) ligt voorbij de stadjes Wuryantoro, Eromoko en Pracimantoro de grot Goa Ngantap: een spelonk met grijze stalagmieten en stalactieten. Schaars daglicht valt door de opening naar binnen. De lokale bevolking neemt graag een bad in het koele duister wanneer er niemand in de buurt is.

Om er te komen moet men bij Pracimantoro naar het oosten afslaan, doorrijden naar Giribelah en de weg na de kruising vervolgen. De weg slingert zich naar boven door prachtige wouden met aan beide kanten rotsformaties. Er zijn meer grotten in de omgeving, onder andere die van Gua Platar.

Zo'n 60 kilometer ten zuiden van Wonogiri,

Links: Het kratermeer van Sarangan bij avond.

bij Nampu en Sembukan, liggen ongerepte stranden en koraalriffen. Er zijn plannen om hier in de nabije toekomst toeristenvoorzieningen te realiseren. Vraag nadere gegevens bij het toeristenkantoor in Solo of bij de stuw-dam van Gajah Mungkur.

Wonogiri is ook bekend om zijn kunstnijverheid, in het bijzonder de wayang. Het kleine Manyaran, ongeveer 20 kilometer ten westen van Wonogiri, is op heel Java beroemd om zijn wayangpoppen. De bewoners werken op coöperatieve basis onder supervisie van dorps-hoofd Pak Sukar Hadiprayitno. Poppen van eerste kwaliteit, voorzien van bladgoud, kosten \$100, en moeten weken of zelfs maanden van te voren worden besteld. Niet alleen de poppen, maar ook veel dalangs en musici zijn uit deze streek afkomstig.

De oude kraton van Kartasura

Voor geschiedenisfanaten is het gebied ten westen van Surakarta interessant. Hier stonden ooit twee paleizen van voor de achttiende eeuw. Een opvallende strook rijstvelden in het dorp Pajang, bij een kruising van Jl. Joko Tingkir, geeft de plaats aan waar de stichter van de dynastie aan het eind van de 16de eeuw zijn paleis zou hebben gebouwd. Er is niets van over, maar verderop langs de weg ligt nog een interessant oud kerkhof. Vlakbij bevindt zich een begraafplaats voor Chinese moslims, die destijds als ambachtslieden en

dienaren in het paleis van Kartasura werkten. Veel meer is er te zien in Kartasura zelf, elf kilometer ten westen van Solo. Een niet nader aangeduide weg ten zuiden van de stadsmarkt stuit na verloop van tijd op massieve, met mos bedekte muren. Dit is het oude paleis van Paku Buwono II, het hart van het eens zo machtige Mataramse hof (1680-1742). De muren zijn drie meter hoog en meer dan een meter dik. Toch konden ze de verwoesting van het paleis niet verhinderen, zodat verhuizing naar Surakarta noodzakelijk werd. Borden bij de poort geven informatie over de locatie en misschien kan een bewaker in het hoofdpaviljoen (pendopo) iets over de geschiedenis vertellen. Het terrein wordt nu gebruikt als begraafplaats voor de lagere adel. Op hoogtijdagen, zoals Lebaran, komen aristocratische families erheen om hun voorouders te eren. Ze strooien rode en witte rozen over de zerken, branden wierook en bidden. Dit zijn maar vluchtige bezoeken; daarna keert de rust over de graven weer, onder het licht- en schaduwspeel van knoestige *kemboja*-takken. Ook al zijn de houten paleisgebouwen vergaan, nog wél zijn er enkele stenen relikwieën van voor de verhuizing van de kraton bewaard gebleven; deze worden nog steeds vereerd. Het is mogelijk een rondgang te maken om de oude paleismuur. Het verschil met vroeger is dat bewakers, vrouwen of kinderen vermoedelijk zullen vragen of ze op de foto mogen.

- Peter Hadley en Jennifer Thom

SUKUH EN CETO

Vreemde Tempels op Gunung Lawu

Hoog tegen de hellingen van Gunung Lawu, op de grens van Midden- en Oost-Java, zijn in de 15de eeuw verscheidene tempels gebouwd. In die tijd stonden de Javaanse opvattingen over godsdienst en cultuur al heel ver af van de Indiase voorschriften, die tussen de achtste en tiende eeuw zo dwingend waren geweest. De nieuwe visie kreeg vorm in een geheel afwijkende stijl met eigen kenmerken.

Op de noordwestelijke hellingen van de Lawu is de laatste grote concentratie tempels uit het oude Java te zien. Sindsdien zijn de Javaanse hoven islamitisch. Omdat de tempels zo volkomen afwijken en er zo goed als niets bekend is over de Javaanse geloofsopvattingen uit de 15de eeuw, is het bijzonder moeilijk de vele details van deze oudheden afdoende te verklaren. Misschien een extra reden om deze raadselachtige tempels zelf te gaan bekijken.

Candi Sukuh

Het grootste en meest complexe van alle bergheiligdommen is Candi Sukuh, op een hoogte van 910 meter. Het is te bereiken door op weg naar Tawangmangu bij Karangpandan linksaf te slaan. Hier zijn een aantal inscripties uit de periode van 1416 tot 1459 gevonden.

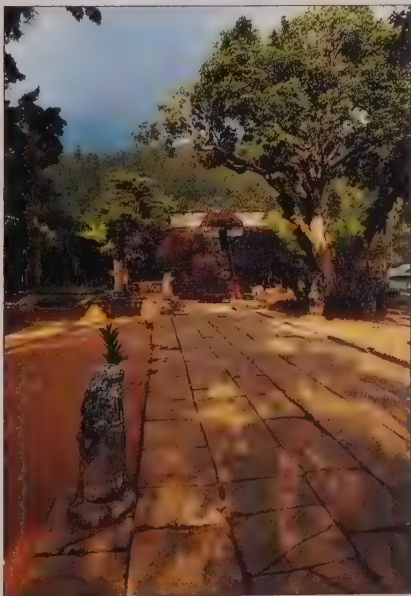
De vorm van het hoofdgebouw van Sukuh, een afgeknotte piramide die doet denken aan een Mayatempel, vindt men nergens anders in het oude Indonesië terug. De symboliek is onbekend. Als de vorm een berg moet voorstellen, wat denkbaar is, blijft de vraag waarom men het in de oudheid gebruikelijke tempelplan door deze vorm heeft vervangen. Misschien dateert het uit een prehistorisch verleden en kreeg het eeuwen later een nieuwe bestemming. Bovenop het platform werd een grote fallische linga met inscriptie aangetro-

fen, die nu is te zien in het museum van Jakarta. Rondom de westelijke voet van de piramide liggen drie platte offerstenen in de vorm van reuzenschildpadden.

Het tempelterrein bestaat uit drie achter elkaar gelegen terrassen. De centrale piramide staat helemaal achter op het hoogste terras. Door een gespleten poort kwam men vroeger het terrein binnen. Buiten deze poort is aan de linkerkant de sculptuur zichtbaar van een mens-verslindend monster, een aantal vogels in een boom, en een hond. Dit kan een chronogram zijn, dat omgerekend het jaartal 1437 geeft, de vermoedelijke inwijdingsdatum van de tempel. De dorpel van deze poort bestaat uit een stenen reliëf van een mannelijk en een vrouwelijk geslachtsdeel. Ook elders op het terrein ziet men beelden met genitaliën; een nieuw aspect waardoor Candi Sukuh zich van andere klassieke Javaanse monumenten onderscheidt.

Unieke basreliëfs

Op de lagere terrassen liggen fragmenten van verhalende reliëfs verspreid, totaal uit hun verband gerukt. Andere beeldhouwwerken zijn geconcentreerd op het bovenste terras aan de westzijde van de piramide rond de offerstenen. Hier ziet men pal naast de piramide een groot stenen reliëf van drie aaneengesloten panelen, waarop het interieur van een smidse is uitgebeeld. Links zit een godheid, wijdbeens en met opgetrokken knieën, druk doende om

Links: Constructie van wayangpoppen in Manyaran. **Rechts:** Met zijn piramidevorm, reliëfs en sex-symboliek lijkt Candi Sukuh gewijd aan Bima, verlosser van de ziel.

met zijn vuist een krislemmet op een aambeeld te smeden. Achter hem is een verzameling gesmede voorwerpen uitgestald. Rechts ziet men dezelfde godheid, die nu staande een blaasbalg met twee cilinders bedient. Het is Bima die in de 15de eeuw als een incarnatie van Siwa het middelpunt werd van een cultus ter verlossing van de ziel na de dood. In het midden daalt een grote, naakte gedaante met olifantenkop en priesterkroon uit de hemel neer. Aan zijn rechterhand hangt een hondje. Mogelijk is dit Ganesha, Siwa's zoon.

Rechts voor de piramide staat een kubusachtig bouwsel, versierd met twee horizontale reliëfbanden boven elkaar. Deze reliëfs zouden op het Sudamalaverhaal kunnen duiden. Bovenin is een opening waarin nu nog offers worden geplaatst voor de tempelgeest Kyai Sukuh. Links voor de piramide staat een hoog platform met een slanke toren in de vorm van een zuil. Deze is aan de voorzijde voorzien van een groot stenen reliëf met een brede omlijsting in hoefijzervorm, waarin het *kalamarga*-motief is verwerkt: een kleine *kala*-kop, die naar beneden toe aan weerszijden uitloopt in een opgeheven hertekop. Op het reliëf zijn Batara Guru (links) en Bima (rechts) uitgebeeld (beiden zijn aspecten van Siwa, de oppergod). Ze staan op een slang met aan beide einden een kop. Naast de *kalamarga* is een spuwder die in verbinding staat met een goot, die eens deel heeft uitgemaakt van een veel groter watertoevoersysteem waardoor water

uit heilige bergbronnen kon binnenstromen.

De reliëfs op de stenen muur naast de toren aan de noordzijde van het terras, slaan op het Sudamalaverhaal, een thema dat ook nu nog vaak in de Balische dans tot leven komt. Eén van deze reliëfs draagt een jaartal, dat overeenkomt met 1449. De reliëfs langs de bovenrand van de toren hebben betrekking op de Garudeya, het verhaal waarin Garuda op zoek gaat naar het levenswater *amrta*, waarmee hij zijn moeder uit haar slavernij wil verlossen.

Vanuit Candi Sukuh leidt een pad van ongeveer een kilometer heuvelafwaarts in zuidelijke richting naar het dorp Planggatan. Net voorbij de zuidoosthoek van dit dorp liggen de overblijfselen van een kleine 15de-eeuwse schrijn met enkele reliëfs.

Candi Ceto

Candi Ceto ligt ongeveer vijf kilometer ten noorden van Candi Sukuh op een hoogte van 1400 meter. Hier gevonden inscripties dateren uit 1468, 1472 en 1475. Het grondplan is gelijk aan dat van Sukuh, maar omvat veel meer veertien-terrassen. Ook hier is Bima de belangrijkste afgebeelde godheid. Fragmenten van verhalende reliëfs werden in slechte staat en verspreid aangetroffen. Tevens werden vele kleine stenen schildpadden gevonden. Het boeiendst is wel een gecompliceerde, uit stenen samengestelde figuur, die als een soort reuzenmozaïek op de grond ligt. De basis

heeft de contouren van een enorme vleermuis, waarop een rond platform in de gedaante van een schildpad is geplaatst. Dan volgt in het platte vlak een driehoek, waarvan de top overgaat in een enorme horizontale linga-vergelijkbaar met die van Sukuh- die naar het westen wijst. Het oppervlak van de driehoek toont een aantal zeedieren, die ieder in een richting van het kompas wijzen.

In de jaren zeventig werd een nieuwe poort gebouwd en op de boventerrassen werden stenen muren en vloeren aangebracht. Verder bouwde men houten paviljoens met daken van *ijuk* (palmvezel) en er werd een piramide opgericht, die qua uiterlijk enigszins op het hoofdgebouw van Sukuh lijkt.

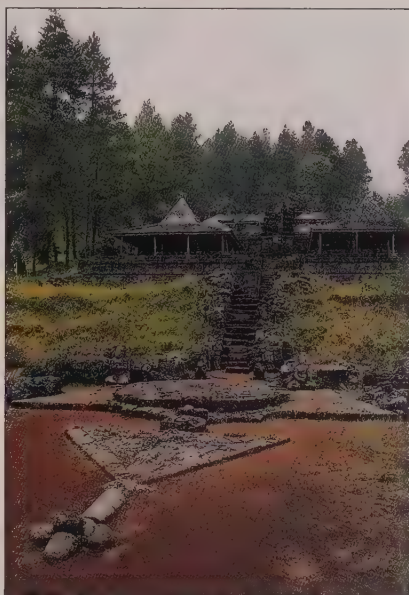
Ongeveer vijftig meter verder ligt een badplaats met een aantal recente beelden en een houten schrijn. Tegen het eind van de jaren zeventig is deze plek in trek geweest bij een groep politici, die hier kwamen mediteren in de overtuiging dat de plek bovennatuurlijke kracht bezat. Ze bezoeken deze plaats allang niet meer, maar de bevolking brengt nog steeds offeranden bij de bovenste schrijn.

Oudheden op de top van de Lawu

Dichtbij bevinden zich op afgelegen plekken sommige van de merkwaardigste ruïnes van Java. Op een plateau, ruim honderd meter onder de top (ruim 3000 meter) van de Lawu, bevinden zich minstens tien terrassen en com-

AMIR SIDHARTA

STEVIE TEO

plexen van stenen muren. Nog nooit werd een volledig overzicht van deze ruïnes gepubliceerd. De grootste, Hargo Dalem, bestaat uit een basisterras van ongeveer honderd bij twintig meter. Hierop volgen steeds kleiner wordende terrassen. Het bovenste terras draagt een ommuurde ruimte, waarin recentelijk een houten schrijn werd geplaatst.

De precieze ouderdom van deze complexen is moeilijk te bepalen. Ze dateren vermoedelijk uit hétzij de late prehistorie -zo'n 1500 tot 2000 jaar geleden, net voordat hindoeïsme en boeddhisme hun zegetocht begonnen-, hétzij uit de begintijd van de laat-klassieke periode. Deze begon ongeveer 500 jaar geleden, toen er nog weerstand bestond tegen de islam.

Pelgrims komen hier regelmatig in afzondering mediteren. Op de vooravond van het Javaanse Nieuwjaar (1 Suro), trekken zo'n tweeduizend mensen naar de ruïne om traditionele rituelen uit te voeren. De Indonesische regering erkent zulke praktijken niet, maar gedooft ze als *aliran kepercayaan* of 'geloofsstromingen'.

-John Miksic

Linksboven: Reliëf waarop Bima zijn vijanden verslaat (Sudamala-verhaal). De inscriptie in de hoek is een chronogram dat staat voor 1439 na Chr. **Links:** Batara Guru en Bima staan op een tweekoppige slang in een *kalamarga*-omlijsting. **Boven:** Steenmozaïek van Ceto: schildpad op een vleermuis, een driehoek met zeedieren en een grote falus aan de top.

Gegevens Omgeving Solo

Tawangmangu, Sukuh en Ceto, Sarangan, Sangiran, Wonogiri, Kartasura. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning.

Informatie over (vervoer naar) de hier genoemde bestemmingen is verkrijgbaar bij de toeristeninformatie in Solo. Het personeel is behulpzaam en spreekt goed Engels.

Reizigers met weinig tijd wordt aangeraden een taxi of minibus te huren. Daartoe bestaan 3 mogelijkheden. De kostbaarste is het huren van een taxi via een hotel. Goedkoper zijn de minibuses die bij station Balapan in Solo staan, alsmede aan Jl. Keratonan, zo'n 200 meter ten noorden van de kruising met Jl. Veteran. Toeristen betalen al snel het (drie)dubbele van de normale prijs; spreek dus van tevoren een prijs af en ding af.

Wie geen gezeur wil kan beter PT Solo Central Taxi bellen (tel. 37875). De taxi's hebben meters, AC en kosten 16¢ per kilometer. Voor een rit naar een bestemming buiten de stad gelden vaste tarieven, voor een retour (*pulang pergi*) wordt de meter (*argo*) gebruikt. Voor een uur wachten wordt ongeveer \$1.35 berekend; kom vooraf een tarief overeen.

TAWANGMANGU

VERVOER

De bus van Solo naar Tawangmangu kost 40¢. Met een taxi is het mogelijk de tempels (Sukuh en Ceto) en wellicht ook Sarangan in 1 dag te bezoeken. Wie van Sukuh naar Tawangmangu wil lopen (2 à 3 uur), kan de chauffeur vooruit sturen en bij Grojogan Sewu laten wachten. Een minibusje vanaf station Balapan kost \$16-\$27 per dag, afhankelijk van de conditie van de bus en uw vermogen om af te dingen. Let erop dat de bus in goede staat is, vooral als u naar Ceto of Sarangan gaat; de wegen zijn erg steil. Een taxi naar Tawangmangu kost \$11 enkele reis en rond de \$25 voor de hele dag.

VERBLIJF

De meeste hotels in Tawangmangu zijn ingesteld op gezinnen en groepen. De goedkopere *losmen* liggen in het laaggelegen stadsdeel; **Pak Amat's** bij het busstation en **Wisma Yanti** aan Jl. Raya Lawu. Informeer ook naar de prij-

zen van villa's; vaak zijn daar losse kamers te huur, en soms zelfs hele huizen. **Dwi Indah** aan Jl. Raya Lawu bijvoorbeeld, is een aardig, wit huis met 4 slaapkamers, een goed geoutilleerde keuken en ruime zit- en eetkamers. Een kamer kost \$6, de hele villa \$22. Eenvoudiger gelegenheden als **Losmen Ngesti Sariro** (tegenover restaurant Sapto Argo aan Jl. Raya Lawu) zijn comfortabel en schoon. Een kamer kost \$4, de hele villa \$16.

Er is een grote keus aan hotelkamers. Het rode **Hotel Lawu** (met sateliet-tv en speelplaats) kost \$10-\$14. De duurdere kamers hebben een kleine zitkamer en een ligbad. **Pondok Indah** kost \$14 voor een kamer met zithoek.

Wie de hoofdstraat te druk vindt, kan terecht in rustiger hotel aan een parallelweg, bijvoorbeeld **Pondok Sari**.

Op de camping, **Camping Tawangmangu Baru**, 4 kilometer van het busstation, kan voor \$1.65 gekampeerd worden (\$3 inclusief tenthuur). Er zijn ook kamers te huur: \$3.50-\$13. Tijdens schoolvakanties (mei, juni, september en december) is de camping druk.

Tijdens feestdagen zijn de hotels vol en liggen de prijzen 20%-300% hoger dan normaal. De meeste hotels hebben warm water, want naar Indonesische begrippen is het in Tawangmangu behoorlijk koud.

ETEN

Populair bij Indonesische bezoekers is restaurant **Sapto Argo** aan Jl. Raya Lawu. De eigenaars zijn erg vriendelijk en het eten is prima. Op het menu staat een specialiteit van Tawangmangu, *sate kelinci* (konijnesaté). Goed zijn ook *ayam goreng* (gebraden kip) en *sop buntut* (ossesartaartsoep). Een heerlijke snack is *pisang molen*, banaan in deeg.

Een ander bekend restaurant aan Jl. Raya Lawu is **Bu Ugi's**, gespecialiseerd in *nasi pecel*, rijst met groenten in pindasaus. In de buurt ligt een groot aantal restaurants, waaronder **Bangun Trisno** en **Puas Siti Sari**. In het laaggelegen deel van Tawangmangu verdient **Pak Amat's** aanbeveling (zie 'Verblijf').

Eet ter afwisseling eens bij **Lesehan Pondok Indah**, voorbij Sapto Argo aan de linkerkant van de weg. Zitplaatsen aan de rand van de rijstveld, en platforms om op te zitten aan lage tafels. Er is keus uit redelijk geprijsde Indonesische, Chinese en Europese gerechten.

SARANGAN

VERVOER

De minibussen (*colt*) die tussen Tawangmangu en Sarangan (14 kilometer) rijden zijn vaak erg vol en kosten 60¢ (80¢ op feestdagen). Een gehuurde *colt* kost, na afdingen, ongeveer \$8 enkele reis en \$10 retour, inclusief een uur wachten bij het meer.

VERBLIJF

Accommodatie in Sarangan is niet goedkoop. De **Grand View Cottages** beloven niets te veel en zijn bovendien erg comfortabel. Een villa met 2 slaapkamers en een magnifiek uitzicht op de omliggende berghellingen en het meer kost \$50 (3 kamers: \$60). De villa's hebben een zitkamer, een eetkamer, een keuken en 1 of 2 badkamers. De kamers zijn licht, ruim en modern ingericht.

Op de berghelling ligt een aantal mooie middenklasse-hotels. **Hotel Sylverwin** (zwembad, tennisbanen, mooie tuin) heeft smaakvol ingerichte suites met uitzicht op Telaga Pasir; \$16 E, \$22 T, inclusief ontbijt. De hoekkamers hebben het beste uitzicht. Hogerop liggen **Abadi**, **Sri Walujo**, **Lawu** en andere hotels.

Hotel Sarangan, niet ver van de top, is bij uitstek geschikt om een goed boek te lezen en op beschaafde wijze even aan het leven van alledag te ontsnappen. De grote lobby, het meubilair van gevlochten riet op de veranda's, en de piccolo's met hun blauw-witte uniformen en zwarte hoeden verkopen het een ouderwetse charme. De kamers hebben een haard, kleuren-tv en intercom. Het hotel wordt veel bezocht door groepen Westerse toeristen. Het is wel een hele wandeling naar het meer. \$14-\$16 E, \$19-\$25 T, ontbijt inbegrepen.

Jl. Telaga, de hoofdstraat die naar het meer leidt, telt een aantal hotels, waaronder **Lestari**, **Asia Jaya** en **Wisma Mayangsari**. Laatstgenoemde heeft mooi ingerichte villa's met 3 slaapkamers voor \$22, en ook kleine, schone kamers voor \$4 aan de achterzijde. Net als in Tawangmangu is het in Sarangan mogelijk kamers in villa's te huren.

ETEN

De meeste hotels hebben een eigen restaurant, zodat er een brede keus aan eetgelegenheden is. Het **Pondok Bambu Restaurant** in de Grand View Cottages is het meest chique van de stad. **Asia Jaya** en **Sari Rasa** zijn populair bij Indonesische toeristen. Goedkoop eten is verkrijgbaar bij de *warung* aan de oever van het meer en bij het minibusstation.

SANGIRAN

Neem op het busstation van Surakarta de bus die via Kaliyoso naar Purwodadi gaat, en stap uit bij Kalijambe (Rp 250-Rp300), een kruising met een bord dat rechtsaf naar het 3.5 kilometer verder gelegen museum wijst. Wie niet wil lopen kan voor een klein bedrag een lift krijgen achterop een motorfiets (*ojek*). Het bord met de tekst 'Museum' dat na ruim 3 kilometer opduikt, verwijst naar het oude gebouw. Het nieuwe museum ligt aan de volgende afslag naar rechts en is niet aangegeven. Bij de parkeerplaats leidt een steile trap naar het gebouw.

Een excursie per taxi uit Solo kost ongeveer \$10, inclusief wachttijd.

WONOGIRI

VERVOER

Een bus van Surakarta naar Wonogiri kost 30¢. Van Wonogiri rijden kleinere *colt* naar bestemmingen in de directe omgeving. Neem voor vervoer in zuidelijke richting een bus naar Pracimantoro, eventueel al in Surakarta. Reken niet op snelle aansluitingen.

Een taxi naar Wonogiri kost ongeveer \$9 enkele reis en \$14-\$20 retour, al naar gelang de totale afstand en de wachttijd.

VERBLIJF EN ETEN

Hotel Fortuna ligt iets ten zuiden van de ingang van het Gajah Mungkur Park en kost \$4-\$9. De beste kamers hebben een ventilator. Recht voor het park ligt de eenvoudige *losmen* **Larasati**. In en rond het park ligt een aantal eetstalletjes en een klein kampeerterrein. Wonogiri telt een aantal kleine *losmen* en restaurants.

KARTASURA

Jl. Rajiman verlaat Surakarta in westelijke richting en voert regelrecht naar Pajang en Kartasura. Voor een bezoek aan **Pajang**: kijk uit naar een kaarsvormig gedenkteken (*tugu lilin*) en sla daar linksaf; dit is Jl. Joko Tingkir.

Een bezoek aan de kraton van **Kartasura** is een kleine speurtocht. Sla vlak voor de stad linksaf op een kruising, die geflankeerd wordt door Toko Buku Anugerah, kleermaker Rapillo en de teksten 'IV' en 'batas Lingkungan 06' (direct na de kruising staan borden met 'SMP Pancasila' en 'Studio 1-2'). Aan de rechterkant van de weg verschijnt een grote muur in beeld. De afslag naar rechts leidt naar de ingang.

Neem, om gezoek te vermijden, een taxi uit Surakarta; \$1.60 enkele reis. De dubbeldeks-bus (*bis tingkat*) naar Kartasura kost Rp150. Stap uit bij het eindpunt, steek de straat over, volg de weg aan de zuidkant van de *pasar* en kijk uit naar de bovengenoemde herkenningspunten.

- Peter Hadley en Jennifer Thom

NOORDKUST INTRODUCTIE

De noordkust of *pasisir* geeft een geheel ander beeld van het eiland dan de tot dusver beschreven regio's. De hoogoprijzende vulkanen die zo'n sterk stempel drukken op het binnenland, zijn hier slechts op de verre achtergrond aanwezig. Het karakter van deze streek wordt bepaald door de kalme, uitgestrekte Javazee, die de lage, modderige, door slibrijke rivieren onderbroken kustlijn omspoelt.

De havensteden van de *pasisir* ('strook' of 'rand') waren eeuwenlang belangrijke pleisterplaatsen op de internationale handelsroutes. Tussen 1400 en 1800 was de *pasisir* het meest in trek van alle kuststreken van de tropische 'landen beneden de wind', die sinds de vroegste tijden door buitenlandse handelaren en zeevaarders werden bezocht. Dit heeft te maken met de heersende winden, die het ene halfjaar gedurende vier à vijf maanden schepen uit India en China hierheen voerden, om vervolgens het andere halfjaar uit de tegenovergestelde hoek te waaien. Zo waren de kooplieden gedwongen zich maandenlang ergens langs de kusten van Sumatra, Malakka of Java op te houden, totdat ze met de wind in de rug huiswaarts konden keren. In vroeger tijden baseerde men op dit natuurlijke ritme van winden en zeeën al een vast handelspatroon, waarvan in het bijzonder de havens langs de Javazee profiteerden.

Java genoot al direct een bijzondere voorkeur; het eiland produceerde een overvloed aan voedsel, vooral rijst. Andere streken, zoals de oostelijke Specerij-Eilanden, waren ongeschikt voor rijstbouw en hun inwoners wilden niets liever dan hun eigen producten ruilen voor rijst en handelsgoederen.

Over de vroeg-klassieke geschiedenis van de noordkust is maar weinig bekend. Er zijn enkele namen uit deze periode overgeleverd en het is zeker dat er al zeehavens bestonden, maar daarvan is bijzonder weinig over. Het is zonneklaar dat de bevolking en de machtscentra in het binnenland waren geconcentreerd.

In later eeuwen kwam hierin een opzienbaren-

de verandering, toen de *pasisir*-havens knooppunten werden van een levendige internationale handel. Indiase textiel, Chinese zijde en porselein, en Europees zilver en goud vonden hun weg naar Java in ruil voor Indonesische specerijen. Een groot deel van de winsten kwam terecht bij plaatselijke vorsten en kooplieden. Zo stegen de *pasisir*-zeehavens uit boven hun positie van buitenposten van de binnenlandse Javaanse vorstendommen. Rond 1500 waren ze veranderd in zelfstandige, machtige, kosmopolitische stadstaten.

Sleutelfiguren in deze ontwikkeling waren islamitische handelaren uit het Midden-Oosten, India, Sumatra en China. Samen met lokale invloedrijke families smeedden zij een nieuwe en heterogene islamitische cultuur, die in eerste instantie elementen van de oude Indo-javaanse beschaving van het binnenland in zich opnam, om deze later geheel te overvleugelen. De krachtige en rijke stadstaten uit deze periode - onder andere Demak, Japara, Kudus, Tuban, Gresik, Surabaya, Pasuruan, Cirebon, Banten - moesten het uiteindelijk afleggen tegen de binnenlandse legermacht van sultan Agung (reg. 1613-1646) en het monopoliebeginsel van de VOC. Sommige van deze steden wisten zich later tot moderne handelscentra te ontwikkelen, het merendeel is echter in vergetelheid geraakt. Het zijn ingeslagen stadjes, die uiterlijk vooral de sporen dragen van een eeuw koloniaal bestuur en enkele decennia naoorlogse stadsontwikkeling.

Het gebied is dan ook niet erg in trek bij toeristen. Toch is er maar weinig verbeelding voor nodig om het mysterieuze verleden van deze oorden, wier handel een eeuwlang van enorm belang was voor een groot deel van de beschaafde wereld, tot leven te brengen.

- Eric Oey

Vorige bladzijde: Hofbatik uit Cirebon met Wadas Singa-motief ('Rots en Leeuw'). Foto: Amir Sidhartha. **Links:** Een jongen in Cirebon in afwachting van de besnijdenis. Foto: Jill Gocher.

daar de troonzaal aan de ingang van het Kasepuhan-paleis van het jaartal 1425 voorzien is. De roemrijke opkomst van Cirebon wordt echter vooral geassocieerd met Sunan Gunung Jati, één van de negen *wali* die een eeuw later de islam op Java verbreidden. Volgens een oud verhaal was zijn vader een sultan uit het Midden-Oosten, en zijn moeder een jongere zuster van Cakrabuana, die met haar broer op bedevaart naar Mekka was geweest. De jongen, geboren op Sumatra, werd bij aankomst in Cirebon direct op de troon geplaatst. Hij nam de herbouw van het paleis ter hand en verwierf zich een fabelachtige reputatie als één van de heiligste personen van zijn tijd.

In de 16de eeuw, de 'Gouden Eeuw' van de islamitische kuststaten van Java, verbond Gunung Jati zich met het machtige Demak en veroverde vervolgens de hindoeïstische havensteden Sunda Kelapa en Banten. Hij stierf in 1568; zijn graf, ten noorden van Cirebon, is een belangrijk bedevaartsoord voor Javaanse en Sundanese moslims.

Tijdens de 17de eeuw ontwikkelde zich een andere islamitische macht op Java: het binnenlandse rijk van Mataram. De kuststaten werden, met regerende families en al, door de Middenjavaanse legers van sultan Agung van het toneel verdreven. Alleen de heersers van Cirebon slaagden er, waarschijnlijk dankzij een slim gearrangeerd huwelijk en hun status van achtenswaardige religieuze leiders, in als vazallen van Mataram te overleven. Sul-

tan Agung nam een Cirebonse prinses als hoofdvrouw, waardoor alle Mataramse heersers door een bloedband met de kuststad werden verbonden.

Volgens de hofkronieken werd het rijk in 1678 op vreedzame wijze verdeeld. Drie Cirebonse prinses lieten nieuwe paleizen bouwen. Ongeveer tegelijkertijd had Mataram de hele noordkust als oorlogsschuld aan de Hollanders moeten afstaan. De sultans werden verplicht om contracten te sluiten, waarbij de VOC het monopolie over in- en uitvoer kreeg. In ruil daarvoor mochten de prinses hun domein en privileges behouden.

De daaropvolgende eeuw van koloniaal gezag was er een van zware ontberingen. In de 18de eeuw decimeerden ernstige epidemieën en hongersnoden de bevolking van Cirebon; rondzwervende bendes plunderden de omliggende landen, terwijl inhagige Hollandse ambtenaren -buiten de regering in Batavia om hun zakken vulden ten koste van de boeren. Begin 19de eeuw werd een nieuw koloniaal bestuur geïnstalleerd. Het vorstendom werd verder verdeeld tussen de erfgenamen; nu nog bestaan er vijf verschillende vorstenfamilies. Vanaf 1809 kregen de sultans een jaarlijks inkomen van 18.000 rijksdaalders. De sultanstitel werd afgeschaft. Sindsdien leiden zij, net als de vorsten van Yogya en Solo, een

Onder: De Kraton Kasepuhan in Cirebon met zijn typische *wadasan* of rotsmotieven.

teruggetrokken bestaan in hun paleizen. In navolging van de Middenjavaanse vorstenhoven zijn zij beschermheren van de kunsten. Intussen verrees aan de noordkant van de stad een nieuwe Europese wijk. Thans lijkt Cirebon in veel opzichten op andere middelgrote Javaanse steden.

Vroege paleisarchitectuur

Hoewel Cirebon de oudste overgebleven islamitische hofstad van Java is, bezit zij paradoxaal genoeg de gaafste voorbeelden van vroeg-Indojavaanse paleisarchitectuur. De paviljoens in de voorhoven (Siti Inggil) van de Cirebonse kratons Kasepuhan en Kanoman vertonen een bouwstijl die typerend is voor 13de- en 14de-eeuwse Oostjavaanse paleizen, zoals die voorkomen op de tempelreliëfs van heiligdommen uit Singosari en Majapahit. Evenals bij de paleizen van Yogya en Solo (en bij de Balische staatstempels) symboliseert het centrale paviljoen van de kraton de heilige berg Meru als middelpunt van het heelal, omgeven door zeeën en continenten. Alleen de fundamenteën van deze bouwwerken waren oorspronkelijk van steen of baksteen; zuilen en daken waren van hout en palmvezel. Bij de latere paleizen werd ook gebruik gemaakt van cement, tegels en gietijzer en men voegde Europese en oriëntaalse ornamenten toe als gewelfde bogen en ramen.

De twee voornaamste paleizen van Cirebon

verenigen beide elementen in zich. De Kraton Kasepuhan ('paleis van de oudste broer') in het zuidoosten van de stad staat op de plek van het oorspronkelijke Pakungwati-paleis (15de eeuw) en kijkt naar het noorden toe uit op een oud stadsplein. Het zou in 1677-1678 zijn gebouwd, al dateren de hoofdgebouwen mogelijk uit latere tijd. Het paleis werd in 1928 grondig gerestaureerd. Feitelijk stamt het hele voorste gedeelte van de kraton, inclusief de poort en de Siti Inggil die op het grote plein uitkijkt, nog regelrecht uit de oudste tijd. De toegangspoort van rode baksteen heeft de vorm van een Oostjavaanse *candi bentar* zoals die ook nu nog op Bali voorkomt. De lage muur die dit complex afsluit, bestaat uit bakstenen die zonder specie werden vastgezet. Hier zijn porseleinen Ming-borden en oud-Delftse tegels ingevoegd. Vroeger werd het complex omgeven door een brede gracht; het water werd uit een nabije rivier afgetapt. Een ophaalbrug vormde de enige toegang.

Vlak achter de poort staan de vroegere wacht-huisjes; kleine, open optrekjes met geknikt piramidedak. De grotere open paviljoens daarachter dienden voor koninklijke ontvangsten, rechtspraak, religieuze plechtigheden, games en staatsceremonies. De elegante houten pilaren zijn soms voorzien van uitbundig snijwerk. Dit deel van de kraton doet nog bijzonder authentiek aan; zo moet een oud Indojavaans paleis er uitgezien hebben.

Een deel van het oorspronkelijke Pakungwati-

paleis, ten oosten van de Siti Inggil, ligt in puin. Hier zijn fundamenten te zien van een meditatiecomplex en een koninklijke badplaats, die door heilige bronnen wordt gevoed. Tijdens het jaarlijkse Panjang-Jimatfeest op de geboortedag van Muhammad (12 Mulud) komen jonge mensen in het bronwater baden; dit schijnt een huwelijkspartner te garanderen. Een schaduwrijke oprijlaan leidt van de Siti Inggil naar het hoofdgedeelte van het paleis. De vrijstaande toegangspoort is opmerkelijk: een witte, gewelfde, door pilaren gesteunde doorgang die Europese invloeden verradt en versierd is met markante *wadasan*-(rots)motieven, die zo kenmerkend zijn voor dit vorstenhuis. Zij zouden teruggaan op de grillige vormen van de kalksteenheuvels ten zuiden van de stad, en de meditatiegrotten symboliseren, die met geestelijke kracht worden geassocieerd. Ook worden zij in verband gebracht met de Chinese weergave van *qi*, de kosmische energie die de persoon van de vorst uitstraalt. Twee witte Siliwangitijgers vormen een sierelement in de voorhof.

Het eerste gebouw is de grote ontvangsthall, Javaans van uiterlijk, maar met 18de-eeuwse Europese meubilering. Achter deze hal liggen twee andere zalen voor ceremoniële gelegenheden. Ten oosten daarvan bevinden zich de woonvertrekken van de vorst. Dit gedeelte geeft uitzicht op een diepe tuin, een lusthof met vijver waarin een 'drijvend' paviljoen staat, een replica's van heilige bergen. Achterin ligt de Pringgodani-hal, met ter westzijde het mooie ontvangstpaviljoen (*paseban*). Dak en pilaren, met overdadig houtsnijwerk, zijn afkomstig uit het oorspronkelijke Pakungwati-paleis.

Ook de Gedong Singa of 'leeuwenstal' is een bezoek waard. De staatswagen Singa Barong verenigt alle Javaanse mythologische wezens in zich: Garuda, paard, leeuw en olifant. De wagen, voortgetrokken door een span albino ossen, werd alleen gebruikt bij bijzondere gelegenheden, waarbij de sultan in vol ornaat was. Verder zijn hier draagstoelen en wapens te zien. Het kleine museum aan de overkant van de tuin toont muziekinstrumenten en *seni debus*, instrumenten voor zelfkastijding.

Overige bezienswaardigheden

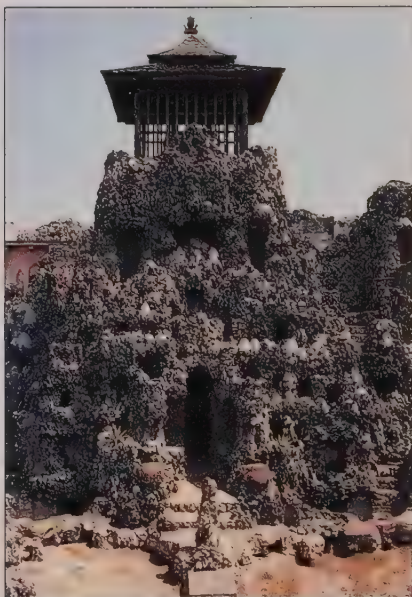
Aan de westzijde van de oude *alun-alun* ligt de Mesjid Agung (Grote Moskee). Het gelaagde, hoogoplopende *meru*-dak lijkt op dat van hindoetempels uit de pre-islamitische tijd. De muur van rode baksteen die het terrein afsluit heeft negen poorten, symbool voor de *wali songo* of negen islamheiligen.

Volgens de kratonoverlevering werd de moskee in 1500 voltooid; daarmee zou ze de oudste van Java zijn. In ieder geval is ze de opvallendste. Geheel in oud-Javaanse stijl wordt het dak door vier enorme pilaren gedragen (*soko guru*). Net als bij de moskee van Demak zou ook hier één pilaar in één nacht zijn vervaardigd door Sunan Kalijaga, toen hij de houtsnippers, achtergelaten door de snijders van de andere pilaren, ineenperste. Het solide dak bestaat uit een ingewikkeld samenstel van in elkaar grijpende balken, terwijl de prachtige djatihouten *mimbar* (preekstoel) met Indojavaanse *kala-mahara*-motieven is versierd. De portalen van gebeeldhouwd zandsteen zijn met sierlijke mandala's gedecoreerd; de grote trom (*bedug*) die de gelovigen oproept tot het gebed heeft een naam: Sang Guru Mangir.

Het tweede paleis van aanzien is de Kraton Kanoman of 'paleis van de jongere broer'. Het ligt op loopafstand van de moskee, net achter de drukke markt, de pasar Kanoman. Het werd ongeveer gelijktijdig met de Kasepuhan gebouwd en lijkt er in opzet ook veel op, maar is kleiner. Een opvallend verschil is dat de Siti Inggil-paviljoens in het noordergedeelte in een 'modernere' stijl zijn opgetrokken: robuuste poorten van baksteen en pleisterwerk, versierd met Chinese borden. Het paleismuseum is een bezoek waard vanwege de staatswagens Paksi Naga Liman. De koets vertoont sterke gelijkenis met die van Kasepuhan, maar is veel ouder. Vlakbij ligt de Kraton Kacirebonan (of Kacerbonan) die begin 19de eeuw is voortgekomen uit de Kanoman, maar kleiner is en moderner. Deze buurt heeft nog twee 17de-eeuwse monumenten: een oude moskee, de Mesjid Panjunan aan Jl. Panjunan ('pottenbakkersstraat'), en één van Java's oudste Chinese tempels, de Klenteng Thiaw Kak Sie aan Jl. Pasuketan. Deze tempel is gewijd aan Kuan Yin, de Godin van de Barmhartigheid. De zijwanden van de grote hal zijn elk versierd met vijf grote muurschilderingen, die de tien boeddhistische hellestraffen uitbeelden.

Liefhebbers van excentrieke architectuur mogen Taman Arum Sunyaragi niet missen, een in 1703 voltooide vorstelijke lusthof annex vesting, bijna vijf kilometer ten zuidwesten van de stad. Hij bevat waterbassins en meditatie ruimten voor de sultans en hun gemalinnen. Oorspronkelijk was ook dit complex door een gracht omgeven. Omdat de hof gemakkelijk te verdedigen was diende hij zowel in

Links: Het Grebeg of Panjang Jimat-feest. Schalen met voedsel verlaten het paleis en worden na zegening onder de gelovigen verdeeld.

1787-ten tijde van de zware onderdrukking-als in de Java-oorlog (1825-1830) als centrum van verzet tegen de Hollanders. De oorlogen richtten grote vernielingen aan en het complex werd in 1853 gerestaureerd. De Chinese bouwmeester, in dienst van sultan Sepuh, veranderde het in een doolhof van hemelse taostische grotten, naar voorbeeld van die van de Verboden Stad in Peking. Nauwe wenteltrappen slingeren door scherpe hoeken en gaten naar kleine kamertjes of lopen gewoon dood. Het geheel is nu veranderd in een park, dat waarschijnlijk nog maar weinig met de originele opzet van doen heeft.

Rijd van hieruit verder zuidwaarts, richting Kuningan, waar de rand van een rotswand een mooi uitzicht biedt over Cirebon en de kust.

Graf van Gunung Jati

De beroemdste bezienswaardigheid van Cirebon ligt ongeveer vijf kilometer ten noorden van de stad aan de kust. Het is de Astana Gunung Jati, het graf van Gunung Jati. Aan de kleine, 25 meter hoge heuvel, begroeid met djatibomen -de 'djatiberg', zoals de vertaling luidt- heeft deze grote 16de-eeuwse strateeg en heilige zijn naam ontleend.

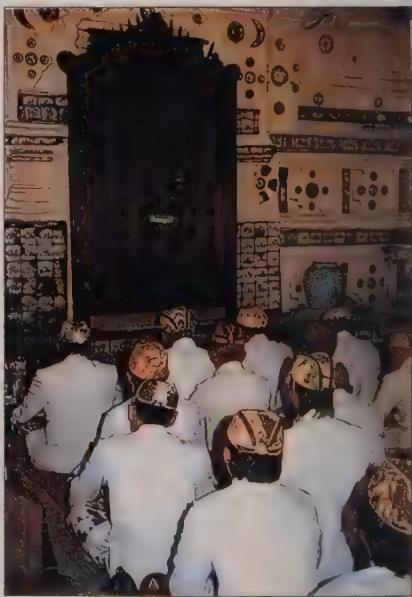
Deze plaats schijnt de oorspronkelijke nederzetting van de hindoeïstische haven Caruban te zijn geweest, waar in de 15de eeuw ene Syeh Datuk Kahfi, een islamitische prediker, landde. Caruban maakte razendsnel furore

als bekeringscentrum. Op het huidige complex zijn graven uit de vroege 15de eeuw te vinden. Het is een bedevaartsoord voor pelgrims uit heel Java.

Bovenop de heuvel, vanuit Cirebon aan de rechterkant van de weg, ligt het graf van Syeh Datuk Kahfi. Langs eeuwenoude brokkelige muren leidt een stenen trap naar de top, van waaruit men een weids uitzicht heeft over de zee. Het heilige graf van Sunan Gunung Jati en andere graven, waaronder die van de sultansfamilies van Cirebon, bevinden zich op een tweede heuvel, Bukit Sembung, aan de overkant van de weg in westelijke richting. Daar is een parkeerplaats, omgeven door winkeltjes met souvenirs, amuletten en lege flessen voor wijwater. Vasthoudende straatventers en 'gidsen' vallen de toeristen voortdurend lastig. Betaal de lage toegangsprijs bij de *candi bentar*-poort en laat de venters achter.

De voornaamste mausolea staan op een heuvel achterin het complex. Ze worden alleen geopend op hoogtijdagen en met speciale toestemming van de sultan. Gelukkig geven de lager gelegen begraafplaatsen en de moskee een goed beeld van de eerbiedwaardige ouderdom van deze plaats. Net als in de paleizen van Cirebon worden de open paviljoens gedragen door bewerkte houten balken, en zijn de gemetselde muren ingelegd met Delftse tegels en Chinese borden.

Om de 35 dagen, op donderdag Kliwon van de Javaanse kalender, alsmede op Muham-

mads geboortedag, wordt de grafheuvel overstroomd door pelgrims. Er werken hier 108 *kraman* of 'ouderen', die naar verluidt afstammen van een scheepsbemanning die hier in de 16de eeuw, onder bevel van de handelaar Adipati Keling uit Japara, schipbreuk leed. Zij werden door Gunung Jati aangesteld als bewakers en verzorgers van de vorstelijke begraafplaats. Nog steeds maken ze gebruik van nautische termen en begrippen; zo zijn hun taken identiek aan het wachtlopen op een schip.

Kunst van Cirebon

Over de kunstzinnige tradities van Cirebon en omgeving is nog veel te weinig bekend. Het is wel duidelijk dat dit één van de actiefste regio's van Java is op het gebied van volkskunst, dans en muziek. Evenmin als op Bali heeft het verdwijnen van het hofmecenaat een produktievermindering van kunstnijverheid in de dorpen tot gevolg gehad. Het lijkt zelfs of de dorps Handwerk en artiesten nieuwe wegen voor hun activiteiten hebben gevonden. Er bestaan aanwijzingen dat de dorpen ten westen en ten noorden van Cirebon -Plered, Trusmi, Plumbon, Kalimanan, Arjawinangun, Susukan, Gegesik en andere- in de 17de eeuw waren georganiseerd volgens de regels van Sufi-*tariqat* of gilden, die ieder gewijd waren aan een apart ambacht. Nog steeds is er van specialisatie sprake. Zo is Trusmi bijvoorbeeld bekend om zijn batik,

Plered om zijn rotanprodukten, Gegesik om de schilderijen achter glas en *topeng*-dansen. Misschien geniet Cirebon, samen met zijn buurstad Indramayu, nog wel de grootste bekendheid om zijn uitzonderlijke batiks. De forse, opvallende motieven in karakteristiek *soga*-bruin, indigoblauw, 'Turks' rood en zacht crème of ivoorwit, geven deze batiks iets onmiskenbaar eigens. De twee beroemdste motieven zijn Wadas Singa (rotsholen geflankeerd door Kasepuhan-leeuwen) in bruin, zwart en crème, en Mega Mendung of 'regenwolken' in briljante, oplichtende rode, blauwe, violette en gouden tinten. Het unieke van deze batiktechniek is het effect van penseelstreken, alsof de stof werd behandeld als een schildersdoek.

Het Mekka voor Cirebonse batiks is de studio van Ibu Masina in het dorp Trusmi, twaalf kilometer ten westen van Cirebon. Verlaat de hoofdweg bij de wegwijzer in Weru en volg een landweggetje naar het noorden; na ongeveer 500 meter ligt rechts de batikkerij annex toonzaal. Sinds de jaren zeventig brengt Ibu Masina met haar geschoolde personeel uit Trusmi en Kalitengah de traditionele Cirebonse motieven weer tot leven.

- Eric Oey en Onghokham

Linksboven: De vreemde rotspartijen in de vorstelijke luthof Taman Arum Sunyaragi. **Linksonder:** Het graf van Sunan Gunung Jati. **Boven:** Dorpsopvoering van *wayang topeng*.

PEKALONGAN

Bakermat van Java's Fijnste Batik

De weg ten oosten van Cirebon is vlak en snel. Hete lucht zindert boven het wegdek, en logge trucs kruipen puffend voort. Om de paar kilometer kruist de weg een traag stromende rivier. Stop vlak buiten Cirebon bij één van de bruggen en ga naar beneden om de vissersboten te bekijken, hun ranke boegen beschilderd in alle kleuren van de regenboog. Brebes, 59 kilometer ten oosten van Cirebon, is Java's sjalottenstad; overal liggen balen uitjes hoog opgetast langs de kant van de weg. Tegal, 13 kilometer verder, vormt een belangrijk kruispunt van wegen. Van hieruit voert een goede weg zuidwaarts naar de autoweg Bandung-Yogya en naar Cilacap.

Honderddertig kilometer van Cirebon ligt Pekalongan. Twee zuilen in de vorm van was-tekenpennen (*canting*) markeren de toegang tot de stad. Ze kondigen de Kota Batik ('batikstad') aan, en inderdaad levert dit verder zo onopvallende stadje de fijnste en meest gewilde batiks van heel Java. Helaas is er de laatste jaren vreselijk de klad in de batikhandel gekomen, omdat de markt werd overspoeld met machinale produkten. Maar voor de echte liefhebber blijft Pekalongan een batikparadijs.

Specifieke pasisirstijl

In schrille tegenstelling tot de sobere en conservatieve batiks van Solo en Yogya, vertonen die van de noordkust uitbundige kleuren en een keur aan motieven. Dit is een gevolg van het feit dat batikken zich hier ontwikkelde tot een enorme industrie. Deze was in handen van Indo-europese, Chinese en Arabische ondernemers, die voor een breed scala afzetmarkten werkten. Tijdens de bloeiperiode van de batikproductie, tussen 1880 en 1930, droegen zo goed als alle Javanen deze kleurrijke textiel, die zelfs naar Maleisië, Thailand, Ceylon, Birma en de Filipijnen werd uitgevoerd.

Elk batikcentrum langst de kust ontwikkelde een eigen stijl, die zowel door de lokale verf-recepten als door de smaak van de klanten

werd beïnvloed. Batik uit Lasem was bijvoorbeeld bekend om de crèmekleurige ondergrond en de kleine rode dierfiguurtjes, die van Demak en Kudus om de Arabische kalligrafie. Zijden batiks uit Rembang met de Chinese phoenix (*feng huang*) werden als magisch beschouwd, terwijl men van Madura's dieprode tinten zegt dat deze worden verkregen door *mengkudu*-wortel te vermengen met palmsuiker en kippevlees.

Pekalongan stond bekend om zijn verfijnde bloemmotieven, ontleend aan Chinees porselein en Nederlandse boeketmotieven uit modebladen. Toen chemische verfstoffen in de handel kwamen, behoorden de lokale batikateliers tot de eerste die er gebruik van maakten; hun batik onderscheidt zich dan ook door heldere, vaak bonte kleurencombinaties.

Maar het waren bovenal een aantal talentvolle batikondernemers die de batikkunst van Pekalongan naar ongekende hoogte tilde. In de Indo-europese en Chinese batikkerijen van Van Zuylen, Metzelaar, Simonet, Oey, The, en Liem werden aan het begin van deze eeuw uitzonderlijk verfijnde batiks vervaardigd. Dergelijke batiks heeft men nimmer kunnen evenaren, met name vanwege een gebrek aan kennis omtrent het mengen van natuurlijke kleurstoffen. Voorzover ze nog bestaan brengen deze stukken enkele duizenden dollars op.

Het spoor van de batik

De beste plaats om een batiktocht te beginnen is Pasar Banjarsari, de centrale markt aan Jl. Sultan Agung. Achter in deze schaars verlichte doolhof van stalletjes en gangen zitten verkopers op krukjes, of gehurkt op matten op een verhoogde vloer. Ze trekken fel gekleurde batiks uit de keurige stapels en ontvouwen ze behendig voor mogelijke kopers. De klanten, hoofdzakelijk boeren uit de omgeving, veinzen onverschilligheid, wijzen op fouten in de stof en schudden afkeurend het hoofd. Dit zijn vaste onderdelen van het afdingritueel; uiteindelijk wordt toch een keus gemaakt.

De hier verkochte textiel behoort tot de mindere en middelmatige kwaliteit; betere batiks worden in de winkel verkocht of bij de vervaardigers thuis. De marktstalletjes verkopen ook alle benodigdheden voor het batikken (droogrekken, pannotjes voor de was, *canting* en koperen stempels) en *pelekat*, handgeweven katoenen ruitstoffen. Oorspronkelijk werden deze eeuwen geleden al vanuit Pulikat in India ingevoerd, maar sinds 1850 worden ze ook hier in gigantische hoeveelheden geweven. Misschien is het wel dankzij deze reeds lang

bestaande handel in *pelekat*, dat Pekalongan zich ontwikkelde tot Java's grootste exportcentrum van batik.

Loop na de markt Jl. Blimbing af, door het hart van de Chinese wijk. Stop eventueel bij het *mi bakso*-kraampje voor de Po An Thian-tempel. Ooit deden bewoners van deze buurt profijtelijke zaken in landbouwprodukten. Nu hebben hun kleinkinderen hier eethuisjes, een tandheelkundige kliniek en een reparatiebedrijf voor computers.

Steek de Lojibrug over voor een bezoek aan de voormalige Europese wijk in het noorden. Aan een met gras begroeid plein staan het oude residentshuis, het postkantoor, de hervormde kerk (1852), de gemeentesecretarie (Kotamadya) en de oude sociëteit. Daarachter ligt het VOC-fort uit 1753, nu een gevangenis. Aan lommerrijke lanen staan statige huizen, veelal verwaarloosd; een weg vol kuilen loopt noordwaarts naar de haven.

Ga terug de brug over en sla linksaf naar Jl. Patiunus, langs een houtzagerij en een theefabriek. Dit is de Arabische wijk met verscheidene moskeeën en islamitische scholen. Deze wijk was ook een batikcentrum en je ziet er nog wel eens een *becak* hoog beladen met katoen voor de batikkerijen of de ververijen. Werp een blik op Jl. Surabaya met zijn Midden-Oosten sfeer, en loop dan door naar Jl. Teratai 24 (voorbij de kruising met Jl. H. Agus Salim). Hier staat de fabriek Tobal Batik, gespecialiseerd in kleding voor de export.

Informeer of een rondleiding mogelijk is.

Loop verder zuidwaarts naar de *alun-alun*. De oude moskee in moorse stijl, de Mesjid al-Jami, ligt op het westen. Voeger had deze een *meru*-dak, maar dat is in de jaren dertig vervangen. Achter de moskee bevindt zich de islamitische wijk, waar eveneens batik wordt geproduceerd. Verder westwaarts aan Jalan Hayam Wuruk liggen verscheidene batikwinkels. Voorbij de brug zijn winkels die was en chemische verfstoffen verkopen. Sla rechtsaf een klein laantje in naast het restaurant Sederhana en vraag naar het huis van Pak Achmad Yahya (Jl. Pesindon 221), wiens orginele creaties in Vogue hebben gestaan.

Last but not least: de mooiste batik van de streek en misschien wel van heel Java is te vinden in het atelier van Oey Soe Tjoen in Kedungwuni, negen kilometer ten zuiden van Pekalongan. In het bescheiden huis, aangevuld met een klein bordje 'Batik Art', zijn vrouwen bezig met het aanbrengen van lijntjes en stipjes was op fijn katoen. Een ervaren batikster doet een maand over een wasopvulling van twee meter lengte; en omdat voor elke kleur de was opnieuw moet worden aangebracht, duurt het hele procédé ongeveer zes maanden. De oude meester zelf is gestorven, maar zijn vrouw en zoon zetten zijn verfijnde werk voort.

- Eric Summers

Onder: Modern Oey Soe Tjoen-bloemenpatroon.

Gegevens Cirebon

Alsmede Pekalongan. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning. Kengetal Cirebon: 0231.

VERVOER

Cirebon is via een eentonige en erg drukke kustweg verbonden met Jakarta. Bussen doen een uur of 5 over de 265 kilometer (\$1.50), treinen zijn iets sneller (3-4 uur) en ongeveer even duur. De busrit naar Bandung (125 kilometer, ruim 2 uur, \$1.50) voert door een fraai landschap. Het busstation van Cirebon ligt aan de zuidkant van de stad, 5 kilometer uit het centrum, aan de weg naar Kuningan. Minibussen verzorgen de verbinding met de binnenstad. Het minibusstation ligt aan Jl. Gunungsari. Treinen uit Jakarta en Semarang arriveren op het station aan Jl. Siliwangi, direct ten noorden van het centrum, waar de meeste hotels liggen. Het vervoer binnen de stad wordt verzorgd door minibussen, *bekac* en *bemo*.

VERBLIJF

Duur (\$30 en meer)

Bentani. Jl. Siliwangi 6. Tel. 23246. 98 kamers. Nieuw hotel met prettige sfeer en vriendelijk personeel. Aangename koffiешop met uitzicht op hoofdstraat. \$28 T, \$53 suite.

Patrajasa. Jl. Tuparev 11. Tel. 29402. 28 bunglows. Motel-idee. \$34-\$90.

Middenklasse (\$10-\$30)

Kharisma. Jl. Kartini 48. Tel. 2295. 54 comfortabele kamers. Standaardkamer met AC, koelkast, kleuren-tv \$19.

Niaga. Jl. Kalibaru Selatan 47. 10 kamers. Verbouwd kantoor, nogal steriel. Brandschone kamers, beste badkamers van de stad. \$19.

Selamet. Jl. Siliwangi 183. Met AC en tv \$12.

Sidodadi. Jl. Siliwangi 74. Tel. 22830. Redelijk geprijsd. \$4 tot \$21 met AC.

Goedkoop (tot \$10)

Asia. Jl. Kalibaru Selatan 15. Tel. 22183. 31 kamers. Schoonste budgethotel, zeer populair. Goed onderhouden, oud huis. Vanaf \$4 T. Kamer voor 5 kost \$8; \$9 met bad. Verzorgen rondrit.

Cordova. Jl. Siliwangi 87. Tel. 24677. 44 kamers, breed scala, van \$3.50 tot \$14.

Gunung Sahari. Jl. Tentara Pelajar 93. Tel. 22676. 12 kamers. In druk stadsdeel, nogal ruimoerig. \$3.50.

Priangan. Jl. Siliwangi 108. Tel. 22929. Schoon en redelijk. \$6 T. \$10 voor 3, met AC.

Srikandi. Jl. Tuparev 46. Tel. 25901. Schoon, eenvoudig hotel. 3-persoons kamers vanaf \$5. Redelijk geprijsde AC-kamers (\$8).

ETEN

De inwoners van Cirebon noemen hun stad wel Kota Udang, Garnalenstad. Een groot aantal Chinese restaurants serveert uitstekende visgerechten. **Maxim's** aan Jl. Bahagia 3 is één van de beste. Grote krab met kuit (*kepiting rebus*), heerlijke garnalen en nog veel meer.

Swike Jatiwangi. Jl. Pekalipan. Cirebon is ook befaamd om kikkerbiljetjes, *swike* ('waterkip') genaamd. Gebakken (*swike goreng*) of in de soep met zoute, zwarte bonen (*swike kuah*).

Kopyor. Jl. Karanggetas. Eenvoudig restaurant met goede Chinese gerechten en dito *es kopyor*, kokosmelk met siroop. Vraag om weinig siroop, als u niet van zoet houdt.

Jogja Department Store. Jl. Siliwangi. Een specialiteit van Cirebon is *nasi jamblang*, rijst geserveerd in gedroogde djatibladieren met bijgerechten naar keuze. Verkrijgbaar op de eerste etage. Probeer ook *soto kudu*, ossestaartsoep.

BELANGRIJKE ADRESSEN

Toeristeninformatie. Jl. Siliwangi 88, niet ver van het stadhuis. Tel. 26011, toestel 36.

Postkantoor. Jl. Yos Sudarso, niet ver van de haven. Aan deze straat ligt ook een aantal banken.

WINKELN EN SOUVENIRS

In Cirebon vervaardigde batik wordt verkocht in **Batik Permana** aan Jl. Karanggetas 16. Tel. 5156. Een aantal winkels aan Jl. Hayam Wuruk verkoopt batik-kleding en dergelijke, maar de kwaliteit is matig. **Ibu Masina** en haar man maken sinds 20 jaar batik naar klassieke, Cirebonse ontwerpen in het dorp Trusmi, 12 kilometer ten westen van Cirebon (aan de hoofdstraat in Plered staan borden). Tel. Plered 30. Voor 17.00 uur kan het procédé bezichtigd worden. Vraag naar Connie, om u de stukken met alle oude hofpatronen te tonen.

PEKALONGAN

Kengetal: 0285

VERVOER

Pekalongan ligt aan het belangrijke kusttraject voor trein en bus. Bussen naar Jakarta (\$2), Semarang (50¢) en Cirebon (50¢). Treinen naar Jakarta (\$3) en Surabaya (\$3).

VERBLIJF

Er zijn weinig hotels in Pekalongan. Met name budgetreizigers hebben niet veel keus; wie wei-

nig te besteden heeft, raden we de goedkoopste kamers in het Hayam Wuruk aan. Het beste hotel van de stad is het Nirwana.

Duur (\$20 en meer)

Istana. Jl. Gajah Mada 23-25. Tel. 61581. 48 kamers. Kleine tuin. \$19 T-\$40.

Nirwana. Jl. Dr. Wahidin 11. Tel. 41691. 63 AC-kamers. Favoriet bij inwoners van Jakarta. Zwembad, druk in de namiddag en de week-ends. Kamers in jaren '70 sfeer. \$20.

Goedkoop (tot \$10)

Asia. Jl. K.H. Wahid Hasyim 49. Tel. 41125. 26 kleine, matige kamers. Goede ligging. \$3.50-\$5.

Gajah Mada. Jl. Gajah Mada 11A. Tel. 41185. 20 kamers. Tegenover het station, redelijk schoon. \$3.50 met bad, \$2.50 zonder.

Hayam Wuruk. Jl. Hayam Wuruk 152-154. Tel. 41823. 50 kamers. Centraal gelegen, schoon, z'n geld meer dan waard. \$11-\$14 met AC. \$8 voor een ruime standaardkamer.

ETEN

De stad telt diverse goede Chinese restaurants. Het beste is Bu Nani. Redelijk Indonesisch eten is verkrijgbaar bij Maduroso.

A. Karim. Jl. Gajah Mada. Goede saté en *gulai kambing*, stoofschotel met schapevlees.

Bu Nani. Jl. Tirto. Aan de westrand van de stad, zo'n 2 kilometer uit het centrum. De beste visgerechten. *Udang sambal* (garnalen met sambal), kikkerbiljetjes en krab.

Es Teler 77. Jl. Dr. Cipto. Fruitdrankje uit de

mixer, fantastisch op warme dagen.

Maduroso. Jl. Merdeka. Moderne, schone cafeteria aan het stadsplein met breed scala aan redelijke Indonesische gerechten.

Purimas Bakery. Jl. Hayam Wuruk. Vers brood, ijs en diverse snacks.

Remaja. Jl. Dr. Cipto. Centraal gelegen bij de *alun-alun*. Goed Chinees eten.

Serba Ada. Jl. Hayam Wuruk 125. Goed Chinees restaurant.

Tirto Permai. Jl. Tirto. *Lesehan*-stijl (matten op de grond). Javaanse en visgerechten.

WINKELN EN SOUVENIRS

Batikhandelaren spreken toeristen op straat, en zelfs in hotels aan. De meesten hebben alleen kitsch. Goedkope batik is te vinden op de Banjarsari-markt, batik van middelmatige en hoge kwaliteit in de grotere winkels. Doe daar een indruk op van aanbod en prijs, en bezoek vervolgens enkele van de betere producenten, wier produkten zelden in de winkels komen. Ze hebben niet altijd voorraad; bestellen is mogelijk.

Winkels en bedrijven zijn tussen 14.00-18.00 uur gesloten. Veel batikbedrijfjes zijn in handen van moslims en daarom op vrijdag gesloten en op zondag geopend.

Achmad Yahya. Jl. Pesindon 221. Tel. 41413. Gespecialiseerd in batikbekleding met bloemenpatronen. Veel kleurgevoel. Middelmatige kwaliteit, redelijke prijzen, grote voorraad.

H. Abdullah, Batik Nur Zahra, Jl. Jlamprang Kidul gang 1/27, en **H. Zahro,** Jl. Jlamprang 274B. Bedrijfjes in het district Krapyak (ze zien er allerminst uit als winkels, dus informeer), meestal met enige voorraad. Sarongs van batik *tulis* vanaf \$4.

Jacky. Jl. Gajah Mada 36, tel. 81158, en Jl. Surabaya VA/1, tel. 61649. Duurdere boetieks. Dure zijden stukken en sjaals, maar ook eenvoudige katoenen batiks voor \$15.

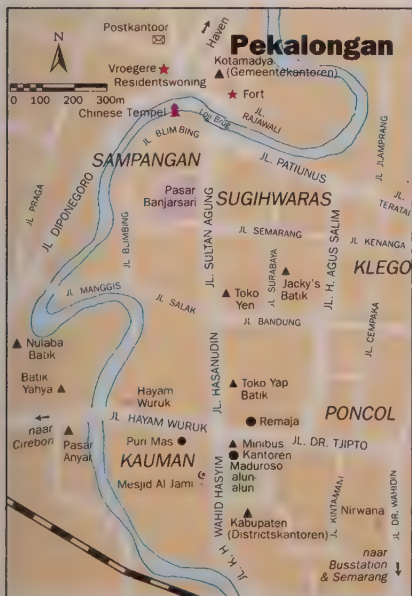
Nulaba. Jl. Imam Bonjol 47. Tel. 61763, 61891, 61355. Producent van moderne batiks van export-kwaliteit. Qua selectie één van de betere. Op de plaats van de politiekazerne aan de overkant lag eens het legendarische batikatelier van Eliza van Zuylen.

Oey Soe Tjoen. Jl. Raya Kedungwuni 104. Tel. Kedungwuni 68. 9 kilometer ten zuiden van Pekalongan. De beste kwaliteit batik. \$40 voor een klein exemplaar tot \$200 voor 2 meter. Werkt vrijwel uitsluitend op bestelling, weinig voorraad. Betaal vooruit en de batik volgt 6 maanden later per post.

Tobal Batik. Jl. Teratai 24. Tel. 61885. Shirts en jurken voor de export.

Toko Yap. Jl. Hasanudin (oostzijde). Goede selectie stoffen en kleding.

- Amir Sidharta en Sandra Hamid

SEMARANG EN OMGEVING

Commerciële Hoofdstad van Midden-Java

Reeds lang verbinden goede wegen de kust met Java's vruchtbare binnenland. In oude tijden voerde een aantal wegen van het Mataramse rijk in de omgeving van het huidige Yogya dwars door de bergen naar kleine gehuchten aan de inhammen langs de kust. In deze stapelplaatsen werden produkten uit het binnenland geruild tegen metalen voorwerpen, aardewerk, sieraden, specerijen, textielen, reukstoffen en exotische rituele en medicinale ingrediënten uit het buitenland.

De reis van Mataram naar de kust vergde veel tijd. Men moest door rivieren waden en in de regentijd veranderden wegen in modderpoelen. De afstand van 120 kilometer kostte enkele dagen. Reizigers overnachtten in het koele bergland met zijn heilige offerplaatsen, warmwaterbronnen en afgelegen meditatiegrotten. Nu kost de reis nog maar twee uur, over een mooie asfaltweg. De gehuchten van weleer

hebben plaats gemaakt voor grote steden. Semarang, sinds de 18de eeuw de belangrijkste haven aan deze kust, is nu de provinciale hoofdstad van Midden-Java en met anderhalf miljoen inwoners de vierde stad van Java.

Koloniale stapelplaats

Semarang's verleden is in nevelen gehuld. Javaanse kronieken duiden de havenplaats aan met de Sanskrietnaam Pragota of Pergota, hetgeen betekent dat er vroeger waarschijnlijk een Indojavaanse nederzetting lag. Volgens geologen omsloot de heuvelrij in het zuidwesten van Semarang, de Bukit Bergota, eens een inham aan de monding van de kali Semarang. Dit is de plek, waar de Ming-admiraal Zhenghe in het begin van de 15de eeuw aan land zou zijn gegaan en waar nu de tempel Gedung Batu staat (zie hierna).

Eind 15de eeuw nam een Arabische mullah hier de plaatselijke naam Ki Pandan Arang aan. Hij stichtte op deze plek een nederzetting en onderwierp zich aan het machtige Demak. Zijn graf ligt op de Bergotaheuvel. In die tijd was Semarang nog een onbeduidende haven, maar toen in de 17de eeuw de haven van Demak dichtslabde won de stad snel aan betekenis. In 1678 moest Mataram Semarang aan de VOC afstaan, die in 1708 haar hoofdkwartier van Japara hierheen verplaatste.

In 1741 werd deze buitenpost van de VOC door 3500 Chinese opstandelingen uit Batavia

belegerd, versterkt met 20.000 man troepen uit Mataram. Wonderlijk genoeg bleek de geringe Hollandse bezetting in staat stand te houden tot er versterking kwam en sindsdien werd het Nederlandse gezag over het gebied niet meer betwist. Achter het spoorwegstation Poncol aan Jl. Imam Bonjol liggen nog de ruïnes van het 18de-eeuwse VOC-fort.

In de 19de eeuw ontwikkelde Semarang zich tot een welvarend handelscentrum, mede door de aanleg van weerbestendige wegen naar het zuiden langs beide zijden van de Merapi en de Merbabu. De vlakten en heuvels rondom Semarang werden in cultuur gebracht en tegen het eind van de 19de eeuw stroomden enorme hoeveelheden suiker, rijst, koffie en andere handelswaar voor verder transport naar de haven. Semarang was één van de weinige havens aan de noordkust die de overgang naar de stoomvaart wist te overleven. De lichte industrie bloeide op en in zijn glorie tijd rond de eeuwwisseling kon Semarang zich qua rijkdom en grootte gemakkelijk meten met Batavia en Surabaya. Als productiecentrum wordt de stad nog met de dag belangrijker, maar als stapelplaats heeft ze bij gebrek aan een diepzeehaven aan belang ingeboet.

Oude stad met Chinees stempel

Semarang is geen toeristenstad, al verlenen de steil oprijzende heuvels in het zuiden de stad een natuurlijke charme. Breng een dag

door in de oude benedenstad en trek dan de heuvels ten zuiden van de stad in.

Begin de wandeling met een kijkje in de haven, een verkleinde uitgave van Jakarta's Sunda Kelapa en Surabaya's Kali Mas. Loop daarna zuidwaarts de oude Europese handelswijk rond Jl. Jend. Suprpto in. Temidden van 200 jaar oude pakhuizen en kantoren staat hier de Gereja Blenduk, de protestantse kerk uit 1753 met een bronzen koepeldak. Over de rivier naar het westen ligt de hotel- en winkelwijk. Maar maak eerst een omweg via Jl. Pekojan naar het hart van Semarangs 'Chinatown'.

Chineze handelaren hebben aanzienlijk bijgedragen aan de opkomst van Semarang als handelscentrum. De bekendste van hen was Oei Tiong Ham, de 'suikerkoning', die rond de eeuwwisseling een fortuin verwierf met de export van landbouwprodukten en als pachter van het staats-opiummonopolie. Zo werd hij majoor (hoofd) van de Chinezen in Semarang, als eigenaar van een wijdvertakt handelsimperium met belangen in Singapore, Hong Kong, Shanghai, New York en Londen. Zijn firma wordt wel de eerste multinationale handelsonderneming van Azië genoemd. Toen hij in 1924 stierf schatte men zijn vermogen op 200 miljoen Indische guldens.

Met het hoogste percentage etnische Chinezen van alle Indonesische steden, draagt Sema-

Onder: Het unieke 'gebouw met duizend deuren' (Lawang Sewu), met links de Tugu Muda.

ERIC OEV

rang nog steeds een duidelijk Chinees stempel. De wirwar van steegjes in de bocht van de rivier aan het eind van Jl. Pekojan, met drukke toko's en aaneengebouwde oude 'Nanyang'-huizen met bewerkte toegangen en getraliede balkons, getuigt daarvan.

Kenmerkend voor deze wijk zijn de schemerduistere tempels en clanhuizen. Duik net voor de brug van Jl. Pekojan het kleine steegje rechts in (Gang Lombok). Hier ligt de ingang van de Tay Kak Sie, de grootste Chinese tempel. De belangrijkste godheid is Kuan Yin, de Godin van de Barmhartigheid, maar de nissen rond het tempelcomplex herbergen nog talloze andere goden en heiligen. De tempel werd in 1771-1772 door handwerkslieden uit China gebouwd en in de loop der jaren zijn beelden van andere altaren uit de streek hierheen overgebracht. Het resultaat is dat er veel feestdagen te vieren zijn, al is het er op gewone dagen ook altijd druk. De bezoekers kopen wierook bij de ingang, dat bij ieder altaar wordt gebrand.

Vervolg de tocht over de brug naar het zuiden en door de nauwe steegjes tussen Gang Pinggir en Gang Warung, om uit te komen bij Jl. Wahid Hasyim, de straat van de goudsmiden. Sla rechtsaf naar de voormalige *alun-alun*. Hier staat de Grote Moskee met haar gelaagde Javanse dak. De *alun-alun* is nu de belangrijkste markt van Semarang, de Pasar Johar. Naast de gebruikelijke levensmiddelen en textiel zijn er koperwerk en curiosa te vinden.

Semarangs 'Champs Elysées'

Ten westen van Pasar Johar ligt de drukke kruising met Jalan Pemuda, Semarangs winkelstraat. In de koloniale tijd was dit de veelbezongen Bodjongweg, een brede, brandschone boulevard, omzoomd door schaduwrijke tamarindebomen, winkels en fraaie villa's. Een Nederlandse schrijver uit het begin van deze eeuw noemde deze boulevard in zijn enthousiasme de 'Champs Elysées' van Java.

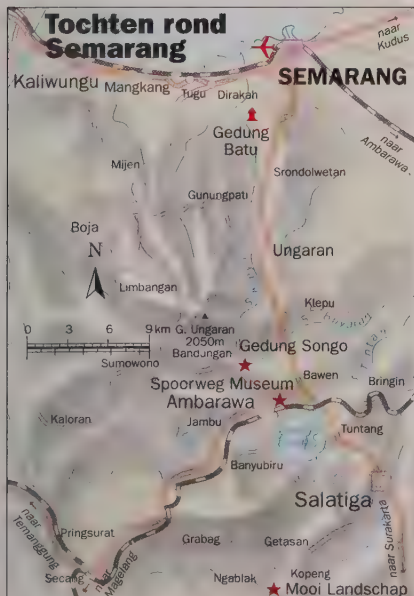
Naar het noorden ligt één van de weinige nog overgebleven hotels uit die tijd, het Dibya Puri (herbouwd in 1913). Ga linksaf om nog meer koloniale monumenten te zien. Rechts de Galendra Artshop, vroeger het pand van de boekhandel-uitgeverij G. Kolff. Links het bekende restaurant van Toko Oen uit 1935, dat nog steeds stevige Hollandse kost serveert, zoals uitsmijter rosbief, paprika schnitzel en biefstuk, compleet met aardappels en groenten die in boter zwemmen. Toetjes zijn roomijs (vruchtensorbet, Oens symfoni), cake en koekjes. Zovende plafondventilatoren, bedienend personeel in witte pakken en zwarte mutsjes, rieten stoelen, linnen tafellakens, lange houten uitstalkasten waarop stopflessen met koekjes; dit alles roept een verstilde tempo doeloe-sfeer op. Verderop is Mustika Mas waar batik en antiek wordt verkocht.

Aan het eind van Jl. Pemuda liggen een fontein en de Tugu Muda-obelisk, opgericht ter ere van de jonge gesneuvelde helden uit de

beginningen van de revolutie. Hiertegenover staan het tussen 1754 en 1761 gebouwde huis van resident Nicolaas Hartingh (nu academie voor leraren, het APDN) en het in Indische stijl opgetrokken voormalige hoofdkantoor van de N(ederlandsch) I(ndische) S(poorweg Maatschappij) uit de jaren twintig. De Javanen gaven het de bijnaam Lawang Sewu ('duizend deuren'), vanwege de vele deuren en ramen.

Gedung Batu-tempel

De beroemdste bezienswaardigheid van Semarang ligt een kilometer naar het zuidwesten: de tempel Gedung Batu. Hij herinnert aan het bezoek van een Ming-afgezant in het begin van de 15de eeuw. Deze man, Zhenghe (Cheng Ho) genaamd, was een keizerlijke eunuch, afkomstig uit Yunan. Hij maakte zeven reizen naar de kusten van Zuidoost-Azië, India en Oost-Afrika, teneinde de diplomatieke en handelsbetrekkingen te herstellen die tijdens de successieoorlogen in China waren verbroken. Het web van legenden dat rond zijn persoon werd geweven was zo groot, dat hij na verloop van tijd werd verheven tot de volksgod Sam Po Kong (San Bao Gong) of Sam Po Tay Jin (San Bao Tai Jian), de 'Grote Eunuch van de Drie Kostbaarheden'. Overal langs de kusten van Java, Sumatra en Malakka onderhouden Chinezen aan hem gewijde altaren. Zhenghe's kolossale vloten waren de grootste die dit deel van de wereld ooit hadden bezocht.

De eerste telde 27.800 man en 62 schepen. Het grootste schip mat 132 bij 54 meter. De vloot arriveerde in 1406. Men zegt dat Zhenghe aan de rivieroever aan land ging en de nacht mediterend doorbracht in een grot op de plek waar nu de tempel staat. Geologen bevestigen dat de plaats eens een beschutte inham aan de kust is geweest. Misschien omdat Zhenghe moslim was beschouwen zowel Javaanse moslims als Chinezen de Gedung Batu als heiligdom. De tempel bestaat uit een aantal schrijnen aan de voet van een heuvel, die rond een grot liggen waarin een aan Sam Po gewijd altaar staat. Links van de grot ligt een anker, waarvan wordt beweerd dat het van Zhenghe's schip afkomstig is, maar dat in feite aan de VOC toebehoorde. Rechts ligt het graf van Kyai Juru Mudi Dampoawang, de islamitische roerganger van de admiraal. Uiterst rechts ligt een schrijn, gewijd aan de beschermgeest Tao Peh Kong van de tempel. Ervoor staan paviljoens, die tijdens hoogtijdagen voor offers en voorstellingen worden gebruikt.

Eens per jaar, op de 29ste dag van de zesde maanmaand van de Chinese kalender, wordt de bouw van de tempel herdacht. In vroeger tijden werden op deze dag de godenbeelden in draagstoelen gezet en in een kleurrijke processie door de straten van de stad gevoerd. Muzikanten, trancemediums, draken- en leeuwensdansers uit heel Java maakten deel uit van de stoet, die bij dageraad van de Tay Kak Sie-tempel vertrok en tegen de middag bij Gedung Batu aankwam. Daar werd eerbied betuigd aan Sam Po en diens ziel gesmeekt neer te dalen. Er stond al een paard voor hem klaar. Tegenwoordig reizen de gelovigen per bus en vrachtauto en beperken de ceremonies en feestelijkheden zich tot het tempelterrein. Duizenden Javanen komen van heinde en verre om offeranden en wierook aan te bieden. Zelfs op gewone dagen is het druk bij de beroemdste *klenteng* van Java. Javaanse en Chinese gelovigen komen er twee maal per maand op de vooravond van vrijdag Kliwon en dinsdag Kliwon- samen om bij het graf van Kyai Juru Mudi Dampoawang de nacht door te brengen teneinde diens zegen te verkrijgen.

Zuidwaarts

Semarang heeft de bezoeker meer te bieden: het provinciale museum, de dierentuin en de 'slangentuin'. Geniet in ieder geval ook van het uitzicht vanaf Candi, de hooggelegen buitenwijk van de stad (stap uit bij hotel Patra

Links: Drakedans bij Gedung Batu.

Jasa), of even verderop vanaf Gombel (bij Sky Garden of Gombel Indah aan de snelweg). Neem een drankje en kijk uit over het heilige laagland met de Javazee in de verte.

Vier kilometer ten zuiden van Gombel ligt de *jamu*-fabriek Nyonya Meneer, waar kruiden-medicijnen worden gemaakt. Een museum toont iets van de geschiedenis en van de gebruikte ingrediënten; een rondleiding door de fabriek is soms mogelijk. Open van maandag tot en met vrijdag van 10.00-15.30 uur.

Ongeveer acht kilometer na Gombel ligt links (tegenover een nieuw militair complex) het boeddhistische klooster Watu Gong, opgericht door een man die landbouw studeerde in Californië en vervolgens een fortuin verdiende met de teelt van vanille en fruitbomen. Op latere leeftijd werd hij monnik, maar na zijn negentigste legde hij zijn saffraankleurige pij af en trouwde een jong meisje, in de hoop een nakomeling te verwekken. Nu heeft hij een klein restaurant langs de kant van de weg. Wat verderop ligt Ungaran met zijn bronbad Tirta Agung. Er zijn enkele goede restaurants. Tien kilometer verder voert een mooie, smalle weg naar Bandungan.

Bij Bawen, 24 kilometer voorbij Ungaran, splitst de hoofdweg zich; links gaat naar Salatiga en Surakarta, rechts naar Ambarawa en Yogya. Een overnachting in één van de twee liefelijke bergoorden in dit gebied -Kopeng of Bandungan- is zeer aan te bevelen.

Ambarawa ligt vier kilometer van Bawen aan

de weg naar Yogya. Het stadje heeft een spoorwegmuseum, dat een tehuis vormt voor stoomlocomotieven uit de 'Gouden Tijd' van de spoorwegen. Er zijn liefst 21 Duitse, Zwitserse en Nederlandse locomotieven te zien, gebouwd tussen 1891 en 1928. Een oud tandradtraject van 12 kilometer loopt naar het dorp Bendono. De wagons en stoomlocomotieven van rond de eeuwwisseling zien er nog piekfijn uit; treinfanaten zullen een bezoek niet gauw vergeten. Maak reserveringen bij het PJKA-kantoor (staatspoorwegen), Jl. Thamrim 3, Semarang (tel. 245000).

In Ambarawa voert een afslag naar het zeven kilometer noordelijk gelegen Bandungan, één van de heerlijkste bergoorden van Java. Het ligt op een hoogte van 980 meter op de zuidflank van Gunung Ungaran en heeft goede hotels en restaurants (zie 'Gegevens Semarang'). 's Morgens vroeg is er een bloemenmarkt. Bij Hotel Rawa Pening verkoopt een mediamiek genezeres, Ibu Imi, kruidenmedicijnen. Zo'n 500 meter van het hotel ligt een tahufabriek. De omgeving is geknipt voor voettochten; mooie uitzichten op de vulkanen in de verte en het Rawa Pening-meer. De grootste attractie zijn de prachtig gelegen tempels van Gedung Songo, zes kilometer westelijk van Bandungan.

De 'negen gebouwen'

De Gedung Songo ('negen gebouwen') behoren tot de vroegste oudheden van Java en vol-

gen in tijd direct op de tempels van het Diëngplateau. Ook zij werden hoog in de bergen gebouwd in een streek vol vulkanische beroering; en ook zij zijn hindoeïstisch van oorsprong. Maar waar de Diëngtempels als het ware ingesloten liggen in een nevelig dal, liggen de Gedung Songo verspreid over de heuvelachtige uitlopers van de bergen, die garant staan voor adembenemende uitzichten. Op heldere dagen is de horizon één lange rij vulkanen, van Gunung Lawu in het oosten tot Gunung Sumbing, Gunung Sundoro en het Diëngplateau in het westen.

De tempels werden gebouwd tussen 730 en 780, met uitzondering van de eerste tempel, die ongeveer dertig jaar later gebouwd kan zijn. Gedung Songo is niet de oorspronkelijke naam en duidt ook niet op het aantal bouwwerken. Het cijfer negen is van speciale betekenis in de Javaanse cultuur, waarin veel waarde aan getallensymboliek wordt gehecht. De tempels liggen ongeveer op gelijke afstand (100-200 meter) van elkaar, ieder op een natuurlijk gevormd terras of op de rand van de berg.

Tempel 1, de jongste, staat apart. De overige tempels vormen afzonderlijke groepen, vergelijkbaar met de Arjunagroep van Diëng. Het pad van tempel 1 naar tempel 2 bestaat gedeeltelijk uit het oorspronkelijke plaveisel uit de 8ste eeuw. De grootste groep gebouwen staat rond tempel 3. Bij een aan Siwa gewijde hoofdtempel staan de beelden van Nandiswara en Mahakala, respectievelijk ten noorden en ten

zuiden van de ingang, nog op hun plaats. Deze Siwatempel bewijst dat de hindoe-iconografie indertijd al tot volle wasdom was gekomen: Ganesha staat tegen de achtermuur, recht tegenover de ingang, Durga aan de noordzijde en Agastya aan de zuidzijde. Deze opstelling vormt het eerste voorbeeld van de standaardindeling, zoals die later in de hele klassieke periode van Midden-Java zou worden gevolgd. Als aanvulling op de Siwa- en Nanditempels was links van het hoofdheilendom een tempel aan Wisnu gewijd. Voor de hoofdtempel staat een kleine tempel, net als Candi Semar van Diëng rechthoekig, een vorm die elders niet voorkomt. Andere bijtempeltjes, waarschijnlijk bestemd voor beelden van de stier Nandi, stonden voor de tempels 2 en 6.

Vanaf tempel 3 voert een pad het ravijn in, waar zich warme bronnen en spuitende sulfatoren bevinden. Aan de overkant staan de overige tempelgroepen, sommigen gedeeltelijk hersteld, anderen nog in puin. Neem eten en drinken mee (en zwemkleding voor de warme bronnen). Het meemaken van de zonsopkomst is een bijzondere belevenis temidden van één van de fraaiste landschappen van Midden-Java, waarin men met gemak en veel plezier een dag kan rondlopen.

- Onghokham en John Miksic

Links: Tandradlocomotief uit 1902 in Ambarawa.

Boven: Tempel 1 van het Gedung Songo-complex. In de verte de Merbabu en de Merapi.

OOSTELIJKE PASISIR

Wieg van de Javaanse Islam

De oostelijke *pasisir* -een 300 kilometer lange droge, schrale kuststrook tussen Semarang en Surabaya- lijkt nauwelijks tot Java te behoren. Behalve de vulkanische 'bult' rond Gunung Muria bestaat het landschap uit lage kalksteenheuvels met een poreuze, kalkrijke grondlaag die ongeschikt is voor landbouw. Deze keten van heuvels, de Bukit Kapur, begint ten oosten van Semarang en zet zich voort tot in het uiterste puntje van Madura met als kleine onderbreking de nauwe zeestraat tussen beide eilanden. Net zomin als op Madura kan hier iets van economisch belang groeien, met uitzondering van djatibomen, aardnoten en klapperbomen. De kustbevolking is dan ook aangewezen op de zee; zoutpannen, visserij en handel vormen de bestaansbronnen.

In vroeger eeuwen heerste hier dankzij de zeevaart een grote bedrijvigheid. De schippers van deze kust beheersten in de 15de en 16de

eeuw de handel tussen de eilanden; ze domineerden de zeeroutes naar de oostelijke Spencerij Eilanden en onderhielden relaties met havens aan de Javazee en Straat Malakka.

Islamitische kooplieden uit het buitenland speelden een belangrijke rol in dit handelsnetwerk. Velen van hen vestigden zich in de oostelijke *pasisir*-havens en trouwden vrouwen uit de plaatselijke elite. Als gevolg daarvan ontstond een nieuwe klasse van welvarende stedelingen, die plaatselijke tradities en uitheemse gewoonten in zich verenigde en gekenmerkt werd door een kosmopolitische cultuur met wortels in het Midden-Oosten, India en China, maar ook in het oude hindoe-boeddhistische binnenland van Java.

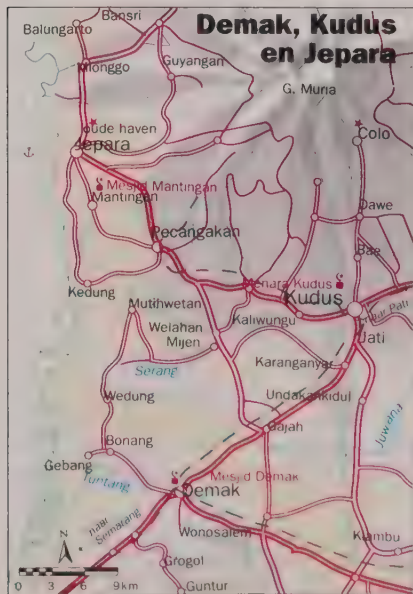
De oostelijke *pasisir* werd de bakermat van een nieuwe, Javaanse versie van de islam, die in korte tijd het culturele klimaat op het eiland zou veranderen. Volgens de overlevering was deze verandering het werk van negen islamheiligen, de legendarische *wali songo*, die het nieuwe geloof verkondigden en het aanpasten aan de Javaanse sociale verhoudingen.

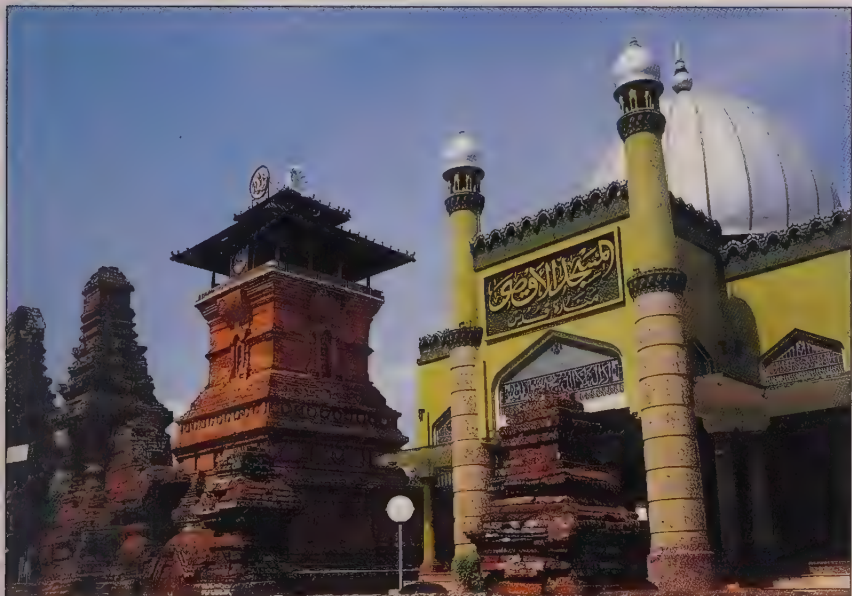
Drie machtige havensteden, Demak, Kudus en Japara, traden begin 16de eeuw op de voorgrond en versloegen de verzwakte binnenlandse vorstendommen. Hun overwinningsoers was echter van korte duur. Een nieuw islamitisch rijk in het binnenland betaalde een eeuw later met gelijke munt terug, onderwierp de kuststaten en rekende af met de regerende families. Vanuit Semarang kunnen de drie steden in een lange dagtocht worden bezocht. De moskeeën en graven liggen echter wijd verspreid en enige kennis van geschiedenis en kunst van deze islamitische periode is vereist.

Demak: opkomst en ondergang

Hoe de islam deze kuststreek zo vast in de greep heeft gekregen is historisch gezien duister. De belangrijkste bronnen op dit punt zijn latere hofkronieken, die legenden en plaatselijke overleveringen paren aan volslagen verzinsels. Op één punt zijn alle teksten het eens: een vorstendom met de kuststad Demak, 26 kilometer ten oosten van het huidige Semarang, als centrum, was in de eerste helft van de 16de eeuw het machtigste rijk van Java, en heeft ertoe bijgedragen dat de islam zich over de rest van het eiland verbreidde.

Vanwege langdurige aanslibbing ligt Demak tegenwoordig niet meer aan de kust. De opkomst van de stad schijnt mede te danken te zijn geweest aan de geregelde aanvoer van djatihout uit nabijgelegen bossen, en de grote vaardigheid van zijn scheepsbouwers. Het rijk

werd tegen het eind van de 15de eeuw gesticht door een Chinese moslim, Raden Patah. Zijn zoon (of jongere broer) Raden Trenggana besteedde rond 1505 de troon. Hij onderwierp niet alleen het rijk van Kediri/Majapahit in het binnenland, maar ook alle grote havensteden aan de kust, van Banten tot Pasuruan. Trenggana sneuvelde omstreeks 1546 bij een militaire operatie, waarna het met Demaks hege-monie was gedaan.

In legendarische overleveringen over Demaks opkomst en de islamisering van het eiland ligt de nadruk op de rol van de geestelijk leidsman aan het hof, Sunan Kalijaga. Men zegt dat hij *wayang kulit*-vertoningen gebruikte als middel voor massaal godsdienstonderwijs. Gamelanconcerten in de moskee door orthodoxe moslims als godslasterlijk beschouwd moesten helpen de mensen naar binnen te krijgen. Zijn graf in Kadilangu, twee kilometer ten zuidoosten van Demak, wordt jaarlijks door duizenden pelgrims bezocht.

Sunan Kalijaga krijgt ook de eer de hoffeesten Grebeg en Sekaten, die beide elementen van oudere hindoe-boeddhistische hofrituelen in zich bergen, aan de islam te hebben aangepast. Tegenwoordig vormen zij hoogtepunten op de rituele feestkalender aan de hoven van Yogya, Solo en Cirebon. Grebeg wordt nog steeds gevierd in Demak; op het offerfeest Idul Adha (op 10 Suro van de Javaanse kalender) worden spijsbergen van uit de districtskantoren naar de moskee gedra-

gen. Na te zijn gezegend wordt het voedsel geestdriftig weggegrist vanwege zijn vermeende beschermende kracht.

Hoewel Demak het eerste grote islamitische rijk op Java was, leggen alle traditionele bronnen grote nadruk op de banden met het oude rijk Majapahit. Daarbij wordt Raden Patah steevast voorgesteld als zoon van de laatste vorst van Majapahit en een Chinese prinses. Van Sunan Kalijaga wordt gezegd dat hij de zoon was van een Majapahitse edelman. Evenzo worden de paleisgamelan, de vorstelijke pendopo en de rijkssieraden met het hof van Majapahit geassocieerd.

Zelfs de Grote Moskee aan het hoofdplein, de enige echte bezienswaardigheid van de stad, wordt in verband gebracht met Majapahit. Het is de heiligste moskee van Java: zeven belevaarten hierheen staan gelijk aan één *hajj* naar Mekka. Het driedelige piramidevormige dak stelt de heilige hindoe-boeddhistische berg Meru voor. Het voorportaal (*serambi*) met zijn oude pilaren in Indojavaanse stijl zou afkomstig zijn uit het overwonnen Majapahit. Achterin liggen de graven van Raden Patah en Raden Trenggana.

Verder is de moskee niet bijzonder, behalve dan het verhaal over de vier hoofdpijlers van het interieur. Volgens de overlevering bouwde Sunan Kalijaga één van de pilaren in één

Boven: Minaret en poorten van de moskee in Kudus dateren vermoedelijk uit de Indojavaanse tijd.

Blijft het feit dat op Java geen andere moskee bekend is met een dergelijke tromtoren, terwijl de verwijzing naar Jeruzalem erop lijkt te wijzen dat Kudus al in de pre-islamitische tijd een heilige stad was.

Een inscriptie boven de *mihrab*-de nis die de richting van Mekka aangeeft, vermeldt dat de moskee in 1549 door Ja'far Shodiq werd gebouwd. Hij moet dezelfde zijn als Sunan Kudus of de plaatselijke *wali*, die in een rijk bewerkt mausoleum achter de moskee begraven ligt. Over hem is weinig bekend, evenmin als over de vroege geschiedenis van de stad. Zijn Arabische naam brengt hem in verband met de stichter van de shiitische school binnen de islam. Volgens plaatselijke overlevering was hij een groot militair aanvoerder en een doortastend prediker.

Kijk na het bezoek aan de moskee in de nauwe steegjes van deze Kaumanwijk uit naar huizen met traditioneel houtsnijwerk. Kudus is een belangrijke handwerksstad geweest. De huizen werden vroeger volledig van djatihout gemaakt en van onder tot boven versierd met snijwerk vol ingewikkelde bloemmotieven. Deze kunst wordt in het nabije Japara nog steeds bedreven, maar is in Kudus uitgestorven. De dakpunten zijn bekroond met versieringen van terracotta: een drietand, bladeren of dieren. De oude huizen worden tegen ongehoorde prijzen opgekocht, gedemonteerd en naar Jakarta gebracht, waar ze worden ingepast in de interieurs van kunstverzamelaars.

Kudus is ook bekend om zijn borduurwerk. Het wordt nog steeds gemaakt, zij het op kleinere schaal dan vroeger, toen de meeste vrouwen op Java vrolijk-gekleurde kanten *kabaya* en gebatikte sarongs droegen. De vrouwen in de stad dragen nu liever jurken van bedrukte stoffen en reserveren de *sarung kabaya* voor bijzondere gelegenheden.

De bewoners van het dorp Troso, een paar kilometer richting Japara, vervaardigen handgeweven stoffen. Er is veel imitatie bij van ikat uit Sumba en Bali en, hoe gek het ook klinkt, Kudus exporteert imitatie-Balische weefsels naar Bali. Het arbeidsloon is hier veel lager dan op Bali. Het zijn vooral mannen die dit werk doen, omdat zij bredere stoffen kunnen produceren dan vrouwen.

In Kudus en omgeving liggen veel oude moskeeën en graven, wat het beeld van een heilig land uit de oudheid nog versterkt. Eén graf in het bijzonder is een bezoek waard: dat van Sunan Muria. Het ligt hoog tegen de helling van Gunung Muria bij het dorp Colo (spreek uit: Tjolo), 18 kilometer van Kudus. De naam van deze slapende vulkaan verwijst ook weer naar Jeruzalem; op de berg Moria in het heilige land bouwde Salomo zijn tempel.

Even ten westen van Colo voert een lange trap vanaf de weg bergopwaarts naar de heilige plek. Men zegt dat de moskee door Sunan Mu-

Onder: Een huis van djatihout met fraai houtsnijwerk in de Kaumanwijk van Kudus.

ria werd gebouwd, maar verbouwingen hebben weinig van het origineel overgelaten. Het uitzicht over de streek is prachtig. Op de vooravond van vrijdag Paing en donderdag Legi komen pelgrims hier mediteren en bidden.

Stad van houtsnijders

Het lijkt onvoorstelbaar, maar het ingeslapen stadje Japara, 33 kilometer ten noordwesten van Kudus, zond in 1513, 1551 en 1574 indrukwekkende vlootexpedities naar het door de Portugezen bezette Malakka. De Muria was toen van Java gescheiden door een binnen-zee, die als een zeearm langs Demak, Kudus, Pati en Juana stroomde. Japara lag strategisch aan de westkust van een eiland. Door zijn ligging aan open zee had de plaats een diepe haven, waardoor het over grote schepen kon beschikken. De eerste grote heerser van Japara, Pati Unus, was een zwager van Raden Trenggana. Tussen 1518 en 1521 regeerde hij in diens plaats over Demak. Na Trenggana's dood in 1546 kreeg de vorstin Ratu Kalinyamat van Japara het gezag over Demak. Op bekwame wijze wist ze bondgenootschappen te sluiten met Johor, Aceh, Banten en andere havensteden langs Straat Malakka, waardoor zij gedurende tientallen jaren de handel op de *pasisir*-kust beheerste.

Ze ligt begraven in de moskee van Mantingan, acht kilometer ten zuiden van Japara. Deze stamde uit 1559 en werd in 1927 volle-

dig herbouwd. Zestig juwelen van reliëfpanelen in steen uit de oorspronkelijke moskee werden in de muren van de nieuwe moskee ingemetseld. Het zijn ronde en langwerpige, spits toelopende medaillons met naturalistische scènes.

Zo is er één met een liefelijke lotusvijver en een paviljoen met spuitende fonteinen, omgeven door een bakstenen muur met een *candibentar*-poort. Op een ander zijn hoogoprijzende bergen te zien, omgeven door bos. Een derde toont Hanuman, de apenaanvoerder uit de Ramayana, samengesteld uit plantenranken. De orthodoxe islam verbiedt het afbeelden van mensen en dieren, en het lijkt erop of de beeldhouwers hun toevlucht tot deze vormgeving hebben gezocht om het verbod te omzeilen.

Dan is er nog een los, tweezijdig paneel. Aan één zijde toont het een lotusvijver, aan de andere zijde Rama en Sita. Wellicht stamt het paneel uit een hindoetempel en werd later de achterkant bewerkt voor een 'tweede gebruik' in de moskee. Een aangrenzend mausoleum bevat de graven van de vorstin en haar Chinese echtgenoot Pangeran Hadiri.

De oude Mantinganreliëfs vormen het belangrijke bewijs van een vroege kunststijl, die in deze streek nog steeds met grote vaardigheid wordt beoefend. Japara staat bekend als Kota Ukir, de 'snijwerkstad'. Duizenden houtbewerkers vervaardigen met zorg uitgesneden houten voorwerpen als meubels, kamerschermen, vazen, asbakken en schaakspellen. In

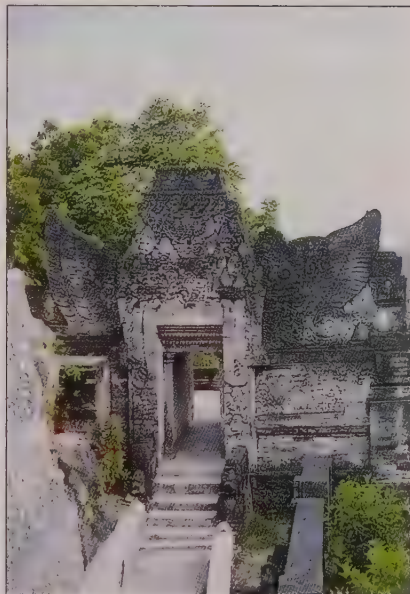
Jakarta en andere steden is grote vraag naar deze Japarastijl, omdat ze wordt geassocieerd met de Javaanse hofsfeer. Al zijn er inmiddels allerlei nieuwe patronen ontstaan, toch grijpen veel kunstenaars terug op de fijnzinnige bloemmotieven uit Mantingan. Het houtsnijwerk is overal verkrijgbaar; de straten van de stad en de omringende dorpen zitten vol werkplaatsen. Het dorp Tegalsambi, niet ver van de moskee van Mantingan, is gespecialiseerd in fijnbewerkte reliëfpanelen.

Het gebied rond Japara heeft ook naam als geboortestreek van Raden Adjeng Kartini, dochter van de regent van Japara. Haar brieven (in het Nederlands aan Nederlandse kennissen) van rond de eeuwwisseling getuigen op sprekende wijze van een diep verlangen naar grotere vrijheid, onderwijs en erkenning van het recht als individu. Zij werd tot nationale heldin verheven; een aan haar gewijd museum staat aan de *alun-alun* van Japara. Haar geboortehuis staat in Mayong, twaalf kilometer ten westen van Kudus.

Oostwaarts

De kustweg ten oosten van Kudus is lang, heet en op enkele hoogten na niet erg boeiend. De steden Juana, Rembang en Lasem, op nog geen twee uur rijden van Kudus, liggen in de zon te blakeren. De kust bestaat zover het oog reikt uit een uitgebreid netwerk van zoutpannen; eeuwenlang is het hier zwaar werken geweest. In de stadjes staan oude Chinese woonhuizen aan nauwe straatjes. Rembang en Lasem hebben fraaie Chinese tempels. Lasem was eens een belangrijk batikcentrum, maar er zijn nog slechts een paar batikkerijen over. Tuban, 88 kilometer ten oosten van Lasem, wordt al in oude Chinese bronnen uit de 11de eeuw vermeld. Het was ooit een belangrijke haven voor de koninkrijken uit de Brantasvallei. De stad bleef Majapahit tot het laatste toe trouw en werd in 1527 door Demak veroverd. Tegenwoordig telt hij niet meer mee, de grote Chinese tempel, de moskee en het heilige graf van Sunan Bonang ten spijt.

De omgeving is kaal en onherbergzaam. Het interessante dorp Kerek, 25 kilometer westwaarts, kent als één van de laatste plaatsen op Java nog een volkomen traditionele wijze van batikfabricage. Zelfs de katoen wordt ter plaatse verbouwd, gesponnen en geweven en de verantwoordelijkheid voor de heilige verfkuipe berust bij één vrouw. Naast het natuurlijke indigoblauw en het donkere *soga*-bruin raakt tegenwoordig ook een synthetisch rood in zwang. De kleuren en motieven van de door

vrouwen gedragen doeken geven nog steeds de leeftijd en sociale status weer, zoals dat eens op heel Java het geval was.

In Paciran en Sedayu, respectievelijk dertig en 55 kilometer ten oosten van Tuban, liggen 16de-eeuwse islamitische graven die duidelijk culturele mengvormen vertonen. Interessant is in dit verband het graf van Sunan Sendang op een rots bij het dorp Sendang Duwur, drie kilometer ten zuiden van Paciran. Twee rijk gebeeldhouwde, overdekte poorten zijn versierd met uitgespreide Garudavleugels, alsof ze zo zullen wegvliegen. De westelijke poort is bijzonder vanwege de overdadige versiering met reliëfs van planten, rotsen, paviljoens, naga's, herten en een *kala*-kop, in de trant van een *gunungan* of 'levensboom' uit de *wayang kulit*.

De stijl van de reliëfs rondom de graftombe is duidelijk verwant aan die van Mantingan. Dit wordt bevestigd door een in het dorp gevonden manuscript; het vermeldt dat de moskee een geschenk was van Ratu Kalinyamat aan Sunan Sendang. Het manuscript en een paneel in de moskee dragen beide een jaartal dat overeenkomt met 1561.

Na Sedayu voert de weg langs Gresik regelrecht naar Surabaya, terug in de hedendaagse werkelijkheid.

- Eric Oey

Links: Chinese monnik in Rembang. **Boven:** De unieke 'gevlugelde poort' van Sendang Duwur.

KRETEK

Geurige en Gevaarlijke Sigaret

Reizigers die Indonesië bezocht hebben bewaren niet alleen levendige herinneringen aan de bezienswaardigheden, maar zeker ook aan de geluiden en geuren van het land. In deze laatste categorie scoort vooral de alomane wazige kruidnagelsigaret hoog. Dagelijks doen ruim vijftig miljoen Indonesiërs en een handvol buitenlanders zich tegoed aan het bitterzoete aroma van het rokertje, dat ter plaatse als *kretek* bekend staat. Hoe toepasselijk deze benaming (letterlijk: 'knetteren') is ondervindt menigeen tot zijn schrik bij de eerste trekjes. Dat de *kretek* juist in Indonesië werd uitgevonden is zeer wel begrijpelijk. De kruidnagel is immers inheems in de Molukken, vanwaar de kleine bloemknopjes eeuwenlang hun weg over de wereld vonden. Ze waren dermate begeerd dat er grote ontdekkingsreizen werden gemaakt en zelfs oorlogen gevoerd om het produkt in handen te krijgen. En toen moest de *kretek* nog uitgevonden worden.

Het is niet bekend wanneer de kruidnagel voor het eerst met tabak vermengd werd. De *kretek*-industrie ontstond in de jaren twintig. Niti-semito, een ondernemend man uit Kudus, liet het kruidnagel-tabakmengsel in sigarettenpapier rollen in plaats van in het gebruikelijke gedroogde maïsblad. Hij voerde een agressieve promotiecampagne (met spaarsysteem voor geschenken), produceerde een speelfilm en begon een radiostation. Rond 1930 was zijn Bal Tiga ('Drie Cirkels') de populairste *kretek*-sigaret van Indonesië; zijn woonplaats Kudus werd de nationale *kretek*-hoofdstad.

De gevolgen zijn onthutsend: *kretek* beslaat negentig procent van de tabaksmarkt in een land met ruim zestig miljoen rokers. In 1990 kochten Indonesiërs 140 miljard *kretek* ter waarde van 3,7 miljard dollar. Eënderde van dit bedrag ging in de vorm van belasting naar de staatskas en vormde vijf procent van het nationaal inkomen en de grootste inkomstenpost na de olie. De industrie verschaft 3,8 miljoen men-

sen werk; zo'n twee procent van de bevolking. Het gewicht van een *kretek*-sigaret wordt voor 30 tot 45 procent bepaald door gemalen kruidnagel. Het kruidnagelverbruik is de laatste decennia omhooggevoegen. Jaarlijks gaat driekwart van de wereldkruidnagelooft in rook op, in 1990 zo'n zeventig miljoen kilo. Indonesië is de grootste kruidnagelproducent en -consument ter wereld, maar niet langer de belangrijkste exporteur; het importeert zelfs kruidnagels, met name uit Zanzibar.

Welk effect heeft het roken van kruidnagels? Het actieve ingrediënt, eugenol, heeft verdovende eigenschappen en kruidnagelolie wordt al heel lang door tandartsen gebruikt als pijnstiller. *Kretek*-rook ontspant keel en longen, waardoor het een gunstig effect heeft op rokershoest, aldus de liefhebbers. Medische tests zijn niet eenduidig. Wel werd er kritiek geleverd op het teer- en nicotinegehalte van *kretek*, dat drie tot vier maal hoger is dan dat van een gewone virginia-sigaret. Dit is te wijten aan de donkere tabak en het toegepaste fermentatieprocédé. In sommige landen zijn *kretek* om deze reden verboden.

Indonesiërs hebben heel andere klachten over *kretek*. Slecht gedroogde kruidnagels springen bij het roken open als popcorn, en doen vuurvonkjes ontstaan die gaatjes in de kleding branden. Een *kretek*-roker is herkenbaar aan de gaten in zijn overhemd, zo heet het. Pas op als er eentje naast je komt zitten!

- Eric Oey

Rechts: Het met de hand rollen van *kretek*, Kudus.

Gegevens Semarang

Alsmede Bandungan, Kopeng, Kudus, Pati, Rembang. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning. Kengetal Semarang: 024.

TOERISTENINFORMATIE

Jl. Pemuda 171 en Wisma Pancasila aan Jl. Simpang Lima.

VERVOER

Per vliegtuig. Garuda en Merpati onderhouden een intensieve verbinding met Jakarta (bijna elk uur een vlucht; \$40). Tickets worden op het vliegveld verkocht, dus zorg ervoor bijtijds aanwezig te zijn; reserveren is niet mogelijk. Tweemaal per dag is er een verbinding met Surabaya (\$45). Bouraq en Mandala vliegen minder vaak op Jakarta en Banjarmasin. **Garuda.** Jl. Gajah Mada 11. Tel. 20178. **Merpati.** Jl. Gajah Mada 23A. Tel. 24269. **Bouraq.** Jl. Pemuda 40A. Tel. 23779. **Mandala.** Jl. Pemuda 40. Tel. 285319. Vliegveld A. Yani ligt 5 kilometer ten westen van de stad. Een taxi kost \$3. Wie goedkoop uit wil zijn kan van het vliegveld naar de hoofdweg lopen en een bus of *colt* aanhouden, die richting stad (naar links) gaat; Rp200.

Per trein. De beste verbinding met Jakarta en Surabaya is de nachtelijke sneltrein Mutiara Utara (met AC); reistijd 8-10 uur, prijs \$18. De tweedeklas nachttrein Senja Utama (geen AC) kost \$6.50. Beide treinen arriveren in het holst van de nacht op station Tawang en hebben vaak vertraging. Bij het station staan *becak* en taxi's; stevig afdingen. Kaartjes zijn verkrijgbaar op het station en -in de voorverkoop- bij P.T. Pusaka Nusantara, Jl. Thamrin 84. Tel. 20720.

Per minibus. Minibussen vormen de beste verbinding met Yogyakarta, Surakarta en Cirebon. Het minibus-station ligt op de hoek van Jl. M.T. Haryono en Jl. H.A. Salim. Overdag vertrekken er elk uur bussen (de meeste met AC) naar Jakarta, Yogyakarta, Surakarta, Cirebon, Bandung en Pekalongan. Prijzen van \$3 tot \$11.

Lokaal vervoer

In de stad rijden **taxi's** van verschillende ondernemingen met meters. Ze kunnen ook per uur en per dag gehuurd worden, telefonisch of via het hotel. **Atlas.** Tel. 317833. **Indra Kelana.** Tel. 22590, 22570. **Puri Kencana.** Tel. 288291, 288796. **Surabaya.** Tel. 313299. Een rondrit (*putar-putar*) per *becak* is een goede manier om de oude stad en de haven te bekijken. *Becak* zijn te huur voor ongeveer \$1 per

uur. Ze zijn verboden op de hoofdwegen.

VERBLIJF

De keus is tussen het drukke centrum en de heuvels daarbuiten (Candi Baru en Gombel). De hotels in de heuvels zijn rustiger, minder warm en meestal aangenamer. Een nadeel is de gebrekkige verbinding per openbaar vervoer.

Luxe en duur (\$60 en meer)

Graha Santika. Jl. Pandanaran 116-120. Tel. 318850, 319329. 125 kamers. Het nieuwste en beste hotel van de stad. Pasteltinten en foto's van het Semarang van vroeger dagen. Zwembad, fitnessruimte. \$68 E en \$75 T voor een standaardkamer tot \$176 voor een suite.

Patra Jasa. Jl. Sisingamangaraja, Candi Baru. Tel. 31441. Fax 31448. 147 kamers. Hotel en bungalows met uitzicht op de stad. Zwembad, bowlingbaan. Golfbaan vlakbij. De kamers in de Argasoka-vleugel hebben ruime veranda's. \$70 T. \$102 voor een suite met *whirlpool*.

Middenklasse (\$20-\$60)

Voornamelijk oudere hotels, sommige gerenoveerd. In het algemeen hun geld meer dan waard. Meestal zijn ontbijt en een middagsnack inbegrepen. Aangeraden worden Santika (goede service), Telomoyo (centrale ligging), Bukit Asri (goedkoop gezien het gebodene) en Candi Baru (koloniale sfeer).

Bukit Asri. Jl. Setia Budi 5A, Candi. Tel. 315743. Tamelijk nieuw, schone kamers. 38 AC-kamers met kleuren-tv en video. \$21.

Candi Baru. Jl. Rinjani 21, Candi. Tel. 315272. 32 kamers. Charmant, oud hotel. Ruime kamers met hoge plafonds. De suite met antieke tegels en gebrandschilderd glas is een kijkje waard. Standaardkamer met AC \$18.

Dibya Puri. Jl. Pemuda 11. Tel. 27821, 24934. 78 kamers. Nogal afgeleefd, oud gebouw met ruime kamers. \$16 E. \$21 T.

Metro Grand Park. Jl. H. Agus Salim 2-4. Tel. 27371. 103 kamers. In het centrum. Rumoerig en enigszins afgeleefd. Vraag een gerenoveerde kamer. \$39 E. \$44 T. Suites \$54 E en \$59 T.

Plaza. Jl. Setia Budi 101-103, Candi. Best verzorgde kamers in deze categorie, vanaf \$22.

Queen. Jl. Gajah Mada 44-52. Tel. 27063. 29 kamers. In het centrum. Grote 4-persoonskamer \$33. Sommige kamers met zithoek. \$20.

Santika. Jl. A. Yani 189. Tel. 314491. 41 kamers. \$25 met bad, \$20 met mandi.

Siranda. Jl. Diponegoro 1. Tel. 313271. 60 kamers. Op weg naar Candi. Mooi uitzicht op Simpang Lima-plein. Goede service, voordelig. \$21.

Srondol Indah. Jl. Setia Budi 221, Candi. Tel. 318180. Fax 310303. Goed. \$16.

Telomoyo. Jl. Gajah Mada 138. Tel. 20926, 27037. 72 kamers. In het centrum. Populair bij buitenlanders. Rustige kamers met veranda. Standaardkamer \$20 E en \$21 T.

Goedkoop (tot \$20)

De goedkopere hotels liggen merendeels in het centrum. Djelita en Oewa Asia zijn de goedkoopste.

Arjuna. Jl. Imam Bonjol 51. Tel. 24186. Oud huis, goed onderhouden. \$4.50 T.

Blambangan. Jl. Pemuda 23. Tel. 21649, 27645. Centraal gelegen. Eenvoudige, kleine, bradschone kamers. De geur van een *jamu*-fabriek overheerst. 5-persoons kamer \$15, 3-persoons \$9. \$6 T.

Continental. Jl. Dr. Wahidin 195, Candi. Tel. 311969. 10 kamers. Vriendelijke en goede service. Schone, goede kamers voor \$10 - een koopje! Suite voor slechts \$16. Aangeraden.

Djelita. Jl. M.T. Haryono 32-36. Tel. 23891. 34 kamers. Enkele nieuwe kamers, de oude zijn goed onderhouden. \$11 met AC. \$8 met ventilator. Goedkoopste kamers \$3.50 E, \$5 T.

Grand Rama. Jl. Pelampitan 37-39. Tel. 21739, 217891. Oud hotel. Ruime kamers, sommige voor 6 personen: \$15. Gerenoveerde kamer \$7 T.

Green Guest House. Jl. Kesambi 7. Tel. 312642. Klein hotel met uitzicht op de stad. Schoon en voordelig. \$9 E, \$12 T, ontbijt inbegrepen.

Johar. Jl. Mpu Tantular 1. Tel. 288585. Ligt tegenover de markt. \$11 met AC. \$7 voor kamers met bad en ventilator.

Nendra Yakti. Gang Pinggir 68. Tel. 22538. 27 kamers. Onlangs gerenoveerd. Naast een tempel in het hart van Chinatown. \$12 T met AC, \$7 zonder.

Oewa Asia. Jl. Kol. Sugiono 12. Tel. 22578. 30 kamers. \$5 T. Goedkoopste AC-kamers van de stad, \$9. Vraag om een gerenoveerde kamer.

ETEN

Semarang is een tophit op culinair gebied. Het Chinese eten behoort tot het beste wat Java te bieden heeft. Tot de meer excentrieke eetgelegenheden behoren het al ruim 50 jaar populaire Toko Oen en een onderneming die begon met het verkopen van kokoscakes (*wingko babat*) op het station, en inmiddels is uitgegroeid tot leverancier van heel Java: Wingko Babat Cap Kereta Api, Jl. Cendrawasih 14.

Indonesisch

Bandeng Presto. Jl. Pandanaran. Gespecialiseerd in gerookte *bandeng* (vis), een specialiteit van de stad. De eigenaar verpakt de vis vacuüm en brengt hem als *Bandeng Presto* op de markt. Zijn initiatief vond navolging bij vele van zijn burens, maar zijn kwaliteit is ongeëvenaard. Het is de eerste Bandeng Presto links, komend vanaf Simpang Lima.

Mbok Berek. Jl. Siliwangi 376. Heerlijke gebraden kip à la Yogya met rijst en sambal.

Sari Medan. Jl. Pemuda, niet ver van Toko Oen. Het beste *Padang*-restaurant van de stad.

Timlo Solo. Jl. A. Yani 182. Goedkope Javaanse gerechten.

Chinees

Diverse goede restaurants aan Jl. Gajah Mada en in Chinatown, rond de Tay Kak Sie-tempel.

Istana. Jl. M.T. Haryono 836. Tel. 21754. Gespecialiseerd in *sukiyaki*. Duur.

Kit Wan Kie. Gang Pinggir 23-25. Tel. 20973, 20543. Chinatown. Uitstekend.

Loempia Semarang. Gang Lombok 11, even voor de Tay Kak Sie-tempel. Voor de betere loempia. Op straat verkrijgbaar aan Jl. Pemuda en Jl. Gajah Mada. Geopend van 9.00-19.00 uur.

Pringgading. Jl. Pringgading 54. Tel. 288973. De beste Chinese visgerechten.

Tan Goei. Jl. Tanjung 23. Tel. 22521. Chinese en Indonesische gerechten en eet-zoveel-jekunt-menu's voor \$2.

Westers

Boundy. Jl. Thamrin. Steaks en hamburgers.

Danish Bakery. Jl. Pandanaran. Redelijke pizza's en Westerse gerechten.

Ritzeky Pub. Jl. Sinabung Buntu. Pizza, cordon bleu en andere gerechten. Geliefd bij *expats*. Darts, poolbiljart, squashbaan.

Sukarasa. Jl. Ungaran. Poking tot Franse *cuisine*. Wijn en gerechten redelijk geprijsd.

Toko Oen. Jl. Pemuda 52. Tel. 21683. Populair bij autochtonen en buitenlanders sinds de koloniale tijd. Spare ribs, tournedos, uitsmijters, rissoles, ijs en zoetigheden.

CULTURELE EVENEMENTEN

Semarang verliest in hoog tempo zijn imago van volkskunstcentrum. *Ketoprak* en *wayang* leggen het af tegen tv en video, met als gevolg dat 2 theaters (THR en Wahyu Budoyo) werden gesloten en het gezelschap Sri Wanito is opgeheven.

Ngesti Pandowo. Jl. Pemuda 116. Maandag en donderdag *ketoprak*-voorstellingen, de overige dagen *wayang orang*. Aanvang 20.15 uur.

Sobokarti Folk Theater. Jl. Dr. Cipto 31-33, ten noorden van de Dargo-markt. Zaterdag *wayang kulit*, 20.00-23.00 uur. Zaterdagmorgen lessen voor kinderen. Bezoekers zijn welkom.

RRI (Radio Republik Indonesia). Jl. A. Yani. *Wayang kulit*-voorstelling elke eerste zaterdag van de maand.

BANDUNGAN

VERVOER

Neem de (mini)bus naar Ambarawa (Rp500) en stap daar over op een minibus naar Bandungan (Rp200). Met eigen vervoer is het sneller en mooier om direct naar Bandungan te gaan; sla 10 kilometer na Ungaran rechtsaf.

VERBLIJF EN ETEN

Amanda. 42 luxeueze, nieuwe kamers met gro-

te veranda's en mooi uitzicht. \$15 T tot \$47 voor een suite met 3 kamers.

Bumi Wisata. Naast Rawa Pening. 8 kamers/huisjes. Huisjes voor 12 personen \$10. Kleinere \$5 T. Ontbijt inbegrepen.

Kusuma Madya. 45 kamers in vele soorten en maten. Vanaf \$5 T. Ook enkele huisjes.

Rawa Pening. 1 kilometer buiten Bandungan. Sla linksaf op het grootste kruispunt. Koloniaal buitenhuis en enkele bungalows. Fantastisch uitzicht. \$11 T. \$21 voor een 6-persoons bungalow. Zondag gratis ontbijt.

Wina. 45 schone kamers, de grote met kleuren-tv. Vanaf \$4 T.

In veel hotels kan gegeten worden. Rond het grote kruispunt ligt een aantal restaurants.

KOPENG

Kopeng is een plaatsje in de heuvels even ten noorden van Salatiga, 60 kilometer ten zuidoosten van Semarang. Bereikbaar per minibus uit Salatiga (Rp100), dat een busverbinding met Semarang heeft (Rp350). **Hotel Pemandian Kopeng** -een oud gebouw met zwembad, park, een eetzaal met open haard, en 7 bijbehorende bungalows- is populair bij de Javanen, vooral als zondagse picknickbestemming. Vlakbij liggen enkele afgeleefde tennisbanen en een groentemarkt. De kamers hebben hun beste tijd gehad, maar zijn erg goedkoop. \$3 T tot \$16 voor een 6-persoons kamer.

OOST VAN SEMARANG

Demak, Kudus en Jepara kunnen in 1 dag vanuit Semarang bezocht worden. Om ook Rembang en Lasem te zien is overnachten onderweg noodzakelijk.

Kudus heeft de beste faciliteiten, maar een overnachting in Pati is een betere besteding. Er is ook accommodatie in Rembang. Tuban ligt een stuk verder oostwaarts en kan het best vanuit Surabaya bezocht worden.

Vanuit Semarang rijden minibussen naar alle bovengenoemde plaatsen (tot 20.00 uur, Rp350). Behalve Jepara zijn ze ook per trein bereikbaar. Binnen de plaatsen is de *becak* het beste vervoermiddel; 50¢-\$1 per uur. Pati en Kudus zijn tamelijk drukke stadjes, de overige plaatsen hebben slechts 1 hoofdstraat.

De bevolking van het gebied, en met name van Kudus en Demak, is streng islamitisch. Neem de gebruikelijke kledingvoorschriften in acht en trek de schoenen uit alvorens een moskee binnen te gaan.

KUDUS

Kengetal: 0291

Kudus is de meest ontwikkelde stad in het kustgebied en tevens centrum van de *kretek*-in-

dustrie. Bezoek het *kretek*-museum en het traditionele huis in hetzelfde complex.

VERBLIJF EN ETEN

Air Mancur. Jl. Pemuda 70. Tel. 22514. 46 kamers. Vol vertegenwoordigers. \$7 T.

Kudus Asri Jaya. Jl. Agil Kusumadya. Tel. 22449. 33 kamers. Aan de weg naar Semarang buiten Kudus. Het beste hotel. Zwembad. \$33 T.

Notosari Permai. Jl. Kepodang 12. Tel. 21254, 21227. 39 kamers. Uitstekende bediening, maar duur ten opzichte van de faciliteiten. De kamers verschillen sterk, dus kijk eerst. \$15 tot \$27 voor de suite.

Goede restaurants aan Jl. Agil Kusumadya zijn **Pondok Gizi** en **Sari Lembur Kuring**. Probeer zeker *soto kudus* (ossestaartsoep) in **Soto Ayam Pak Demuh**, dat als stationsstal begon en nu vestigingen heeft in warenhuis Simpang Tujuh, theater Ramayana en aan Jl. Agil Kusumadya.

PATI

Kengetal: 0295

VERBLIJF EN ETEN

Kurnia. Jl. Tondonegoro 12. Tel. 81133. 45 kamers, van \$5 tot \$22 T.

Merdeka. Jl. Diponegoro 69. Tel. 81106. Ruimmoerig vanwege een nabijgelegen garage. Redelijk geprijsd vanaf \$3.50. 3-persoons AC-kamer \$11.

Pati. Jl. P.B. Sudirman 60. Tel. 81313. Zwembad. 60 comfortabele kamers voor \$5-\$13.

Rama. Jl. Supriyadi 100. Tel. 81243. Vriendelijk, hulpvaardig personeel. Schoon en z'n geld meer dan waard. Een absolute aanrader. \$3-\$12, inclusief flink ontbijt.

Restaurant **Kembang Joyo**, Jl. Pemuda 278, heeft uitstekend eten, redelijke prijzen en een snelle bediening.

REMBANG

De hoofdstraat van Rembang, Jl. Sudirman, loopt langs de kust. De grote Chinese tempel ligt aan de westrand van de stad, de gevel naar zee gericht.

VERBLIJF EN ETEN

Losmen Restu. Jl. P.B. Sudirman 38. Tel. 408. 25 kamers. Nogal duur. De kamers aan de voorkant zijn het best. \$2 T. \$9 met AC en bad.

Perdana. Jl. P.B. Sudirman 76. Tel. 381. In totaal 11 kamers.

Het kleine Chinese restaurant **Andri**, gespecialiseerd in visgerechten, is prima. Probeer de verse, gestoomde garnalen (*udang rebus*). In sommige eethuisjes staat *kawis*, een aparte vrucht, op het menu.

- Sandra Hamid en Amir Sidharta

OOST-JAVA

INTRODUCTIE

De meeste bezoekers beschouwen de boeien- de provincie Oost-Java als doorgangsgebied tussen Yogya en Bali. Tot voor kort ontbraken hier faciliteiten, en de bezienswaardigheden waren alleen per huurauto goed bereikbaar. Daarbij is de grootste stad, de eerbiedwaardige oude haven Surabaya, een druk commercieel en industrieel centrum dat weinig koloniale charme heeft behouden. Wie wat extra moeite wil doen wordt echter rijkelijk beloond. Oost-Java, de provincie die zich uitstrekt van Gunung Lawu in het westen tot aan Straat Bali, heeft een aantal bijzonder mooie landschappen en is in feite afwisselender dan de overige Javaanse provincies. Het biedt zowel slaperige havenstadjes als rommelende vulkanen, en zowel oude tempels als natuurreservaten.

De provincie wordt gekenmerkt door een statige keten vulkaankegels, afgewisseld door vernuftig bevoeide dalen die al eeuwenlang worden bebouwd. De hoogste top van Java, de Semeru (3676 meter), ligt maar twintig kilometer van zee. De kustlijn is dan ook één van de steilste ter wereld. De vulkaan is zeer actief; bij de eruptie begin jaren tachtig stroomde gloeiende lava de zee in en bedekte de stranden met zwarte, glinsterende sintels.

Oost-Java valt geologisch in een aantal regio's uiteen, ieder met een eigen karakter. De vruchtbare Brantasvallei verandert rond het bergmassief van Arjuna/Butak/Kelud bijna 360 graden van richting en vormt feitelijk een uitloper van het Middenjavaanse kerngebied. Meer dan 500 jaar bloeiden machtige hindoeboeddhistische koninkrijken langs de rivier Brantas; overblijfselen hiervan liggen verspreid over het hele dal en het omringende bergland. De vorstendommen bereikten hun hoogtepunt in het 14de-eeuwse imperium van Majapahit; zijn hoofdstad lag veertig kilometer landinwaarts aan één van de zijrivieren van de Brantas, bij het huidige Trowulan. Na de val van Majapahit daagde Surabaya, samen met zijn buurstaten, het sterk opgekomen islamitische Mataram in Midden-Java uit, maar leed een

vreselijke nederlaag. De troepen van sultan Agung belegerden Surabaya tussen 1622 en 1625; de stad werd finaal uitgehongerd en vervolgens onderworpen. De daaropvolgende honderd jaar bleven grote delen van Oost-Java niemandsland, schaars bevolkt en geteisterd door oorlogen en plunderingen.

In het midden van de 18de eeuw zette op Midden-Java een sterke bevolkingsgroei in, waardoor veel mensen naar de rijke vlakten in het oosten trokken. Zij werden aangevuld met migranten van de noordkust en van Madura, de gebieden wier islamitische legers vroeger Majapahit hadden vernietigd.

Het Tenggergebergte ten noorden van Gunung Semeru is nooit daadwerkelijk onderworpen geweest; de 40.000 Tenggerezen bewaren nog steeds een aantal tradities uit de hindoeïstische, pre-islamitische tijd. Het Tengger-Semeru massief is tot reservaat verklaard en wordt al een populaire toeristenbestemming. De kolossale Tenggervulkaan is ongeveer tien kilometer in doorsnede, met rondom een 400 meter hoge, steile rand die een onherbergzame 'zee' van zwart vulkanisch zand omsluit. Middenin verrijzen vier pieken van 300 tot 400 meter hoogte. Gunung Bromo, een stomende hoop sintels en as, is één van de merkwaardigste natuurwonderen ter wereld.

De vulkaangroep rond Gunung Ijen op het oostelijke puntje van Java is bekend om zijn zwavelafzetting en heldergroene kratermeer. Rondom bevinden zich afgelegen natuurreervaten. Het gebied is moeilijk bereikbaar, maar de ruige kuststrook tegen een decor van majestueuze vulkanen biedt één van de meest onwezenlijke en aangrijpende vergezichten ter wereld. Een rondrit per huurauto -bij voorkeur een terreinwagen- van enkele dagen door deze streek is een welbestede investering.

- Robert Hefner

Vorige bladzijde: *On the road* op Madura. Foto: Amir Sidharta. **Links:** Madurese visser. Foto: Alain Compost.

SURABAYA

Levendige Handelsstad 'der Helden'

Het zwaartepunt van Oost-Java ligt aan de noordkust, in Surabaya: een sterk opkomend industrieel en commercieel centrum en de op één na grootste stad van Indonesië. Met zijn drie miljoen mensen heeft deze fabrieks- en havenstad zich ontwikkeld tot economische hoofdstad van heel Oost-Indonesië. De haven Tanjung Perak ('zilveren kaap') is een handelsknooppunt tussen de oostelijke eilanden van de archipel en de havens in het westen, een rol die Surabaya in feite al eeuwenlang vervult. Mede als gevolg van versoepelende maatregelen in de jaren tachtig groeien de industrie en de dienstverlenende sector van Surabaya razendsnel. Het beruchte armoedige aanzien van de stad maakt dan ook steeds meer plaats voor dat van een welvarende metropool. Het ziet er zelfs naar uit dat zij haar vroegere status van belangrijkste centrum van handel en industrie in de archipel terugkrijgt; een positie

die de miljoenenstad na de Tweede Wereldoorlog aan Jakarta moest laten. In tegenstelling tot Jakarta, met zijn mengelmoes van Indonesische en andere culturen, is Surabaya een uitgesproken Javaanse stad. Anders dan in Solo en Yogya komen de Javanen van Surabaya vooral van de *pasisir* (de kust, het grensgebied) en ze behoren in de regel tot de *santri*, een meer orthodoxe stroming in de islam. Autochtone inwoners heten in het Javaans *arèk Suroboyo*. Ze zijn openhartig en vrij, trots en soms wat platvloers. De stad heeft een hoger tempo en een meer kosmopolitische kijk op het leven dan het achterland, gecultiveerd door eeuwenlange contacten met handelaren van overzee. Men heeft weinig belangstelling voor de poespas en etiquette van de hofsteden; Surabaya is een commercieel centrum, en zijn samenleving relatief egalitair. Surabaya heeft aan toeristen weinig te bieden, maar liefhebbers van het zinderende en zinnelijke grote stadsleven kunnen aan hun trekken komen, vooral wanneer zij onder de oppervlakte kijken. Wie werkelijk van de stad wil genieten moet doen als de middenklasse: een wandelingetje maken naar een avondmarkt of winkelcentrum. Openbare gelegenheden zijn bijzonder geschikt om mensen te bekijken en te ontmoeten.

Het verhaal van de haai en de krokodil

De naam Surabaya is volgens de volksetymologie afgeleid van een verhaal over een hevig

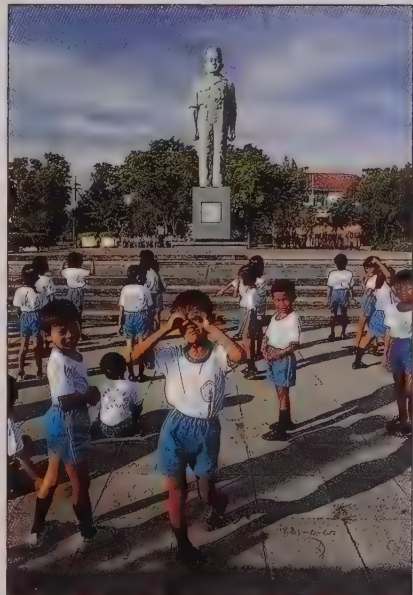
gevecht tussen een *sura* (soort haai) en een *baya* (krokodil). Daarbij strengelden de twee zich ineen en vormden de letter S, die nu achter het Monument der Helden op het stadswapen staat. Volgens een andere verklaring is *sura ing baya* een Javaans gezegde: 'dapper in het aangezicht van gevaar'. Hiermee worden de *arèk Suroboyo* bedoeld, die in het begin van de 17de eeuw hevig verzet boden tegen de woeste aanval van sultan Agung. Maar even goed is de spreuk van toepassing op hen die later tijdens de revolutie streden.

De precieze stichtingsdatum van Surabaya is niet bekend, maar in de jaren zeventig verklaarde het gemeentebestuur 31 mei 1293 met terugwerkende kracht tot de grote dag. Historisch gezien was dit het moment dat Raden Wijaya de Chinees-Mongoolse troepen verdreef en het machtige Oostjavaanse koninkrijk Majapahit stichtte. De haven ontwikkelde zich uit nederzettingen aan de brakke zijrivieren van de Brantas. Misschien vormt dit een verklaring voor haar Chinese naam, Sishui, wat 'modderig water' betekent. Chinese bronnen vermelden de stad als 'de poort tot de machtige Brantas, de hoofdroute die naar het binnenland van Java voert'.

Tijdens de bloeiperiode van Majapahit in de 14de eeuw had Surabaya een tweederangs positie vergeleken met de nabijgelegen havens Tuban en Gresik. Tot de eerste helft van de 19de eeuw was zelfs de haven van Pasuruan groter. De meeste roem ontleende de stad aan zijn onverzettelijke houding in de 17de en 18de eeuw, toen Mataram, Madura en de VOC Surabaya dreigden te overweldigen. Verzetsleiders als Trunojoyo (een afvallige Madurese prins), Sawunggaling (een plaatselijke held) en Untung Surapati (een Balische rebellerende slaaf) brachten vanuit hun basis Surabaya Mataram en de Hollanders gevoelige slagen toe. Uiteindelijk viel de stad in handen van de VOC, maar behalve de wiken bij de haven, waar Europeanen, Chinezen en andere Aziatische handelaren woonden, was het tot aan de eeuwwisseling weinig meer dan een typisch Javaanse kampong met huizen van hout en bamboe. Zoals zoveel andere steden op Java kreeg Surabaya pas na 1900 een 'koloniaal' uiterlijk: grote stenen gebouwen langs lommerrijke lanen, vaak dicht bij kampongs voor zover die niet moesten wijken. Zelfs nu nog spreekt men over 'mensen van de brede lanen' en 'mensen van de zijstraatjes'.

Stadscentrum

Gelijk aan Jakarta ontwikkelde Surabaya zich

rondom de haven en breidde het zich langzaam naar het zuiden uit. Een bezoek aan de stad begint gewoonlijk in het nieuwe, commerciële en bestuurlijke centrum rond Jl. Tunjungan en Jl. Pemuda, een zich snel ontwikkelende, verkleinde versie van Jl. Thamrin-Sudirman-Gatot Subroto, de hoofdad van Jakarta.

Jl. Tunjungans herkenningpunt is Hotel Majapahit, voorheen het Oranje Hotel. Hier vond in september 1945 het vlagge-incident plaats: de vonk in het revolutionaire kruitvat van de stad. Met Hotel Sarkies, schuin ertegenover aan Jl. Embong Malang, vormt het een hoekje vergane koloniale glorie, in het oosten geflankeerd door de voormalige privé-club Deutsche Verein aan Jl. Gentengkali, nu bekend als Balai Sahabat. Deze laatste heeft een goed Chinees restaurant, ook toegankelijk voor niet-leden. Aan deze straat ligt tevens het cultureel centrum Taman Budaya voor exposities en voorstellingen. 's Ochtends oefenen hier studenten klassieke dansen. Het complex diende tot in de jaren zeventig als residentie en kantoor van de *bupati* (regent) van Surabaya, waarna de zetel van het regentschap werd verplaatst naar het nabijgelegen Gresik.

Aan Jl. Dolog staat een beeld van koning Kertanagara in zijn incarnatie als de Boeddha Asokbhya. Het uit de omgeving van Malang

Links: Gezicht op Jl. Tunjungan, de hoofdstraat van Surabaya. **Boven:** Beeld van gouverneur Soerjo, die schoolkinderen het goede voorbeeld geeft.

afkomstige beeld werd indertijd naar Surabaya overgebracht. Het voetstuk draagt de datum 1289. Nog steeds vereren devote Javanen het beeld, plaatselijk ook wel bekend als Joko Dolog ('dikke jongen').

Verder oostelijk, aan Jl. Pemuda, staat Grahadi, de officiële residentie van de gouverneur van Oost-Java, eens het statige residentshuis. Vanaf de weg is de achterkant van het gebouw net zichtbaar; de voorzijde ligt aan een kanaaltje. In deze wijk was vervoer over water heel gebruikelijk. Een standbeeld van Soerjo, de eerste gouverneur van Oost-Java, siert het park tegenover Grahadi.

Ten oosten hiervan bevindt zich Balai Pemuda, in 1907 gebouwd als de Simpang Club. Het is verbouwd tot een luxe bioscoop en tentoonstellingsruimte van de kunstraad van Surabaya. Noordelijker, midden op een vluchtheuvel, staat een beeld van generaal Sudirman, opperbevelhebber van de Indonesische revolutionaire strijdkrachten. Hier ligt ook het door de Nederlanders gebouwde stadhuis, dat uitzicht geeft op het Taman Surya-park. De vlakbij gelegen ijsalon Zangrandi met zijn koloniale sfeer is niet meer uit de stad weg te denken. Nog verder oostwaarts aan Jl. Pemuda staat het zeven verdiepingen tellende Delta Plaza, volgens zeggen één van de grootste winkelcentra van Zuidoost-Azië. Aan de overkant liggen eetstalletjes en de riviermarkt van Jl. Kayoon; hier zijn halfedelstenen te koop, gezet in goud en zilver.

Verder naar het zuiden, aan de andere rivoer ligt Jl. Irian Barat, 's avonds een populaire plek voor travestieten. Dit is de enige, door overheid aangewezen, legale plek in Indonesië voor *waria*, of 'namaakvrouwen'.

Langs Jl. Keputran ('prinsenwijk') verzamelen zich 's avonds de groentehandelaren. Verder naar het zuiden, waar Jl. Keputran overgaat in Jl. Dinoyo, staat een Chinese tempel waar op bepaalde donderdagavonden *wayang kulit*-voorstellingen worden gehouden.

Oude stad

Ten noorden van de driehoek Jl. Tunjungan-Pemuda-Kaliasin liggen de oude wijken van Surabaya. Op Jl. Pahlawan staat het Monument der Helden (Tugu Pahlawan) uit de jaren vijftig. Het is gewijd aan de moed van de Surabayaanse jeugd tijdens de slag om Surabaya. Aan deze beroemde gebeurtenis ontleent Surabaya zijn erenaam 'Stad der Helden' (zie volgend hoofdstuk). Ten oosten van het plein staat het koloniale gouverneurskantoor dat gedeeltelijk uit de jaren dertig dateert.

Hiervandaan gaat de route terug in de tijd. Loop noordwaarts langs Jl. Veteran (vroeger Jl. Niaga, de koloniale gebouwen aan weerskanten dateren uit de jaren twintig) naar Jembatan Merah, de 'Rode Brug', in het hart van de vroeg 19de-eeuwse zakenwijk. Volgens een volksverhaal dankt de brug zijn rode kleur aan het bloedbad van de legendarische strijd tussen de haai en de krokodil.

Jl. Kembang Jepun ('Japanse bloemen'), ten oosten van de brug, ontleent zijn naam aan de vroegere bordelen met Japanse prostituees (*karayuki-san*). Het is nu een zakenwijk, tevens het hart van Surabaya's uitgestrekte Chinese wijk. Even ten zuiden van Kembang Jepun aan Jl. Sompretan staat de Hok An Kiong-tempel, in de 18de eeuw door Chinese kooplieden gebouwd ter ere van Mazu, beschermgodin van de zeelieden.

De enige zuiver confuciaanse tempel van Indonesië, gebouwd in 1907, ligt aan Jl. Kapasan. De zondagsdienst toont duidelijk overeenkomsten met de christelijke eredienst; deze invloed dateert van rond de eeuwwisseling toen Chinese leerlingen van christelijke zendelingen hervormingen doorvoerden.

In deze buurt ligt tevens de Klenteng Dukuh (Hok Tik Hian), waar dagelijks vertoningen met handpoppen uit Fukien (*potehi*) worden gegeven. De acculturatie is groot; de poppenspelers (die Hokkien spreken) en de musici zijn overwegend Javanen, op een oude Chinese meester na. De parkeerwachter die de poppen verkoopt is een Madurees.

Een nog frappanter voorbeeld van de vermenging van geloven en culturen in Surabaya is Jl. Panggung, waar oude Chinese toko's zij aan zij staan met islamitische gebedshuizen. Met de massa meelopend komt men bij Pasar Pabean, een enorme markt waar kooplieden handel drijven in landbouw- en zeeprodukten, kruiden, parfums en halfedelstenen, zoals dat al eeuwenlang het geval is.

Verder noordwaarts voert Jl. Kyai Mas Mansyur regelrecht het verleden van Surabaya binnen: het hart van de Arabische wijk, met een kashba-achtige sfeer. Een poort die de smalle Jl. Ampel Suci siert, voert naar de Mesjid Sunan Ampel, de oudste moskee van de stad. Het graf achterin is van de naamgever, Sunan Ampel, één van de negen legendarische heiligen (*wali*) die de islam in de 15de eeuw naar Java brachten.

Even ten noorden van de Arabische wijk ligt de historische haven Kali Mas. Eeuwenlang werd deze aangedaan door zeilschepen uit de hele archipel. Nog steeds zijn hier de robuuste *pinisi*-schoeners uit Zuid-Sulawesi te zien.

Ze meren bij de twee kilometer lange kade ten westen van het moderne havengebied Tanjung Perak, niet toegankelijk voor publiek.

Jl. Kapasari (terug naar Jl. Kapasan en dan rechtsaf) heeft een vlooiemarkt die op zondagen drommen mensen trekt.

Verder zuidelijk heet de straat Jl. Kusumabangsa; hier ligt de THR, Surabaya's vermaaks- en winkelcentrum voor het grote publiek. Overdekte en openluchttheaters brengen traditionele dans en toneel en popmuziek ten gehore. Ernaast ligt Taman Remaja Surabaya (Surabaya's jeugdparke), een non-stop pasar met talentenjachten. Bijzonder interessant is de travestietenshow die op de donderdagavond op het buitenpodium plaatsvindt. Met hun beste falsetstemmen zingen ze volksliedjes waarop jonge mannen proberen te dansen.

Buitenwijken

In de uiterste oosthoek van de stad, aan het eind van Jl. Kenjeran, ligt het amusementspark Kenjeran Strand (*Pantai Ria Kenjeran*). Er is geen strand te bekennen en het nieuwe amusementspark is veranderd in een 'love hotel', maar in het oude park is lekker zeebanket te koop. Het ligt temidden van Madurese vissersnederzettingen, die duivenwedstrijden houden als populair gokspel; illegaal maar onuitroeibaar.

Ten zuiden en westen van Kenjeran, voorbij de campus van het nieuwe Surabaya Instituut

voor Technologie (ITS), ligt een opzichtige *nouveau riche* wijk. Op gezette tijden houdt de Indonesia-America Friendship Association hier verdienstelijke kunstexposities. Ook bij Toko Miroto vindt men goede collecties kunstnijverheid en textiel.

Aan de zuidelijke rand van Surabaya, langs Jl. Raya Darmo, hebben de Nederlanders in het begin van deze eeuw een elegante wijk aangelegd. Aan Jl. Taman Mayangkera 6 staat het Mpu Tantular Museum, gevestigd in het huis van de voormalige vertegenwoordiger van de Javaasche Bank. Het heeft een kleine maar belangrijke archeologische en historische collectie. Tegenover het museum ligt de Kebun Binatang, één van de oudste en grootste dierentuinen in Zuidoost-Azië, met onder andere reuzenvaranen en rivierdolfijnen uit Kalimantan. Het Centre Culturel Français aan Jl. Darmokali, eveneens gelegen in de Darmobuurt, geeft tentoonstellingen, filmvoorstellingen en muziekuitvoeringen.

De weg terug naar het centrum voert langs Jl. Diponegoro naar de drukke kruising met Jl. Girilaya. Hier staat het roemruchte borddeel Dolly's, genoemd naar de madam die in de jaren zestig in deze wijk de sex-industrie startte. Deze rosse buurt vormt een ontnuchterende mengeling van fatsoenlijke woonhuizen, gebedshuizen en bordelen.

- Dédé Oetomo

Boven: Een pinisi-schoener in Kali Mas wordt gelost.

SLAG OM SURABAYA

Lont in het Revolutionaire Kruitvat

De dag van de Helden der Revolutie (Hari Pahlawan) wordt overal in Indonesië op 10 november gevierd, maar in Surabaya op wel heel grootse wijze. Naast kolossaal machtsvertoon is er een parade van Mojokerto naar Surabaya, waaraan duizenden mensen deelnemen. Zij dragen rood-witte kleding en er worden mode-shows gehouden naar de mode van 1945.

De gebeurtenissen van 10 november 1945 vormden eigenlijk een anticlimax na de overgave van Japan begin augustus en de onafhankelijkheidsverklaring van 17 augustus. Aanvankelijk namen de inwoners van Surabaya het nieuws van de onafhankelijkheid kalm op, maar toen berichten circuleerden dat geallieerde troepen het Japanse regime zouden vervangen laaiden de gemoederen hoog op. Intussen keerden ook Nederlandse krijgsgevangenen en geïnterneerden terug naar de stad. Velen negeerden het gebrekkige ambte-

lijke apparaat van de jonge republiek en probeerden op de oude voet verder te leven. Ook dit zette kwaad bloed en wekte argwaan bij de *arek Suroboyo*. De schrik werd nog groter toen op 16 september een groepje Britse parachutisten in de stad landde en zich installeerde in het Oranje Hotel aan Jl. Tunjungan. Het hijsen van de Nederlandse driekleur op het dak van het hotel door een aantal ultranationalistische Nederlanders was de druppel die de emmer deed overlopen; een groep woedende Indonesische jongelui drong binnen, scheurde de blauwe baan van de Nederlandse vlag en veranderde deze aldus in het Indonesische rood-wit. Bij dit incident raakte een Nederlandse officier dodelijk gewond, waarna de *arek Suroboyo*, beducht voor vergelding, besloten als eersten toe te slaan.

Bijltesdag

Japanners in Surabaya die met de Indonesiërs sympathiseerden, voorzagen hen van Japanse wapens. Op 3 oktober werden een Nederlandse marinekapitein en een kleine groep geallieerden die als eersten Surabaya bereikten door Japanners omsingeld en gedwongen hun wapens af te geven aan de Indonesiërs. De burgerwacht (*pemoeda*) begon met het doden van Japanse gevangenen en arresteerde Europeanen en Indische Nederlanders; velen werden gemarteld en gedood.

Voor de onervaren republikeinse leiding was

het een opgave de jeugd in bedwang te houden; de felle Soetomo, beter bekend als Bung Tomo, zette via de radio aan tot de strijd. Ook de leiders van Nahdatul Ulama en Masyumi verklaarden deze oorlog ter verdediging van het vaderland een heilige plicht voor alle moslims. Vanuit *pesantren*-scholen in Oost-Java trokken Kyais met hun leerlingen naar Surabaya om zich bij de strijdenden te voegen.

De toestand verergerde toen op 25 oktober een Brits-Indische infanteriebrigade (Ghurka's) onder bevel van brigade-generaal Mallaby landde om de geïnterneerden te evacueren. Mallaby en enkele andere leiders kwamen met gouverneur Soerjo onderhandelen. Ze werden woedend toen deze liet weten dat hij in vergadering was. Uiteindelijk vond de volgende dag toch een bijeenkomst plaats, waarbij werd overeengekomen dat de Japanse troepen door de Britten zouden worden ontwapend en per schip afgevoerd. Maar tegen de avond begonnen groepjes Britse en Brits-Indische soldaten met het bezetten van gebouwen en het installeren van commandoposten in de zakenwijk. Gouverneur Soerjo en andere republikeinse leiders kregen argwaan. Later die avond bevrijdde een Brits officier Nederlandse en geallieerde collega's.

Op 27 oktober strooide een vliegtuig uit Jakarta pamfletten uit, waarin geallieerden met militaire acties dreigden als er verzet zou zijn tegen de bezetting van de grote steden. Mallaby leek hierdoor verrast, maar hij kon de Indonesische leiders er niet van overtuigen dat hij van niets wist. De volgende dag braken er gevechten uit en Mallaby's tamelijk kleine brigade werd overweldigd door tienduizenden jonge Indonesiërs, gewapend met bamboesperen. Europeanen werden zonder pardon op straat afgeslacht.

Om een einde aan de toestand te maken arriveerden president Soekarno en vice-president Hatta op 29 oktober in Surabaya. Een staakt het vuren werd afgekondigd, maar noch Mallaby noch de Indonesiërs hielden zich daaraan. Kort nadat Soekarno en Hatta waren vertrokken werd Mallaby in zijn auto door een sluipschutter gedood. Tijdens de daaropvolgende gevechtspauze kwamen de Britten met versterkingen om de geïnterneerden te evacueren. Op 4 november trok een Britse divisie de stad in ter voorbereiding van een wraakactie. Generaal Mansergh, de divisiecommandant, beval op 9 november de republikeinse leiders zich over te geven door 's avonds om zes uur met de handen in de nek de hoofdstraat af te lopen. Alle Indonesiërs moesten de wapens inleveren, of anders bij zonsopgang de

Britse vergelding onder ogen zien. Mansergh begreep waarschijnlijk wel dat de Indonesische leiders het zich niet konden permitteren zich zonder gezichtsverlies over te geven. Zij namen contact op met Jakarta waar, bij afwezigheid van de president, de minister van buitenlandse zaken zijn fiat gaf voor elke actie die de Surabayanen zouden ondernemen.

Drie weken bloedige gevechten

De bloedige slag om Surabaya duurde drie weken. De stad werd zo goed als geheel met de grond gelijk gemaakt door geallieerde zee-, lucht- en grondaanvallen. Nederlandse soldaten dooden in het wilde weg. Negentig procent van de bevolking vluchtte.

Technisch gezien kan deze slag een overwinning voor de Nederlanders en de geallieerden worden genoemd, maar voor de Indonesiërs was het zeker een morele overwinning. De internationale aandacht was gevestigd op de hopeloze toestand; de wereld wist nu dat Indonesiërs bereid waren te strijden en te sterven voor hun onafhankelijkheid. Sindsdien is 10 november de Indonesische 'Dag der Helden'. Begin jaren vijftig werd in Surabaya een monument voor deze helden opgericht.

- Dédé Oetomo

Links: Brigadier Mallaby en generaal Sudirman pogen de gemoederen te kalmeren. **Boven:** Bung Tomo, leider van Surabaya's verzet.

TOCHTEN ROND SURABAYA

Bergdorpen, Bronnen en Graven

Surabaya en omgeving staan niet bekend om opvallende toeristische attracties, maar zoals elders op Java staan de reiziger ook hier verrassingen te wachten. Men kan het koele bergdorp Tretes ten zuiden van Surabaya als uitgangspunt nemen voor excursies naar het historische stadje Gresik, naar de oudheden rond Gunung Penanggungan en Trowulan (zie 'Oudheden'), en naar de prachtige watervallen en pieken in de omgeving. Of reis in oostelijke richting naar de kustplaatsen Pasuruan en Probolinggo, en door naar Gunung Bromo.

Historisch Gresik

Gresik ligt aan de kust, 25 kilometer ten noordwesten van Surabaya. Tegenwoordig is het een onbetekenend achterafplaatsje, maar in de 15de eeuw werd het al vermeld in Chinese kronieken als Ce Cun ('het dorp Dung') of Xin Cun ('nieuw dorp'). In de periode hierna werd het een belangrijke islamitische haven; nu vertoont het een interessante mengelmoe van culturen. De Chinese tempel Sam Poo Tay Jien-Mbah Ratu aan Jl. Demak (gewijd aan Zhengde, de Chinese islamitische eunuch, admiraal, volksgod) ligt merkwaardig genoeg op de plaats van oude Javaanse moslimgraven. Andere interessante bezienswaardigheden zijn de oude huizen en de graven van twee andere Javaanse islamitische heiligen (*wali*): Sunan Giri (een leerling van Ampel) en Maulana Malik Ibrahim, een Perzische moslim en evangelist uit Gujarat. Laatstgenoemde ligt samen met zijn familieleden begraven in Desa Candipura, in een graftombe met jaartal 1416. Het graf van Sunan Giri ligt op een oude islamitische begraafplaats op een heuvel in Giri, twee kilometer ten zuiden van Gresik. Beelden van twee hindoeïstische tempelwachters markeren het graf.

De vleermuizengrot (Goa Lawa) in de omgeving van Gresik is zeker een bezoek waard. Elke avond zwermen duizenden vliegende honden uit, op zoek naar voedsel.

Tretes

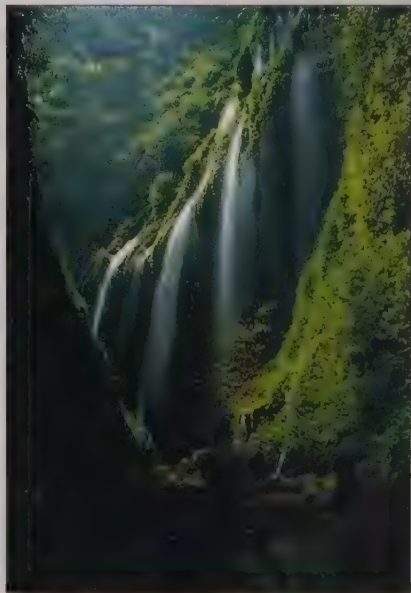
Het bergplaatsje Tretes, zestig kilometer ten zuiden van Surabaya, biedt de gelegenheid de stad even te onvluchten en frisse berglucht in te ademen. Gunung Arjuna en Gunung Welirang zijn van hieruit te zien en de koele waterval Kakek Bodo ligt dichtbij.

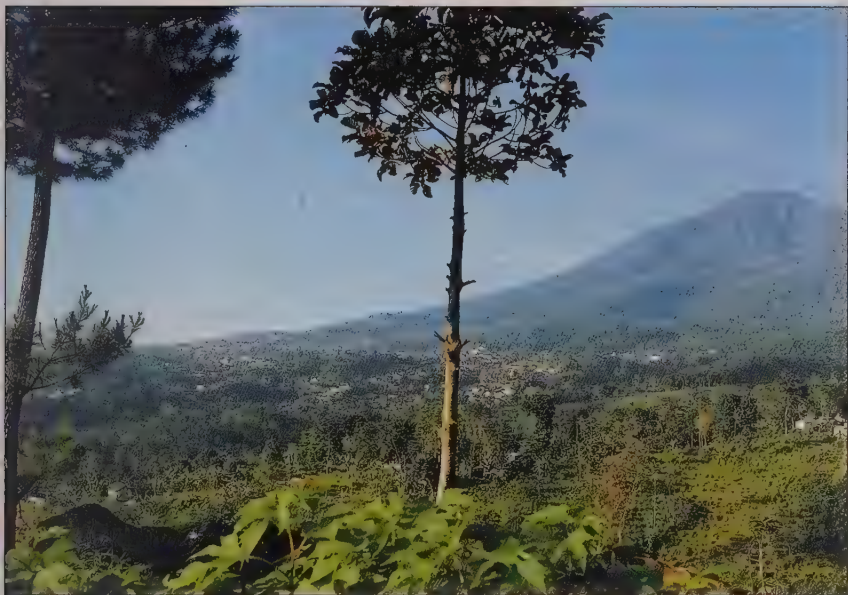
Bij Pandaan, op weg naar Tretes, ligt Candi Jawi. Deze 14de-eeuwse tempel werd gebouwd om de as van koning Kertanegara onder te brengen (zie 'Oudheden'). In het droge seizoen worden in het amfitheater Candra Watikta te Pandaan groots opgezette dans- en toneelvoorstellingen gegeven. Er tegenover ligt een goed Javaans restaurant.

Ten oosten van Surabaya

Ten oosten van Surabaya loopt een kustweg naar Banyuwangi, vanwaar veerponten de korte overtocht naar Bali maken. Aan deze weg, twintig kilometer van Surabaya, ligt Bangil, een plaats waar Arabische en Indiase families wonen; specialisten in het smeden van goud. Pasuruan, nog eens 15 kilometer verder oostwaarts, was eens de suikerhoofdstad van Java. De koloniale huizen aan weerszijden van de straten zijn in de 19de eeuw gebouwd met geld uit de suiker- en (soms) opiumteelt.

Pinisi-schoeners uit heel Indonesië leggen aan in de kleine haven. De gerenoveerde moskee van Pasuruan is zonder twijfel de mooiste

van Java. De straatventers ertegenover verkopen heerlijke gemberkoffie. Pelgrims komen van heinde en ver om het graf van Kyai Hamid te eren. Deze islamitische leraar en leider had het laatste woord bij dogmatische disputen tussen Javaanse en andere leiders. Bezoek ook de experimentele mangoboombgaard Poh-jentrek; bezoekers mogen zoveel eten als ze willen, maar laat wel de pitten achter.

Zeventien kilometer zuidoostelijk van Pasuruan liggen de Banyubiru-baden: een natuurlijk bronbad en park, tevens leverancier van drinkwater voor Pasuruan en Surabaya. Umbulan, een andere natuurlijke bron langs de weg, zou in verbinding staan met Banyubiru.

Van Pasuruan voert de alternatieve route naar de Bromo (de hoofdroute begint in Probolinggo) door Keboncandi, Pasrepan, Puspo, Tosari en Wonokitri. Keboncandi is beroemd om zijn grote bananen, terwijl Pasrepan een paradijs is voor de liefhebber van *durian*. Het koele, aardige Tosari is het hoogst gelegen plaatsje van Java. Hier stond in de Nederlandse tijd het bekendste sanatorium van het eiland.

Het gebied tussen Wonokitri en de Bromo is een paradijs voor wandelaars en deltavliegers. Steek de zandzee te voet of te paard over naar Sukapura-Ngadisari. Of ga zuidwaarts naar het gehucht Dingklik, waar van een uitkijkpunt op Gunung Penanjakan het Nationaal Park Bromo-Semeru in al zijn schoonheid te overzien is. (Zie ook 'Gunung Bromo').

Aan de weg die van Pasuruan zuidwaarts naar

Malang loopt ligt Purwosari. De Nederlanders noemden dit plaatsje Alkmaar en sindsdien wordt het door de lokale bevolking Lekemar genoemd. Stop even voor een kijkje in Bob's antiekzaak. Vlakbij ligt Purwodadi met zijn botanische tuinen, gespecialiseerd in droge laaglandvegetatie, hoofdzakelijk uit Oost-Indonesië. Deze tuinen komen op de tweede plaats na die van Bogor. In Purwodadi voert een pad naar het natuurreserveaat Gunung Baung met een adembenemende waterval met hangbrug. Vanuit Purwodadi loopt een weg via Nongkojajar naar Gunung Bromo. Ongeveer veertig kilometer ten oosten van Pasuruan ligt Probolinggo. Deze plaats, beroemd om zijn mango's en druiven, is een goed uitgangspunt voor een bezoek aan de Bromo. Bezoek de haven, en ga voor een nog beter uitzicht op zee naar de kustweg ten oosten van de stad. De druk bezochte badplaats Gunung Bentar ligt negen kilometer ten oosten van Probolinggo. Het eiland Gili Ketapang, vijf kilometer uit de kust, heeft mooiere stranden. Interessant is ook een tocht van Probolinggo naar de onlangs ontdekte watervallen Madakaripura, die een 'fontein der jeugd' zouden zijn; een bad maakt de mens enkele jaren jonger, zegt men. Gajah Mada van Majapahit zou hier hebben gemediteerd.

- Dédé Oetomo

Links: De waterval Madakaripura.

Boven: Het heerlijk koele bergoord Tretes.

Gegevens Surabaya

Alsmede Tretes en Trawas. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning. Kengetal Surabaya: 031.

In vergelijking met de rest van Oost-Java is het levenstempo van Surabaya uitgesproken hoog, voor sommige reizigers zelfs schokkend hoog. Toch heerst er in de stad een zekere kleinstedse gemoedelijkheid. De bevolking staat op Java bekend om haar grote gevoel voor humor. Het is zeker niet toevallig dat veel van de bekendste komieken van Indonesië uit Surabaya afkomstig zijn. Enig gevoel voor humor maakt het leven in de stad er een stuk aangenamer op; dat geldt zeker ook voor bezoekers.

ORIËNTATIE

De 'levensader' van Surabaya is de noord-zuid as tussen Jembatan Merah ('de Rode Brug') en de dieren tuin: Jl. Veteran, Jl. Pahlawan, Jl. Gemblongan, Jl. Tunjungan, Jl. Basuki Rakhmat, Jl. Urip Sumoharjo en Jl. Raya Darmo. Het winkel- en zakencentrum wordt gevormd door Jl. Basuki Rakhmat en Jl. Tunjungan en hun voornaamste zijstraten. Ten noorden daarvan, rond station Kota (Semut) en Jembatan Merah, ligt het oude stadsdeel. Nog verder naar het noorden ligt Kampung Arab, de Arabische wijk. In de haven Tanjung Perak in het uiterste noorden van de stad liggen oude zeilschepen. Hier vertrekt de veerboot naar Madura.

Toeristeninformatie

De toeristeninformatie heeft 2 kantoren: aan Jl. Darmokali 35 en op het vliegveld. Vraag naar de brochure met evenementen en het programma van de stierenrennen op Madura.

CONSULAAT

Consulaat van Nederland. Jl. Pemuda 54. Tel. 510277.

VERVOER

Per vliegtuig. Op het vliegveld Juanda, 15 kilometer ten zuiden van de stad, arriveren dagelijks Garuda-vluchten uit Jakarta, Solo, Semarang, Bali en Ujung Pandang, alsmede vluchten van Merpati en Bouraq uit Jakarta, Yogyakarta en Bandung.

Overdag vertrekt er vrijwel ieder uur een Garuda-toestel naar Jakarta (\$75); reserveren is niet mogelijk, dus ga zo vroeg mogelijk naar het vliegveld. Bouraq vliegt regelmatig naar Kali-

mantan, Mandalana naar Ujung Pandang. **Garuda.** Jl. Tunjungan 29. **Merpati.** Jl. Urip Sumoharjo 68. **Bouraq.** Jl. P.B. Sudirman 70-72. **Mandala.** Jl. Rayo Darma 109.

Een taxi van het vliegveld naar de stad kost \$4-\$5. Een alternatief is naar de hoofdweg te lopen en daar een minibus naar de stad (Rp200) aan te houden.

Per trein. De nachtelijke AC-sneltreinen Bima en Mutiara Utara uit Jakarta arriveren theoretisch (vertragingen zijn aan de orde van de dag) vroeg in de ochtend in Surabaya. (Zie ook 'Reisinformatie' onder 'Vervoer'.) Surabaya heeft 3 stations. Treinen naar het oosten, zuiden en zuidwesten vertrekken van Gubang en Kota (Semut), treinen naar het westen (langs de kust) van Pasar Turi.

Per bus. De meeste bussen arriveren op het grootste busstation, Joyoboyo Wonokromo aan de zuidrand van de stad, niet ver van de dieren tuin. Hier vertrekken bussen naar onder meer Surakarta, Malang en Banyuwangi.

Bussen naar plaatsen aan de noordkust (Tuban, Rembang, Demak, Semarang) vertrekken van het station bij Jembatan Merah. De (nachtelijke) lange-afstands expresbussen vertrekken in de namiddag en vooravond van station Bra-tang in het zuid-oosten van de stad.

Lokaal vervoer

Surabaya heeft een uitgebreid netwerk van openbaar vervoer. Talloze stadsbussen en *bemo* rijden af en aan tussen de bus- en *bemo*-stations Jembatan Merah en Joyoboyo (Rp250). *Becak* kosten ongeveer Rp400 per kilometer. De gele, wat merkwaardig aandoende *angguna* die in de stad rondrijden kunnen gehuurd worden; \$15 per dag.

Een goed alternatief voor een stadsrondrit zijn de taxi's van diverse ondernemingen, die bij het vliegveld, de stations en de hotels staan en ook telefonisch kunnen worden besteld:

Rejeki. Tel. 69553. **Super.** Tel. 68494. **Supra.** Tel. 814460. **Toyota Rent-a-Car.** 58469. **Zebra.** Tel. 515555.

EXCURSIES

Onderstaande reisbureaus verzorgen stadsrondritten voor ongeveer \$15 (minimaal twee deelnemers). Nitour. Jl. Urip Sumoharjo 63. Tel. 41247. Orient Express. Jl. Basuki Rakhmat 78. Tel. 515253. Ook voor tochten naar Tretes, Malang, Bromo en Kaliklat. Pacto. Jl. Tunjungan 65. Tel. 43351. Passopati Tour and Travel. Jl. Urip Sumoharjo 21. Tel. 510200.

VERBLIJF

Surabaya heeft hotels in alle soorten en maten, van het luxe Hyatt Bumi tot eenvoudige *losmen* in de Arabische wijk voor \$2.50 per nacht. Voor al in het droge seizoen is een kamer met AC aan te bevelen.

Luxe en duur (\$60 en meer)

Hotels van internationale klasse met dag en nacht geopende koffiesshops, 24-uurs service, zakencentra, winkels en sportfaciliteiten.

Hyatt Bumi Surabaya. Jl. Basuki Rakhmat 124-128. Tel. 511234. Fax 470508. Tlx. 34316. 268 kamers. Het enige luxehotel van de stad. Fraai zwembad, fitnessruimte (met tv; CNN kijken vanuit de whirlpool), zakencentrum, kliniek, Japans restaurant, geldwisselaar. \$139-\$1210.
Garden en Garden Palace. Jl. Pemuda 121. Tel. 470001. Fax 516111. 100 kamers. Het oude deel is goedkoper dan het nieuwe. Garden \$76, Garden Palace \$100. Ontbijt inbegrepen.
Mirama. Jl. Raya Darmo 68-76. Tel. 69501. Fax 69204. Gerenoveerde kamers in pasteltinten. Redelijke service. \$66.

Middenklasse (\$20-\$60)

De goedkopere middenklasse-hotels (\$20-\$30) zijn beperkt in aantal en zeer in trek; door de week is reserveren aan te bevelen. Cendana, Lasmana en Tanjung maken deel uit van de Surabaya Inn Group. Goede service. Tanjung ligt het meest centraal.

Cendana. Jl. B.P.M. Duryat. Tel. 42251. Fax 514367. \$26.

Elmi. Jl. P.B. Sudirman 42-44. Tel. 471571. Fax 515615. 138 kamers. Grootste hotelzwembad. Standaardkamer \$52.

Lasmana. Jl. Bintoro 16. Tel. 67152. Fax 51436. Kamers kosten \$23.

Majapahit. Jl. Tunjungan 65. Tel. 43351. Gemoderniseerd koloniaal hotel met ruime kamers. Toneel van het vlagge-incident in september 1945. Er is sprake van restauratie. Standaardkamer \$49. Ruime suite \$115.

New Grand Park. Jl. Samudra 3-5. Tel. 331515. Fax 333194. In de drukke oude stad. \$46.

Ramayasa. Jl. Basuki Rakhmat 67-69. Tel. 46321. 100 kamers. \$31.

Simpang. Jl. Pemuda 1-3. Tel. 42151. Fax 510156. Centraal gelegen. De kamers zijn niet overdreven goed. \$29-\$41.

Tanjung. Jl. P.B. Sudirman 43-45. Tel. 44032. Fax 512290. \$26.

Goedkoop (tot \$20)

Kleine, redelijk goede hotels. De meeste hebben enkele kamers met AC.

Bamboe Denn. Jl. Ketabang Kali 6. Kleine, centraal gelegen *losmen* (9 kamers), deel uitmakend van een school. De kleine kamers worden uitsluitend verhuurd aan westerlingen, die gezocht worden als conversatiepartner op te treden tijdens de Engelse les. De service is efficiënt, maar niet erg vriendelijk. \$3 T. Slaapzaal \$1.30. Favoriet bij budgetreizigers.

Centrum. Jl. H. Bubutan 16-22. Tel. 40219. 41 kamers. De gerenoveerde kamers zijn ruim; de meeste hebben een balkon. \$13.

Delta Permai. Jl. A. Yani. Tel. 814732. Fax

512990. 20 minuten rijden van het centrum. Ruime, gerenoveerde kamers met AC \$13. Zeer schone badkamers.

Ganefo. Jl. Kapasan 169. Tel. 311169. Oud, goed onderhouden gebouw. Reserveren aanbevelen. Schone, gemeenschappelijke badkamers. Standaardkamer \$5.

Hamanda. Jl. Cokroaminoto 2. Tel. 67325. 15 kamers. Tamelijk rustig gelegen. \$9.

Kalimantan. Jl. Pegirian 202. Tel. 319472. 25 kamers. In de fascinerende Arabische wijk. Goedkoopste AC-kamers van de stad: \$8.50. Ook kamers zonder AC.

Kemajuan. Jl. K.H. Mansyur. Tel. 26232. 27 kamers. Ook in Kampung Arab. Eigendom van een islamitische organisatie. Eén en al stoffig, antiek meubilair. Kamers vanaf \$2.50.

Olympic. Jl. Urip Sumoharjo 65-67. Tel. 43216. 52 kamers. Nabij winkels en restaurants. Eenvoudige kamers.

Paviljoen. Jl. Genteng Besar 94-98. 18 kamers. Kamers zijn nogal donker. Met klamboe. \$5.

Remaja. Jl. Kembong Kendoro 12. Tel. 41359. 19 kamers. Altijd vol. Schone kamers met AC kosten \$13.

Semut. Jl. Samudra 9. Tel. 24578. In een zeer druk, ouder stadsdeel. Pas gerenoveerd. \$17.

ETEN

Indonesisch

Antika. Jl. Kranggan. Uitstekend *Padang*-restaurant. Probeer *dendeng belado*, reepjes gebakken en gekruid rundvlees.

Bon Cafe. Jl. Raya Gubeng 46. Tel. 42309. Indonesische, Chinese en visgerechten. Nogal duur. Een deur verder zit een *steakhouse*.

Gado-gado. Jl. Arjuna, vlakbij de apotheek. Alles behalve chique, maar de beste *gado-gado*.

Mbok Berek. Jl. Raya Jemursari 81B. Heerlijke gebraden kip met chilisaus.

Soto Ambengan. Jl. Ambengan 3A. Beroemd op heel Java vanwege de heerlijke Madurese *soto*, kippe-soep met koriander en andere kruiden, geserveerd met gestoomde rijst. Aanbevelen!

Soto Madura. Een oud gebouw in Gubeng *di pojok*, 'op de hoek', niet ver van station Gubeng. Op etenstijd altijd vol.

Chinees en vis

Evenals elders op Java zijn de visgerechten naar klassiek Chinees recept altijd goed.

Kiet Wan Kie. Jl. Kempang Jepun 51. Tel. 2168.

Sari Rasa. Tunjungan Plaza, 5de verdieping. Bij de stalletjes aan Jl. Kedung Doro zijn spotgoedkope mosselen verkrijgbaar.

Westers

Afgezien van de restaurants in de betere hotels, zijn er nauwelijks eetgelegenheden met een Europese keuken. Wie iets 'bekends' te eten zoekt kan de volgende zaken proberen.

Bon Cafe Steak House. Jl. Raya Gubeng 44.
Cafe Venezia. Jl. Ambengan 16. Tel. 43091.
Texas Fried Chicken. Jl. Basuki Rakhmat 16-18.
 Tel. 471695.

Snacks en zoet

Cafe Venezia. Jl. Ambengan 16. Tel. 43091.
Canada Bakery. Jl. Urip Sumoharjo.
Turin Ice. Jl. Embonga Kenanga.

Tunjungan Plaza

Een groot winkelcentrum in het hart van de winkelwijk. Een prima plek voor de heetste uren van de dag.

Ayam Goreng Cianjur. 6de verdieping.
Elyu Japanese Restaurant. Gelijkvloers.
Mie Bakom ex Pasar Atom. 6de verdieping.
Kelapa, gado-gado en *mi à la Belitung*.
Mie Kembang Jepun. 5de verdieping.
Mon Cherie Ice Cream Zangrandi's. 2de etage.
Natural Juice. 5de verdieping.
New Fajar. Cantonese Grill. 6de verdieping.
Singapore Self-Serve Steamboat. 5de etage.
Tirtomoyo. 5de etage. Oostjavaanse gerechten.

GEZONDHEID

Voor goede medische zorg: **William Booth Hospital.** Jl. Diponegoro. Rond de kruising Jl. Kaliasin-Jl. Tunjungan ligt een aantal apotheken.

BANKEN EN GELD

Bank Central Asia. Jl. Veteran 26. Tel. 26101.
Bank Duta. Jl. Simpang Dukuh 38-40. Tel. 470975.
Bank Niaga. Jl. Tunjungan 47-51. Tel. 43537.
Citibank. Jl. Sutomo 38. Tel. 511860.

POST EN TELEFOON

Het hoofdpstkantoor aan Jl. Kebon Rojo (bij Tugu Pahlawan) is door de week geopend van 8.00-16.00 uur, op zaterdag van 8.00-12.30 uur. Het telefoonkantoor ligt aan Jl. Diponegoro, hoek Jl. Kapuas. Bij diverse andere kantoorjes kan (inter)nationaal worden gebeld; sommige zijn dag en nacht open. **Wartel Darmo.** Jl. Kapuas 51. **Wartel UnAir.** Jl. Airlangga 4. **Governor's Office.** Jl. Pahlawan 110.

WINKELN EN SOUVENIRS

Surabaya is waarschijnlijk de beste winkelstad van Indonesië; honderden handelaren, goede producten en wat goedkoper dan Jakarta. Wie op souvenirs uit wil is hier op de juiste plaats. Batik is alom verkrijgbaar, ook in de warenhuizen. Enkele goede speciaalzaken zijn: **Batik Keris.** Jl. Tunjungan 12. Tel. 514892. **Batik Danar Hadi.** Jl. Diponegoro 184. Tel. 69136. Warenhuis Sarinah, Jl. Tunjungan 7, heeft een goede selectie kunstnijverheid. In sommige an-

tielzaken zijn nog oude voorwerpen te vinden. Probeer voor kunstnijverheid, antiek en curiositeiten de winkeltjes aan Jl. Basuki Rakhmat en Jl. Urip Sumoharjo. **Syahda Mestika.** Jl. Urip Sumoharjo 27, heeft onder meer kralen, manden, wayangpoppen, batik, meubilair en stoffen. Andere adressen: **Karwati Art Shop.** Jl. Embong Wungu 30. Tel. 44948. **Kendedes Art Shop.** Jl. Biliton 67. Tel. 40469.

De verkopers aan Jl. Ampel Suci (bij de Ampelmoskee) verkopen handgeweven stoffen, hoofdeksels (*peci*), bidkettingen, korans, armbanden, sjaals, oliën, dadels en kleding.

TRETES EN TRAWAS

In de weekends trekt de bevolking van Surabaya massaal de bergen in om te genieten van frisse lucht en koele avonden. De populairste bestemming is het plaatsje Tretes op de flank van Gunung Arjuna, een uur rijden ten zuiden van de stad. Tretes is een aangenaam oord om een paar dagen door te brengen en een prima uitgangspunt voor wandelingen in de omgeving. Er is een groot aantal bungalows (geschikt voor langer verblijf) en hotels, vele met zwembad. Het plaatsje Trawas, een paar kilometer van Tretes, is rustiger.

Neem de AKAS-bus naar Malang van busstation Joyoboyo Wonokromo en stap uit in Pandaan, waar minibussen naar Tretes vertrekken. In Pandaan worden van juni tot november bij volle maan 's nachts dansen opgevoerd door een gezelschap van het Candrawilwatikta-centrum, gebaseerd op de Ramayana en andere legenden. Informeer bij de toeristeninformatie in Surabaya.

VERBLIJF EN ETEN

Buitenlanders worden in Tretes begroet met de woorden '*pilla! pill!*' Wie een (kamer in) een villa wil huren hoeft dus niet lang te zoeken, maar bekijk de accommodatie wel eerst even.

Bath Hotel Tretes. Jl. Pesanggrahan 2. 70 kamers. Aangenaam familiehotel met zwembad (ijskoud bronwater), speelplaats, volière, vijver en mooi uitzicht. Comfortabele kamers, \$51-\$63. Suites \$121.

Tanjung Plaza Hotel. Jl. Wilis 7. Tamelijk rustig, nette kamers. \$32 tot \$62 (suite).

Wisma Semeru Indah. Jl. Semeru 7. 22 kamers. Gerieflijk. Kleine, schone kamers. \$5.

Cahaya Putera. ook bekend als **Padepokan.** In Trawas. 21 kamers voor \$28. Huisjes \$33. Inclusief ontbijt.

Warung Jawa. Jl. Raya Taman Wisata 54B. Smakelijke Javaanse gerechten voor redelijke prijs. De manager heeft ook enkele *losmen*.

Mbok Berek. Heerlijke gebraden kip. Duur.

Minang Jaya. Typisch *Padang*-restaurant.

MADURA

Java's Ruige en Kleurrijke Buur

Het droge, zongeblakerde eiland Madura vertoont maar weinig gelijkenis met zijn weelderige buurman Java aan de overkant van Straat Surabaya. De zon, die vrijwel altijd schijnt, kleurt de tabaksbladeren en de cactussen helder groen en doet de kale, witte kalksteenrotsen en zoutpannen schitteren. Ook in cultureel opzicht onderscheidt Madura zich van het vasteland. De Madurezen spreken een eigen taal. Het zijn vrome moslims, die een diep respect koesteren voor hun religieuze leiders. In tegenstelling tot Javanen en Baliërs zeggen zij direct waar het op staat. Javanen vinden de Madurezen dan ook *kasar* (grof, ongemaniert en ongenueerd) en *panas* (lichtgeraakt en opvliegend).

Weinig bezocht eiland

Omdat Madura weinig bezienswaardigs biedt

en niet op toerisme is ingesteld, komt het slechts bij weinig reizigers op de Javaanse *beaten track* te verlaten voor een bezoek aan dit eiland. Ook op buitenlandse bezetters heeft Madura weinig indruk gemaakt. Het viel niet onder Raffles' landrentestelsel, noch onder het cultuurstelsel van Van den Bosch; systemen die in de 19de eeuw bepalend waren voor de landbouweconomie van Java.

Het gevolg hiervan is dat de eilandbewoners westerlingen nog steeds als een bezienswaardigheid beschouwen en vaak een onaangename belangstelling aan de dag leggen. Om die zoveel mogelijk te vermijden kunnen bezoekers zich het beste zo onopvallend mogelijk gedragen en kleden.

Vindingrijk volk

Madurezen zijn trots, maar hebben ook een fijn gevoel voor humor en genieten van de goede dingen des levens. De mannen beschermen de eer van hun vrouwen en dochters alsof hun leven ervan afhangt, maar scheppen niettemin op over de seksuele prestaties van de Madurese vrouw, die bekend staat om haar vermogen mannen te bevredigen. Misschien verklaart dit de overvloed aan zinnenprikkende tonics (*jamu*) die in vele winkels liggen.

Madura telt ongeveer drie miljoen bewoners. De karige levensomstandigheden hebben hen echter al eeuwenlang genoodzaakt hun brood elders te verdienen. Vandaar ook dat éénder-

de van de bevolking van Surabaya zijn wortels op dit eiland heeft. De achterblijvers voorzien zo goed mogelijk in hun behoeften op basis van wat het eiland biedt. Dit heeft hen tot een ook nu nog taai, veerkrachtig en vindingrijk volk gemaakt.

Bewogen geschiedenis

De naam Madura sloeg tot het midden van de 19de eeuw alleen op het westelijk deel van het eiland, dat de tegenwoordige districten Bangkalan en Sampang omvat. De kleine staatjes in dit gebied werden in de 15de eeuw onder de prins van Arosbaya verenigd; in de geschiedenis staan zij bekend als loyale vazallen van Majapahit. In 1528 bekeerde de zoon van de prins zich als eerste Madurese heerser tot de islam. In West-Madura stichtte hij een orthodox islamitische staat, die zich uiteindelijk ook over Oost-Madura uitstreckte. Sindsdien wordt het politieke klimaat van Madura volkomen beheerst door de islam.

Madura is altijd intens betrokken geweest bij de oorlogen op Java. Prinsen van beide eilanden probeerden voortdurend elkaars gebied te onderwerpen of er op zijn minst voet aan de grond te krijgen. Sultan Agung van Mataram veroverde Madura in 1624. In 1672 kwam de legendarische Madurese prins Trunojoyo in opstand tegen Matarams opperheerschap. Gesteund door Makassaarse piraten verdreven zijn troepen de Javanen en legden de

hoofdstad in as. De opstand werd uiteindelijk met hulp van de VOC onderdrukt.

In 1680 werd het eiland in West-Madura (Bangkalan en Sampang onder de Cakraningrat-dynastie) en Oost-Madura (Sumenep met Pamekasan) opgesplitst. Later, toen de VOC opnieuw bemiddelde bij interne conflicten, moest Mataram verscheidene kustdistricten aan de Compagnie afstaan, waaronder Oost-Madura. Zelfs na de Java-oorlog waren de Madurese prinsen nagenoeg onafhankelijke bondgenoten van het Nederlands-Indische gouvernement, dat hen gebruikte in zijn oorlogvoering. De betrekkingen met de Madurese heersers waren in contracten vastgelegd. In ruil voor het behoud van hun vorstelijke status moesten zij arbeiders, soldaten en een bepaalde hoeveelheid produkten in natura leveren. De door Madurese regenten gersonselde soldaten vochten als hulptroepen van de Hollanders in de Java-oorlog, op West-Sumatra en in Aceh, aldus hun aandeel leverend aan de Nederlandse 'pacificatie' van de archipel.

De Madurezen hebben in de Tweede Wereldoorlog zwaar geleden onder de Japanse bezetting, die de toch al slechte economie van het eiland volkomen ontwrichtte. Velen stierven de hongerdood en nog grotere aantallen Madu-

Links: Kleurrijke Madurese vissersboten. Vis en zout zijn de belangrijkste produkten van Madura. **Boven:** Een koppel kampioensrenstieren met de trotse eigenaar.

rezen eindigden als dwangarbeiders, om nooit meer terug te keren.

Sinds de onafhankelijkheid wordt wat meer aandacht aan Madura's welzijn besteed, maar vanwege de schrale bodem en de beperkte natuurlijke rijkdommen blijft de migratie doorgaan. Dit heeft echter één voordeel: zowel op Java als daarbuiten kan men genieten van culinaire hoogstandjes als de saté en *soto* Madura.

Bezoek aan het eiland

Madura is alleen via een boottochtje bereikbaar. Veerponten onderhouden de oversteek van dertig minuten tussen de haven Tanjung Perak van Surabaya en de kade van Kamal. Op het busstation van Kamal zijn goedkope *colt*-minibusjes te huur. Er zijn twee hoofdroutes naar Sumenep, de meest oostelijk gelegen stad van Madura.

Een rit van het ene naar het andere uiteinde is niet alleen een reis in ruimtelijk, maar ook in cultureel opzicht. De bevolking zelf maakt onderscheid tussen Oost- en West-Madurezen; men beschouwt de laatsten als meer verfinjd. Bezoekers dienen echter in beide delen conflicten en confrontaties te vermijden.

Het meeste verkeer volgt de hoofdweg langs de zuidkust van Bangkalan naar Pamekasan. Een secundaire weg loopt van Bangkalan langs gehuchten aan de noordkust. De noordroute is rustiger en schilderachtiger, maar het wegdek is ronduit slecht.

De zuidkust

Bangkalan ligt temidden van bevroede rijstvelden. Vanhieruit slingert de hoofdweg zich al klimmend oostwaarts door de onvruchtbare kalksteenheuvels. Het is een armzalige streek van stenige lapjes grond en gammele huisjes. Na Blega en Torjun bereikt de weg het stoffige Sampang, buigt naar het zuiden af en volgt ongeveer twintig kilometer de kust. Dit is het domein van zoutwinners en vissers, die de twee belangrijkste producten van dit gebied leveren. Grote, drijvende bamboestaketsels (*bagan*) voor de nachtelijke visvangst drijven als spinnen op het water, terwijl hun lantaarns bij heldere nacht Straat Madura veranderen in een lichtende melkweg.

Tabak

Na de kust voert de weg naar het landinwaarts gelegen Pamekasan, een subdistrictsplaats met enkele overheidskantoren, een bioscoop, hotel en wat onaantrekkelijke maar goedkope *losmen*. Vanuit Pamekasan leiden twee wegen naar Sumenep: de snelle weg langs de zuidkust en een binnenweg door het Guluk-Gulukdal, waar in het droge seizoen tabak wordt geteeld, Madura's belangrijkste handelsgewas. Madurese tabak geniet hier de voorkeur boven de met kruidnagel gesausde *kretek*. Tabak beheerst diverse aspecten van het sociale en culturele leven; zo worden de win-

sten van de handel niet alleen in landbouw en visserij geïnvesteerd, maar ook gebruikt voor de bouw van moskeeën, de financiering van *pesantren* (islamitische kostscholen) en voor de bedevaart naar Mekka.

Sumenep en omgeving

Sumenep vormt een verstedelijkt kruispunt van wegen, waar zijn regionale markt een belangrijke streekfunctie vervult; zelfs de kleine eilandjes ten oosten van Madura zijn erop aangewezen. Veerponten en boten in de haven van Kalianget verbinden Madura met de eilandjes Puteran, Sapudi, Raas en Kangean, het eiland Masalembu en zelfs met Kalimantan. Kalianget heeft ook een dagelijkse veerverbinding met Jangkar (bij Asembagus) op Java; de vaartijd bedraagt acht uur.

Vroeger zorgde de boerenbevolking voor levering van rijst, tamarinde, belasting en werkkracht voor de instandhouding van het grote plaatselijke hof met bijbehorende adel. Wat nog rest van Sumeneps 18de-eeuwse welvaart, volgens de Nederlanders verkregen door 'illegale' handel (ontduiking van het VOC-monopolie), is te zien in de kraton van Panembahan Sumolo en in de Masjid Jamik.

De kraton zou zijn ontworpen door een Chinese bouwmeester, die zich hier na de opstand van 1740 vestigde. De moskee doet ook opvallend Chinees aan. Hoewel klein in omvang, komen vooral in het oostelijk deel van het

eiland nog enclaves voor van moslims van gemengd-Madurese en Chinese afkomst.

De sterke Europese invloed in het klassieke ontwerp van de poorten van de vorstelijke begraafplaats en bijbehorende monumenten in Asta Tinggi, twee kilometer ten westen van Sumenep, is een ander bekend voorbeeld van de mengvormen in de *pasisir*-beschaving.

Het zoutwinningscentrum Kalianget ligt enkele kilometers ten zuidoosten van Sumenep. In de koloniale tijd floreerde het, omdat de door het gouvernement geëxploiteerde zoutfabriek profiteerde van het staatsmonopolie.

De verouderde fabriek ondervindt tegenwoordig geduchte concurrentie van particuliere bedrijfjes. Langs de weg naar de fabriek kwijnen de eens zo statige huizen van de Europese hoofdemployés langzaam weg.

Ongeveer 25 kilometer van Sumenep aan de uiterste oostpunt ligt het aantrekkelijke vissersdorp Dungkek. Op het strand liggen fraai versierde vissersprauwen. Loop hier niet blootsvoets door het zand, want bij gebrek aan sani-

Links: De Masjid Jamik in Sumenep. Aan deze moskee ziet men nog de 18de-eeuwse welvaart af, die volgens de Nederlanders werd verkregen door 'illegale' handel: ontduiking van het VOC-monopolie.

Boven: Vissersprauwen aan de noordkust. Grote schepen blijven vaak vijf of zes dagen achtereen op zee. Kleinere bootjes varen dagelijks heen en weer en verkopen de vangst op het strand. Tijdens de westmoesson nemen de activiteiten iets af.

taire voorzieningen wordt het strand als publieke latrine gebruikt, waarbij de vloed fungeert als wegspoelsysteem.

Noordkust

Madura's noordkust roept visioenen op van de Middellandse Zee. De ene kant van kustweg grenst aan de turkooisblauwe Javazee, terwijl de andere kant een haag van kalksteen en cactussen vormt. De harde kleuren van het landschap weerkaatsen de hitte; het lijkt soms net een prentbriefkaart.

Kleine vissersnederzettingen liggen aan de mondingen van riviertjes, natuurlijke havens waar de prauwen beschutting vinden. Traditie en de natuurlijke omgeving bepalen de grootte van de dorpen en de toegepaste vismethoden. Zeilprauwen in de haven en op de kust worden voor verschillende doeleinden ingezet. De kleine vangen garnalen in ondiep water langs de kust; de grote -met een bemanning van maximaal tien man- vissen in dieper water op sardines en makreel. Grote schepen blijven dikwijls vijf à zes dagen achtereen op zee. Kleinere bootjes varen dagelijks heen en weer en verkopen de vangst aan handelaarsters op het strand. De mannen houden zich uitsluitend bezig met vissen. Buitenstaanders komen hier met hun trucks om de vis in grote hoeveelheden in te kopen.

De activiteiten nemen iets af wanneer tijdens de westmoesson -van december tot maart-

hoge zeeën en sterke winden het uitvaren tot een riskante onderneming maken. De vissers gebruiken deze tijd om hun gereedschap te herstellen en zich te ontspannen. Seizoenarbeiders keren terug naar hun dorpen om de akkers te bewerken.

Toch heeft de visserij zich hier nog niet tot een belangrijke industrie ontwikkeld. De visverwerking is nog altijd een huisindustrie; er zijn geen visconservenfabrieken. Zelfgemaakte vispasta wordt in glazen potten verkocht. De overschotten worden gezouten en op rekken gedroogd. Een klein deel van de verse vis vindt via de handel zijn weg naar de markt van Surabaya, maar het merendeel is bestemd voor eigen consumptie of droging.

Op de terugweg naar de veerpont is het de moeite waard een bezoek te brengen aan het plaatsje Arosbaya, het politieke centrum uit de 15de en 16de eeuw. Het ligt 17 kilometer ten noorden van Bangkalan aan de noordelijke route. De vorstelijke begraafplaats bevat de graven van Ratu Ibu en andere vooraanstaande leden van de eens zo machtige Cakraningrat-dynastie.

- Roy Jordaan, Anke Niehof, en Ann Kumar

Onder: De vorstelijke begraafplaats in Arosbaya, het politieke centrum van de 15de en 16de eeuw. Hier zijn de graven van Ratu Ibu en andere vooraanstaande leden van de eens zo machtige Cakraningrat-dynastie te vinden. **Rechts:** Op naar de finish. Pamekasan.

KERAPAN SAPI

Races met Opgefokte Stieren

Gesnuif, de knal van een zweep en wég zijn ze, om even later abrupt te stoppen voor een schorgeschreeuwde mensenmassa die opzpringend dekking zoekt. Tijdens de korte sprint leggen twee spannen gespierde, 600 kilo wegende ossen, honderd meter over een grasveld af. Tussen zich in sleuren ze sleden mee met onbesuisde, op Ben Hur lijkende jockeys. Dit is Madura's kleurrijkste en meest beroemde schouwspel: *kerapan sapi* of stierenrennen. Karbouwen zijn zeldzaam op Madura omdat zij niet tegen het hete, droge klimaat kunnen. Men gebruikt hier de meer geharde os - een potig, lichtbruin rund- als ploegdier. De centrale positie die de os op het platteland van Madura inneemt verklaart het enthousiasme voor de stierenrennen. Ossen die aanleg vertonen voor renstier worden van zwaar werk vrijgesteld en in comfortabele stallen vertoeft. Een kampioen overlaadt zijn eigenaar en

diens hele dorp met grote eer. Volgens een plaatselijk gezegde zou de Madurese boer zijn stier zelfs beter behandelen dan zijn vrouw.

De wedstrijden beginnen in augustus met plaatselijke voorronden. De finalisten ontmoeten elkaar in september in Pamekasan. Dit evenement, dat drommen toeristen trekt, gaat gepaard met festiviteiten waarop de *Kentucky Derby* jaloers zou zijn.

De stieren worden als beroemdheden ingehaald, uitgedost met kleurige hoofd- en oortooien en omhangen met sjerpen. De lucht zindert van spanning en achterdocht. De kampioenen worden zwaar bewaakt uit angst dat kwaadwillende tegenstanders hen met vergif kreupel zullen maken, of zelfs zwarte magie zullen toepassen. De mannen liefkozen hun stieren en versterken hen met kruidendrank, vermengd met eieren, bier en jenever.

Dan is het zover: een rode vlag wordt opgestoken en als razenden stuiven de dieren weg, aangevuurd door een drieste jockey, die gewapend is met een gemeen puntige stok. Gezien de hoge snelheid en het korte parcours is het een wonder dat de stieren aan de meet abrupt tot staan komen zonder de uitzinnige mensenmassa aan de finish te verpletteren. Verlies is voor de eigenaar en zijn dorp een regelrechte tragedie. De winnaars zijn helden die alom worden bejubeld en bewonderd. Hun wacht een enorm feest, en ook de kampioensstier gaat goede tijden tegemoet.

- Roy Jordaan en Anke Niehof

K. A. W. L. E. P.

Gegevens Madura

Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning. Kengetal Madura 0328.

VERVOER

Overdag en 's nachts is er een regelmatige veerdienst tussen Tanjung Perak, de haven van Surabaya, en Kamal op Madura (30 minuten, 20¢). Bangkalan, 16 kilometer ten noorden van Kamal, is de dichtstbijzijnde stad.

Geadviseerd wordt van hieruit naar Sumenep in Oost-Madura te reizen, dat betere accommodatie heeft dan Bangkalan en een beter uitgangspunt is voor dagtochten.

Jangkar-Kalianget

Veerboten van Pelni onderhouden een dagelijkse verbinding tussen Jangkar, bij Asembagus, en Kalianget, ten zuidoosten van Sumenep (8 uur, \$1.50). Vertrek Jangkar om 13.30 uur (donderdag 15.20 uur; vrijdag 12.00 uur); vertrek Kalianget 7.30 uur (vrijdag 6.00 uur).

Andere Pelni-schepen vertrekken dagelijks om 14.00 uur uit Kalianget naar de eilanden Kangean (\$2) en Selokan (\$3). Om de 10 dagen vaart een schip naar Masalembu (\$3). Informatie bij Pelni in Kalianget, tel. 21304.

VERBLIJF EN ETEN

Bangkalan

Hotel Ningrat. Jl. K.H.M. Cholil 113. Tel. 388. Goede service, schone kamers met bad. \$8 E en \$11 T; \$19 en \$26 met AC en warm water.

Wisma Pemda. Jl. Veteran, aan de alun-alun. 2 kamers, de één met 6 bedden (\$8), de ander met 9 (\$12). Eén grote badkamer.

Eethuizen aan de alun-alun serveren soto en saté. Redelijk geprijsde Indonesische gerechten bij **Restaurant Depot Agung** aan Jl. Jaksa Agung Suprpto. Het beste restaurant is **Mirasa**, Jl. Trunojoyo 75A, een klein Chinees eet-huis dat uitstekende verse groenten serveert en ook bekend staat onder de naam **Depot 75**. Het ligt vlak bij het Kantor Polisi.

Sampang

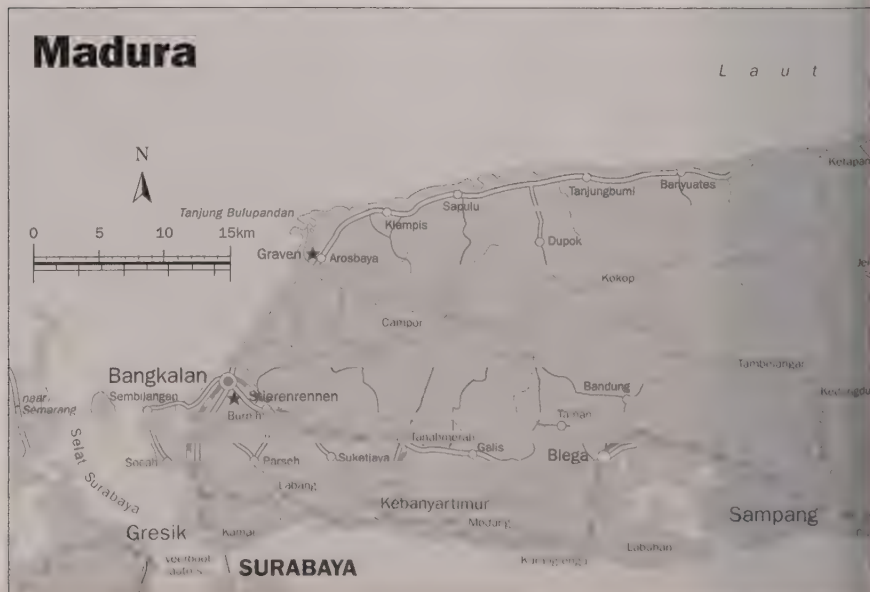
Losmen Setia. Imam Bonjol 8. Tel. 63. Kamers voor 3 (\$4) en 2 (\$3) personen. Schone lakens en een dito gemeenschappelijke badkamer.

PKPN. Rajawali 9. Tel. 166. 10 kamers met 5 bedden, \$1.50 per bed, \$4 voor een kamer. Het beste restaurant is **Depot Sita Rasa**.

Pamekasan

Hotel Trunojoyo. Jl. Trunojoyo 28. Tel. 81181. Kamers vanaf \$8. De beste kamer heeft AC en tv en kost \$18.

Hotel Garuda. Jl. Masigit 1. Tel. 81589. Een oud huis met hoge plafonds, redelijk schoon. Kamers voor 3 personen \$3; \$5 met bad.

De meeste restaurants in de stad zijn Chinees. **Depot Dewi Rasa** en **Tolomoyo** aan Jl. Trunojoyo serveren redelijke maaltijden. Probeer ook **Restaurant Kamboja** aan Jl. Kamboja.

Sumenep

Hotel Safari Jaya. Jl. Trunojoyo 90, 5 minuten per *becak* vanaf de *alun-alun*. Tel. 21989. 60 kamers. Een VIP-kamer voor 3 personen met AC kost \$8, een kamer voor 2 met Westers toilet ook. Kamers met ventilator kosten \$4 (3 personen) en \$3.50 T (zonder bad \$2.50).

Losmen Wijaya I en II, respectievelijk aan Jl. K.H. Wahid Hasyim 1, tel. 21532, en aan Jl. Trunojoyo 47, tel. 21433. Kamers vanaf \$3 T met bad, tot \$12 met AC.

Losmen Matahari. Jl. P.B. Sudirman 422. Oud huis met 5 eenvoudige kamers, \$1.50 per bed. Het restaurant van **Losmen Wijaya II** serveert Indonesische gerechten. Goede restaurants met Indonesische en Chinese maaltijden zijn **17 Agustus** en **Anugerah** aan Jl. P.B. Sudirman. Het beste Chinese eten is te vinden in **Restaurant Mawar** aan Jl. Diponegoro.

WINKELN EN SOUVENIRS

Batik

Madurese batik is handbeschilderd en duur: \$20 tot \$60 en meer per 3 meter. Ibu Haula's **Toko Mulia/Toko Mashur**, Jl. Trunojoyo, Pasar Anom, Sumenep (op het uithangbord staat **Koleksi Batik Madura**) hanteert scherpe, vaste

prijzen, die niet hoger zijn dan in de dorpen.

Pasar 17 in Pamekasan, geopend donderdag tot en met zondag van 8.00-11.00 uur.

Workshop Batik Madura. Grote winkel annex woonhuis aan Jl. Diponegoro 96, Pamekasan.

Patimura. Jl. Raya Tanjungbumi, Tanjungbumi. Een goede selectie lokaal gemaakte batik tegen redelijke prijzen. Afdingen mogelijk.

Antiek en handwerk

Madura is bekend om z'n bewerkte meubels. Bedden van djatihout (teak) kosten \$250; controleer of het echt djati is.

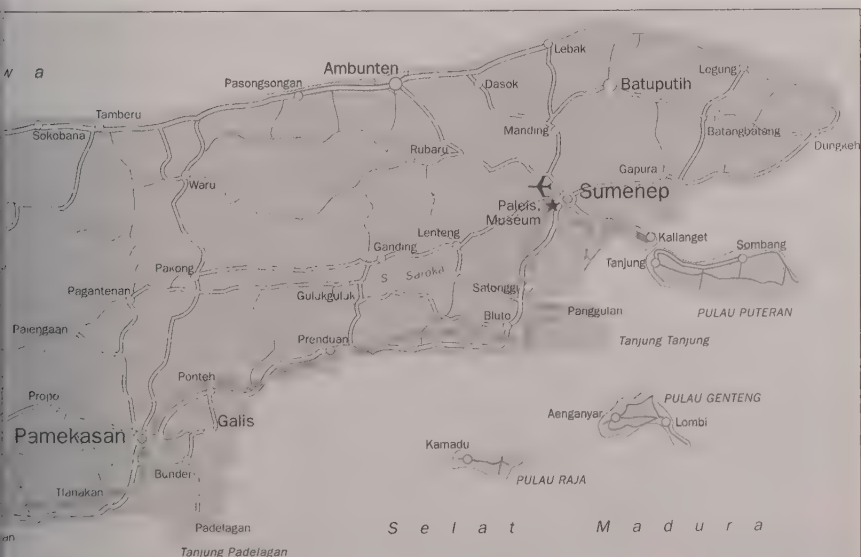
Amak Baabud, Sumenep. Antiek en nieuw meubilair en andere (quasi-)antieke voorwerpen. Redelijke prijzen, afdingen mogelijk.

Mustafa Alhaddad. Jl. Urip Sumoharjo 23, Sumenep. Goede selectie antieke (Madurees-)Chinese bedden en kistjes voor hoge prijzen.

Edhisetiawan S.H. Jl. Jend. Sudirman 34, Sumenep. Antieke houten voorwerpen en kopieën. De beste prijzen voor Madurese maskers (\$3.50).

Mohammad Hariyanto. Jl. Soetomo 451. Enkele antieke voorwerpen, goedkoper dan elders.

- Sandra Hamid en Amir Sidharta

MALANG EN OMGEVING

Koloniale Stad in de Bergen

Malang was in het verleden een populaire verblijfplaats voor koloniale gepensioneerden. De plaats heeft een koel klimaat en ligt op een mooie, door vulkanen omringde hoogvlakte, 450 meter boven de drukkende hitte van het laagland. In het oosten domineert de actieve Gunung Semeru het uitzicht; Gunung Anjasmoro, Arjuna en Panderman in het noordwesten zijn bezaaid met berghotels en vakantieoord. Ten zuidwesten van de stad ligt de mystieke Gunung Kawi, waar pelgrims om voorspoed bidden.

Volgens de Dinoyo-inscriptie uit 760 floreerde er vroeger een koninkrijk op de plaats van de huidige stad; in de omgeving liggen dan ook vele interessante oudheden (zie 'Oudheden'). Het moderne Malang is echter een koloniale schepping. De groei zette na 1870 in, toen ondernemende Europeanen koffie-, rubber- en cacaoplantages aanlegden en de suikerin-

dustrie van het gouvernement opbloeiende. De welvaart lokte steeds meer Nederlanders. Zij bouwden hun woonhuizen in de stad en hun vakantiebungalows in de heuvels van Batu, Selektia en Lawang.

De *alun-alun* van Malang werd in 1882 aangelegd volgens het uniforme patroon: begrensd door een markt, moskee, gevangenis en regentenwoning. Van Europese zijde werden daar aan toegevoegd: de woning van de assistent-resident, de protestantse kerk en later nog een bankgebouw en de sociëteit. In 1914 werd een nieuw stadscentrum aan de overkant van de kali Brantas aangelegd met een rond plantsoen annex plein als middelpunt. Tegelijkertijd ontwikkelde zich in het noordwesten van de stad een nieuwe woonwijk met brede, schaduwrijke lanen en grote bomen. Nog steeds is hier de koloniale sfeer voelbaar.

Na de oorlog gaf de sigarettenindustrie de economie van de stad nieuwe impulsen. In de kolossale fabriek van P.T. Bentoel wordt donkere, inheemse tabak rijkelijk voorzien van kruidnagels en verwerkt tot *kretek*-sigaretten, die merendeels met de hand gerold, afgewerkt en verpakt worden.

De goede, negentig kilometer lange weg van Surabaya naar Malang voert langs de botanische tuin van Purwodadi, een onderafdeling van de Kebon Raya van Bogor. De tuin, waarin de schitterende Baung-waterval ligt, strekt zich uit over de lagergelegen hellingen van de Arjuna. Ongeveer 18 kilometer van Malang ligt Lawang, waar de Nederlanders een sanatorium en een psychiatrische inrichting vestigden. Het imposante Jugendstilhotel Niagara, dat behekst heet te zijn, werd in 1911 door de Braziliaanse architect Pinitu ontworpen voor een rijke Chinees.

Te voet door Malang

Malang kan uitstekend te voet bekeken worden. De Balai Kota Malang, het gemeentehuis, aan Jl. Tugu is het beste vertrekpunt. Op het grote, ronde plein zorgen mahoniebomen voor schaduw. Vroeger lag er een fontein in het midden, maar die werd na de onafhankelijkheid vervangen door de *tugu* (gedenkszuil).

De Splendid Inn aan Jl. Majapahit was vroeger een landhuis; in 1973 werd het verbouwd tot een hotel. Aan het eind van Jl. Majapahit stroomt de kali Brantas. Aan de andere kant van de brug ligt de Wisma IKIP. Vroeger was dit een hotel, dat hoog boven de dichtbegroeide rivieroever uitrees. De plek is nog steeds geliefd als wasplaats. Op de helling aan de overkant liggen kamponghuizen dicht opeen

gepakt. Er zijn nu twee mogelijkheden: een lange wandeling naar de marktwijk of een korte naar de *alun-alun*. Sla voor de lange route via de wegwijzer Pasar Senggol rechtsaf en steek vervolgens een bruggetje over. Hier ligt de avondmarkt, waar straathandelaren gerechten verkopen als *tahu campur*, *mie bakso* en *rujak cingur*. Aan deze markt grenst de Pasar Bunga, de bloemenmarkt, een terrasvormige kwekerij aan de rivieroever. Voorbij Jl. Kahuripan staat de Ayani-moskee met een fraaie, betegelde koepel. Sla hier linksaf en steek de brug over naar het kruispunt van Jl. Semeru en Jl. Basuki Rakhmat. Boven de vernieuwde winkelpuien van Jl. Basuki Rakhmat zijn veel gevels in koloniale stijl te zien. Let ook op de tabakszaak Taman Tembakau met zijn oude reclameborden in de etalage. Passeer het PTT-kantoor en sla de hoek om naar Toko Oen.

De korte route voert van Jl. Majapahit rechtstreeks naar de kathedraal. De weg komt uit op Jl. Basuki Rakhmat, ten noorden van de *alun-alun*. Steek de straat over naar Toko Oen. Sinds de vader van de huidige eigenaar de winkel aan het eind van de jaren dertig opende is hier niets veranderd. Toeristen en Malangse dames verdringen zich aan de toonbanken in de bakkerij voor vers brood en fijne gebakjes (gesloten op maandag). Aan de overkant van de straat ligt, naast de kathedraal, het warenhuis Sarinah, de voormalige sociëteit Concordia. Op de bovenverdieping is goede kunstnijverheid uit heel Indonesië te koop.

Langs de westelijke glooiing van de *alun-alun* staat de hervormde kerk en even verderop de belangrijkste moskee van de stad. In de zuidwesthoek van het plein ligt Hotel Pelangi, het vroegere Palace Hotel. Hollandse tegels verfraaien de muren van de koffiешop. Aan de zuidzijde van het plein bevindt zich het hoofdkantoor. Het is een verzamelplaats voor straatventers van etenswaar en speelgoed, en verkopers die, rad van tong, de voorbijganger geneesmiddelen aansmeren.

De nieuwe zakenwijk van Malang ligt naar het zuidoosten rond Jl. H. Agus Salim. Aan deze straat liggen de warenhuizen Mitra en Gajah Mada Plaza met welvoorziene supermarkten. Een deur verder ligt de Malang Plaza met een Kentucky Fried Chicken, tegenover een grote pendopo waarin het regionaal bestuur zetelt. Verder naar het zuiden ligt de onoverzichtelijke doolhof van stalletjes van de Pasar Besar. Het is een geïmproviseerd allegaartje, opgezet nadat de oude pasar in 1980 door brand was verwoest. Loop vervolgens door de Chinese wijk en sla linksaf Jl. Ade Irma Suryani/Jl. Pasar Besar in voor een bezoek aan de oude En An Kiong-tempel.

Koloniale buitenwijken

Het noordwestelijke deel van de stad kan men

Boven: Malang is, net als Bandung, een stad met een uitgesproken 'Europese' sfeer.

het beste per *becak* bekijken, te vinden bij de *alun-alun*. Vraag de bestuurder koers te zetten naar Jl. Kawi. Bij de kruising met Jl. Arjuna ligt het Webb Institute annex Bamboe Denn, een Engelse school die ook goedkoop onderdak biedt. Hier kan men terecht voor informatie over trektochten naar de Semeru en de Bromo vanuit Tumpeng (ten oosten van Malang), en naar het natuurreservaat Lalijiwo op de Arjuna vanuit Lawang.

Loop Jl. Kawi af naar boekhandel De Wijze Uil, gespecialiseerd in buitenlandse kranten en tijdschriften, met een ruime keus aan Engelstalige boeken over Indonesië. Aan het einde van Jl. Kawi ligt het restaurant Amsterdam, met tafeltjes in de tuin. Stap weer in de *becak* en rijd naar Jl. Ijen, een deftige boulevard met woonhuizen, omzoomd door statige koningspalmen. Ongeveer halverwege ligt het legermuseum Brawijaya, met Japanse tanks bij de ingang. Aan de overkant staat een mufte bibliotheek en daar tegenover de winkel Batik Semar, weggestopt in een oud landhuis. Jl. Ijen heeft stille, lommerrijke zijstraten. Sommige solide vooroorlogse woningen werden gerenoveerd, compleet met hedendaagse exotische sculpturen van hurkende grassnijders op het gazon. Ten noorden en ten westen van deze wijk liggen de campussen van de Brawijaya-universiteit en het IKIP Malang (Institut Keguruan dan Ilmu Pendidikan).

Westelijke vakantieoord

Twintig kilometer ten westen van Malang liggen de vakantieoord Batu en Selekt, die uit de vroegere, Nederlandse tijd stammen. De oude koloniale bungalows en moderne weekendvilla's behoren toe aan gegoede burgers van Malang en Surabaya.

De hoofdweg van Malang naar het noordwesten voert langs Dinoyo, met een bloeiende aardewerkindustrie. Twee uitspanningen langs de weg hebben zwembaden en speeltuinen: Togo Mas en Sengkaling; door de week rustig.

Een afslag naar rechts voert naar Selekt. De hobbelige weg klimt omhoog langs villa's en indrukwekkende poinsettia's naar Hotel Selekt. Het hotel, eens een exclusief Europees ontspanningsoord, ligt achter een grote markt tegen een heuvel, die garant staat voor mooie uitzichten en koele bergwind. Het grote zwembad ligt in een park, dat zich tegen de bergwand uitstrekt.

Het dorp Sumber Brantas ligt verderop bij de bronnen van de Brantas-rivier. De weg vol kuilen en gaten slingert zich langs groentekwe-

kerijen en beboste ravijnen waarover een koele mist hangt. Voorbij de pas liggen de ongepte warmwaterbronnen van Canggar, een bij de jeugd geliefde kampeer- en zwemplek. Weer terug op de hoofdweg verschijnen bij nadering van het stadje Batu talloze stalletjes langs de kant van de weg, er worden appels, sinaasappels en meloenen verkocht; de streek is vermaard om zijn fruit. De vakantieoord liggen na Batu; pauzeer even bij het nieuwe restaurant Amsterdam.

Ten westen van Batu begint Songgoriti, een vakantiegebied bij uitstek. Vlakbij Candi Songgoriti liggen warme zwavelbronnen en het recreatiepark Tirtanirwana met zwembaden, speeltuin en een visvijver. De hoofdweg vol haarspeldbochten klimt Gunung Panderman op. Een standbeeld van een koe bewaakt de poort naar zuivelland; linksaf leidt een paadje naar een park met kampeer- en picknickterrein, en panoramisch uitzicht. Dit weggetje eindigt bij een kleine dichtbegroeide kloof met de zestig meter hoge waterval Cuban Rondo.

Terug op de hoofdweg voert de route langs sawaterrassen, een enkele waterval en dicht, onherbergzaam oerwoud naar de steden Pare en Kediri in het laagland. Aan de rand van het woud, 28 kilometer van Malang, ligt het zwembad Dewi Sri. Hier daalt de weg naar Ngan-

Boven: Malangs beroemde restaurant Toko Oen. **Rechts:** Selekt, in de koloniale tijd al een vakantieoord.

tang en het Selorejo-reservoir (43 kilometer van Malang), geliefd bij watersporters.

De zuidkust

Zestig kilometer van Malang liggen de door de wind geteisterde stranden van de ruige zuidkust, verlaten, troosteloos en schitterend. De meeste zijn alleen maar met eigen vervoer bereikbaar: een rit van twee uur door arme boerendorpen over ruige landwegen en kalksteenheuvels. Ngliyep trekt de meeste bezoekers, in het bijzonder op feestdagen zoals Labuhan (gewoonlijk in oktober). Al ziet de zee er nog zo aantrekkelijk uit, langs al deze stranden komen verraderlijke, levensgevaarlijke stromingen voor. Hier heerst -eens te meer- de geest van de Koningin van de Zuidzee, Nyai Ratu Kidul; de kleur groen wekt haar woede op en met een plotselinge golf sleurt ze nietsvermoedende zwemmers mee.

Bij Sendangbiru kan men wel veilig zwemmen. Hier zijn boten te huur (ding af en spreek duidelijk af hoe laat de schipper terug is voor de terugreis) naar het eilandreservaat Sempu met zandige kreken die door laag geboomte worden overschaduwd. Naar verluidt is dit de laatste plaats waar de Javaanse tijger voorkomt. De landzijde van het 800 hectare grote eiland wordt omspoeld door warme golven en biedt uitzicht op Java's beboste kustlijn.

Ook het strand van Balekambang is populair; in een beschutte baai liggen twee kleine eilan-

den, verbonden door loopbruggetjes. Op één ervan staat een Balische tempel, waar elk jaar in maart de Jalanidipuja-ceremonie plaatsvindt. Hier op het strand wordt ook de Suran-ceremonie gehouden, ter gelegenheid van het Javaanse nieuwjaar, gewoonlijk in juli.

Alle drie de stranden zijn per auto bereikbaar. Andere zijn alleen met vierwielaandrijving en verder te voet over visserspaden langs de kust te bereiken (zoals Modangan en Tamban).

Ongeveer 36 kilometer ten westen van Malang ligt de mystieke Gunung Kawi, favoriet bij pelgrims die in één klap rijk willen worden. De grootste kans op succes biedt de vooravond van Jumat Legi, die volgens de Javaanse kalender om de 35 dagen terugkomt.

Tegen de bergflank liggen de graven van Mbah Djugo en Mbah Imam Sudjono; men weet weinig van hen af, behalve dat hun geesten erg krachtig zijn. In het met tapijten bedekte gebouw met de twee graven hangen kristallen kronen, een dankbetuiging van diegenen wier wensen werden vervuld. De overlevering wil dat een arme *kretek*-fabrikant, die hier inspiratie opdeed voor de naam en het handelsmerk van zijn firma, binnen de kortste keren ongelooflijk rijk was. Verstikkende, doordringende wierookwalmen omhullen de gelovigen. Zij maken hun wensen kenbaar aan de *juru kunci*, de 'sleutelbewaarder' of grafbewaker, terwijl ze handenvol bloemblaadjes over de graven strooien.

- Jan Hostettler

STEVIE TEO

Gegevens Malang

Alsmede Batu, Selektta, Lawang, Balekambang, Ngliyep. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning. Kengetal Malang: 0341.

ORIËNTATIE

Jl. Basuki Rakhmat, het zakencentrum van Malang, loopt van het noorden van de stad naar de *alun-alun*. Ten zuidoosten van dit plein ligt Jl. H. Agus Salim met het merendeel van de restaurants en 3 grote winkelcentra. De *alun-alun* is via Jl. Majapahit verbonden met de Tugu-ronde. De **Toeristeninformatie (Diparda)** is gevestigd in het *Kantor Pembantu Gubernur* aan Jl. Terusan Ijen.

VERVOER

Malang heeft een frequente trein- en (mini)busverbinding met Surabaya. Bussen uit Surabaya (50¢), Jakarta (\$12.50) en Bali (\$4.50) arriveren op het grote busstation Arjosari. Hier vertrekken ook bussen naar plaatsen in de omgeving, zoals de tempels Jago en Kidal (10¢). Karang Lo en Dinoyo zijn de andere busstations. Het vervoer binnen de 'Appelstad', zoals Malang door de Javanen wordt aangeduid, komt voor rekening van *becak* en minibussen, die tot

's avonds laat rijden. Auto's met chauffeur zijn te huur bij **Mujur Surya**, Jl. Bromo 33A, Tel. 27955. Ze kosten gemiddeld \$37 per dag, binnen de stad.

EXCURSIES

Een standaard stadsrondrit van onderstaande reisbureaus kost \$13. In het algemeen geldt een minimum aantal van 2 deelnemers. **Mujur Surya.** Zie hierboven. **Passopati.** Jl. Basuki Rakhat 11E. Tel. 20270. **Tanjung Permal.** Jl. Basuki Rakhat 41. Tel. 27141.

VERBLIJF

Sinds kort beschikt Malang over een aantal hotels van de hoogste categorie. Daarmee is er volop keus in alle klassen.

Duur (\$30 en meer)

Kartika Prince. Jl. Jaksa Agung Suprpto 17. Tel. 61900. Fax 61911. 79 kamers. Aan de hoofdstraat, maar toch rustig. Japans restaurant en fitnessruimte. Wie z'n piano mist kan voor \$148 in de suite zijn hart ophalen. \$37 (standaardkamer) tot \$55.

Malang Regent Park. Jl. Jaksa Agung Suprpto
12-16. Tel. 63388, 22966. Fax 61408, 31331.
99 kamers. Luxe standaardkamer \$35 E, \$44
T. Kamer met waterbed \$120.

Tugu Park. Jl. Tugu 3. Beste hotel van de stad. Centraal gelegen. Rustig. Koloniale sfeer voor \$95 in de suite 'Malang Tempo Doeloe'. Standaardkamer \$31.

Middenklasse (\$10-\$30)

Montana. Jl. Kahuripan 9. 40 kamers. Schoon en aangenaam. \$31 met AC, \$21 met ventilator. Ruimere kamers \$42. Ontbijt inbegrepen.

Pelangi. Jl. Merdeka Selatan 3. Tel. 27456, 27457. 84 kamers met balkon. Goed onderhouden, koloniaal gebouw met ruime kamers. Vroeger hët hotel van de stad. Gerenoveerde kamer \$29, \$20 voor de andere. Kleinere kamer zonder AC \$15.

Splendid Inn. Jl. Majapahit 4. Tel. 23860, 28169. 27 kamers. Oud gebouw, hotel sinds 1973. Rustige, huiselijke sfeer. \$16 E. \$21 T. Grote 2-kamer suite met antieke schrijftafel \$22 E, \$27 T. Enorm ontbijt inbegrepen.

Goedkoop (tot \$10)

Bamboe Denn. Jl. Semeru 35. Tel. 24559. Bekende *losmen* in rustige buurt, verbonden aan een school (Engelse les). Filiaal van de naamgenoot in Surabaya, maar veel aangenamer. 12 bedden op slaapzalen, \$1,50. 2 badkamers.

Helios. Jl. H. Patimura 37. 20 kamers. Gemeenschappelijke badkamers. \$4-\$5 T. 3-persoons kamer \$6. Inclusief ontbijt. Verzorgen tours.

mers. Oud, goed onderhouden huis met ruime, eenvoudige en schone kamers. \$8-\$9 T met bad.
Menara. Jl. Pajajaran 5. Tel. 62571. Prettige sfeer. Schone kamers met douche. \$8-\$10 T.
Riche. Jl. Basuki Rakhmat. Tel. 25460. 40 kamers. 6-persoons kamer \$19. Kamers met douche \$8 en \$11, zonder \$6 en \$10.
Sentosa. Jl. H. Agus Salim 24. Tel. 23889. 40 kamers. Centraal gelegen nabij winkels en restaurants. Kamers met douche \$9 T en \$14 (3-persoons). Gemeenschappelijk bad goedkoper.

ETEN

Toko Oen. Jl. Basuki Rakhmat 5, tegenover warrenhuis Sarinah. Dit populairste restaurant van Malang werd opgericht in 1934 en heeft veel van de sfeer uit die tijd behouden. Oers in witte jasjes serveren 'Indische' gerechten als *lontong campur* en ook uitsmijters. De banketbakkerij is uitermate populair.
Valentine. Jl. H. Agus Salim, vlakbij de hoek met Jl. Zainul Arifin. Goede rissoles, *bakso*.
Soto Lombok. Jl. Sulawesi. Oostjavaans. **Food Center.** Gajah Mada Plaza. Oostjavaans.
Kentucky Fried Chicken. Malang Plaza.

POST EN TELEFOON

Het telefoonkantoor aan Jl. Basuki Rakhmat, vlakbij de voetgangersbrug, is dag en nacht geopend. Bijkantoren aan Jl. Let. Jen. Sutoyo 125 (Blimbing) en Jl. Terusan Surabaya 3 (Klojen) zijn geopend van 6.30-20.30 uur.

WINKELN EN SOUVENIRS

De 3 nieuwe winkelcentra aan Jl. H. Agus Salim -**Malang Plaza**, **Mitra Plaza**, **Gajah Mada Plaza**- hebben kleding, etenswaren, elektronica en cassettes. Oude boeken zijn te koop bij de stof-fige **ARC Salim** (Jl. H. Agus Salim), **Toko Buku Taman Ilmu** en de verkopers aan Jl. K.H. Ahmad Dahlan. Op **Pasar Besar** zijn enkele antiek-winkels met glas, koper en soms mooi meubila-ir. Antiek en namaak zijn ook te koop bij het dure **Kendedes Antiques.** Jl. Raya Karanglo, Komplex PTP 1, en Jl. Sogiopranoto (voorheen Jl. Gereja) 15-17. Tel. 25087. Goedkope is **Yan Augustinus**, Jl. Kesemek 2. Tel. 26651. Magazijn aan Jl. Sumbarsari/Jl. andulan 156. Tel. 63466.

BATU EN SELEKTA

Batu en Selekt, bereikbaar per *colt* uit Malang (20¢), zijn befaamd om hun frisse lucht en verse appels. Er is accommodatie in alle prijsklas-sen (villa's, hotels en *losmen*). In de weekends is het druk en gaan de prijzen zo'n 30% omhoog.

Duur (\$40 en meer)

Hotel Kartika Wijaya. Jl. P.B. Sudirman 127, Batu. Tel. 92600. Fax 91004. Gebrandschilder-

de landkaart van Java in de lobby. Bungalows zijn vernoemd naar streken in Indonesië en overeenkomstig gedecoreerd. \$43-\$96.

Middenklasse (\$10-\$40)

Asida. Jl. P.B. Sudirman 99, Batu. Tel. 91519. 55 kamers. Redelijk schoon. \$12 T standaard.
Metropole. Jl. P.B. Sudirman 93, Batu. Tel. 91758. 22 kamers. Nieuw. \$29-\$41.
Nirwana. Jl. Arumdalu 5. Tel. 92990. 46 ka-mers. Schoon. \$7 T tot \$21 voor 2 met elkaar in verbinding staande kamers.
Palem Sari. Jl. Raya Punten 2. Tel. 91219. 40 kamers. Brandschoon en rustig. \$10 T tot \$28 voor een 6-persoons kamer.
Purnama. Jl. Raya 1-9, Batu. Tel. 24066. \$10 eenvoudig, \$20 standaard, \$39 suite. Populair.
Selekta. Jl. Desa Tulung Rejo. Tel. 91025. 50 kamers. Klein, netjes. Enorm zwembad. \$9 standaard. \$15 met warm water.
Songgoriti. Batu. Tel. Batu 126. Sommige huis-jes met warm bronwater. Vanaf \$5. Huisje \$15.

Goedkoop (tot \$10)

Arumdalu. Jl. Songgoriti. Tel. 91266. \$4 T.
Perdana. Jl. P.B. Sudirman 101, Batu. 34 ka-mers. Kleine zitkamer, warm water \$5-\$10.

ETEN

Weinig goede restaurants, maar heerlijke maïs op straat te koop. Ook enkele *bakso*-verkopers uit Malang. **Prameswari Restaurant** heeft uit-stekende *ikan asin* (gedroogde, gezouten vis) en *sayur asam* (Javaanse zoet-zure groente-soep). Schoon en redelijke prijzen. Ook goed is **Sate Hot Plate** aan de hoofdstraat, bij de kruis-ing met Jl. Dewi Sartika. Probeer de *tongseng*.

LAWANG

Lawang, 18 kilometer ten noorden van Malang, is van busstation Arjosari bereikbaar per *colt* (15¢). De stad is bekend om zijn zonnige och-tenden en mooie uitzicht op Gunung Arjuna, Gu-nung Penanggungan en Gunung Argopuro.

Arjuna View. Jl. Dr. Wahidin 25. Aangenaam ho-tel. \$9-\$19. Aanbevolen: de kamers van \$13.
Hotel Raya. Jl. Thamrin. Aangenaam. \$5 T met douche, \$4 zonder.

BALEKAMBANG EN NGLIYEP

Geen restaurants en alleen primitieve accom-modatie. Breng handdoek, zeep en iets te eten mee. In Balekambang zijn 11 kamers te huur, verdeeld over 3 huizen vlakbij het strand (\$4). In Ngliyep 9 kamers in 2 huizen, de beste direct aan het strand (\$4).

- Sandra Hamid

OUDHEDEN

Monumenten in het Brantasdal

De Brantas is van oudsher een vitale handelsroute, zo blijkt uit de oudste Javaanse historische bronnen. Honderden jaren voordat de islam in de 15de eeuw wortel schoot en lang voor de opkomst van het machtige Majapahit, gebruikten Indojavaanse vorsten het Brantaswater voor uitgebreide bevoeiingswerken. In de daaropvolgende eeuwen bouwden zij talloze tempels en monumenten; overblijfselen daarvan zijn nog overal in de Brantasvallei te zien. De Brantas ontspringt boven Malang en in eerste instantie stroomt hij naar het zuiden. Bij een heuvelketen aan de zuidkust buigt hij westwaarts om vervolgens bij Gunung Willis zijn loop naar het noorden en oosten te verleggen. Uiteindelijk mondt de rivier in de buurt van Surabaya in de Javazee uit. De rivier beschrijft zo een grote boog om de actieve vulkanen Arjuna, Kawi en Kelud. Archeologische vindplaatsen binnen deze boog, uit de 8ste tot

de 15de eeuw, getuigen van een indrukwekkende beschaving: een 'Gouden Eeuw' van Oostjavaanse, hindoeïstische kunst en -cultuur. Na het plotselinge verval van het Middenjavaanse rijk Mataram, begin 10de eeuw, verplaatste het politieke centrum zich naar Oost-Java. De invloedrijke heerser Sindok vestigde zijn hoofdstad ten zuidwesten van het tegenwoordige Surabaya. Daarna, in het begin van de 11de eeuw, kreeg Kediri in het westelijke Brantasdal de opperheerschappij over Java. In 1222 werd het zwaartepunt opnieuw verplaatst, nu naar Singosari in de oostelijke Brantasvallei. Deze machtsverschuiving was de voorbode van de opkomst van het grote Javaanse rijk Majapahit, dat tegen het eind van de 13de eeuw in het noordelijk deel van het dal ontstond.

De archeologische overblijfselen uit deze belangrijke perioden van de Javaanse geschiedenis kunnen in een reeks dagtochten vanuit Surabaya of Malang worden bezocht. Het kost op zijn minst drie dagen (met overnachting) om het hele traject af te leggen: vanaf Malang en omstreken (Batu, Selektta) tot de plaatsen in de omgeving van Kediri en Blitar.

Penanggungan: de heilige piek

Gunung Penanggungan ten zuiden van Surabaya bestaat uit een centrale kegel met daaromheen vier kleinere toppen. Hij lijkt dus precies op de voor hindoes mythische berg Meru,

het middelpunt van het heelal en de woonplaats der goden; een pelgrimsoord bij uitstek. Op de hellingen verreezen tientallen tempels, onderling verbonden via een traject dat begon en eindigde bij ceremoniële badplaatsen ter weerszijden van de berg.

Belahan, de oostelijke badplaats, is te bereiken via een slechte landweg, twee kilometer ten zuiden van Gempol. Volg vanaf de hoofdweg een kleine wegwijzer naar Watukosek en ga verder zuidwaarts naar Kandangan.

Water spuit uit de borsten van een schitterend stenen beeld van Laksmi, Wisnu's gemalin. Het andere beeld van Sri functioneert niet meer. Het bakstenen bassin was vroeger groter en had meer spuiers en versieringen. Waarschijnlijk begon de aanleg in 950; in de 11de eeuw werd de plaats uitgebreid, toen de as van één van Java's meest vereerde vorsten, Airlangga, hier in 1049 werd bijgezet. Het beroemde beeld van Airlangga, als de god Wisnu op Garuda, staat nu in het museum van Mojokerto. Verder zijn er nog de resten van een bakstenen poort.

De westelijke badplaats Jalatunda ligt 500 meter boven de zeespiegel in de buurt van het dorp Trawas en is te bereiken over een lange, hobbelige weg van Watukosek via Ngo-ro naar Jedong. Jalatunda werd in 977 uit steen opgetrokken; veel prachtige reliëfs uit de 14de eeuw die de verhalen van Arjuna uitbeelden worden in het Nationaal Museum van Jakarta bewaard. Hier staat eveneens de

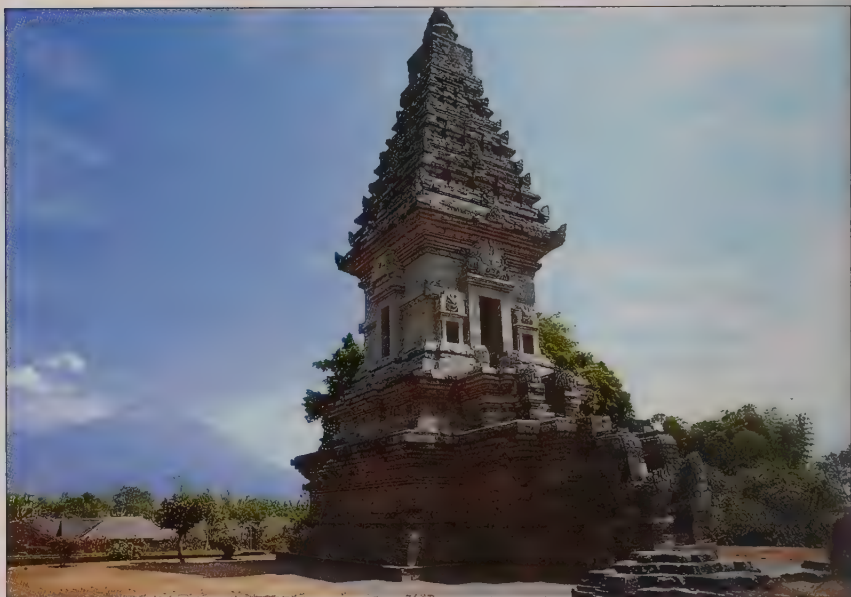
spuier in de vorm van de Sumeruberg die eens midden uit het bassin oprees.

Het oude pelgrimspad vanuit Jalatunda naar de top van de berg (1653 meter) is nog steeds goed begaanbaar. De meeste overblijfselen liggen op ongeveer duizend meter hoogte. Een tocht hierheen vereist minstens één nacht kamperen, gewoonlijk vlakbij Candi Sinta. Men dient kampeeruitrusting mee te nemen en zich vooraf te melden bij de archeologische dienst (Suaka Purbakala) in Trowulan. Zowel hier als in Jalatunda kan voor gidsen worden gezorgd.

De tempels van Penanggunaan zijn ongewoon. In plaats van gebouwen zijn het stenen terrassen, vijf lagen boven elkaar tegen de berghelling. Ze zijn met elkaar verbonden door een trap, die op de top eindigt bij de resten van drie altaren. Verscheidene tempels zijn langs de terrasrand versierd met verhalende reliëfpanelen. De belangrijkste tempelplaatsen zijn: Candi Carik, Lurah, Naga, Gajahmungkur, Wayang, Yudha en Kendalisodo. Het exacte aantal is onbekend, maar het zijn er zeker meer dan honderd, merendeels uit de 15de eeuw.

Candi Jawi, bij Prigen aan de weg naar Tretes, ligt niet ver uit de buurt. Vanaf Pandaan voert een goede weg rechtstreeks naar de tempel. Candi Jawi werd tegen het eind van de 13de eeuw gebouwd, in de 14de eeuw ver-

Boven: De oude badplaats Belahan aan de oostelijke voet van Gunung Penanggungan.

bouwd, en gerestaureerd in de 20ste eeuw. Hij was gewijd aan een godheid met kenmerken van zowel de hindoegod Siwa als Boedha; men vermoedt dat het de bijzettingstempel is van koning Kertanagara. Hij is versierd met reliëfpanelen en omgeven door een (droge) gracht en resten van bakstenen muren.

Omgeving van Malang

Singosari, 65 kilometer ten zuiden van Surabaya aan de weg naar Malang, was tussen 1222 en 1292 de hoofdplaats van een machtig rijk. Een gedeeltelijk gerestaureerde hindoe-tempel, aan een zijweg aan de westzijde van het huidige Singosari, is het belangrijkste overblijfsel. De tempelhof heeft een interessante verzameling beelden, afkomstig uit de omgeving. Enkele honderden meters verder naar het westen staan de twee reusachtige, stenen tempelwachters (*dwarapala*), als enig overblijfsel van het vroegere paleis. In het dorp Sumberawan, zes kilometer verder, ligt een gedeeltelijk gerestaureerde stupa, bereikbaar door de weg ten noorden van de tempel te volgen. Van de plaats waar deze westwaarts afbuigt is het nog enkele honderden meters lopen door rijstvelden.

Candi Jago in het dorp Tumpang ligt net even van de weg af, zes kilometer ten zuiden van Singosari (sla bij Blimbing linksaf). Jago, gebouwd omstreeks 1280 en in 1343 vernieuwd, vertegenwoordigt een vorm van tan-

trisch boeddhisme, terwijl het tevens een bijzettingstempel is. In de tempelhof staan nog wat beelden, de mooiste werden echter naar het Nationaal Museum overgebracht. De tempel bevat een lange reeks verhalende reliëfs in de zogenaamde wayangstijl, gebaseerd op Jataka-verhalen, de Ramayana en andere, nog niet geïdentificeerde verhalen.

Candi Kidal, elf kilometer verder langs dezelfde weg, werd rond 1260 gebouwd. De basis is aan drie zijden versierd met beelden van de mythische vogel Garuda. Aan de noordkant draagt deze een godheid, waarschijnlijk Sri; aan de oostkant een *gendi* of waterkruik, vermoedelijk een symbool voor het levenswater dat hij zocht om zijn moeder uit slavernij te verlossen; aan de zuidkant houdt hij een slang in zijn klauwen vast.

Candi Badut, drie kilometer ten westen van Malang, dateert uit een vroegere periode. Deze aan Siwa gewijde tempel werd in 760 gebouwd, toen de architectuur in steen net opkwam op Java, en is in de 13de eeuw drastisch herbouwd. Te bereiken via de weg naar Dinoyo.

Personen met een bovenmodale belangstelling voor oudheden moeten Candi Pari bezoeken. Deze tempel ligt ten westen van de snelweg Surabaya-Malang, aan een zijweg die zich in Porong afsplitst, 1500 meter ten noorden van Gempol. Het is een grote, tamelijk eenvoudige versierde bakstenen tempel uit 1371.

Verder oostwaarts, terzijde van de hoofdweg naar Banyuwangi, liggen nog twee tempel-

complexen. Gunung Gangsir, twaalf kilometer ten oosten van Gempol, is eveneens van baksteen, maar heel apart vanwege zijn schitterende motieven van bloemenvazen in terracotta tableaux. De ouderdom is moeilijk vast te stellen. Candi Jabung, tien kilometer ten oosten van Kraksaan en negentig kilometer ten oosten van Gempol, dateert uit 1354. Deze ronde torentempel was vermoedelijk bekroond door een stupa. Iets verder het land in, tegen de helling van Gunung Hyang, ligt Candi Kedaton (of Andong Biru). Neem de zijweg van Gendong naar Tiris en vervolgens een smalle, onverharde landweg (totaal dertig kilometer vanaf de hoofdweg). Hoe klein ook, toch heeft Kedaton belangwekkende reliëfs, die het verhaal van Garuda op zoek naar het levenswater illustreren.

Mojokerto-route

Mojokerto ligt dertig kilometer ten zuidwesten van Surabaya. Het museum Purbakala aan Jl. A. Yani 14 vormt een bescheiden onderkomen voor een groot aantal belangrijke Javaanse sculpturen. Het meesterwerk is de Wisnu op Garuda, uit Belahan. In dezelfde ruimte zijn stenen panelen met verhalende reliëfs van Candi Menak Jinggo uit Trowulan te zien. Verder staan er bijzittingsbeelden uit de 14de en 15de eeuw, inscripties, gebeeldhouwde sokkels voor stenen beelden en houten pilaren, waterspuiers uit badplaatsen en veel terracotta.

AMIR SIOHAN-A

Trowulan, 35 kilometer van Surabaya tussen Mojokerto en Jombang, was eens de spil van Majapahit. Het werd gesticht tegen het eind van de 13de eeuw en zijn invloedssfeer strekte zich onder de beroemde *patih* of rijksbestuurder Gajah Mada uit over een gebied, groter dan het huidige Indonesië. Hij was de eerste machthebber die het concept van een Indonessische natie met een eigen identiteit verwezenlijkte. Het museum van Trowulan heeft een grote verzameling voorwerpen uit deze streek, waaronder beelden van steen en terracotta, ter plaatse vervaardigd aardewerk en Chinees porselein. De oude stad besloeg een groot gebied en de belangrijkste bouwwerken liggen over een oppervlakte van enige vierkante kilometers verspreid.

De meeste overblijfselen van Trowulan bereikt men via de zijweg naar Pakis, één kilometer voorbij het museum richting Mojokerto (zuidwaarts). Op 800 meter van de hoofdweg ziet men allereerst Kolam Segaran, een kunstmatig meer van ruim zes hectare. Het werd met moderne baksteen gerestaureerd.

Een zijweg aan de noordwestkant van het meer leidt naar het oosten; vijftig meter van het meer ligt het grafcomplex van Puteri Cempo. Deze prinses speelde een leidende rol in de verbreiding van de islam op Java. Een tweede graf, simpelweg Kubur Panjang ('lang graf') genoemd, ligt 250 meter verder oostwaarts; een inscriptie in steen draagt het jaartal 1281. Omwonenden hebben de grafsteen zilverkleurig geverfd. Loop nu naar het zuiden en vervolgens langs een ander pad oostwaarts naar de ruïnes van Candi Menak Jinggo, zo'n 250 meter verderop.

Keer terug naar het reservoir en houd het zuiden aan; aan de westzijde staat het kantoor van de archeologische dienst. Ongeveer 900 meter verderop staat de Pendopo Agung, een

Uiterst links: Candi Jawi (eind 13de eeuw) en Gunung Penanggungan. **Links:** Een wachter van het Singosari-paleis. **Boven:** Badplaats Jalatunda

groot paviljoen uit de jaren zeventig. Een klein optrekje ernaast bevat voorwerpen die tijdens de bouw zijn gevonden. Wat verder ligt het complex van Candi Kedaton. Deze raadselachtige groep gebouwen bestaat uit een bakstenen fundament voor een tempel, twee bronzen (Sumur Upas, 'vergiftige bron', en Sumur Kuno, 'oude bron') en een bakstenen tunnel, Sanggar Pamelengan. Mogelijk heeft de plek gediend voor religieuze inwijdingsrituelen.

De laatste monumenten aan deze weg zijn de islamitische graven bij Troloyo, bijna drie kilometer van de hoofdweg af (550 meter voorbij Candi Kedaton). Dit zijn de oudst bekende graven van Javaanse moslims. Jaartallen en inscripties zijn nog in het Javaans en niet in het Arabisch.

Langs een zijweg die ten noorden van Pendopo Agung naar het oosten leidt, bevinden zich nog twee bijzondere oudheden. Gapura Bajang Ratu, een bakstenen poort van 22 meter hoogte met verhalende reliëfs uit de Ramayana en andere verhalen, ligt ruim drie kilometer van de hoofdweg af. Het is het enige restant van een grote wal. De recentelijk gerestaureerde badplaats Candi Tikus ligt 500 meter verder. Middenin het terrasvormig aangelegde bassin staat een stenen replica van de berg Sumeru, met een rand van *makara*-spuiers.

Twee andere belangrijke monumenten liggen ten noorden van het museum Purbakala. Het zijn Gapura Wringin Lawang, een gespleten poort, 200 meter ten zuidoosten van de hoofd-

weg in de richting van Surabaya, en Candi Brahu, een bakstenen tempel, tevens het grootste bouwwerk dat van Majapahits hoofdstad overgebleven is.

Het gebied van Kediri-Blitar

Dit gebied is goed bereikbaar vanuit Malang (via Batu en Pare) of Jombang. Een derde route, de zuidelijke weg van Malang naar Blitar, is smal en vol bochten. Kediri was het centrum van Java's machtigste rijk tussen de 11de en 13de eeuw; aan dit hof zijn verscheidene meesterwerken van Javaanse dichtkunst ontstaan. Nabij Pare, ten noordoosten van Kediri, liggen twee tempels. Candi Surowono in Bloran, twee kilometer ten oosten van de hoofdweg naar Kediri, dateert uit het begin van de 14de eeuw en bestaat alleen nog uit een hoogoprijzend onderstuk, versierd met twee rijen verhalende reliëfs boven elkaar. De onderste rij brengt Tantri-verhalen in beeld. De bovenste heeft scènes uit het Arjunawiwaha (hemelnimfen trachten de mediterende Arjuna te verleiden), uit het Sri Tanjung-verhaal (een vrouw, verdacht van overspel, wordt gedood), en het Bubuksa-Gagang Aking (twee broers, de één hindoe, de ander boeddhist, wedijveren wie het heiligst is).

Candi Tegowangi staat zeven kilometer buiten Pare. Op het overgebleven onderstuk van de tempel bevindt zich een doorlopend verhalend reliëf uit het Sudamala-verhaal (Mahab-

harata): de Godin Durga eist Sadewa, één der vijf Pandawabroeders op, als offer in ruil voor haar hulp om de monsters te verslaan. Sadewa drijft Durga's duivelsmacht uit, waardoor zij weer de schone Dewi Uma wordt. Dan trouwt Sadewa met de dochter van een wijze man.

Op de Klotokheuvel ten westen van Kediri ligt Gua Selamangleng, een belangrijke kunstmatige boeddhistische meditatiegrot. De grot bevat vier of vijf kamers, versierd met uitgebreide beeldhouwwerken en Jataka-scènes. Twee inscripties duiden op verschillende tijdperken: één uit de 12de eeuw, de ander uit 1431.

Bij Tulungagung, 35 kilometer ten zuiden van Kediri, zijn heel wat overblijfselen te vinden. Vijf kilometer ten zuiden van de stad ligt de grot Candi Boyolangu met resten van een vrouwelijk beeld zonder hoofd, mogelijk een *bodhisattva*. Vlakbij ligt Cungkup, een groot bakstenen bouwsel met een boeddha zonder hoofd, en spaarzaam versierd. Veel belangrijker is Gua Selamangleng. Dit kunstmatige grottencomplex bevat, net als bij Kediri, reliëfs uit de Mahabharata en Arjunawiwaha, mogelijk uit de 10de eeuw. Gua Pasir, een andere grot met reliëfs, ligt vier kilometer verder.

Ongeveer 35 kilometer ten oosten van Tulungagung ligt Blitar. Een weg aan de zuidoostelijke rand van de stad voert naar het dorp Bara. Bij de rivierovergang staat een beeld van Ganesha met de olifantskop; zonder twi- fel het mooiste beeld in zijn soort ooit op Java vervaardigd. Aan de overkant van de rivier

ligt een kleine tempel, Candi Simpang. Het meest indrukwekkende monument van Blitar is Candi Panataran, tien kilometer naar het noorden aan de weg naar Sumberwringin. Het bestaat uit zeven grote gebouwen en fundamenteën van een aantal andere. Thomas Horsfield, een Amerikaanse vriend van Raffles, beschreef dit complex als eerste buitenlander in het begin van de 19de eeuw. De oudste inscriptie is gedateerd 1197, de laatste 1454. Panataran behoorde tot de belangrijkste heiligdommen van Majapahit en Gajah Mada is er verscheidene keren geweest.

Het grote complex bestaat uit drie tempelhoven. De eerste hof, bewaakt door een reuzenwachter uit 1320, omvat twee terrassen. Het ene uit 1375 is versierd met tachtig reliëfs die het verhaal Bubuksa-Gagang Aking uitbeelden, naast andere die nog niet zijn geïdentificeerd. Het sierlijke, volledig gerestaureerde datumtempeltje met een Ganesha-beeld dateert uit 1369. Het hoofdgebouw in de tweede tempelhof is de Nagatempel; zo genoemd vanwege de in reliëf uitgebeitelde slangen die het gebouw in hun greep houden.

De grootste tempel staat in de derde tempelhof. Het bovenstuk is verdwenen, maar de lagere terrassen hebben reliëfs uit de Ramayana. Ze beelden vaak dezelfde scènes uit als die van Loro Jonggrang in Midden-Java, maar dan wel in een volkomen andere stijl. Voorbij de oostelijke muur in de zuidoosthoek leiden traptreden naar een badplaats, die ook weer met verhalende reliëfs is versierd. Een belangwekkend monument uit onze tijd, tussen Panataran en Blitar, mag niet worden vergeten: het graf van Soekarno, de omstreden eerste president van Indonesië. Veel Indonesische pelgrims beschouwen deze overdadig versierde plek als een soort heiligdom.

- John Miksic

Uiterst links: Arjuna knielt voor Siwa, reliëf op Candi Surawana. **Links en boven:** Ramayana-reliëfs op de hoofdtempel van Panataran.

TENGGERGEBERGTE

Onwezenlijk als een Maan- landschap

Waarschijnlijk kan geen enkel vulkanisch landschap ter wereld de vergelijking doorstaan met het grandioze Tenggergebergte in Oost-Java. Middenin dit hooggelegen massief ligt een vulkaan uit de oertijd met een diameter van tien kilometer: louter grasgroene rotswanden, die een zwarte, door wind geteisterde zandzee (*laut pasir*) omsluiten. Uit de krater steken vier kleine toppen zo'n 300 tot 400 meter omhoog; drie ervan groen en weelderig begroeid. De vierde, de Bromo, is de bekendste: een smeulende hoop sintels en as, die om de paar jaar uitbarst en het omringende landschap met een vruchtbare laag bedekt.

Twintig kilometer ten zuiden van dit desolate en onwezenlijke maanlandschap ligt de vulkaan Semeru (3676 meter), de hoogste piek van Java. Vanaf het Bromogebied lijkt hij griezelig dichtbij. De altijd actieve Semeru barstte in 1983 in alle hevigheid uit, en vaagde daarbij twee dorpen op zijn zuidflank weg.

Bromo's oprispingen betekenen zelden meer dan een uitstoot van donderend gerommel en as. In de mythen is de Bromo de verblijfplaats van Tenggers hoogste beschermgeest, de vooroudergeest Joko Seger. Men zegt dat hij zijn leven gaf voor het welzijn van zijn nakomelingen toen hij uit de armen van zijn ouders werd weggerukt op hun vlucht voor de woedende vulkaan. Geen wonder dat men de Bromo met gemengde gevoelens beschouwt: een weldoener, maar ook een geduchte vernietiger.

Voor reizigers is de tocht naar de Bromo een onvergetelijke belevenis: een koele verademing na de tropische hitte en het jachtige leven in de grote steden. Het land is tot aan de steilste hellingen dichtbebouwd; een alpine flora van altijd groene planten en edelweiss bedekt de bergtoppen. 's Nachts kan het er vriezen, overdag heerst een verfrissende koelte.

Indojavaanse nazaten

Hoog op de hellingen van dit bergland wonen de Tenggerezen, een bevolkingsgroep van zo'n

40.000 mensen. Na de ineenstorting van het hindoe-boeddhistische rijk Majapahit, ongeveer vijf eeuwen geleden, behielden zij -als enige bevolkingsgroep op Java- een hindoe-priesterstand. Toen begin 16de eeuw de islam Java overspoelde vluchtten Majapahits aristocraten en priesters naar het kleine, hindoeïstische rijk Blambangan in de uiterste oosthoek van Java en naar het eiland Bali. Het lagere volk zocht voor een groot deel zijn toevlucht hoog in het Tenggergebergte.

Bali bleef tot de dag van vandaag hindoeïstisch, maar Blambangan moest uiteindelijk zwichten voor de herhaalde aanvallen van islamitische legers en voor de Nederlanders, die rond 1780 de islamisering van Blambangan aanmoedigden. Zij vreesden namelijk dat de hindoebevolking met de Baliërs zou samenspannen om zowel de Nederlanders als de Javaanse moslims te verdrijven. Alleen de Tenggerezen in hun afgelegen bolwerk in het bergland bleven hun hindoegewoonten trouw.

In de klassieke periode was het Javaanse hindoeïsme de religie van de hofadel. Onder de bergbevolking van Tengger, afgesneden van de literatuur en kunst van het hof, kreeg de godsdienst langzaam maar zeker de vorm van een volksgeloof. Maar ook dit geloof werd in de 19de eeuw ernstig met uitroeiing bedreigd, toen Madurese en Javaanse moslims naar de lager gelegen delen van het Tenggergebergte uitzwermden en daar de islam introduceerden. In een wanhopige poging hun geloof te behouden, namen Tenggerese priesters islamitische gebeden in hun ritueel op.

Het Kasodo-festival

Desondanks wist het hindoeïsme te overleven, en in de jaren zestig en zeventig 'herontdekten' de Tenggerezen hun banden met Bali. Zij stuurden hun onderwijzers naar het naburige eiland om van hun hindoebroeders te leren. In de jaren tachtig hadden de meeste dorpen zich officieel met het hindoeïsme verbonden. Een minderheid gaat nog verder door zijn godsdienst aan te duiden als *agama buddha*, de hindoe-boeddhistische godsdienst van het pre-islamitische Java.

Naast de liturgieën van de Tenggerese volkspriesters (*resi pujangga*), waarin Siwa-bijgestaan door Brahma, Wisnu, Iswara en Mahadewa- als hoofdgod wordt aanbeden, werken in veel tradities plaatselijke geloofsopvattingen door. Dit komt vooral tot uiting in de ceremonie die elk jaar halverwege de laatste maand (Kasodo) van het Tenggerese jaar wordt gehouden; dan brengen gelovigen bij

de Bromo een ritueel offer aan Joko Seger. Duizenden mensen komen na middernacht bijeen in de zandzee aan de voet van de Bromo. Velen hebben kleine offers bij zich, zoals groente, bloemen, geld of levende kippen. De 28 priesters in het Tenggergebied beginnen hun ritueel met het bewieroken van de bijeengebrachte gaven, onder aanroeping van Siwa en de andere beschermgoden. Als de goden uit de hemel neerdalen betekent dat een zegening voor alle aanwezigen. Na de gebeden rukt de menigte op naar de krater van de Bromo en gooit de offers over de rand, opdat het nieuwe jaar voorspoed zal brengen.

Rampzalige erosie

In tegenstelling tot sommige beweringen vormen de Tenggerezen geen archaisch 'verloren volk'. Zij zijn etnische Javanen en uiterlijk niet van hun Oostjavaanse burens te onderscheiden. Al zijn het hindoes, kasten kennen zij niet; hun verwantschapsstelsel en sociale structuur verschillen in wezen niet van die van de islamitische Javanen. Toch onderscheiden ze zich op enkele punten. Zij spreken een dialect dat verwant is aan dat van de Osing Javanen van Blambangan. Opvallend is dat de taalniveaus, die de Javanen gebruiken om sociale status uit te drukken, hierin ontbreken. Tegenover buitenstaanders kunnen de Tenggerezen deze statusgevoelige nuances wel hanteren, onderling spreken zij een directe, 'democratische' taal.

Ook andere dorpstradities hebben een open en rechtstreeks karakter. Bezoekers bij de Tenggerezen thuis worden direct naar de vuurplaats in de keuken geleid, iets dat bij andere Javanen ondenkbaar is. De gast wordt iets te drinken aangeboden en bij een oponthoud langer dan enkele minuten zelfs iets te eten; het is wel zo beleefd er als teken van waardering wat van te proeven. De huizen van solide pijnboomhout zijn helderwit geschilderd, afgewerkt met blauwgroene randen. Voor een bergstreek is het gebied dichtbevolkt, 330 tot 400 mensen per vierkante kilometer, maar dankzij de buitengewone vruchtbaarheid is de bevolking in goede doen. Sinds 1960 echter heeft overbewerking van het land tot rampzalige erosie geleid. De akkers werden kleiner en de traditionele maïs werd verdrongen door kool, aardappels en uien, produkten die veel opleveren op de markten in het laagland. Zoals in de meeste bergstreken van Java heeft dit de erosie verergerd; de verslechtering van de grond neemt gigantische proporties aan. Wellicht zorgt het gestaag groeiende toerisme voor economische verlichting in de vorm van alternatieve inkomsten, die de directe afhankelijkheid van de landbouw -althans voor een deel van de bevolking- kunnen doorbreken, en daarmee de druk op het land verminderen.

- Robert Hefner

Vorige bladzijde en boven: Caldera van de Bromo, gezien van Penanjakan.

GUNUNG BROMO

Trekken in de Tengger

Drie routes leiden naar het Tenggergebergte: één gemakkelijke, de andere iets avontuurlijker. Alle drie voeren door één van de betoverendste landschappen van Java.

De gebruikelijke route naar de Bromokrater begint in het noordoosten bij Probolinggo, een hete, oninteressante kuststad, waar men beter niet kan overnachten. Een 44 kilometer lange weg leidt de bergen in naar Ngadisari, dat over hotels en andere faciliteiten beschikt (zie 'Gegevens Bromo'). De tweede route loopt van Pasuruan zuidwaarts naar de bergplaatsen Tosari en Wonokitri. Vanhieruit is de klim naar de rand van de vulkaan langer. Er zijn minder voorzieningen dan in Ngadisari, maar ook minder toeristen, en het uitzicht is mooier. *Last but not least* is er het steile bergpad dat van Malang via Tumpang en Gubukklakah naar Ngadas voert, in de beboste streek tussen de Bromo en Semeru. Het is een tra-

ject zonder voorzieningen, maar de dorpen bieden onderdak; een ideaal gebied voor bergwandelingen. De drie routes zijn door bergpaden onderling verbonden, zodat heen en terug verschillende wegen kunnen worden gevolgd. De meeste toeristen stormen in één dag de Bromo op en af om de zonsopkomst te bekijken, maar een wat langer verblijf met tenminste één overnachting is aan te raden als men werkelijk rond wil kijken. Dat biedt ook de mogelijkheid de zonsondergang te zien, die met name in de droge tijd (mei tot oktober) -wanneer het wolkendek niet zo dik is- even indrukwekkend is als de zonsopkomst. Dit seizoen is overigens het enige geschikt voor meerdaagse voettochten en beklimmingen.

Ngadisari-route

Vanaf de afslag bij Ketapang, vijf kilometer ten westen van Probolinggo, slingert de weg zich door arme Madurese dorpen. Hier wonen de nakomelingen van landarbeiders die in de 19de eeuw door de Nederlandse koffie-ondernemingen werden aangetrokken. De nieuwkomers waren fanatieke gelovigen die de plaatselijke hindoebevolking voor de keus stelde tot de islam over te gaan dan wel het bergland in te vluchten.

Ongeveer halverwege ligt de oude regeringspost Sukapura, die de grens markeert tussen de Madurese en de hindoeïstische nederzettingen. Het plaatsje heeft een aantal *warung*

en betaalbare hotels. Maar de meeste toeristen reizen direct door naar Ngadisari en Cemara Lawang. 's Avonds kan het in Ngadisari, op 1950 meter hoogte, tintelend fris zijn; neem daarom niet alleen goede bergschoenen, maar ook warme kleren mee. Reizigers worden bij aankomst direct naar de plaatselijke *hansip* (burgerwacht) gebracht voor een kleine financiële bijdrage. Dit is geen oplichterij; het geld is bestemd voor padvindersoniformen (de padvinders helpen bij de ontvangst van gasten) en voor het onderhoud van de badkamers voor toeristen. Langs de weg tussen Sukapura en Ngadisari liggen hotels, evenals in Ngadisari zelf; ook dorpsbewoners bieden onderdak. Drie kilometer verder ligt op de rand van de vulkaan het kleinere Cemara Lawang ('Tjemara-poort'), vanuit Ngadisari te voet in een klein uur bereikbaar. Een jeep huren kan ook. De voorzieningen zijn primitief en alleen aan te bevelen voor personen die aan een dak boven hun hoofd voldoende hebben.

Gewoonlijk staan bezoekers enkele uren voor zonsopkomst op om in het pikkedonker te paard of te voet van Ngadisari of Cemara Lawang in de vulkaan af te dalen en de uitgestrekte zandzee over te steken. Zo zijn ze op tijd bij de rand van de Bromo om -rond 5.00 uur- de zonsopgang te zien. Het uitzicht is hier formidabel, maar dat is het in feite vanuit Cemara Lawang ook.

Vertrek vanuit Ngadisari tegen 3.00 uur 's morgens en vanuit Cemara Lawang een uur later.

Bezoekers uit Probolinggo moeten voor 2.00 uur 's nachts vertrekken. Zij die een paard of een jeep huren moeten de avond tevoren voorbereidingen treffen. Neem eten en flessen water mee voor onderweg. In het hoogseizoen -juli tot september en rond kerstmis- is het met vijftig tot zeventig belangstellenden per dag een drukte van belang. Een beetje gezelschap in de donkere en troosteloze woestenij van de Bromo kan echter geen kwaad.

Daal van Cemara Lawang langs het jeepspoor af in de zandzee en volg de witgekalkte stenen naar de krater; een recht stuk, bij heldere maan van een ongekende schoonheid met rondom de contouren van scherpgetande rotsranden. Na twee kilometer bereikt men een klein betonnen platform, de *poten*, waar de Tenggerese priesters elk jaar hun offeranden opdragen aan Joko Seger, de geest van de Bromo. Hier begint de eigenlijke beklimming langs een slingerpad van sintels en as. De lucht is doordrongen van een sterke, maar onschadelijke zwavelstank.

Een betonnen trap aan de voet van de Bromo leidt tot de rand van de krater, 150 meter hoger. Bij het zien van de ziedende heksenketel van borrelend water, as en zwavel in de diepte kan men zich goed indenken dat de Javaan dit als de poort tot het vagevuur beschouwt. Een offer van enkele *rupiah* is voldoende om de zegen van de vulkaangeest

Onder: Zonsopkomst aan de rand van Gunung Bromo.

ALAIN COMPOST

af te smeken. Vier de zonsopgang op de Bromotop met de meegebrachte mondvoorraad, maar denk er om de omgeving schoon te houden. Ga niet al te snel terug naar het laagland; in de omgeving zijn tal van andere interessante excursies te maken.

Te voet rond de Bromo

Even ten westen van de Bromo verheft zich de Batok, een volmaakt geplooid kegel. Volgens plaatselijke legenden werd de Batok geschapen van de schaal van een kokosnoot (*batok*), door de goden achtergelaten na hun graafwerk. Een zware wandeling (drie tot zes uur, afhankelijk van de route) voert om de Batok heen naar de buitenrand van de vulkaan. Op twintig minuten van de Bromo ligt de noordwestelijke wal die hier veel hoger is dan bij Cemara Lawang. Dennebomen en hoog gras weerkaatsen het verblindende zonlicht en een breed jeepspoor slingert zich steil naar boven.

Naarmate de beklimming over het zigzaggen-de pad vordert, wordt -achterom kijkend- het uitzicht over de Bromo, de Batok en diep in het zuiden de Semeru indrukwekkender. Bovenop de rotswand, zo'n 450 meter boven het startpunt van de klim, is het alsof men vanuit een vliegtuig naar beneden kijkt; de vulkanen van de Tengger lijken op één lijn te liggen, als één doorlopend panorama.

Wie er genoeg van heeft kan in twee uur door

de zandzee teruglopen naar Cemara Lawang. De doorzetters kunnen verder klimmen; vier uur naar het hoogste punt van de vulkaan, met één van de fraaiste vergezichten van Java.

Bovenaan het pad wijst een wegwijzer de weg naar Penanjakan ('schuin oplopende helling'), 700 meter hoger gelegen en drie kilometer lopen (een kleine anderhalf uur) in noordelijke richting. De weg is steil, maar veilig en goed afgebakend, en in het droge seizoen zelfs geschikt voor auto's met vierwielaandrijving. In het regenseizoen kan de lucht volkomen dicht zitten, dus informeer tevoren naar de weersvooruitzichten.

Het uitzicht vanaf Penanjakan is adembenemend. Van deze uitkijkpost hoog boven de Bromokrater is de Semeru, twintig kilometer naar het zuiden, in zijn volle omvang goed zichtbaar. Daarachter ligt Java's zuidkust, zestig kilometer ver.

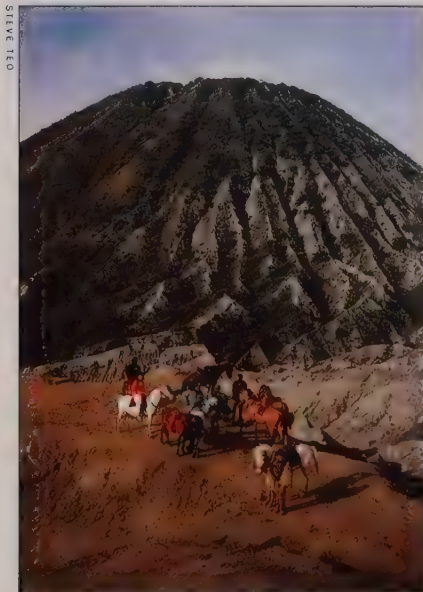
Voor de vroegere Javaanse hindoes vormde deze as, Penanjakan-Bromo-Semeru, het middelpunt van de wereld. Van de top daalt het pad -nog steeds in noordelijke richting- naar Ngadisari, twee uur lopen. Het pad is veilig en goed aangegeven.

Tosari-route

De Bromo kan ook vanuit het noordwesten worden benaderd, in plaats van uit het noordoosten. Neem voor deze wat moeilijker route in Pasuruan een huurauto of lokale minibus zuidwaarts naar Tosari (44 kilometer).

In de Nederlandse tijd was dit één van de populairste bergoorden van Java. De oude hotelletjes werden tijdens de revolutie vernield, maar er zijn nieuwe in aanbouw. Goedkoper onderdak biedt het drie kilometer verder gelegen Wonokitri. De dalen zijn hier nauwer en dieper dan bij Ngadisari en de kunstig bewerkte hellingen zijn bezaaid met frisgeschilderde huizen. Langs de weg lopen boeren met hun groente, op weg naar de markt.

Wonokitri werd door de regering onderschei-

den voor zijn ontwikkelingsprojecten en het dorp is indrukwekkend schoon. De tempel in Balische stijl was één van de eerste die in de jaren zeventig in het Tenggerhoogland verrees, toen de bevolking zijn religieuze verwantschap met hindoeïstisch Bali 'herontdekte'.

Van Wonokitri naar de Bromo is het een wandeling van 14 kilometer door dichte, altijd groene bossen. Vertrek bijtijds om de zonsopkomst te zien, hetzij lopend, hetzij per jeep. Overdag biedt het pad een schitterend uitzicht op de kustlijn in het noorden. Bij aankomst op de noordwestelijke rand van de vulkaan kan men naar de zandzee afdalen langs het hierboven beschreven pad. Een alternatief is de klim naar Penanjakan, om vandaar naar Ngadisari af te dalen.

Afdaling via Ngadas

De derde en moeilijkste route naar de Bromo kan men eigenlijk beter in omgekeerde richting afleggen, dat wil zeggen bij wijze van afdaling. Steek, na de Bromo te hebben bezichtigd, de zandzee in zuidoostelijke richting over, weg van de Batok en Cemara Lawang.

Na circa een uur gaat de zandzee over in een met weelderig gras begroeid dal; aan het eind hiervan klimt het pad geleidelijk omhoog tegen de vulkaanwand.

Boven geeft een wegwijzer de richting aan naar Ngadas, twee kilometer naar het westen (rechts). Het is alsof de tijd hier heeft stilgestaan. Het plaatsje heeft geen voorzieningen en water is er schaars. Boerenfamilies bieden onderdak (inlichtingen bij het dorps hoofd, de *kepala desa*). Een kleine *warung* tegenover het huis van het dorps hoofd verkoopt nasi goreng. Reizigers die hier willen overnachten moeten over een slaapzak beschikken.

Ngadas is een goed uitgangspunt voor tochten door de bossen, met name de acht kilometer lange wandeling naar Ranupani (oostwaarts langs de vulkaan over een goed aangegeven pad), waar twee meertjes uitnodigen tot vissen en zwemmen.

In de vroege middag vertrekken hier minibusjes naar Gubukklakah. Wandelaars leggen de 14 kilometer in drie uur af. Het steile pad daalt af door bossen van de gematigde zone naar subtropische wouden, rijk aan wilde zwijnen en apen. Het dichte, ongerepte gebladerde geeft een indruk hoe Java geweest moet zijn voordat in de 19de eeuw met het kappen van het oerwoud werd begonnen.

Van Gubukklakah rijden minibusjes naar Tumpang, waar kan worden overgestapt voor Malang. Tot laat in de avond is er vervoer.

Beklimming van de Semeru

De beklimming van de hoogste piek van Java, de Semeru, is een regelrechte sensatie. Hoewel een specifieke klimuitrusting niet vereist is, is de tocht alleen aan te bevelen voor ervaren lopers. Nodig zijn een goede slaapzak, proviand en een gids. Blijf in de buurt van de groep; bijna jaarlijks dwaalt er iemand af om na enkele nachten in de bergen van ontbering om te komen. Studentengidsen zijn beschikbaar via de Mahameru Mountain Climbing Club in Malang. Voor een tweedaagse tocht zijn er ook gidsen te huur in Ranupani. Zij brengen de klimmers naar een bepaald punt onder de top en blijven wachten tot de vier uur duren de tocht naar boven en terug is volbracht.

Alles bij elkaar vergt de tocht drie dagen. Ga niet in de regentijd (december-maart). Huur in Malang een auto met chauffeur (het liefst een auto met vierwielaandrijving) of neem het openbaar vervoer van Malang naar Tumpang, Gubukklakah, Ngadas en Ranupani. Regel daar de overnachting bij de *kepala desa*; ook moeten klimmers zich inschrijven en een klimvergunning aanvragen. De volgende morgen start de beklimming onder leiding van de gids uit Ranupani. Het pad is bebost en bijzonder ruig. In de middag wordt onder de top gekampeerd. Tenten zijn niet noodzakelijk, grondzeilen als onderlaag des te meer. Ga niet toch nog dezelfde dag naar boven. Het is levensgevaarlijk de Semeru bij avond te beklimmen vanwege de avondwind die dodelijke gassen aanvoert.

De bestijging de volgende ochtend neemt twee tot drie uur in beslag. De laatste honderd meter zijn moeilijk, omdat het pad van sintels overgaat in los vulkaangesteente. Vlakbij de top kan men in de vulkaan van de Bromo kijken, met daarachter de noordkust. Naar het zuiden reiken oude lavabeddingen tot aan zee. Naar het oosten ligt Bali, een schitterend groen en grijs juweel in de Indische Oceaan. Naar het westen strekt Java zich tot de horizon uit. Met dit goddelijke uitzicht begrijpt men waarom deze piek wordt beschouwd als verblijfplaats van de goden. Vanaf de top is goed te zien hoe ongeveer om de negentig seconden een rookpluim aan de vulkaan ontsnapt, waarbij de aarde rommelt en schudt. Reis vervolgens terug naar Ranupani. Reizigers die voor hun terugtocht van het openbaar vervoer gebruik willen maken kunnen het beste vooraf een minibusje bespreken.

- Robert Hefner

Linksonder: De kegel van de Batok. **Linksboven:** Racen over de zandzee.

Gegevens Bromo

Alsmede Probolinggo, Ngadisari, Cemara Lawang, Pasuruan, Tosari, Wonokitri, Ngadas, Ranupani. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning.

De meeste bezoekers van Gunung Bromo reizen van Probolinggo naar Ngadisari en Cemara Lawang, velen met een verzorgde bustrip die in het holst van de nacht begint, zodat men bij zonsopkomst ter plaatse is, en vervolgens linea recta naar Probolinggo terugvoert. Wie de tijd heeft wordt aangeraden tenminste een dag en een nacht boven door te brengen, beter nog 2 nachten en een volledige dag, om de caldera te voet te bekijken. Ngadisari heeft de beste faciliteiten. Penanjakan, het hoogste en meest noordelijke punt van de kraterwand, biedt het mooiste uitzicht.

PROBOLINGGO

Kengetal: 0335

Busverbindingen met Surabaya en Malang (3 uur, \$1) en Banyuwangi (7 uur, \$7). Banyuwangi per trein: 9 uur, \$1.50. Bussen naar Bali vertrekken 's avonds. Bussen naar Bromo: zie onder. Diverse reisbureaus bieden **excursies** naar Bromo aan; vergelijk de prijzen alvorens te boeken. Aanbevolen wordt **Wira Travel Agency**. Vraag naar Pak Anwar.

VERBLIJF

Bromo Permai. Jl. Sudirman 237. Tel. 41256. Eenvoudig hotel tegenover het busstation. Schone kamers en lakens. Populair. De eigenaar bezit een gelijknamig hotel in Cemara Lawang. Men reserveert desgewenst een kamer en assisteert bij de reis. \$7 met AC en bad.

Ratna. Jl. Sudirman 16. Tel. 21597. 48 kamers. Het beste van de stad. Zeer schoon, redelijke prijzen. Om samen een kamer te huren moet men familie c.q. gehuwd zijn. Beste kamers \$10 T met AC.

Tamtiarto Plaza. Jl. Suroyo 15. 45 kleine kamers. Aan de dure kant. Groot zwembad. \$18 T met AC, \$8 zonder. Chauffeurskamer \$2.50.

Victoria. Jl. Suroyo 1-3, bij de kruising met Jl. Sudirman. Tel. 21461. 53 kamers. Oud hotel met enkele nette, gerenoveerde kamers. \$10 T.

NGADISARI EN CEMARA LAWANG

(Mini)bussen naar Sukapura en Ngadisari (\$1)

vertrekken tot ongeveer 18.00 uur regelmatig van het busstation in het centrum van Probolinggo. Vertrek uiterlijk in de voormiddag om voor zonsopgang boven te zijn. Reizigers die per bus uit Surabaya of Malang komen en naar de Bromo willen, kunnen in het plaatsje Ketapang (vóór Probolinggo) uitstappen bij de afslag naar de berg en daar een bus aanhouden.

In Probolinggo kunnen via de hotels minibussen met chauffeur worden gehuurd. De prijs wisselt al naar gelang het seizoen. In het hoogseizoen (juni-augustus) betaalt men rond de \$15 per halve dag en \$25-\$30 per dag.

De bussen rijden niet verder dan Ngadisari, waar reizigers bij aankomst bestormd worden door verhuurders van kamers en paarden. Lever een kleine financiële bijdrage aan het loket met het bord 'Tourist Information', alvorens onderdak of transport te regelen.

De steile klim naar Cemara Lawang kost te voet een uur. Informeer aan het loket naar de door de autoriteiten gerunde jeepdienst; een jeep voor 7 passagiers kost \$4 (50¢ per persoon) voor de heenweg, de helft voor de terugweg. Het is ook mogelijk een jeep voor de volgende (vroege) ochtend naar Cemara Lawang te huren, en voor \$40 worden 7 passagiers naar Penanjakan en terug vervoerd. Bekijk de zonsopkomst, ontbijt in restaurant Bromo Permai, loop naar beneden om Gunung Bromo te bekijken en neem tenslotte de jeep terug naar Ngadisari.

In Ngadisari en Cemara Lawang worden paarden verhuurd voor de trip naar Gunung Bromo. De prijs van Ngadisari naar Bromo en terug (zo'n 5 uur) varieert van \$5-\$6 buiten het seizoen tot \$10-\$15 op topdagen, zoals het Kasodo-festival. Verwacht geen indianenavontuur; de eigenaar van het paard gaat mee en de pony's halen met een modale buitenlander op de rug hooguit een flinke draf. Vertrek is meestal om 3.00 of 4.00 uur, terugkomst om 9.00 uur, voor het heet wordt. Langere trips en tochten op andere tijden zijn duurder.

VERBLIJF

Ondanks het sterk groeiende toerisme, dat zijn sporen heeft nagelaten in de vorm van nieuwe hotels in Ngadisari en Tosari, is de accommodatie in het afgelegen en landelijke Tengger-hoogland over het algemeen primitief. In veel dorpen zijn kamers te huur voor \$1.50-\$3. Schone lakens zijn zeldzaam en sanitaire voorzieningen altijd gemeenschappelijk. Voor personen die wat Indonesisch spreken en niet veel om comfort geven, biedt de streek uitstekende mogelijkheden om kennis te maken met het dorpsleven. Bekijk de kamer alvorens te huren en ding af. Neem een deken en warme kleding mee; de nachten zijn erg koud. Onderstaande hotels worden aanbevolen.

Bromo Permai. Cemara Lawang. 30 kamers. Dure en primitieve accommodatie aan de rand van de krater: een kamertje of een hut en een gemeenschappelijk bad met allesbehalve schoon

water. Niettemin in het hoogseizoen altijd vol. Mede daarom is de sfeer in het bijbehorende restaurant altijd goed, al zijn eten en bediening niet om over naar huis te schrijven. Reserveer eventueel bij het gelijknamige hotel in Probolinggo (zie boven). Fantastisch uitzicht over de zandzee. \$14 T. 3-persoons kamer \$30.

Grand Bromo. Jl. Bromo, Ngadisari. 50 kamers. Nieuw, groot hotel met marmeren baden, verreweg het beste in de buurt. \$48 T voor een standaardkamer.

Sukapura Permai. Jl. Bromo, Ngadisari. 7 kamers. Eenvoudig en schoon. Geen restaurant, maar de *ibu* kookt op verzoek. \$3-\$5 T.

Tengger Permai. Jl. Bromo, Ngadisari. Bij het busstation. Informatie over *homestays* in de omgeving. \$8-\$11 T.

Yoschi's. Jl. Bromo, Ngadisari. 14 kamers. Zeer comfortabel; schoon. Hulpvaardig personeel. Ruime kamer met bad \$2-\$6. Vraag naar de genoteerde commentaren en tips van bezoekers.

ETEN

Ngadisari heeft talloze eetgelegenheden. Naast de restaurants in de hotels bieden *warung* bier, limonade, koffie en een bescheiden keuze aan gerechten. Ze zijn tot diep in de nacht geopend. **Warung Kusuma** en **Warung Bromo** bij het busstation worden beheerd door hartelijke gezinnen, die graag over de lokale cultuur vertellen. Het restaurant van Hotel **Bromo Permai** in Cemara Lawang serveert Indonesische kost, enkele Westerse gerechten, warme chocolademelk en sterke drank, goed tegen de kou.

PASURUAN

Kengetal: 0343

Het aangename Pasuruan is op zichzelf een bezoek waard (zie 'Omgeving Surabaya', blz. 306). Bussen naar Surabaya en Malang kosten 50¢ (1.5 uur), naar Banyuwangi \$1.50 (8 uur) en naar Probolinggo 60¢. De trein naar Surabaya vertrekt om 14.15 uur en kost \$1.50, naar Banyuwangi: 23.25 uur en \$1.50.

VERBLIJF EN ETEN

Pasuruan. Jl. Nusantara 46. Tel. 41494. 25 kamers. Ongewoon schoon. \$13 AC. \$10 met ventilator, warm water en tv. \$6 met bad.

Wisma Karya. Jl. Raya. Minder goed dan bovengenoemde. Bekijk de kamers goed. \$3-\$10 T.

Depot Hayam Wuruk. Jl. Hayam Wuruk 19A. Goed Chinees en Indonesisch eten. Aan de *alun-alun* staan 's avonds eetstalletjes.

TOSARI EN WONOKITRI

Het enige vervoermiddel tussen Pasuruan en Tosari is de *colt* (\$1.25, overstappen in Pasrepan). Tarieven voor het huren van een busje in

Pasuruan zijn vergelijkbaar met die in Probolinggo (zie boven). Van Tosari rijden minibussen naar Wonokitri (25¢). Te voet is het ongeveer een uur. De kraterrand is te voet en per jeep bereikbaar. Vertrek voor 4.00 uur om de zonsopkomst te zien. Per jeep kan men zich vervolgens laten afzetten bij de zandzee, om te voet verder te gaan naar Gunung Bromo. Hotels regelen desgewenst het vervoer, mits tijtjds ingelicht. Een jeep voor 7 personen kost ongeveer \$21 enkele reis. De wandeling terug naar Tosari (of verder naar Cemara Lawang) is aangenaam.

VERBLIJF

Bromo Cottages. Tosari. Nieuw hotel met warm water, tv, video en telefoon op de kamers. Bij helder weer schitterend uitzicht op Pasuruan, Tretes en Surabaya. \$45 T. Ontbijt, lunch en diner kosten respectievelijk \$4.50, \$6 en \$8.

Pendopo Agung. Wonokitri. Het laatste hotel op weg naar Bromo en het enige in Wonokitri met (stromend) warm water. \$13-\$16.

Pondok Wisata. Wonokitri. Kleine herberg, aan de rechterhand bij binnenkomst van het dorp, gerund door dorpshef Pak Budi Asmoro. Negen schone kamers met bad en stromend water. \$6 T.

Villa Bromo. Het eerste hotel in Tosari, komend van Pasuruan. Op een kleine heuvel, achter een *warung* met de naam Kupang.

NGADAS EN RANUPANI

Op het traject Ngadas-Malang (via Tumpang) rijden onregelmatig minibussen. Meestal gaan ze 's morgens naar Ngadas en in de voormiddag terug. Vaak zijn ze zwaar beladen. De mogelijkheid bestaat in Ngadas een busje te huren, al is er soms geen voorhanden en kan vervoer in de regentijd op problemen stuiten.

Reizigers die naar Ranupani willen om Gunung Semeru te beklimmen, kunnen in Malang een busje huren (aan de *alun-alun* of via hotels). De tarieven variëren; gemiddeld \$25-\$35 per dag, inclusief chauffeur (maar exclusief diens maaltijden). Let erop dat de chauffeur de tocht al eerder gemaakt heeft. Onervaren chauffeurs zouden onderweg kunnen concluderen dat de weg te steil en te slecht is om door te gaan. Een alternatief is in Tumpang een busje naar Ranupani te huren (bij de waringin voor de markt, gemiddeld \$25 per dag). Desgevraagd pikt de chauffeur u enkele dagen later weer op. Neem bij aankomst in Ngadas of Ranupani contact op met het dorpshef (*kepala desa*). Hij kan voor onderdak bij particulieren zorgen (\$1-\$2). Neem een slaapzak of lakens mee. In beide dorpen zijn *warung*. De beste in Ngadas is die tegenover het huis van het dorpshef.

- Sandra Hamid en Robert Hefner

BLAMBANGAN

Reizen door Java's Verre Oosthoek

Het verweerde, onherbergzame landschap van Java's ruige oostelijke punt is van oudsher bijzonder ontoegankelijk. Zelfs nu nog is het afgelegen en schaars bevolkte gebied een bestemming vol uitdagingen, hoewel de ongemakken ruimschoots worden gecompenseerd door het buitengewone natuurschoon.

In de 16de eeuw werd Java's oosthoek overheerst door Blambangan, het laatste hindoe-rijk op Java, dat zijn hoofdstad in Banyuwangi had. Ondanks aanvallen van het opkomende islamitische Mataram in het begin van de 17de eeuw, slaagde Blambangan erin als klein hindoevorstendom te overleven en banden te onderhouden met het buureiland Bali.

De Hollanders lieten het gebied tot de 18de eeuw grotendeels links liggen. Toen erkenden zij twee prins van Blambangan, als antwoord op de Balische dreiging uit het oosten. Deze bekeerden zich tot de islam en werden regenten van het gebied.

De reusachtige uitbarsting van de Ijen in 1817 en een cholera-epidemie ontvolkten een groot deel van de regio. Tegenwoordig overheersen in het noordelijk deel Madurese migranten. In het oosten en zuiden wonen nog afstammelingen van de bevolking van het oude Blambangan, de 'Osing'. Het Javaanse dialect van dit gebied klinkt nogal archaisch en is beïnvloed door het Madurees.

Geografisch wordt de oosthoek vooral bepaald door een aantal uitgestrekte plantages en vijf omvangrijke natuurreservaten: het Yangplateau, Ijen, Baluran, Meru Betiri en Blambangan (Alas Purwo). Vanouds vermaard is het bleekgroene Ijen-kratermeer op de top van de Merapi. De onderontwikkelde infrastructuur vormt een hinderpaal voor toerisme en handel, maar zorgde er tevens voor dat het lokale ecosysteem slechts minimaal door de mens werd aangetast. Vanwege het ruige terrein en de vervoersproblematiek is het raadzaam voor dit deel van Java minstens een week uit te trekken.

Feitelijk heeft men twee weken nodig om een goede indruk van het gebied te krijgen. Eigen vervoer is ideaal, bij voorkeur een jeep. Het alternatief is lang wachten op bussen, die op de slechte wegen niet altijd betrouwbaar zijn.

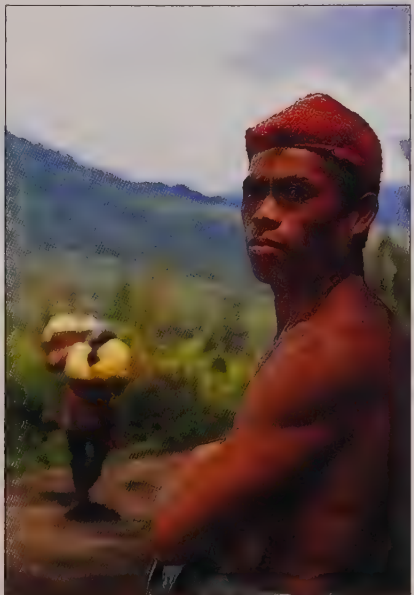
Bondowoso en Ijen

De kustweg van Probolinggo oostwaarts heeft een nieuw wegdek en is snel, maar lijdt erg onder zwaar bus- en vrachtverkeer. Ongeveer 24 kilometer van Probolinggo, tussen Pejajaran en Kraksaan, ligt rechts van de weg Candi Jabung, een torenvormige Majapahittempel met prachtige Kala-koppen boven de nissen.

Het 'Witte Zand' van Pasir Putih, 48 kilometer verder, blijkt grijs te zijn en er is weinig meer te doen dan met een vlerkprauw naar de overblijfselen van het koraalrif te varen. Langs het strand wordt saté Madura verkocht; onderdak is duur, met weinig comfort.

Het streekcentrum Bondowoso ligt 35 kilometer landinwaarts; vlak na de kustplaats Besuki slingert een bochtige weg zich door een prachtig landschap zuidwaarts. Stop bij Pemandangan Arak-arak om van het uitzicht te genieten. Bij Wringin, halverwege de route, zijn enkele interessante prehistorische sarcofagen te zien.

Voor tochten naar de Ijenkrater is Bondowoso het beste uitgangspunt. Ga eerst naar Wonosari in het noordoosten en buig dan zuidwaarts af naar Sukosari. Vanhier is het twee

AM R S H A R I T A

Rechts: Stoere zwavelsjouters, Ijen-krater.

uur rijden naar Sempol, waar reizigers zich moeten melden bij het PHPA-kantoor. Sla voldeende water in en rijd door naar Paltuding, het beginpunt van de trektocht naar Kawah Ijen. Neem een warme trui of windjack mee. De afstand naar de krater is slechts drie kilometer, maar de inspannende beklimming kost zeker tweeënehalf uur. Neem een voorbeeld aan de arbeiders van de zwavelgroeve, die met manden vol gele zwavelbrokken passeren; zij leggen elke dag de 35 kilometer vanuit Jambu en terug te voet af.

Op anderhalf uur ligt Pondok Kawah Ijen, een vervallen schuilhut, en een uur verder de rand van de krater. Hier volgt de beloning: een ontzagwekkend uitzicht op het meer beneden. De afdaling naar het meer en de zwavelgroeve kost alles bij elkaar nog enkele uren.

Jember, ten zuiden van Bondowoso, ligt in de belangrijkste tabaksstreek van Java. De ondernemingen hier gedijen door de lucratieve handel met Duitse tabaksimpORTEURS. Dit heeft weer geleid tot de opkomst van het 'agro-toerisme'. Glantangan, 23 kilometer ten zuiden van Jember, heeft zelfs een prachtig golfterrein met negen holes.

Na Jember leidt de hoofdweg naar Mangli, waar een afslag naar links naar het zuiden voert door een glooiend heuvellandschap, langs Ambulu, naar het schitterende strand van Watu Ulo ('slangensteen'). Vanuit Mangli en Ambulu rijden *ojek* (motortaxi's) naar hotel Wisnu Watu Ulo.

Nationaal Park Baluran

De hoofdweg van Bondowoso noordwaarts naar Situbondo leidt langs Tapan, waar op zaterdag en zondag stierengevechten plaatsvinden. Dit is de favoriete sport van de hier wonende Madurezen. Uit de wijde omtrek komt men kijken naar de wedstrijden, die volgens ingewikkelde regels verlopen.

Na Situbondo volgt de weg de rand van het Merapi-Raungmassief in oostelijke richting, passeert stoffige djatibossen, om plotseling de ingang van het Nationaal Park Baluran te bereiken. Vergunningen worden bij de ingang in Wonorejo verstrekt; een donatie wordt op prijs gesteld.

Baluran is de droogste uithoek van Java; omdat het park in de luwte of 'regenschaduw' van de geërodeerde kegel van een oude vulkaan ligt valt er nauwelijks regen. Helaas is ongerepte natuur hier ver te zoeken. Hoewel Baluran sinds 1928 een wildreservaat is, draagt het land de sporen van illegale houtkap, mislukte vestigingspogingen en militaire oefeningen uit de jaren zeventig. Sinds het in 1980 een Nationaal Park werd, doet het parkbeheer er alles aan om het te veranderen in een leefgebied voor savanneflora en -fauna, die elders op Java zeldzaam of uitgestorven is.

De fijne zwarte grond van Baluran is vruchtbaar, maar droogt na een korte regenbui direct uit. De keiharde laag krimpt en barst tot steenachtige brokken die jonge wortels

doen afbreken en eventuele zaden beknellen. Alleen snelgroeïende grassoorten gedijen hier en zo is de noordzijde van het park één uitgestrekte boomloze vlakte, een ideale omgeving voor herten, kudden bantengs en verwilderde runderen. Groot wild is de hoofdattractie van het park. Bij dageraad en avondschemer, en met name in het droge seizoen van augustus tot november, zijn de dieren vanaf de Bekolheuvel waar te nemen.

Vanuit hun beschaduwde schuilplaatsen banen ze zich dwars door het grasland een weg naar

waterpoelen in de gebarsten rivierbeddingen. Huur een gids en ga zelf het grasland in: de beste manier om het park te zien. Herten en bantengs blijven op afstand (neem een verrekijker mee en voor foto's een telelens), maar buffels willen nog wel eens wegdommelen in hun modderpoel. De Javaanse wilde hond of *ajag* vertoont zich zelden.

Hoge gebangpalmen accentueren het grasland. Ze kunnen ruim zestig jaar oud worden voor ze een bloemkolf van vijf meter lengte (de grootste ter wereld) produceren met zachtcrème bloemen. Na de bloei sterft de boom; de stam blijft nog een aantal jaren staan.

Er zijn tegen de 150 vogelsoorten in Baluran waargenomen. Let op de nesten van weervogels (*manyar*) in de doornbomen. Bij de boszoom lopen soms groene pauwen, ooit om hun veren uitgevoerd naar China en Europa, of rood-groene boskippen, verwant aan de huiskip. In de mangrovebossen langs de kust schieten metaalblauwe ijsvogels tussen de takken door. Mogelijk gluurt een familie krabende makaken door de mangrovetakken, om vervolgens de conversatie te hervatten.

In Baluran zijn voettochten te maken, zoals een tocht rond de vulkaankegel en een wandeling langs de kust naar het dorp Pandean. Momenteel wordt de ecologie van het park sterk bedreigd door de verontrustende toename van een doornige Afrikaanse acaciasoort; deze werd voor het eerst opgemerkt tegen het eind van de jaren zeventig. De doornstruiken

MAL MULLER

bedekken nu grote arealen met ondoordringbaar struikgewas en vormen voor mens en dier een ernstige belemmering. Wegkappen is niet mogelijk. De parkleiding hoopt de situatie op biologische manier meester te worden.

In het park, bij Bekol en Bama, is eenvoudige accommodatie voor een tiental bezoekers. Neem eten en een klamboe mee. Een goede overnachtingsplaats voor zowel Baluran als Banyuwangi is het comfortabele hotel Manyar in Ketapang, even ten zuiden van de aanlegplaats van de veerboot naar Bali, al zal menig bezoeker wel even met de ogen knippen bij het zien van de erotische muurschilderingen bij de ingang.

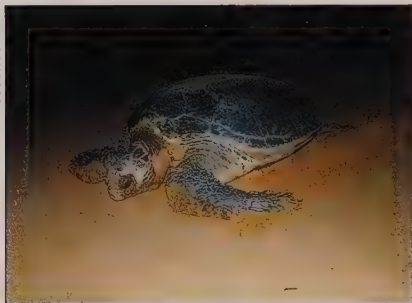
Stopover op weg naar Bali

Banyuwangi is vooral een doorgangplaats tussen Java en Bali en hoeft niet veel tijd te vergen, al maakt de stad zich op voor de verwachte toeristenstroom.

Eens was het de hoofdstad van Blambangan, het laatste hindoerijk op Java dat in de 18de eeuw werd verslagen in een driedelige worsteling met Madurese piraten, Balische raja's en VOC-dienaren. De mooie moskee is een bezoek zeker waard, evenals de Chinese tempel Wihara Tan Tin Jin.

De laatstgenoemde is gewijd aan een Chinese bouwmeester van het vroegere hof van Mengwi op Bali, die opdracht kreeg tot de bouw van de 'drijvende' tempel Pura Taman Ayun. Volgens de legende voltooidde hij de tempel tijdens een wolkbreuk en moest hij vervolgens vluchten omdat de koning zijn kracht vreesde. Ten noorden van Banyuwangi, tegen de zuidoostelijke flank van de Merapi, ligt Kaliklatak, een plantage met koffie, cacao, kruidnagels, vanille en citrusvruchten. De plantage heeft een zwembad, een Balische tuin en een gas-

Uiterst links: Zwavelmeer Kawah Ijen. **Linksboven:** Koffieplukster. **Rechtsboven:** Een oude stoomloc op een suikerplantage.

tenverblijft; toeristen zijn welkom. Banyuwangi is een goed uitgangspunt voor de reservaten Blambangan (Zuid-Banyuwangi) in het zuidoosten en Meru Betiri in het zuidwesten. Volg voor beiden de hoofdweg naar Jember in zuidelijke richting. Neem voor het Reservaat Blambangan bij Beluki de weg naar Muncar, beroemd om zijn feestelijke visafslag. In de haven liggen vrolijk gekleurde Madurese vissersprauwen. De doordringende vislucht hoort er onverbrekkelijk bij.

Nationaal Park Blambangan

Blambangan of Alas Purwo ('Oud Bos') is het grootste reservaat van Java, een reusachtig wormvormig aanhangsel van 43.420 hectare. Hier leven pauwen, boskippen, wilde zwijnen, bantengs en panter tussen zeldzame woudreuzen als *ketapang*, *kepuh*, *asam*, *bogem*, *timongo*, en *manggong*-bamboe. Het reservaat is befaamd om zijn reusachtige *sawo kecik*-bomen, die een doorsnede van anderhalve meter kunnen bereiken.

Omdat Alas Purwo een droog gebied is, kan men de dieren er het hele jaar door gadeslaan. Vergunningen zijn verkrijgbaar op het kantoor voorbij Tegaldlimo. Parkeer vier kilometer verder bij Sadengan. Hier begint een aantrekkelijke wandeling over een drassig pad naar een uitkijktoren vanwaar men meestal grazende bantengs, pauwen en soms ook herten kan zien. Rijd van Sadengan verder naar Trianggulasi, een lang wit zandstrand dat zich in een wijde boog naar het zuiden uitstrekt. Van hier is het vijf kilometer lopen naar Pancur, waar stenen sokkels staan die zouden dateren uit het 17de-eeuwse rijk van de legendarische Menak Jinggo. De meditatiegrotten Goa Putri en Goa Padepokan zijn nog steeds in gebruik. In Plengkung, zeven kilometer verder aan de Grajaganbaai, staan bamboebungalows voor onverschrokken surfers; de baai is vermaard om zijn golven, volgens kenners de beste rollers ter wereld.

Reservaat Meru Betiri

Het reservaat Meru Betiri ligt in het zuidwesten. Verlaat de hoofdweg bij Genteng en sla linksaf (naar het zuiden) over een smalle brug met betonnen versperringen; er is net genoeg ruimte voor minibusjes. De weg voert langs rijstvelden en een enkele hindoeïetempel naar Pesanggaran. Hier moeten bezoekers zich melden bij het PHPA-kantoor. De resterende 35 kilometer naar Sukamade in het hart van het park kunnen één tot drie

uur duren, afhankelijk van het vervoermiddel en de gesteldheid van de weg. In het regenseizoen komen bezoekers waarschijnlijk niet verder dan de eerste bergbeek. Controleposten langs de weg houden regelmatig voertuigen aan; dit maakt deel uit van de regeringscampagne tegen stroperij en illegale houtkap in de reservaten. Stop even bij het informatiecentrum in Rajegwesi vóór het laatste deel van het traject: een weg vol haarspeldbochten de steile heuvel op.

Meru Betiri werd in 1982 tot Nationaal Park verklaard ter bescherming van de laatste Javatiigers. Deze majesteit van het woud doolde eens op heel Java rond in de oerwouden van het laagland. Omdat hij joeg op wilde zwijnen die de dorpsaanplant verwoestten, stond hij bij de mensen in hoog aanzien, al werd hij tegelijkertijd zeer gevreesd. Er zijn nog oudere mensen die zich *pawang* noemen: zij bezitten magische kracht om de tijger hun wil op te leggen. Helaas hebben de jacht en de bevolkingsdruk het tijgerbestand tot een miniem, onzeker aantal gereduceerd. Bij de laatste telling in 1988 registreerde men welgeteld één tijger. De lokale bevolking beweert dat de heuvels rondom Sukamade nog vol tijgers zitten, maar het woord voor tijger (*macan*) betekent ook panter, en die zijn er inderdaad volop. Niettemin is Meru Betiri een paradijs voor natuurvorsers. Prachtige neushoornvogels nestelen in hoge bomen langs de randen van het dal. Het nest wordt van klei in een boom-

holte gemaakt. Als het wijfje gaat broeden metselt het mannetje het gat op een kleine opening na dicht. Voortdurend brengt hij -met hulp van andere neushoornvogels- het wijfje voedsel. Eekhoorns springen van boom tot boom en hele apenkolonies knikken de bezoeker van boven wijsgerig toe.

Het lage wolkendek dat eeuwig over de heuvels lijkt te hangen zorgt voor een hoge verzadigingsgraad en maakt een rijk plantenleven mogelijk. Reuzenrafflesia's bloeien in de heuvels; te ver voor een dagtocht.

Een ideale dagtocht door het oerwoud begint bij de mooie Teluk Hijau ('Groene Baai') en voert om het voorgebergte heen naar Sukamade. Het pad voert langs duistere zoetwatermoerassen, door maagdelijk oerwoud met lianen, en door secundair bos van hoog bamboe en doornige rotan. Het laatste deel loopt door het landgoed Sukamade. Sabbel ter verfrissing op de wrange, fruitige bonen van een versgeplukte cacaovrucht.

Bezoek ook het schildpaddenkweekstation aan het strand van Sukamade. De tijd dat men hier schildpadeieren verkocht om het werk in het reservaat te kunnen financieren is voorbij. Nu vervult het park een belangrijke rol bij het instandhouden van één van de weinige florerende schildpadstranden van Indonesië. Meestal komt er 's nachts wel een schildpad bij Sukamade het strand op. Plotseling verschijnt een reusachtig rugschild boven de scheidingslijn van land en zee; als het water wijkt begint de aanstaande moeder haar moeizame klim naar het hogergelegen strand.

Met haar zwempoten wild om zich heen slaand maakt ze eerst een kuil in het droge zand. Daarna schept ze het dieperliggende vochtige zand voorzichtig uit tot een koker-vormige holte voor de eieren. Na vijftig tot honderd of meer leerachtige, witte eieren ter grootte van pingpongballen te hebben gelegd, vindt ze het welletjes. Ze dekt de holte af en gaat terug naar zee.

De dienstdoende staf verzamelt in de ochtend de eieren en begraaft ze opnieuw in een afgerasterde ruimte, buiten bereik van vraatzuchtige civetkatten. Elk nest wordt met een kruisje gemarkeerd. Nestelstranden worden voorname-lijk bezocht door de groene schildpad, die ook voorkomt in het Caraïbische gebied, de Middellandse Zee en Oost-Australië. Soms duikt er een enorme lederschildpad op: 300

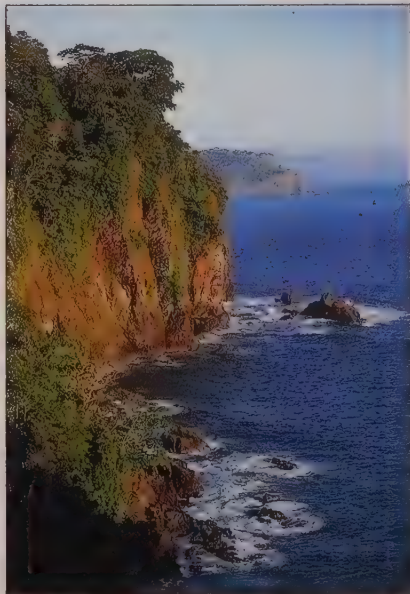
kilo moederschap onder een scherpgekarteld rugschild. Avonturiers kunnen 's nachts met een lamp het bos bij het strand van Sukamade ingaan. Zorg voor een sterke zaklantaarn en een gids. Reusachtige uilen, bosratten en eekhoorns zijn er in groten getale; en vanonder zowat ieder blad staren spinne-ogen de wandelaar als verlichte speldeknooppjes aan. Hier is de kans om een panter of het agressieve Javaanse wrattenzwijn te zien het grootst. Wees echter voorzichtig; geen van beide zijn er van gediend om in hun nachtelijke activiteiten te worden gestoord.

Sukamade biedt ook de mogelijkheid om een ouderwetse Javaanse plantage te bekijken. Het landgoed is door slechte wegen van de omgeving afgesneden en vormt daarom een zelfvoorzienende gemeenschap.

Generaties lang hebben mensen hier hun leven lang op het landgoed gewerkt. Het verblijf biedt eenvoudig onderdak aan maximaal dertig personen. Maaltijden zijn verkrijgbaar, maar stel niet te hoge eisen; de bevoorradingsauto komt niet dagelijks aan de deur. Koffie, cacao, kokosnoten, cashewnoten en rubber worden hier aangeplant en verwerkt in een eenvoudige fabriek bij het bos.

Vraag de bedrijfsleider om een monster *kopi luak*, 'civetkat-koffie', een geurig brouwsel van zuivere koffiebonen, die onverteerd het spijsverteringskanaal van wilde civetkatten hebben verlaten - een delicatessen.

- Robert Cribb en Amir Sidharta

RAIN COMPOST

Uiterst links: Groene schildpad, op weg om eieren te leggen op het strand van Meru Betiri. **Links:** Jonge schildpadjes. **Rechts:** Begroeide klippen aan de Indische Oceaan bij Meru Betiri.

Gegevens Blambangan

Pasir Putih, Bondowoso, Jember, Banyuwangi, de Nationale Parken. Prijzen per 1 juli 1990 in US\$, tenzij anders vermeld. E = Eenpersoons. T = Tweepersoons. AC = Airconditioning.

PASIR PUTIH

De meeste bussen op weg naar en van Bali stoppen in Pasir Putih. Hotels en restaurants:

Pasir Putih Inn. Tel. Situbondo 22, toestel 2. 32 kamers. \$3-\$15. 6-persoons kamer \$8.

Sidho Muncul. Tel. Situbondo 22, toestel 3. 33 kamers met balkon. Duurdere kamers hebben uitzicht op zee. \$23 met AC. De beste keuze.

Oriental Palapa. 6 kamers. Voordelig. Kleine kamers met douche. \$4.

Pasir Putih Indah. Jl. Raya Panarukan. Padang, Indonesische en Chinese gerechten. Mooi uitzicht op het strand. Veel bussen stoppen hier.

Sidho Muncul Cafeteria. Broodjes en snacks. Bij de stalletjes in het recreatiepark zijn *soto Madura* en *mie bakso* verkrijgbaar.

BONDOWOSO

Kengetal: 0332

Bondowoso is de schoonste stad van Java; qua aantal vuilnisbakken per straat overtreft het alle andere steden. Er is goede accommodatie tegen redelijke prijzen.

VERVOER

Bondowoso ligt niet aan een belangrijke busroute. Sla, komend uit de richting Surabaya, bij Besuki rechtsaf; schitterend landschap onderweg. Bussen uit Jember en Pasir Putih kosten respectievelijk Rp800 en Rp200.

VERBLIJF EN ETEN

Anugerah. Jl. Mayjen Sutoyo 12. tel. 21870. Uitermate netjes. \$3-\$9. Ontbijt inbegrepen.

Kinanti. Jl. Santawi 583. Laagste prijzen; schoon. \$3.50 E, \$5 T met bad. \$2 E, \$3 T zonder.

Palm Hotel. Jl. A. Yani 32. Nieuw. Zwembad. Vriendelijk personeel. Redelijk schone kamers met bad. \$26 met AC, tv, video. \$10 met ventilator. Inclusief ontbijt.

Depot Lezat. Jl. P.B. Sudirman 75. Tel. 21827. Zeer schoon en snelle service. Specialiteit is *ayam Bali*, kip met zoete saus. Of probeer *nasi liwet*, rijst met 5 bijgerechten.

Hotel Anugerah's Restaurant. Jl. Mayjen Sutoyo 12. Rijst met zoveel groenten men wil, minder dan 50¢. Indonesisch buffet en à la carte.

JEMBER

Kengetal: 0331

Jember ligt zo'n 30 kilometer ten zuidwesten van Bondowoso, Rp800 per bus. Goede restaurants, aangename *losmen* en een golfbaan.

VERBLIJF EN ETEN

Bandung Permai. Jl. Raya Sempusari 156. Tel. 21916. 70 kamers. Groot zwembad. Vriendelijk en efficiënt. Standaardkamer \$23.

Seroja. Jl. Sudirman 2. Tel. 61905. 25 kamers. Goede standaardkamers voor \$8. Kamers 7 en 11 zijn het rustigst.

Losmen Widodo. Jl. Letjend. Suprpto 74. Tel. 61350. 35 kamers. De beste keus. Maandag en dinsdag altijd vol. Vriendelijk personeel. Vanaf \$2 T. \$4 met openlucht douche.

Mulyasari. Jl. Sultan Agung 24. Tel. 41724. Uitziekend restaurant. Probeer de *gudeg*, met *kopyor* toe. Open van 5.30-21.00 uur.

Restaurant Jawa Timur. Jl. Gatot Subroto 10, tussen Jl. A. Yani en Jl. Kartini. Geweldige Oost-javaanse specialiteiten, snelle service.

BANYUWANGI

Kengetal: 0333

Het hoofdkantoor van de **Toeristeninformatie** bevindt zich in het LCM veerdienst-complex in Ketapang. Bijkantoor in Banyuwangi aan Jl. Diponegoro 2. Tel. 41282.

VERVOER

Minibussen en nachtbusen in westelijke richting vertrekken van busstation Blambangan aan de noordrand van de stad. Er gaan sneltreinen naar Surabaya en Yogya. Veeboten naar Gilimanuk op Bali vertrekken uit Ketapang, 8 kilometer naar het noorden. In de stad rijden *becak*. Kleine jeeps voor rondritten in de omgeving kunnen voor zo'n \$26 per dag worden gehuurd bij **CV Dirgantara Utama**, Jl. Dr. Sutomo 6.

VERBLIJF

Banyuwangi telt een aantal redelijke middenklasse- en budgethotels. Beste keus is Wisma Blambangan aan de *alun-alun*.

Banyuwangi. Jl. Dr. Wahidin 10. Tel. 4117. 28 kamers. Kleine, niet erg schone kamers. \$17 met AC, goedkope met ventilator. In het weekend tot 15% korting.

Wisma Blambangan. Jl. Dr. Wahidin 4. Tel. 21598. 18 kamers. Breed scala kamers, hoe duurder hoe schoner. \$5-\$9 E, \$12 T.

Losmen Selamat. Jl. Wahid Hasyim 96. 39 kamers. Populair bij zakenlieden. Eenvoudige kamers met bad. \$7 AC. \$3.50 met ventilator.

Berlin Barat. Jl. S. Haryono. Tel. 21323. 35 kamers. Ooit een militaire barak. \$3 E, \$3.50 T.

ETEN

Samudra. Jl. Jend. Sudirman 171. Heerlijke *tofu*, pas op dat er niet te veel olie gebruikt wordt. Ook goede gebakken mi.

Depot Asia. Kruispunt Simpang Lima. Uitstekende paddestoelen en groenten. Duur. Schoon.

Restaurant Wina. Voor busstation Blambangan. Kip op 9 manieren bereid. \$2 voor hele kip. Eigenaar Mas Heru weet veel van de streek.

KALIKLATAK

Van busstation Banjarsari in Banyuwangi rijden af en toe minibussen naar Kaliklatak (30\$, 45 minuten). Het alternatief is een busje te charteren; \$5. Een 4 uur durende rondrit over de plantage kost \$3.50. Er zijn 14 brandschone kamers in bungalows te huur (\$30). Het hotel serveert goede maaltijden; ontbijt \$3.50, lunch en diner \$4. Reserveren (verplicht) bij Bapak Sudyanto, Jl. Ngurah Rai 17, Banyuwangi. Tel. 41896. Of bel de plantage: 41061. Alleen in het weekend toegankelijk.

IJEN

NATIONAAL PARK

Bereikbaar van Banyuwangi en Bondowoso. Beide routes eindigen in Paltuding, het uitgangspunt voor voettochten naar de krater. De beste optie is een jeep te huren; openbaar vervoer is onbetrouwbaar. Het toeristenkantoor in Ketapang helpt op verzoek bij de organisatie.

Vanaf Banyuwangi: rij westwaarts naar Jambu en verder naar Licin. Soms is het mogelijk door te rijden naar Sodong, maar van daaruit kan men alleen te voet naar Paltuding (8 kilometer). Wie de gok per openbaar vervoer wil wagen, neemt een *bemo* van busstation Banjarsari naar Jambu (Rp 500). Daar vertrekken soms *colt* naar Sodong of Banyulinu; lift anders met een vrachtwagen mee.

Vanaf Bondowoso: informeer of er een *colt* naar Sempol of anders Sukosari gaat. Zo niet, neem dan een *colt* of bus richting Situbondo en stap uit in Wonosari (Rp400). Van Wonosari en Sukosari rijden *colt* naar Sempol (2.5 uur, \$1.50). In Sempol en Blawan is accommodatie; informeer bij het PHPA-kantoor in Sempol. In Blawan verleent een door de overheid gerunde plantage onderdak voor \$25. Informeer bij dhr. Wahab, PTP XXVI, Jl. Gajah Mada 249, Jember. Neem voedsel, water en warme kleding mee voor de (voet)tocht naar de krater. Kijk of er een *colt* naar Turah Macan gaat en probeer daar een lift achterop een motorfiets (*ojek*) naar de krater te krijgen, of probeer de hele weg per motor te doen (\$4 retour). Lukt dat niet, loop dan van Sempol naar Paltuding (2.5 uur). Van Turah Macan is het 2 uur lopen naar Paltuding. Soms rijdt er een *colt* van Paltuding naar de krater. Te voet is het 2.5 uur. Vertrek 's mor-

gens om 3.30 uur, uiterlijk 5.30 uur uit Sempol om voor het middaguur -wanneer mist het uitzicht belemmert- boven te zijn.

BALURAN

NATIONAAL PARK

Van busstation Blambangan in Banyuwangi rijden bussen naar Wonorejo; vraag de chauffeur in Baluran te stoppen. Wachters bij de ingang kunnen voor transport in het park zorgen; een *ojek* (achterop een motor) voor \$1.50 of een gecharterde *bemo* voor \$6. Eenvoudige kamers zijn te huur in Bekol en Bama (bij het strand). Reservering verplicht; schrijf naar Halim, c/o Taman Baluran, Pos Wongsoredjo, Banyuwangi, Jatim. Of bel 0333-68453. Zorg voor zonnebrandolie, een hoed, goede schoenen.

BLAMBANGAN

NATIONAAL PARK

Eigen vervoer: rij van Banyuwangi zuidwaarts via Rogojampi naar Srono, waar voorraden kunnen worden ingekocht (de laatste winkel links is goed voorzien). Vervolg de route naar Muncar, of neem de afslag naar Tegaldlimo en Kalipahit. Hier stoppen bussen en *bemo* uit Banyuwangi (busstation Brawijaya; Rp500). Haal een *permit* bij het nabijgelegen kantoor en reis door naar Trianggulasi.

Onderdak is voorhanden in Plengkung, te voet bereikbaar uit Trianggulasi of per gehuurde *perahu* (visserboot) uit Grajagan (\$42, 5-6 personen). Grajagan is bereikbaar per bus en *bemo* uit Banyuwangi, via Benculuk. In Plengkung is geen voedsel, wel water verkrijgbaar.

Reisbureaus in Banyuwangi organiseren verzorgde trips naar het park. Mits vroegtijdig ingelicht regelt ook het PHPA-kantoor in Banyuwangi een bezoek; Jl. A. Yani 108. Tel. 1119.

Op Bali worden geheel verzorgde surftochten naar Plengkung aangeboden; \$300 voor 3 dagen. Informatie bij Nyoman 'Bobby' Radiasa achter de Panin Bank aan Jl. Legian-Kuta, Kuta. Tel. 0361-51365.

Met jachten in de haven van Benoa (Bali) worden 'zeil-surf cruises' uitgevoerd. Er wordt aan boord gegeten en overnacht; koel en comfortabel. Informeer in de haven.

MERU BETIRI

RESERVAAT

Neem een bus van Banyuwangi naar Genteng of Jagag (Rp400), vervolgens een *bemo* naar Pesanggaran (Rp400) en lift tenslotte met een vrachtwagen naar Rajegwesi en Sukamade (Rp800). Eenvoudige accommodatie in Rajegwesi en de plantage in Sukamade, waar dorpeelingen soms ook kamers verhuren.

- Sandra Hamid

Reis- Informatie

Informatie per 1 november 1990. AC = Airconditioning. Zie ook de hoofdstukken 'Gegevens' onder de betreffende regio's.

KLIMAAT EN HOOGSEIZOEN

Het tropische klimaat van Indonesië wordt gekenmerkt door een brandende zon en een hoge vochtigheidsgraad. In het laagland ligt de gemiddelde temperatuur tussen 22 en 34 graden en de luchtvochtigheid tussen 60% en 100%. Het regenseizoen loopt van november tot april, met een piek in januari-februari. Oost-Java is droger dan West-Java. Het droge, relatief koele seizoen april-september is de beste tijd voor een bezoek, met name de maanden juni en juli. Dit is de enige geschikte periode voor bergtochten en een bezoek aan natuurparken.

VISUM

Voor een verblijf van maximaal 60 dagen hebben toeristen uit Nederland en België geen visum nodig. Wel moeten ze over een geldig vliegticket voor retour- of doorvlucht beschikken. Het paspoort moet minstens één lege bladzijde bevatten (voor stempels) en bij aankomst in Indonesië nog minstens 6 maanden geldig zijn. Voor een langer verblijf, of wanneer het bezoek een ander doel heeft (zaken, werk) moet tevoren een visum worden aangevraagd bij de Indonesische Ambassade, Tobias Asserlaan 8, 2517 KC Den Haag. Tel. 070-3469796. In België: Terveurenlaan 294, 1150 Brussel. Tel. 02-7712014. Toeristenvisa worden niet verlengd. Het is verboden om zonder visum of met een toeristenvisum in Indonesië te werken.

Let op: Voor reizigers met een andere nationaliteit kunnen andere regels gelden. Informeer in dit geval altijd bij de ambassade over mogelijke visumplicht.

Men mag Indonesië alleen binnenkomen via de luchthavens van Medan, Batam, Pekanbaru, Padang, Jakarta, Denpasar, Manado, Ambon, Biak, Kupang, Palembang, Pontianak, Balikpapan en Surabaya, of via de havens van Medan, Batam, Jakarta, Surabaya, Semarang, Riau, Bali, Manado en Ambon.

DOUANE

Het is verboden narcotica, wapens, munitie, televisietoestellen, pornografisch materiaal, Chinees drukwerk en Chinese medicijnen in te voeren. Voor de invoer van zendapparatuur en zware filmapparatuur dient vooraf toestemming te worden gevraagd. Alle films en videocassettes moeten door de *Indonesian Film Censor Board*

(Indonesische censuur) worden goedgekeurd. Bij aankomst mag men 2 liter alcoholische drank, 200 sigaretten, 50 sigaren of 100 gram tabak en een redelijke hoeveelheid parfum invoeren. Er is geen beperking op de invoer van buitenlandse valuta in *cash of travellers' cheques*, maar wel op de export van *rupiah*: maximaal Rp50.000.

Op het gebruik en de aan- en verkoop van drugs staan gevangenisstraf en enorme boetes. Wie gepakt wordt, wordt in hechtenis genomen tot aan het proces.

BOEKING

In Nederland opereren talloze organisaties die reizen naar Indonesië aanbieden. Er bestaan grote verschillen tussen de aangeboden reizen: in bestemming en prijs, maar ook in soort. Bestudeer brochures of bezoek informatiedagen van touroperators of het Tropenmuseum in Amsterdam ('Reizigers informeren reizigers'). Raadpleeg eventueel onafhankelijke instanties als de consumentenbond, of vraag informatie bij het Indonesisch verkeersbureau, Wiesenhüttenplatz 26, 6000 Frankfurt am Main-1, Duitsland. Tel. 09-4969233677.

Belangrijk: Let er bij boeking op dat de reisorganisatie lid is van de ANVR en de Stichting Garantiefonds Reisgelden (SGR). Wanneer een organisatie, die geen lid is van de SGR, failliet gaat, loopt u de kans uw geld kwijt te raken.

Boeking op Java

Veel reisbureaus op Java bieden geheel verzorgde busreizen aan, die zowel Java als Bali bestrijken. Sommigen verzorgen ook redelijk geprijsde reizen per minibus, die op individuele wensen zijn toegesneden. Neem zo vroeg mogelijk contact op met het bureau, of regel de reis vooraf schriftelijk. De meeste hier genoemde bureaus zijn gewend aan buitenlandse toeristen. Hun diensten zijn over het algemeen goed.

Musi Holiday. Jl. Cikini Raya 30, Jakarta. **Natra-bu.** Jl. H. Agus Salim 29A, Jakarta. **Pacto.** Jl. Surabaya 8, Jakarta. **Vayatour.** Jl. Batutulis 38, Jakarta. **Satriavi.** Jl. Prapatan 32, Jakarta.

PLANNEN VAN DE REIS

Java is bezaaid met attracties, waaruit de bezoeker noodgedwongen een keuze moet maken, zelfs al heeft hij enkele maanden tijd. Houd er bij het samenstellen van de reis rekening mee, dat het levenstempo op Java lager ligt dan in Nederland. Alleen al vanwege de hitte is een overladen programma af te raden. Rond het middaguur brandt de zon genadeloos en is een siësta aan te bevelen; de vroege morgen en de namiddag en vooravond zijn aanzienlijk aangename tijdstippen om iets te ondernemen.

Reizigers die voor het eerst een bezoek aan het eiland brengen zullen hun reis samenstellen rond Java's topattracties: Borobudur, Pramba-

nan en de kraton in Yogyakarta. Liefhebbers van kunst en oudheden kunnen deze *musts* combineren met bezoeken aan Cirebon, Solo, Trowulan en Malang tot een 14-daagse rondreis. Wie meer van natuurschoon houdt kan in het westen en het oosten van het eiland goed terecht. In West-Java zijn de tocht naar Krakatau, een bezoek aan het Nationaal Park Ujung Kulon en beklimmingen van de vulkanen in de buurt van Bandung en Puncak/Cipanas aan te bevelen; samen goed voor enkele weken genieten van uniek natuurschoon. Hetzelfde geldt voor het ruige en fascinerende Tengger en Blambangan in Oost-Java.

KLEDING EN BAGAGE

Voor Java is lichte, katoenen kleding voldoende, plus een warme trui en een paar stevige schoenen voor in de bergen. Neem liever te weinig mee dan te veel; de Javaanse katoenen kleding is mooi (batik hemden), comfortabel en niet duur. Een overhemd met lange mouwen en een nette lange broek zijn handig voor officiële gelegenheden.

Veel toiletartikelen zijn verkrijgbaar in warenhuizen en supermarkten. Moeilijk of in het geheel niet te krijgen zijn onderhoudsbenodigdheden voor contactlenzen, en tandzijde.

Kleine geschenken komen goed van pas. Vaak bieden mensen hulp zonder daar iets voor terug te vragen. Geld geven lijkt dan misplaatst, maar een attentie wordt meestal op prijs gesteld. In aanmerking komen goedkope horloges (rond de \$10) uit Singapore of Hong Kong (imitaties van bekende merken; zeg er wel bij dat het imitaties zijn), kleine souvenirs uit Nederland of iets lekkers of handigs (schrijfwaren).

VERVOER NAAR JAVA

Per vliegtuig. Verschillende maatschappijen vliegen van Amsterdam naar Jakarta, Aziatische en Australische steden. Alleen al vanuit Singapore arriveren meer dan een dozijn vluchten per dag. Een retour van Amsterdam naar Jakarta kost 1500 à 2500 gulden (*economy class*/toeristklasse) of meer, afhankelijk van maatschappij, eventueel gewenste tussenstops, seizoen en reisbureau.

Reizigers die in Singapore een retourticket naar Jakarta kopen, zijn minimaal \$275 kwijt. Een maandretour van Singapore naar Bali, met tussenstops in Jakarta en Yogyakarta op Java, kost \$400. Het is goedkoper in Singapore de veerboot te nemen voor de korte oversteek naar de Indonesische eilanden Batam of Bintan (hoofdplaats Tanjung Pinang), en aansluitend het vliegtuig naar Jakarta (meerdere vluchten per dag, ca. \$95 enkele reis).

Vertrek per vliegtuig. Vergeet niet minstens 3 dagen voor vertrek uit Indonesië de terugvlucht te herbevestigen (*reconfirmation*), anders wordt die misschien automatisch geannuleerd. Met

name de maatschappij Garuda is hier berucht om, omdat haar vluchten vrijwel altijd overboekt zijn. Vooral tijdens het hoogseizoen kan het vinden van een vlucht naar huis een nachtmerrie opleveren.

Hou altijd wat geld achter de hand voor de luchthavenbelasting (*airport-tax*; bij verzorgde reizen meestal inbegrepen). Deze bedraagt Rp11.000 voor internationale, en Rp1500-Rp5000 -afhankelijk van het vliegveld- voor binnenlandse vluchten.

Per boot. De KM Lawit van Indonesië's grootste rederij, Pelni, vertrekt eens in de 2 weken op dinsdag uit Tanjung Pinang (op het eiland Bintan, 3 uur varen vanaf Singapore) voor de 36 uur durende tocht naar Jakarta (prijzen van \$19 tot \$60). De Merani en de Merbau varen elke donderdag en zondag van Tanjung Pinang naar Jambi op Sumatra. De reis duurt 2 dagen en nachten en kost \$15-\$17.50. De busrit van Jambi naar Jakarta duurt 15 uur en kost \$11.

VERVOER BINNEN JAVA

De beste en meeste comfortabele manier om in korte tijd veel van Java te zien, is per gehuurde AC-minibus met chauffeur. Vrijwel elke plaats is bereikbaar per openbaar vervoer. Vliegtuig, trein en bus bieden de meeste mogelijkheden. Elk vervoermiddel heeft voor- en nadelen, die hieronder aan de orde komen.

Per vliegtuig. De kosten voor vluchten binnen Java zijn relatief hoog (zij het lager dan in veel andere landen), maar waar de snelste bus of trein minimaal 12 uur nodig heeft voor het traject Jakarta-Surabaya, doet het vliegtuig het in 1 uur. Steden waarop regelmatig lijnvluchten worden uitgevoerd zijn: Bandung, Cilacap, Cirebon, Jakarta, Malang, Semarang, Solo (Surakarta), Surabaya en Yogyakarta. Voor tarieven en dienstregelingen: zie de betreffende regio's onder 'Gegevens'.

De nationale luchtvaartmaatschappij **Garuda Indonesia** is bezig de binnenlandse vluchten en de bijbehorende DC-9 en F-28 toestellen over te doen aan dochtermaatschappij **Merpati**, een proces dat naar verwachting eind 1991 is voltooid. Een nadeel daarvan is, dat niemand zeker lijkt te weten wie in de tussentijd welke vluchten uitvoert. Informeer voor de zekerheid bij beide maatschappijen.

Ook de particuliere maatschappijen **Sempati**, **Bouraq** en **Mandala** voeren vluchten uit. Eerstgenoemde beschikt over straalvliegtuigen, beide andere maatschappijen vliegen met oude propellorvliegtuigen, maar zijn zo'n 10% goedkoper dan Sempati.

De service van al deze maatschappijen is naar westerse maatstaven vrij laag en het boeken van een vlucht is vaak tijdrovend. Veel ergernis kan voorkomen worden door de volgende punten in acht te nemen.

Boek de vlucht zo mogelijk in de stad van vertrek. Het is vrijwel onmogelijk elders een reservering te maken. De kans bestaat weliswaar

dat een ticket wordt uitgeschreven, maar dat biedt alleen garanties wanneer het in de stad van vertrek bij de betreffende maatschappij wordt herbevestigd.

Reserveringen moeten tussen 72 en 24 uur voor vertrek worden herbevestigd in de stad van vertrek (eventueel telefonisch). Verzuim en te vroege of late herbevestiging kunnen er toe leiden dat de reservering komt te vervallen. Reserveer nooit per telefoon en vraag altijd een reserveringsbewijs. Noteer ook de (computer)code van de reservering; namen worden soms verkeerd ingevoerd of in een later stadium veranderd. Het noteren van de naam van de employé bij wie wordt gereserveerd, is handig in geval van reclamatie.

Reizigers die geen plaats op een vlucht konden krijgen, kunnen zich 2 uur voor vertrek op het vliegveld op de wachtlijst laten plaatsen. Blijf vervolgens in de buurt en informeer regelmatig op vriendelijke toon naar de stand van zaken. Er is altijd een kans dat er op het laatste moment een plaats vrijkomt. Een fooi kan soms -niet altijd- uitkomst bieden.

Per trein. Het reizen per trein is goedkoop, maar tamelijk oncomfortabel. Afgezien van de eerste klas zijn de treinen vol, heet, vies en langzaam (gemiddelde snelheid 40 kilometer per uur). Op feestdagen en tijdens de belangrijkste Indonesische vakanties is de trein het slechtst denkbare vervoermiddel.

De eerste klas is zonder meer goed, maar treinen met zulke rytuigen rijden alleen 's nachts, zodat genieten van het Javaanse landschap, een grote charme van het treinreizen, er niet bij is. In de praktijk blijkt een kaartje voor de eerste klas bovendien niet altijd een garantie voor een zitplaats, al biedt reclamatie bij de *station master* nog wel eens uitkomst. Advies voor een lange reis in de tweede of derde klas: neem een sarong mee om op te liggen en slaap onder de banken, niet in de gangpaden.

Kaartjes moeten op de dag van vertrek gekocht worden, 's morgens vroeg is de beste tijd. Kaartjes voor de nachtelijke sneltreinen moeten de dag voor vertrek gekocht worden. In Jakarta zijn kaartjes op meerdere plaatsen verkrijgbaar; zie 'Gegevens Jakarta'.

De belangrijkste verbindingen zijn de route langs de noordkust van Jakarta via Cirebon en Semarang naar Surabaya, en een route door het binnenland van Jakarta via Bandung, Yogyakarta en Surakarta naar Surabaya. In aansluiting daarop lopen er lijnen van Jakarta naar de westkust (aansluiting op de veerboot naar Sumatra); van Semarang naar Yogyakarta; en van Surabaya naar de oostkust (onder andere naar Banyuwangi voor de bus/bootverbinding met Bali). De spoorlijnen tussen de belangrijkste steden zijn enkelspoor en dateren van de Nederlandse periode. Vertragingen zijn aan de orde van de dag.

De beste treinen zijn de **Bima Express** tussen Jakarta en Surabaya (via Cirebon, Yogya en Surakarta) en de **Mutiara Utara** op de kustrou-

te tussen Jakarta en Surabaya (via Cirebon, Pekalongan en Semarang). Beide hebben vliegtuigstoelen, AC en een restauratierijtuig, vertrekken in de namiddag uit Jakarta (16.00 en 16.20 uur) en arriveren 's morgens vroeg in Surabaya. Gezien het gebodene is de eerste klas niet duur. Een kaartje voor de Bima van Jakarta naar Yogyakarta kost \$12. Voor spoorwegliefhebbers is de **Parahyangan Express** op het mooie traject Jakarta-Bandung een *must*; zie 'Gegevens Bandung'.

Per intercity-bus. Comfortabeler en goedkoper dan de trein zijn de grote AC-bussen met vliegtuigstoelen en video, die vooral 's nachts rijden. Deze expresbussen hebben een reputatie vanwege hun snelheid, maar ook vanwege de nietsontziende rijstijl van de chauffeurs, die op de maat van een zware discodreun op gaspedaal en claxon hameren. Wie niet voor coureur in de wieg is gelegd, wordt aangeraden de voorbank te mijden. Ook de achterbank is geen goede keus. Vooral in de bussen zonder AC is de walm van de uitlaat daar soms niet te harden. Een ander nadeel is dat de stoelen zijn toegesneden op de gemiddelde Oost-Azië. Veel westerlingen reserveren daarom 2 plaatsen.

Kaartjes voor de **Bis Malam** ('nachtbussen') zijn verkrijgbaar op de busstations. Vaak rijden er meerdere op een traject. Vergelijk de bussen (of de foto's daarvan in de kantoortjes van de ondernemingen) alvorens te beslissen. Mochten de kaartjes aan het loket zijn uitverkocht, probeer dan de rondlopende tussenpersonen. Zij berekenen iets meer dan de de busondernemingen. Sommigen zijn uitermate hulpvaardig, anderen werken met nepkaartjes en gaan er met uw bagage vandoor als ze de kans krijgen. Controleer de kaartjes zorgvuldig en betaal hooguit 10% meer dan het officiële tarief. Een reis van west naar oost kost minder dan \$15.

Per gewone bus. Op de hoofdwegen rijden tussen de steden -doorgaans gammele- plaatselijke bussen. Ze zijn bijzonder goedkoop, maar stoppen bij iedere boom en zijn alleen aan te raden voor korte afstanden en voor een kennismaking met het platteland; de bevolking van de bus -mensen en dieren- vormt een aardige afspiegeling van de dorpsleven. Wie mee wil steekt gewoon z'n arm op.

Per expres-minibus. Onder de namen *travel* en *colt* onderhouden comfortabele minibussen voor 12-14 passagiers, meestal met AC, de verbindingen tussen de grote steden. Passagiers worden op de plaats van bestemming afgezet en daar soms ook opgehaald, al is het meestal sneller om bij het kantoor van de onderneming op te stappen. Met uitzondering van de langere routes (bijvoorbeeld Semarang-Jakarta) rijden ze doorgaans overdag. Ze zijn iets duurder dan de **Bis Malam**, maar ook comfortabeler, handiger en zeker veiliger, daar ze minder hard rijden.

Per gewone minibus. De gewone minibus, *colt* of *bemo* (afkorting van *becak-mobil*) genaamd, kom je overal op Java tegen, tot de meest afgelegen dorpen toe, waar hij boeren en goederen

aflevert. Er zijn geen vaste tarieven; de conducteur (*kornet*), vaak nog een jochie, vraagt waar u heen wilt en rekent af. Zeker is dat de prijs laag is. Vaak is het mogelijk de bus te 'charteren'; zeg 'charter', noem de plaats van bestemming en onderhandel vooraf over de prijs. Een opgeheven arm is voldoende om de bus te laten stoppen.

Per huurauto. In Jakarta zijn personenauto's (sedans) en taxi's met chauffeur te huur (voor prijzen en adressen: zie 'Gegevens Jakarta'), maar de prijzen zijn hoog, de chauffeurs blijven bij voorkeur in de buurt van de stad en de auto kan niet in andere steden afgeleverd worden. De huurauto is daarom vooral geschikt voor dagtrips en zakenlui. Er is één uitzondering: auto's van een onderneming in Yogyakarta kunnen op Bali worden ingeleverd; zie 'Gegevens Yogyakarta'. Voor het huren van een auto is een geldig internationaal rijbewijs vereist.

Per gehuurde minibus. Een uitstekende en relatief goedkope manier om Java te zien is per gehuurde minibus met chauffeur. Een minibus biedt plaats aan 7 passagiers, maar voor langere trips is 5 het maximum. De meeste hotels bemiddelen desgewenst bij de huur. Advies: huur bus en chauffeur eerst 'op proef' voor een dagtocht in de omgeving.

Stel vooraf een programma vast, want de huur moet vooraf voldaan worden. Als de chauffeur met een lege bus terugrijdt, wordt daarvoor ook huur berekend. Gooi in dat geval de tank vol en geef de chauffeur wat extra geld voor benzine en eten. Benzine (goedkoop; Indonesië is olieproducent en OPEC-lid) en onkosten van de chauffeur komen voor rekening van de passagiers, al slaapt de chauffeur meestal in de bus. Sommige hotels hebben speciale 'chauffeurs-kamers' voor ongeveer \$4. Huurtarieven verschillen enorm, dus informeer bij meerdere firma's en ding af. In Jakarta zijn ze hoger dan in Yogyakarta en Surakarta. Een tocht van 5 dagen kost rond de \$200 all-in. In Jakarta is een aantal ondernemingen gevestigd aan Jl. Tjut Nyak Dien, tegenover het kantoor van de vreemdelingenpolitie, en aan Jl. Sudirman, voor het Kartika Plaza Hotel. Controleer of de bus in goede staat is en vraag of de chauffeur de bestemming kent. Een duurder alternatief is **Bluebird Taxi and Minibus** in Jakarta. Tel. 021-325607. Een laatste mogelijkheid is een reisbureau, dat op verzoek een tocht met (Engelsprekende) chauffeur en/of gids regelt; zie onder 'Boeking'.

VERBLIJF

De grote steden op Java hebben hotels in alle soorten en maten, van luxueuze, vijfsterren hotels tot eenvoudige en goedkope onderkomsen, *penginapan* en *losmen* (van *logement*) genaamd. In kleinere steden zijn geen hotels van internationale klasse, maar een schone AC-kamer met 'westerse' badkamer is bijna overal te vinden, zelfs op Madura en in de kleinere

plaatsen aan de noordkust. Prijzen verschillen enorm, al naar gelang ligging en faciliteiten.

Het bekijken en vergelijken van verschillende kamers alvorens een beslissing te nemen is in Indonesische hotels gebruikelijk.

In goedkope hotels zijn beddegoed, handdoeken en toiletpapier vaak niet voorhanden. Ze hebben hurktoiletten en mandi-badkamers, met een ton of kuip waaruit met een bakje water geschept wordt voor een douche. Het water is naar westerse maatstaven niet schoon. Eventueel kunt u er voor het douchen wat desinfecterend middel ingooien. Gebruik gekookt water (vaak op verzoek verkrijgbaar) bij het tanden poetsen en om te drinken, of koop flessen mineraalwater. Een plastic muskietennet (klamboe, voor \$4-\$5 te koop in de winkel) en een stuk touw om het op te hangen zijn bevorderlijk voor een goede nachtrust.

Tijdens het hoogseizoen (juli-augustus en rond de kerst) is reserveren noodzakelijk. Populaire bestemmingen in de buurt van de grote steden als Puncak en Tretes zijn ook in de weekends overvol en relatief duur.

In veel hotels is het mogelijk korting te krijgen op het officiële tarief (10-30%), vooral op vertoon van een visitekaartje. Goedkoper is het meestal om vooruit een kamer te bespreken via een reisbureau.

ETEN

Het basisvoedsel op Java is (gestoomde) rijst. Daarbij wordt vaak een stukje vlees en enkele groenten met scherpe saus gegeten. Populair zijn ook *tofu* (tahoe), *tempe*, gezouten vis en de in Nederland welbekende kroepoek en sambal. De kookkunst van de Javanen verschilt al naar gelang de regio. De Sundanezen van West-Java eten vaak rauwkost met chili en pasta van gefermenteerde garnalen (*lalab/sambal trasi*). In Centraal-Java wordt aan vrijwel alle gerechten suiker toegevoegd en in Oost-Java is het eten scherper dan elders.

De meeste restaurants serveren saté (geroosterd vlees aan stokjes), *gado-gado* of *pecel* (gekookte groente met pindasaus) en *soto* (groentesoep, soms met vlees). Op het menu staan vaak ook Chinese gerechten als *bakmie goreng* (gebakken bami), *bakmie kuah* (mi-soep) en *cap cay* (geroerbakte groenten). Gebraden kip (*ayam goreng*), gekruid met onder meer kokos en koriander, wordt veel gegeten. Dan is er uiteraard gebakken rijst (*nasi goreng*), die veel wordt gegeten voor ontbijt, bij voorkeur met een ei. *Nasi goreng istimewa* is gebakken rijst met gebraden kip, saté, of beide.

Naast deze standaardgerechten, verkrijgbaar in de gewone restaurants, kent Java *Padang*-restaurants, genoemd naar de gelijknamige streek in West-Sumatra, die gespecialiseerd zijn in scherpe en zoute gerechten (in Centraal-Java zijn ze vrij zoet). De bezoeker krijgt een groot aantal bordjes met verschillende gerechten voorgezet, soms wel 15 of 20. Het is niet de

bedoeling dat die allemaal leeg gegeten worden; wat overblijft, wordt niet afgerekend. In de meeste steden zijn aan de hoofdstraat Chinese restaurants te vinden. De keuken is meestal aangepast aan de plaatselijke smaak. Naast de bovengenoemde *bakmie* en *cap cay* worden vaak zoetzure vis (*gurame asem manis*), rundvlees met Chinese groenten (*kailan/caisim ca sapi*) en in boter gesmoorde garnalen (*udang goreng mentega*) geserveerd, naar wens met rijst en/of groenten. Naar westerse maatstaven is buitenshuis eten op Java erg goedkoop. In de meeste restaurants kost een maaltijd met een drankje maximaal \$1.

GEZONDHEID EN HYGIËNE

Vraag uw arts of de lokale GG en GD zo'n 2 maanden voor vertrek welke inentingen u nodig hebt. Vaccinaties tegen tyfus, DTP, besmettelijke geelzucht en cholera worden aanbevolen. Neem zoveel mogelijk medicijnen die u denkt nodig te hebben vanuit Nederland mee.

Malaria en muskietenzorgen

Malaria komt op Java slechts op enkele plaatsen voor, onder andere in het Nationaal Park Ujung Kulon. Informeer bij arts of GG en GD naar de actuele situatie en laat eventueel een (combinatie van) malaria-profylaxis voorschrijven. Ook kan advies worden verkregen bij het Koninklijk Instituut voor de Tropen in Amsterdam. Gebruik in ieder geval een insectenwerend middel (*obat macan*) en 's nachts *mosquito coils* (*obat nyamuk bakar*), groene wierook in spiraalvorm. Steek er één aan voor het slapen gaan; hij brandt ca. 8 uur en aan de geur went u wel, maar de muskiet niet. Goedkoop en ter plaatse verkrijgbaar. De beste bescherming biedt een muskietennet (klamboe), te koop in Jakarta. Behandel muskietenbeten en verwondingen onmiddellijk. Infecties treden in de tropen snel op en zijn hardnekkig. Gebruik een goede zalf (Nestosyl, Bactrian) en probeer niet te krabben.

Darmklachten

Hygiëne is een groot probleem op Java. De kwaliteit van het water is slecht, de riolering primitief en veel restaurants nemen het niet erg nauw met de afwas. Maagklachten komen er veelvuldig voor en veel reizigers krijgen vroeg of laat last van diarree of constipatie. De kans daarop kan beperkt worden door de volgende voorzorgsmaatregelen te treffen. Drink alleen gekookte of gebottelde dranken, nooit kraanwater (ook niet in de grote steden); gebruik dat ook niet om tanden te poetsen. Eet nooit ijs en gebruik geen ijsblokjes, hoe warm het ook is. Eet goed doorgekookte maaltijden (laat salades voor wat ze zijn) en eet bij voorkeur niet bij stalletjes op straat, waar de afwas de hele dag door in dezelfde emmer water gedaan wordt -

water dat bovendien vaak zo uit de rivier of het kanaal komt. Koop geen geschild fruit, en neem geen ongepasteuriseerde melkprodukten. Bij constipatie is het eten van vers fruit vaak een oplossing. Diarree is een veelvoorkomend probleem, dat niet per sé door slecht voedsel wordt veroorzaakt. Vaak is de aanleiding een combinatie van vermoeidheid en verandering van voedsel en klimaat.

De eerste maatregel bij diarree is een dieet. Begin met gekookte rijst en droge biscuitjes, daarna banaan. Geen vlees, gekruide eten of melkprodukten. Teneinde voldoende mineralen en vocht binnen te krijgen, kunt u zelf een mengsel samenstellen: 1 liter (gekookt) water met 1 theelepel zout en 1 eetlepel suiker, of een zakje ORS opgelost in éénderde liter water. Zijn medicijnen noodzakelijk, neem dan Lomotil of Kaopectate in de aangegeven dosering (geef nooit Lomotil aan kinderen onder 16 jaar!). In Nederland zijn diverse middelen in de handel (Norit, Imodium). Laat een arts u adviseren. Mochten er na terugkeer nog klachten optreden, raadpleeg dan uw huisarts en vertel hem dat u in de tropen bent geweest.

Zonnebrand

Toeristen worden graag snel bruin, maar blootstelling aan zon en hitte kan tot ernstige problemen leiden. Wees extra voorzichtig op boottochten; vanwege de wind merkt men niets van verbranding. Zelfs op een bewolkte dag is de ultraviolette straling sterk genoeg om een witte huid genadeloos te verbranden. Draag eventueel een hoed. Gebruik een goed zonnebrandmiddel en bruin langzaam. Drink veel en neem af en toe wat extra zout. Draag lichtgekleurde, loszittende, katoenen kleding. Syntetische kleding belemmert de luchtcirculatie.

Medicijnen en EHBO-trommel

Een verbanddoos moet bevatten: aspirine, antihistamine, een desinfecterend middel (jodium, betadine), zalf tegen schimmels, een antibiotisch oogspoelmiddel, middelen tegen zonnebrand, muskieten en diarree, tabletten of druppels voor het ontsmetten van water, en eventueel multi-vitaminepreparaten. Antiseptische zeep is ook aan te raden. Wees voorzichtig met antibiotica, tenzij bekend is hoe en wanneer ze te gebruiken. Maak ook een doosje met verband en pleisters, steriele gaasjes, gaas tegen brandwonden, leukoplast en bandages voor verzwikte enkels en dergelijke. Handig zijn wattenstaafjes, een pincet, een schaar, naalden en veiligheidsspelden. Neem voldoende tampons - uw merk is waarschijnlijk niet voorradig - en eventueel condooms mee. Bewaar pillen en vloeibare medicijnen in onbreekbare, plastic flesjes, voorzien van duidelijke etiketten. In de grotere steden verkopen de apotheken -*apotik*- praktisch alles wat nodig mocht zijn, maar het is de vraag of men de toerist verstaat.

Artsen

In sommige ziekenhuizen - *rumah sakit* - is vooruitbetaling gebruikelijk. In de grootste hotels is vaak een arts of kleine kliniek aanwezig. Ieder groot dorp heeft een kliniek (*Puskesmas*), maar de uitrusting daarvan laat vaak te wensen over. Neem in noodgevallen direct contact op met de Nederlandse Ambassade in Jakarta (zie 'Problemen'). Mocht er levensgevaar bestaan, probeer dan de patiënt naar Nederland of Singapore, en anders Jakarta te laten vervoeren. De ambassade kan hierbij behulpzaam zijn.

Reisverzekeringen

Bekijk voor vertrek uw **ziektekostenverzekering**. Het is belangrijk dat die ook de kosten dekt van een onverhoopte vlucht naar huis of naar Singapore. Een luchtambulance kan tienduizenden guldens kosten. Let bij het afsluiten van een reisverzekering op een ziektekostendekking tot *kostende prijs*, en bovendien op een goede bagagedekking (voor camera, walkman e.d.). Een ander soort verzekering is de **annuleringskostenverzekering**. Mocht u om een door de verzekering gedekte reden (zoals ziekte of familie-omstandigheden) niet op reis kunnen, dan zal de verzekeraar de door de reisorganisatie opgelegde annuleringskosten vergoeden. De premie bedraagt doorgaans een percentage (ca. 3%) van de reisomstandigheden.

PROBLEMEN

Java is relatief veilig en de kans op diefstal is er klein, zolang de nodige voorzorgsmaatregelen worden getroffen. Laat geld en andere kostbaarheden niet op de hotelkamer achter (veel hotels hebben een kluis) en draag ze op het lichaam of in een *moneybelt*, niet in een schoudertas. De kans op beroving is het grootst in volle bussen en treinen.

Bewaar een kopie van de fotopagina van uw paspoort (en eventueel rijbewijs en creditcard), de nummers van uw *travellers' cheques*, het telefoonnummer van de ambassade en wat contant geld (US\$ 50) *los van uw waardepapieren*. Zodoende kunt u zich redden en identificeren indien uw papieren verloren mochten gaan. Noteer voor vertrek ook belangrijke gegevens met betrekking tot medicijnen, sterkte van bril of lenzen en dergelijke.

Mocht u, bijvoorbeeld ten gevolge van ziekte of beroving, in ernstige moeilijkheden raken, neem dan contact op met de **Nederlandse Ambassade**: Jl. H.R. Rasuna Said, Kavel S-3, Kuningan, Jakarta 12950. Tel. 21-5115151. Er zijn **consulaten** in Surabaya en Bandung (zie onder 'Gegevens'). Het adres van de **Belgische Ambassade** is: Jl. Cicurug 4. Tel. 21-348719.

Laat bij diefstal onmiddellijk een rapport opmaken door de plaatselijke politie (nodig voor de verzekering). Is ook uw pas weg, neem dan de fotokopie mee. In dit geval zal het nodig zijn de

vreemdelingenpolitie (*Immigration*) en de ambassade te bezoeken.

Bij verlies van *girobetaalkaarten* of *giromaatpas* kunt u binnen ca. 24 uur telegrafisch geld uit Nederland laten overmaken. Voorwaarde is dat uw saldo dit toelaat en dat u uw paspoort nog in bezit hebt. Bel hiervoor uw girokantoor in Den Haag (0031703791081), Amsterdam (0031205913101) of Arnhem (003185678001). Telefoneren naar Nederland kan vaak automatisch: draai 0031, gevolgd door het netnummer zonder de eerste 0 en het abonneenummer. Zorg dat u zelf bereikbaar bent; laat zo exact mogelijke adressen en telefoonnummers achter.

BANKEN EN GELD

Aangezien de *rupiah* (Rp) langzaam maar zeker in waarde daalt, zijn de prijzen in dit boek in de Amerikaanse dollar aangegeven (prijzen per 1 juli 1990). In september 1990 stond de US\$ op Rp1810 en de gulden op Rp1000.

De *rupiah* komt voor in munten van Rp5, 10, 25 en 100, en in bankbiljetten van 100, 500, 1000, 5000 en 10.000. De 'kleine' munten worden in de grote steden nauwelijks meer gebruikt. Ook klein papiergeld is op Java schaars, maar wel noodzakelijk, omdat men 'groot' geld vaak niet kan wisselen. Vraag bij de bank daarom altijd om een flinke stapel biljetten van Rp1000 en zo mogelijk ook wat biljetten van Rp500 en Rp100.

Het beste is Amerikaanse dollars in *travellers' cheques* van 2 verschillende maatschappijen mee te nemen, omdat banken om de één of andere reden bepaalde cheques soms niet aan nemen. Neem liever (bijna) geen contant geld mee. Nog afgezien van de kans op verlies (*travellers' cheques* zijn verzekerd, *cash* geld is dat nooit), nemen banken vaak alleen dollarbiljetten aan, die ook nog eens in ongeschonden staat moeten verkeren.

Met *girobetaalkaarten* van de Postbank kan men terecht bij vrijwel ieder postkantoor in Indonesië. Per kaart wordt maximaal Rp200.000 uitgekeerd. *Travellers' cheques* en contant geld kunnen gewisseld worden bij banken en geautoriseerde geldwisselkantoren (*money changers*) in de meeste steden en op de grotere vliegvelden. Zorg voor vertrek naar het binnenland voor voldoende *rupiah*. De banken zijn doorgaans geopend van maandag-vrijdag van 8.30-13.00 uur en op zaterdag van 8.30-11.00 uur. Sommige banken zijn door de week tot 14.00 uur geopend en op zaterdag gesloten. 's Morgens vroeg is het beste tijdstip om te wisselen, aangezien de wachttijden later vaak flink oplopen. De geldwisselkantoren zijn meestal langer open. Ook in grote hotels kan gewisseld worden, zij het vaak tegen een slechtere koers. Met een creditcard kan men terecht in de grotere hotels, restaurants, woningen en toeristenwinkels. Bij vertrek uit Indonesië kunnen *rupiah* teruggewisseld worden.

In de grotere hotels en toeristische etablisse-

menten wordt 21% belasting (*tax*) en bedieningsgeld (*service charge*) berekend.

Foaien zijn geen gemeengoed op Java. In kleine restaurants wordt geen fooi verwacht. Bij goede service wordt een tip van Rp500-Rp1000 echter zeer gewaardeerd. Voor dragers in hotels en op vliegvelden is Rp500-Rp1000 per koffer een goede fooi. Taxi-chauffeurs zien het bedrag gaarne afgerond op Rp500 of Rp1000.

Afdingen

Goederen en diensten hebben in Indonesië geen vaste prijs. Uitzonderingen zijn de prijzen in de reisbranche, in restaurants, de meeste hotels en de woningen in de grote steden, waar bordjes *harga pas* ('vaste prijzen') hangen. In de meeste andere gevallen komen consument en verkoper gezamenlijk een prijs overeen in een -vaak langdurig- ritueel, waarin langzaam naar een voor beide partijen billijk compromis wordt toegewerkt. Afdingen is een alom geaccepteerd fenomeen; verkopers houden er rekening mee dat consumenten 'moeilijk zullen doen', al is dat niet aan ze te merken. Ook als u niet van onderhandelen houdt, is het belangrijk een prijs af te spreken *voordat* tot koop wordt besloten of een dienst wordt verleend.

Afdingen is een kunst, gebaseerd op simpele regels. De belangrijkste is: blijf vrolijk. Informeer naar de prijs, reageer geschokt met de woorden *mahal*, *mahal* ('duur') en doe een tegenbod, dat minstens 50% lager ligt. De verkoper zal onder protest ('U wilt me ruïneren'; 'Dat heb ik er zelf ook voor moeten betalen'; 'Kijk eens naar die kwaliteit'; 'Vooruit dan maar, omdat u het bent') zijn prijs *iets* verlagen, waarna het uw beurt is het bod iets (niet te veel) te verhogen. Veins eventueel onverschilligheid ('Voor die prijs heb ik ze wel mooier gezien') en wijs op opgewekte, plagerige toon op mogelijke gebreken: 'Dit is helemaal geen handwerk, al die beeldjes zijn precies hetzelfde'; 'Er zit een kras op'. Wilt u niet verder omhoogen, laat er dan geen misverstand over bestaan dat dit uw *best and final offer* is en maak eventueel aanstalten de winkel te verlaten. Wordt het voorstel aangenomen, dan is de koop gesloten; terugkomen op deze overeenkomst is *not done*.

Veel verkopers werken in principe met kleine winstmarges. Alles wat ze extra uit een transactie halen is meegenomen. Anderzijds: bent u bedreven in het afdingen, dan bestaat de kans dat u de verkoper beneden zijn gebruikelijke winstmarge krijgt. De verkoper heeft natuurlijk een bodem prijs, waar beneden hij niet zal verkopen. Wilt u een artikel per sé hebben, dan zult u bereid moeten zijn ervoor te betalen; wilt u in de eerste plaats een lage prijs, wees dan bereid het artikel niet aan te schaffen. Probeer niet boos te worden omdat de verkoper in uw ogen te veel vraagt; u *hoeft* tenslotte niet te kopen. Bedenk dat een paar kwartjes ten opzichte van de reiskosten weinig voorstellen. Hebt u achteraf toch het gevoel teveel betaald te heb-

ben, troost u dan met de gedachte dat u thuis veel duurder uit zou zijn.

POST EN TELEFOON

De post laat veel te wensen over. Verstuur vooral geen waardevolle artikelen. Pakjes worden vaak opengemaakt, of arriveren helemaal niet te bestemde plaats. Pakjes die naar het buitenland gaan, worden op het postkantoor gecontroleerd alvorens verzegeld te worden. In toeristische plaatsen nemen speciale bureaus en vaak hotels de afhandeling hiervan tegen betaling voor hun rekening.

Aangetekende brieven hebben de meeste kans aan te komen, al duurt het lang voor ze Indonesië uit zijn. Is er haast bij, verstuur uw post dan per expresse (*kilat*). De duurdere koeriersdiensten hebben een goede naam wat snelheid en veiligheid betreft. **DHL** in Jakarta en Surabaya is de betrouwbaarste en duurste. **Usaha Express** (in alle grote steden) is langzamer, maar half zo duur. **Elteha** heeft kantoren over het hele land en is betrouwbaar.

De poste restante op de postkantoren werkt goed, maar het in ontvangst nemen van pakjes is bijzonder tijdrovend in verband met douaneformaliteiten.

Ondanks voortdurende verbeteringen is de telecommunicatie een bron van frustratie. Vooral telefoneren binnen stedelijke gebieden met overbelaste centrales is moeizaam; internationaal bellen gaat veel beter en is naar westerse maatstaven niet duur. Bellen vanuit het hotel (de telefooncellen in de hotels werken op munten van Rp50 en Rp100) geeft de grootste kans op succes; cellen op straat zijn vaak kapot.

Een fenomeen dat snel aan populariteit wint is de 'telekiosk': *Warung Telekomunikasi* of *Wartel*. Hier kunt u terecht voor telefoneren, postzegels en het verzenden van fax of telex, meestal dag en nacht. Internationaal bellen en faxen kan ook op de post- en telefoonkantoren.

Bellen naar Nederland: zie onder 'Problemen'.

OPENINGSTIJDEN

Overheidsinstellingen zijn dagelijks, behalve zondag, geopend van 8.00-15.00 uur (vrijdag tot 11.30 uur, zaterdag tot 14.00 uur). Het is verstandig er voor 11.00 uur te zijn.

In Jakarta, Surabaya en Bandung zijn veel kantoren open van 9.00-17.00 uur en de winkels van 9.00-21.00 uur. In kleinere steden als Yogyakarta en Solo/Surakarta sluiten de winkels voor een siësta (13.00-18.00 uur).

TAAL

De officiële taal is het *Bahasa Indonesia*, een moderne versie van het Maleis. Daarnaast worden legio lokale talen gesproken. In de steden wordt op redelijke schaal Engels en zelfs -veelal door ouderen- Nederlands gesproken.

Voor reizigers is het aan te bevelen wat *Bahasa*

Indonesia te leren. Men waardert het enorm als de gast iets van de taal begrijpt. In Nederland zijn diverse boeken en cursussen te koop. Voor woordenboeken, zie de literatuurlijst.

GEDRAG

De Javaanse cultuur kent uitgesproken gedragsvoorschriften, die zowel in de gesproken taal als in de lichaamstaal tot uitdrukking komen. Javanen hebben bijvoorbeeld de gewoonte een buiging te maken bij het passeren van superieuren, en veelal wordt de westerse gast ook als zodanig beschouwd. Laat u daardoor niet in verlegenheid brengen.

Anderzijds wordt ook van de gast een beleefd gedrag verwacht. Een oudere man spreekt men aan met *pak* (afkorting van *bapak*, 'vader'), een oudere vrouw met *bu* (*ibu*, 'moeder'), een jonge man met *mas* (*kangmas*, 'oudere broer') en een jonge vrouw met *mbak* ('zuster'). In grotere gezelschappen geldt het als beleefd de groepsoudste aan te spreken. Bij binnenkomst kan dit een gastrij onthaal opleveren.

Aanwijzen doen de Javanen met de duim, nooit met de wijsvinger. Het met gebogen vinger aanroepen van iemand geldt als onbeschoft; beweging in dit geval de uitgestrekte, vlakke hand op en neer. Het gebruik van de linkerhand - om iets te geven of aan te nemen, en zeker om mee te eten - is volstrekt taboe. Verontschuldigd u met *maaf*, *kiri* wanneer het niet anders kan. Handenschudden bij ontmoetingen is normaal, al zullen buiten de steden vrouwen hun hand soms volgens islamitisch gebruik met een doek bedekken alvorens hem naar een man uit te steken. Wanneer u iemand thuis bezoekt, trek dan bij binnenkomst de schoenen uit, behalve wanneer de gastheer u daarvan weerhoudt. Het afslaan van aangeboden voedsel of drank is uitermate onbeleefd, maar begin niet met eten of drinken totdat de gastheer u daar uitdrukkelijk toe uitnodigt, ook al staat het eten al voor uw neus. Drink langzaam en maak een glas nooit helemaal leeg, en let er met opscheppen op dat er een restje in de pan of schaal overblijft. Steekt u een sigaret op, biedt dan ook de andere aanwezigen er één aan.

Passeert u etende mensen, dan zullen die u toespreken met *makan*, *makan* ('eet, eet'). Dit is niet altijd een uitnodiging om aan te schuiven, maar meer een manier om te zeggen: 'Verontschuldigd me, ik zit te eten'.

In het algemeen verwachten Indonesiërs dat bezoekers zich vriendelijk, open en geïnteresseerd opstellen. In de praktijk betekent dit onder meer dat men moet rekenen op vragen als: 'Waar gaat u heen?'; 'Hoe lang bent u hier al?'; 'Wat kostte dat souvenir?' en vooral 'Hoe rijk bent u?'. Het zal soms moeite kosten beleefd antwoord te geven, vooral als het bloedheet is, de bus vertraging heeft en men dezelfde vraag net voor de vijftiende keer beantwoord heeft. Het enthousiasme van de Indonesiërs, hun nieuwsgierigheid en hun wens een

woordje Engels te spreken, gaat veel reizigers op den duur irriteren. Andersom vinden Indonesiërs westerling vaak koel, weinig *open-minded* en soms arrogant.

Enige beheersing is ook gewenst in confrontaties met de bureaucratie. Een vriendelijke en rustige houding opent deuren. Hou er rekening mee dat alles wat langer duurt dan in het Westen en dat woede en agressief gedrag tot onbegrip en vertraging leiden.

Kleding is voor de Indonesiër erg belangrijk. Reizigers zijn vaak de slechtst geklede personen in Indonesië, en worden daar vaker op beoordeeld dan ze zelf denken. Het is verstandig de korte broek te reserveren voor het zwembad en de hotellobby. Lange broek en rok zijn de aanbevolen kledingstukken. Ga in geen geval in een sarong de straat op, zeker niet als man.

WINKELN EN SOUVENIRS

Het is niet alles goud wat er blinkt in de souvenirindustrie. Wees voorzichtig met antiek, kunstwerken en in het algemeen met dure voorwerpen, vooral in toeristische streken. Het aanbod bestaat overwegend uit namaak, dat vaak nauwelijks van echt is te onderscheiden. Zie ook 'Banken en geld/Afdingen'.

Handwerk is er op Java in vele soorten en maten. Veel winkels en hotels hebben een goede selectie. Een bezoek aan de producenten in de dorpen is leuk, maar reken er niet op dat de prijzen daar lager zijn dan in de stad. De beste plaatsen om handwerk te kopen zijn:

Manden en matten: Tasikmalaya (West-Java), Bandung, Cirebon. **Batik:** vele plaatsen, elk met zijn eigen stijl; de beroemdste plaatsen zijn Yogyakarta, Surakarta/Solo, Cirebon, Pekalongan, Madura. **Koperwerk:** Tegal (bij Pekalongan), Juwana (bij Kudus). **Leer:** Yogyakarta (en Bandung voor handgemaakte schoenen). **Aardewerk:** Plered (West-Java), Bandung, Cirebon, Surakarta/Solo, Kasongan (buiten Yogyakarta). **Rotan meubilair:** Tasikmalaya, Cirebon, Jakarta. **Zilveren sieraden:** Kota Gede (bij Yogyakarta), Jakarta. **Schildpad-schilden:** Pasir Putih. **Houtsnijwerk:** Jepara, Madura.

TIJD

Op Java geldt de West-Indonesische tijd, net als op Sumatra. Het is er in de winter 6 uur later dan in Nederland, in de zomer 5 uur. Op Java is het een uur vroeger dan op Bali en in Singapore.

ELECTRICITEIT

Op de meeste plaatsen is men overgestapt op 220 volt, hier en daar gebruikt men nog 110. In kleine steden valt de stroom regelmatig uit. Een kaars of zaklantaarn is dan handig. Gebruik een noodvoeding voor computers en andere kostbare apparatuur. Er zijn stekkers met twee pennen in gebruik.

- Sandra Hamid en Martijn de Rooi

Lectuur over Java

Geschiedenis

- Alberts, A. *Een kolonie is ook maar een mens*. Amsterdam, 1989.
- Adams, C. *Sukarno: Een autobiografie uit de mond van de president*. (vert. N.G. Hazelhoff) Den Haag, 1967.
- Bellwood, P. *Prehistory of the Indian-Malaysian Archipelago*. 1985.
- Fabricius, J. *Diponegara*. (De Java-oorlog van 1825-1830). Den Haag, 1977.
- Hulst, W. *Grote broer in Jakarta*. Indonesische reportages. Amsterdam, 1989.
- Jalhay, S.M. *Allen zwijgen. Van Merdeka en Andjing Nica tot APRA*. Purmerend, 1987.
- Jong, L. de. *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 11a en 11b: Nederlands-Indië*. Den Haag, 1984.
- Krom, N.J. *Hindoe-Javaansche geschiedenis*. Den Haag, 1931.
- Legge, J.D. *Sukarno. A political Biography*. London, 1972.
- Lubis, M. *Schemer over Jakarta*. Baarn, 1963.
- Olthof, W.L. *Babad Tanah Djawi in proza*. Javaanse gesch. 2 dln. KITLV. Den Haag, 1941.
- Pinto da Franca, A. *Portugese Influence in Indonesia*. Jakarta, 1970.
- Poeze, H. A. e.a. *In het land van de overheerser. I. Indonesiërs in Nederland 1600-1950*. Dordrecht, 1986.
- Ramadhan, K.H. en G. Dwipayana (mede-auteurs). *Soeharto*. Mijn gedachten, woorden en daden. Autobiografie. Franeker, 1991.
- Ricklefs, M.C. *A History of Modern Indonesia*. London, 1981.
- Roeder, O.G. *The Smiling General. President Soeharto of Indonesia*. Jakarta, 1969.
- Slamet Muljana. *A Story of Majapahit*. Singapore, 1976.
- Stapel, F.W. *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*. Nijmegen, 1943.
- Stutterheim, W.F. *Cultuurgeschiedenis van Java in beeld*. Weltevreden, 1926.
- Tadema Sporry, B. *De geschiedenis van Indonesië*. Weesp, 1984.
- Verhoog, A. L. *Onze laatste oorlog*. De voorgeschiedenis en de strijd om de onafhankelijkheid van Indonesië. Utrecht, 1982.

Kunst

- Akihary, H. *Architectuur en stedenbouw in Indonesië. 1870-1970*. Zutphen, 1990.
- Bernet Kempers, A.J. *Ancient Indonesian Art*. Amsterdam, 1959.
- Bernet Kempers, A.J. *Borobudur. Mysteriegebeuren in steen*. Wassenaar, 1970.

- Bosch, F.D.K. *De Gouden Kiem*. Inleiding tot de Indische symboliek. Amsterdam, 1948.
- Buitengeweg, H. *De laatste Tempo Doeloe*. Den Haag, 1964.
- Engel, J. *Krisgrepen*. Amsterdam, 1981.
- Fontein, J. *The Sculpture of Indonesia*. (Festival of Indonesia). New York, 1990.
- Holt, C. *Art in Indonesia: Continuities and Change*. Ithaca, 1967.
- Jessup, H.I. *Court Arts of Indonesia*. (Festival of Indonesia). New York, 1990.
- Miksic, J.N. *Old Javanese Gold*. Singapore, 1990.
- Miksic, J.N. *Borobudur*. Golden Tales of the Buddhas. Berkeley-Singapore, 1990.
- Moebirman. *Keris and other weapons of Indonesia*. Jakarta, 1973.
- Scheurleer, P.L. en Klokke, M.J. *Ancient Indonesian Bronzes*. Leiden, 1988.
- Solyom, G en B. *The World of the Javanese Keris*. Honolulu, 1978.
- Vos, H.B. *Kratonkoetsen op Java*. Amsterdam/Deventer, 1986.

Wayang, gamelan, dans

- Buurman, P. *Wayang Golek*. (West-Java). Alphen a/d Rijn, 1980.
- Fagg, W. *The Raffles Gamelan*. London, 1970.
- Guritno, P.H. e.a. *Lordley Shades*. Wayang Purwa Indonesia. Jakarta, 1984.
- Kats, J. *Het Javaansche Toneel I. Wayang Poerwa*. Weltevreden, 1923. Herdruk: De Wayang Poerwa, een vorm van Javaans toneel, 1984.
- Kunst, J. *De toonkunst van Java*. 2 dln. Den Haag, 1934. Herdruk: Music in Java. Its History, its Theory and its Technique. Den Haag, 1973.
- Lelyveld, Th. B. van. *De Javaansche danskunst*. Amsterdam, 1931.
- Pigeaud, Th. G. *Javaansche volksvertoningen*. Batavia, 1938.
- Ras, J. J. *De schending van Soebadra*. Javaans schimmenspel. Amsterdam, 1976.
- Scott- Kemball, J. *Javanese Shadowpuppets*. The Raffles Collection in the British Museum. London, 1970.
- Seltmann, F. *Stabpuppenspiel auf Java*. Wayang Golek (Amir Hamza, Midden-Java). Zürich, 1980.
- Wassing, R.S. *De wereld van de wayang*. De schim van het verleden werpt zijn schaduw vooruit. Museum Nusantara, Delft, 1983.

Batik

- Haake, A. *Javanische Batik*. Methode -Symboliek -Geschiede. Hannover, 1984.
- Raadt-Apell, M.J. de. *De batikkerij van Zuylen te Pekalongan*, Midden-Java 1890-1946. Zutphen, 1980.
- Veldhuizen-Djajasoebrata, A. *Bloemen van het heeal*. Amsterdam, 1984.

Literatuur

- Alberts, A. *De eilanden*. Verhalen, gesitueerd op denkbeeldige eilanden in het Nederlands-

Indië van voor de Tweede Wereldoorlog. Amsterdam, 1989.

Couperus, L. *De Stille Kracht*. Roman over de mystieke krachten van de Javaan in het koloniale Nederlands-Indië. Amsterdam, 1953.

Daum, P.A. *Goena-goena*. Roman uit 1889 over de 'stille krachten' in Nederlands-Indië. Amsterdam, 1989.

Djojopoespito, S. *Buiten het gareel*. Nationalistische roman over het leven van westers gevormde intellectuelen in de jaren '30. Inl. E. du Perron. 1e druk 1940. Den Haag, 1986.

Haasse, H. *Oeroeg*. De geschiedenis van een Indische jongen, die met een Nederlandse leeftijdgenoot opgroeit in het vooroorlogse Nederlands-Indië. Amsterdam, 1981.

Indisch Letterland. Verhalen en fragmenten uit twee eeuwen Nederlands-Indische literatuur. Amsterdam, 1987.

Multatuli, (Douwes Dekker, E.) *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Invalschicht tegen het kolonialisme. 1e druk 1860. Amsterdam.

Nieuwenhuys, R. *Oost-Indische Spiegel*. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië schreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden. Amsterdam, 1978.

Perron, E. du. *Het land van Herkomst*. Autobiografische roman over zijn jeugd in Nederlands-Indië, en zijn leven in de jaren dertig in Parijs. Amsterdam, 1989.

Toer, P. A. *Aarde der mensen, Kind van alle volken, Voetsporen, Het glazen huis*. Tetralogie over de geschiedenis van Indonesië, aan de hand van het leven van een Javaanse jongen. Amsterdam, 1983. N.B.: De boeken van P.A. Toer zijn in Indonesië verboden.

Vredembregt, J. *De deftige kolonie*. Amsterdam, 1988.

Wit, A. de. *De Godin die wacht*. Aanhanger van de 'ethische politiek'. 1e druk 1903. Schoorl, 1989.

Reisverhalen

Hulst, W. *Van Sabang tot Merauke*. Reisverslag met politieke ondertoon. Amsterdam, 1989.

Nicholson, H. *Reis naar Java*. Amsterdam 1991.

Staal, F. *Een wijsgeer in het Oosten*. Filosofisch reisverhaal met o.a. beschouwingen over de Borobudur en een bezoek aan hindoes in het Tenggergebergte. Amsterdam, 1988.

Vervoort, H. *Vanonder de koperen ploert*. Amsterdam, 1988.

Zikken, A. *Eilanden van vroeger*. Beschrijving van een reis naar o.a. Madura. Den Haag, '82.

Taal en Wordenboeken

Hoeve, W. van. *Kamus Belanda - Indonesia*. Jakarta, Penerbit, 1986.

Ras, J. J. *Inleiding tot het modern Javaans*. Leiden, 1982.

Teeuw, A. *Indonesisch - Nederlands Wordenboek*, Leiden KITLV, 1990.

Islam

Hefner, R.W. *Hindu Javanese: Tengger Tradition and Islam*. Princeton, 1985.

Leemhuis, Fr. *De Koran*. Weergave van de betekenis van de Arabische tekst in het Nederlands. Houten, 1989.

Mulder, N. *Mysticism and Everyday Life in Contemporary Java*. 1978.

Javaanse samenleving

Husken, F. *Een dorp op Java*. Sociale differentiatie in een boerengemeenschap, 1850-1980. Overveen, 1988.

Jonge, H. de. *Handelaren en Handlangers*. Ondernemerschap, economische ontwikkeling en islam op Madura. KITLV 132. Dordrecht, 1988.

Jordaan, R.E. *Folk-Medicine in Madura*. Proefschrift. Leiden, 1985.

Kartini, Rd. Adj. *Door duisternis tot licht. Gedachten over en voor het Javaansche volk*. Den Haag, 1911.

Niehof, A. *Women and Fertility in Madura*. Proefschrift. Leiden, 1985.

Nieuwenhuis, A.A.J. *Een anthropologische studie van Tenggerezen en Slamet-Javanen*. Proefschrift, Leiden 1948.

Nieuwenhuys, R. *Komen en blijven*. Fotoboek 1870-1920. Amsterdam, 1982.

Schefold, R. e.a. *Indonesia. Apa Kabar?* Mepel, 1988.

Singgih Pamoentjak, R. *Partini. Recollections of a Mangkunagaran Princess*. (vert. M.M. Alibasah). Jakarta, 1986.

Visser, H.G. *Groeten van Java*. Ontmoeting met het moderne Indonesië. Naarden, 1989.

Land- en plaatsbeschrijving

Allen, J. *Yogyakarta*. Singapore, 1989.

Buitenweg, H. *Bandoeng*. Wassenaar, 1976.

Buitenweg, H. *Krokodillenstad*. (Surabaya). Katwijk, 1980.

Diessen, J.R. van. *Jakarta/Batavia*. Het centrum van het Nederlandse koloniale rijk in Azië en zijn cultuurhistorische nalatenschap. De Bilt, 1989.

Gocher, J. *Cirebon*. Singapore, 1990.

Groneman, J. *In den Kedaton te Jogjakarta*. Leiden, 1888.

Lekkerkerker, C. *Land en volk van Java*. 1938.

Soedjono Tirtokoesoemo, R. *De garebegs in het Sultanaat Jogjakarta*. Jogjakarta, 1931.

Eten en koken

Keasberry-van Beekom, M.A. *Oma Keasberry's Indische keukengeheimen*. Amsterdam, 1980.

Soewondo Soedewo, Rd. *Klein Indonesisch kookboek*. Laren, 1974.

- Samengesteld door René Wassing, Rita Wassing-Visser en Marijke Romeijn

Auteurs

Tim Behrend, uit Cleveland, Ohio, promoveerde in 1987 aan de Australian National University in de Javanse literaire geschiedenis, en werkt en woont sindsdien in Jakarta.

Peter Bellwood, lector aan de Australian National University, gespecialiseerd in prehistorie van Zuidoost-Azië. Verrichtte o.a. veldwerk in Indonesië (Talaud-eilanden).

Marc Benamou, studeert sedert 1986 gamelan in Solo voor zijn doctorsgraad etnomusicologie aan de universiteit van Michigan.

Janet Boileau, afkomstig uit Londen. Zij werkt sedert 1986 als auteur, redacteur en uitgever van talloze artikelen over reizen, cultuur en maatschappij in Jakarta.

Roggie Cale, woonde vele jaren in Yogyakarta waar hij klassieke Javanse dans studeerde. Hij woont en werkt momenteel in Houston, Texas als beroepsacteur.

Simon Cook, studeerde muziek in Cambridge en kwam in Nederland in contact met gamelan. Doceerde van 1985-87 westerse muziek in Yogya en is bezig met zijn promotie in Bandung.

Robert Cribb, studeerde Indonesische geschiedenis in Queensland en Londen en is werkzaam als specialist op het gebied van Indonesië, zowel in Australië als in Nederland.

Peter Hadley, studeerde politieke en compositie aan de Universiteit van West-Australië waar hij ook gamelanmuziek speelde. Momenteel studeert hij *karawitan* aan de STSI in Solo.

Sandra Hamid, studeerde politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Indonesië en werkte als binnenhuis-architecte. Behoort tot de staf van Peripus Editions.

Robert Hefner en **Nancy Smith-Hefner**, antropologen en linguïsten, gespecialiseerd in Javanse cultuur. Robert is buitengewoon-hoogleraar anthropologie aan de Universiteit van Boston, Nancy assistente taalwetenschappen aan de Universiteit van Massachusetts.

Derek Holmes, promoveerde als geoloog aan de Universiteit van Bristol. Werkte sinds 1963 in Azië en sinds 1974 in Indonesië, waar hij ook als ornitoloog onderzoekt en publiceert.

Jan Hostetler, woont al zeven jaar op Java, studeerde dans in Yogya en is bezig met een proefschrift. Ze is aangesteld als directeur voor Zuidoost-Azië aan de IKIP te Malang.

Roy E. Jordaen, promoveerde aan de Universiteit van Leiden op een proefschrift over volksmedicijnen in Madura. Woont en werkt nu met zijn vrouw Anke Niehof in Jakarta.

Tim Kortschak, studeerde in 1988 af aan de Universiteit van Melbourne, afdeling Azië-Streekstudies. Woont nu in Solo waar hij *pedalangan* studeert aan de akademie.

Ann Kumar, studeerde geschiedenis te Mel-

bourne. Is hoofd van het centrum voor Aziatische geschiedenis van de ANN, waar ze college geeft in Indonesische geschiedenis.

Cécile Lomer, afkomstig uit Parijs, studeerde Arabisch in Cambridge. Ze schrijft en vertaalt en werkte mee aan projecten van 'wildlife' in Indonesië, waar ze vier jaar woont.

John Miksic, studeerde geschiedenis van Zuidoost-Azië aan de Cornell Universiteit en is nu lector geschiedenis aan de Universiteit van Singapore. Deed onderzoek in Indonesië.

Anke Niehof, studeerde culturele antropologie en demografie te Leiden waar ze in 1985 promoveerde. Woont en werkt in Jakarta als adviseur bij een project 'Family Planning'.

Dédé Oetomo, uit Pasuruan, werkt in Surabaya als lector linguïstiek en antropologie aan de school voor Sociale en Politieke Wetenschappen van de Airlangga Universiteit.

Eric Oey, studeerde wiskunde aan de Brown Universiteit, en Indonesische taal en literatuur aan de Berkeley Universiteit. Hij studeerde gedurende een jaar in Solo.

Onghokham, gespecialiseerd in sociale geschiedenis van Java, promoveerde in Yale en was van 1963-1989 lector aan de Universiteit van Indonesië. Schrijft voor bekende Indonesische kranten en tijdschriften.

Marc Perlman, woonde van 1984-1987 in Solo waar hij *karawitan* studeerde. In 1988-1990 doceerde hij etnomusicologie aan de Universiteit van Noord-Sumatra te Medan.

Laurie Sears, professors-assistente in de geschiedenis van Zuidoost-Azië te Seattle. Ze deed vijf jaar onderzoek in Midden-Java naar orale en geschreven Javanse literatuur.

Amir Sidharta, uit Jakarta, heeft belangstelling voor traditionele kunst en architectuur van Java en Bali en fotografeert. Is momenteel aan het afstuderen in museologie.

Joan Suyenaga, antropologe Hawaii, kwam in 1973 naar Indonesië om gamelan en oud-Javanse literatuur te studeren. Nu woont ze met haar gezin in Yogya en schrijft en vertaalt.

Jennifer Thom, studeerde aan de Wesleyan Universiteit af in Wereldmuziek. Kwam naar Bali en werkt nu in Solo aan haar proefschrift over muziek en dans.

Roger Vetter, begon in 1972 met Javanse dans en muziek. Doceert nu etnomusicologie aan het Grinnell College. Gaf Javanse muziek uit en promoveerde op een studie over het muziekleven in de kraton van Yogya.

Valerie Mau Vetter, heeft langere tijd op Java doorgebracht en traditionele Javanse dans, muziek en *wayang golek* bestudeerd. Geeft in Grinnell les in Javanse danskunst.

Index

Vette cijfers verwijzen naar het begin van een hoofdstuk over het trefwoord. *Cursive* cijfers naar het bijschrift van een illustratie.

Aardbeving 21, 183

Aardrijkskunde **20**, 115, 121

Kaart 22

Accommodatie

Anyer 128

Balekambang 325

Baluran Nationaal Park 349

Banyuwangi 348

Bandung 146

Bandungan 294

Bangkalan, Madura 318

Batu 325

Blambangan, Nationaal Park 349

Bogor 136

Bondowoso 348

Borobudur 232

Carita 128

Cemara Lawang 340

Ciamis 161

Cipanas 136

Cirebon 278

Cisarua 136

Diëngplateau 233

Garut 160

Ijen, Nationaal Park 349

Jakarta 103

Jember 348

Kalikiatak 349

Kopeng 295

Krakatau 129

Kudus 295

Lawang 325

Malang 324

Merak 128

Meru Betiri, Reservaat 349

Ngadas 341

Ngadisari 340

Ngliyep 325

Pamekasan, Madura 318

Pangandaran 161

Pasir Putih 348

Pasuruan 341

Pati 295

Pekalongan 278

Pelabuhan Ratu 137

Probolingo 340

Puncak 136

Ranupani 341

Rembang 295

Sampang, Madura 318

Sarangan 265

Selabintana 137

Selekta 325

Semarang 293

Sumedang 160

Sumenep, Madura 319

Surabaya 308

Surakarta 251

Tasikmalaya 160

Tawangmangu 264

Trawas 311

Tosari 341

Tretes 311

Ujung Kulon 129

Wonogiri 265

Wonokitri 341

Wonosobo 233

Yogyakarta 204

Adat 59, **66**

Adel 44, 48

Affandi, schilder 190, 191

Agastya 224, 227, 228, 285

Agung, sultan 41, 70, 89, 118,

152, 165, 170, 181, 194, 195,

237, 269, 271, 299, 301, 313

Airlangga, vorst 38, 327

Amangkurat II 165

Ambarawa 284

Ambassades 106

Ambulu 344

Amir Hamzah-cyclus 40

Anak Krakatau, eiland 122, 123

Angkloeng 74, 145

ANVR 350

Anyer 116

Gegevens 128

Arabië 40

Archeologie **31**

Archeologische dienst 327

Architectuur **92**, 93, 94, 142,

143, **176**, **213-231**, 272, 273,

289, **326**

Aristocratie 58, 61

Arjuna 77, 80, 188, 327, 330,

331

Arjuna Sastra Bahu, epos 145

Arjuna-tempels 224, 225

Arosbaya, Madura 316

Arosbaya, prins 313

Asta Tinggi, Madura 315

ASTI, dansacademie 79, 189

Australië 28

Australoïde mens 31

Austronesiërs 31

Auifauna **28**

Aziatisch-Afrikaanse Conferentie

142, 143

Baardvogel 29, 29

Babad (Javaanse kroniek) 77,

173

Badui 60, 116, **123**, 123

Bahasa Indonesia 72

Balaputra, koning 36

Balekambang 323

Baluran Nationaal Park 26, 27,

29, 344

Baliwarti district, Surakarta 240

Bandung 115, **140**, 141, 142,

151

Gegevens 146

Kaart 147

Stadswandeling 143

Bandungan 284

Gegevens 294

Bandungbekken 141, 150

Bangil 55, 306

Bangkalan, Madura 313, 314

Bangsai Kencono, 'Gouden Troon-

zaal' 178

Banjar 157

Banken 106, 206, 253, 311

Bankivahoender 126

Bantam 117

Banten 40, 89, 115, **117**, 152,

271

Kaart 118

Banteng 26, 126, 127, 158, 345,

346

Banyubiru-baden 307

Banyuwangi 55, 306, 345

Baron, strand 197

Basa, Hoog-Javaans 72

Bastion 92

Batara Kala, geest 81

Batavia *Zie ook: Jakarta* 42, **89**,

91, 92

Batik 109, 156, **191**, 191, 208,

237, 255, 275, 269, **276**

Batik Onderzoeksinstituut 191

Batikdorp Kerek 291

Batikschilders 183, 208

Batu 322

Batu Hiu en Batu Karas 159

Batutulis 130

Baung-waterval 320

Bedeavaartsoord 40, 41, 67, 69,

194-196, 199, 259, 263, 271,

274, 287, 290, 307, 323, 327

Bedoyo, hofdans 77, 77, 78, 173,

188, 246, 247

Beelden 35, 38, 95, 98, 153,

186, 217, 221, 222, 225, 227,

229, 230, 256, 282, 285, 301,

301, 302, 327

Begraafplaats 194, 195, 274,

316

Begraafplaats, Chinese 223

Beksan hofdans 77, 188

Belahan 327, 327

Beluki 346

Bengawan Solorivier 22, 237, 256

Beo 29

Berg *Zie: Gunung*

Bergheren 36, 165

Bergoord 130, 132-134, 150,

153, 154, 192, 256, 284, 306,

307, 320, 322, 338

Bergvogels **29**

Besnijdenis 67, 269

Bestuur 44

Besuki 343

Beteng, oudste wijk Yogya **180**

Bevolking 20, 45, **58**, 123, 313

Kaart 59

Big Durian 89, **99**

Bijeneter 29, 127

Bima 80, 221, 262

Bima Lukar 225

Birmaspoorweg 52

Bismarck Archipel 30

Blambangan 40, 43, 58, 60, 334,

343

Gegevens 348

Blambangan, Nationaal Park 346

Gegevens 349

Blitar 21, 330, 331

Bloran 330

Bodhisattva 35, 36, 217, 222,

223, 223, 227, 230, 331, 233

Boeddha *Zie: Gautama Boeddha*

Boeddhisme 35, 37, 66, 69, 117,

152, **214**, 217, 220, **222**, **226**,

- 284, 328, 331
 Boeddhisme, Mahayana 165
 Boedi Oetomo, Nat. organisatie 166, 239
 Boer 10
 Boerenmeisje 61
 Bogor 23, 129, **130**, 132
 Gegevens 136
 Botanische tuin Kebon Raya 26, 131
 Bondowoso 343
 Borneo 28
 Borobudur 4-5, 31, 37, 165, 193, 213, 213, **214-221**, 215, 217, 221
 Gegevens 232
 Plattegrond 217
 Boskip 25
 Botanische Tuin 26, 27, 133
 Bogor **130**
 Kaart Bogor 130
 Purwodadi 307
 Purwodi 320
 Bouraq 102, 146, 202, **213-231**, 293, 308
 Braam, J.A. van 96
 Brahma 224, 228, 229
 Brantasrivier 22, 38, 299, 301, 320, 322, 326
 Brantasvallei 299
 Brebes 276
 Bromo
 Gegevens 340
 Kaart 336
 Bromo-Semeru, Nationaal Park 307
 Bron 133, 151, 153, 159, 182, 196, 199, 224, 256, 258, 259, 273, 284, 285, 307, 322
 Brons 35
 Brooshoofd, Mr. P. 48
 Budi Utomo 49
 Buitenzorg 130
 Bukit Bergota 280
 Bukit Kapur, heuvelketen 286
 Bung Tomo, verzetsleider 305
 Bupati (regenten) 44
 Buulbuul 28
- Cakrabuana, prins** 270
 Cakraningrat-dynastie, Madura 237, 313
 Camphuys, gouverneur-generaal 100
 Candi Abang 231
 Candi Arjuna 224
 Candi Badut 328
 Candi Banyunibo 231
 Candi Barong 231
 Candi Baru 293
 Candi Bima 225, 232
 Candi Boyolangu 331
 Candi Brahu 330
 Candi Brajanalan 223
 Candi Bubrah 233
 Candi Canggal 223, 232
 Candi Cangkuang 153, 153
 Candi Carik 327
 Candi Ceto **261**, 263
 Candi Dawungsari 231
 Candi Dwarawati 224
- Candi Gajahmungkur 327
 Candi Gatotkaca 225, 233
 Candi Ijo 231
 Candi Jabung 329, 343
 Candi Jago 328
 Candi Jawi 306, 327, 329
 Candi Kalasan 36, 227
 Candi Kedaton 329, 330
 Candi Kendalisodo 327
 Candi Kidal 38, 328
 Candi Kuning 332
 Candi Lumbung 233
 Candi Lurah 327
 Candi Menak Jinggo 329
 Candi Mendut 222, 223, 232
 Candi Menggung 256
 Candi Naga 327
 Candi Ngawen 232
 Candi Panataran 331
 Candi Pari 328
 Candi Parikesit 225
 Candi Pawon 223, 232
 Candi Plaosan 229, 233
 Candi Puntadewa 224
 Candi Sambisari 226
 Candi Sari 227, 229
 Candi Semar 224
 Candi Sembadra 224
 Candi Sewu 178, 229, 231, 233
 Candi Simpang 331
 Candi Sinta 327
 Candi Sojiwan 230, 233
 Candi Srikandi 224
 Candi Sukuh **261**, 261261
 Candi Surowono 330
 Candi Tegowangi 330
 Candi Tikus 330
 Candi Wayang 327
 Candi Yudha 327
 Candi, Betekenis 233
 Candra Naya, tempel Jakarta 94
 Candra Wilwatika, amfitheater 306
 Canggarg bronnen 322
 Capitulatie 51
 Cardeel, Jan Lucasz. 119
 Carita 116
 Gegevens 128
 Cemara Lawang 337
 Cemoro Sewu 258
 Ceremonie 67, 70, 71, 75, 80, 82, 155, **170**, 176, 196, 199, 242, 246, 283, 287, 323, 334
 China 35
 Chinezen
 Begraafplaats Ch. moslims 260
 Bloedbad 90, 94
 Chinatown Semarang 281
 Chinese wijk Surabaya 302
 Chinese wijk Surakarta 245
 Chinezenmoord 237
 Conflict 43
 Culturele invloed 41
 Glodok, Jakarta 94
 Handel 90, 117
 Monnik 291
 Moskeeën, Jakarta 95
 Pakhuizen, Jakarta 93
 Rellen 49
 Tempels Jakarta 94
 Christendom 59, 66, 69, 98
 Chronogram 177, 182, 223, 261, 263
- Ciamis 156
 Gegevens 160
 Ciampea 130
 Ciater 151
 Cibadak 134
 Cibodas 27, 133
 Cibodaspark, Botanische tuin 131
 Cigenterrivier 127
 Cikapundungrivier 141, 151
 Ciicap 159
 Ciliwungrivier 89, 92, 132
 Cimandirivier 134
 Cimanggu, recreatiegebied 151
 Cimanukrivier 141, 153, 270
 Cimunturrivier 156
 Cipanas 133, 153
 Gegevens 136
 Cirebon 40, 71, **270**, 288
 Gegevens 278
 Kaarten 270
 Naam 40
 Cisarua 132
 Gegevens 136
 Cisolok 134
 Citanduyrivier 156, 159, 270
 Citarumrivier 22, 130, 140, 150
 Ciujungkulonrivier 126
 Ciwidey 151
 Ciwulanrivier 155
 Coen, Jan Pietersz. 43, 89, 100
 Colo 289
 Communisme 50, 55
 Communistenmoord 56
 Cornelius, H.C. 214
 Corruptie 91
 Coup 55
 Crisisjaren 91
 Culemborg, bastion 92
 Cultuur 37, 38, **58**, 59, 66, **74**, **76**, **80**, 107, 115, **144**, 149, 167, 168, 177, 178, **188**, 206-208, **213**, 275, 285, 291, 314, **326**
 Cultuurstelsel 44, 45, 90, 141, 312
 Cungkup 331
- Daendels, gouverneur-generaal** 44, 90, 95, 141, 152
 Dag der Helden 53, **304**
 Dago Theehuis, Bandung 143, 151
 Dahlan, K.H.A. 166
 Dalang 70, **80**, 81, 145, 190, 207, 248
 Dalangschool 83
 Dan-dan, koninkrijk 35
 Dans **76**, 79, 144, 145, 165, 173, 179, **188**, 189, 206, 237, 247, 249, 254, 275
 Dansschoien, Yogya 207
 Darul Islam 54, 55
 Darwin 30
 Debus-spelers 119
 Demak 39, 40, 89, **286**, 288
 Kaart Omgeving 286
 Desa Candipura 306
 Deventer, C.Th. van 48
 Dewantara, Ki Hadjar 49, 166
 Dewi Sri, godin 181
 Dharma Jaya-tempel, Jakarta 94
 Drengplateau 21, **224**, 224, 285

- Gegevens 232
 Kaart 224
 Diëngtempels 285
 Dieren **24**
 Dierentuin
 Bandung 144
 Gembira Loka, Yogya 198
 Kebun Binatang, Surabaya 303
 Ragunan, Jakarta 98
 Semarang 283
 Diner-dansant 45
 Dinoyo 322
 Dinoyo-inscriptie 320
 Diponegoro, prins 44, 95, 166, 168, 196, 198
 Disco Tanamur, Jakarta 99
 Djatihout 289
 Djawa Hokokai 52
 Dokter Djawa-school 49
 Dongsoncultuur 31, 224
 Drakedans 283
 Dubois, E. 30, 259
 Duiken 101
Dukun 67
 Dungkek, Madura 315
 Durga 36, 224, 227, 227, 228, 285
 Dwerghert 125
- Economie** 44, 45, 48, 51, 54, 90, 91, 115, 140, 141, 300, 312
 Edelweiss, Javaanse 135
 Eekhoorn, Javaanse 125
 Eerbied 63
 Eiland: *Zie Pulau*
 Elorivier 222
 Engelse kerk, Jakarta 98
 Engelsens 89, 118, 166, 168, 304
 Epos 77, 80, 145, 190, 199, 228
 Erosie 21, 335
 Erp, Th. van 214, 215
 Eten *Zie: Gegevens*
 Ethische richting 48
 Etiquette **63**, 65
 Etnische groepen **58**
 Evenementen 107, 149, 189, 190, 206, 207, 246, 247, 249, 254, 294, 306
- Fa Hiën, monnik** 35
 Fatahillah Khan 89
 Fatahillahplein, Jakarta 93
 Fauna **24** 154, 345, 346
 Feestdagen **70**
 Festival 134, 155, **170**, 171, 190, 207, 237, 237, 242, 246, 273, 273, 283, 287, 334
 Flora **24**, 131, 133, 135, 154
 Fort 89, 91, 92, 117, 180, 183, 186, 240, 277
 Fort Speelwijk 119
 Fort Vredenburg 186
 Fossielen 259
 Fumarolen 22
- Gajah Mada, bestuurder Majapahit 39, 307, 329, 331
 Gajah Mada-universiteit, Yogya 167, 199
 Gajah Mungkur, park 259
 Galu Panjalu, koninkrijk 157
 Galuh, koninkrijk 153, 156, 159, 270
 Gambir Anom, dans 78
Gambyong, solodans 78
 Gamelan 71, **74**, 75, 80, 81, 107, 144, 145, 171, 179, 181, 190, 198, 206, 209, 237, 244, 246, 255
 Cursus 189
 Gamelan degung 144
 Gieterij 130, 131
 Ganesha 224, 227, 228, 262, 285, 331
 Ganesha Society, Jakarta 96
 Gapura Bajang Ratu 330
 Gapura Wringin Lawang 330
 Garantiefonds Reisgelden 350
 Garnalenkwekerij 22
 Garuda 102, 146, 202, 250, 293, 308
 Garuda-vogel 189
 Garudaverhaal 328, 329
 Garut 153, 155
 Gegevens 160
 Gatutkaca Gandrung, mannendans 78
 Gautama Boeddha 216, **217**
 Gebangpalm 345
 Gede-Pangrango, Nationaal Park 28, 29, 133, **135**
 Gedrag 63, 64, 76
 Gedung Batu-complex 41
 Gedung Kenongo, Yogya 183
 Gedung Merdeka, Bandung 143
 Gedung Pancila, Jakarta 98
 Gedung Sate 51, 142, 142
 Gedung Songo-tempelcomplex 285
 Geertz, C. antropoloog 67
 Geesten 68, 81, 172, 173, 178, 187, 199, 246, 262, 283, 334
 Gegesik 275
 Gegevens
 Anyer 128
 Balekambang 325
 Baluran 349
 Bandung 146
 Bandungan 294
 Batu 325
 Blambangan 348
 Blambangan, Nationaal Park 349
 Bogor 136
 Bondowoso 348
 Borobudur 232
 Bromo 340
 Carita 128
 Cemara Lawang 340
 Ciamis 160
 Cipanas 136
 Cirebon 278
 Cisarua 136
 Diëngplateau 232
 Garut 160
 Ijen 349
 Jakarta 102
 Jember 348
 Kartasura 265
 Keduvlakte 232
 Kopeng 295
- Krakatau 129
 Kudus 295
 Lawang 325
 Madura 318
 Malang 324
 Merak 128
 Meru Betiri 349
 Ngadisari 340
 Ngiyep 325
 Omgeving Solo (Surakarta) 264
 Pangandaran 160
 Parahyangan 160
 Pasir Putih 348
 Pasuruan 341
 Pati 295
 Pekalongan 278
 Pelabuhan Ratu 136
 Prambananvlakte 233
 Probolinggo 340
 Pulau Seribu 110
 Puncak 136
 Rembang 295
 Sangiran 265
 Sarangan 264
 Selabintana 136
 Selekt 325
 Semarang 293
 Sumedang 160
 Surabaya 308
 Surakarta 250
 Tasikmalaya 160
 Tawangmangu 264
 Tempels 232
 Tosari 341
 Trawas 311
 Tretes 311
 Ujong Kulon, Nationaal Park 129
 Westkust 128
 Wonogiri 265
 Wonokitri 341
 Wonosobo 233
 Yogyakarta 202
 Geld 106, 206, 253, 311
 Geleide Democratie **54**
 Geloof 183, 270, 271, 286, 291, 313
 Gembirawati 231
 Gempol 327, 328
 Geneesmiddelen **84**
 Genteng 346
 Geografie/Geologie **20**, 115, 121, 259, 299
 Kaart 22
 Geschiedenis **30, 34, 40, 44, 48, 52, 54**, 89, 92, 100, 117, 141, 152, 165-166, 168, 213, 215, 237-239, 269-270, 280, 286, 299, 301, 313, 326
 16de-18de eeuw **40**
 Bandung **141**
 Banten **117**
 Borobudur **214**
 Cirebon **269**
 Indo-Javaanse koninkrijken **34**
 Jakarta **89**
 Koloniale tijd **44**
 Madura **313**
 Oudheden **326**
 Prehistorie **30**
 Republiek Indonesië **54**
 Semarang **280**
 Surabaya **300**
 Surakarta **237**

- Twintigste eeuw **48, 52**
 Yogyakarta **165**
 Geusan Ulun, heerser 152
 Gewelfde put 182, 183
 Gezondheid 106, 205, 253, 311
 Ghandhawyuha-reliëfs 221
 Gibbon, Javaanse 27, 134
 Gifgassen 22
 Gili Katapang 307
 Giri 40, 41, 306
 Glagah, strand 197
 Glantangan 344
 Glodok, Chinese wijk Jakarta 94
 Goden 36, 43, 68, 94, 119, 173, 181, 183, 196, 217, 222-225, 228, 262, 273, 282, 283, 302, 328, 335
 Godin van de Zuidzee *Zie: Ratu (Nyai Loro) Kidul*
 Godsdienst 37, **40, 60, 66, 82, 123, 171, 172, 214, 222, 224, 226, 326, 334**
Golek, solodans 78, 79, 188
 Golkar 56
 Gombel 284, 293
 Gong 74, 75
 Gouden Eeuw 39
 Gouden Koets, Yogya 171
 Gouden Krater (Kawah Mas) 154, 154
 Goudsmiden 306
 Gouvernement 45
 Gouverneur-generaal 44, 89, 90, 93, 95, 96, 98, 100, 130, 141
 Grahadi, gouv. huis, Surabaya 302
 Grajanabaai 346
 Graven 41, 119, 153, 157, 170, **192, 194-196, 274, 275, 283, 287, 289-291, 306, 323, 329-331**
 Grebeg Mulud-optocht **171**
 Grebegfeest 287
 Gresik 291, 301, 306
 Grojongan Sewu, waterval 257
 Grot 151, 159, 195, 196, 199, 257, 259, 283, 306, 331, 346
 Goa Lawa, vleermuizengrot 306
 Goa Padepokan, meditatiegrot 346
 Goa Putri, meditatiegrot 346
 Gua Kiskendo-grot 199
 Gua Pasir 331
 Gua Selamangleng, meditatiegrot 331
 Grote Postweg 44, 115, 141, 152
 Gubukklakah 336, 339
 Guluk-Gulukdal, Madura 314
 Gunawarman, prins 35
 Gunung Anjasmoro 320
 Gunung Arjuna 306, 320, 322, 326
 Gunung Batok 338, 339
 Gunung Baug, Natuurreservaat 307
 Gunung Bentar, badplaats 307
 Gunung Bromo 299, 306, 307, 322, 334, 335, **336, 337**
 Gunung Cikurai 154
 Gunung Galunggung 21, 154, 156, 157
 Gunung Gandul 259
 Gunung Gangsir tempelcomplex 329
 Gunung Gede 27, 132, **135**
 Gunung Giri 259
 Gunung Guntur 153, 154
 Gunung Halimun Reservaat 27, 133, 135
 Gunung Hyang 329
 Gunung Ijen 22, 299, 343, 343, 345
 Gunung Kawi 320, 323, 326
 Gunung Kelud 21, 326
 Gunung Kidul 197
 Gunung Lawu 172, 194, 256, 258, 261, 285, 299
 Gunung Malabar 152
 Gunung Mas, theeplantage 132, 133
 Gunung Merapi 21, 165, 165, 172, 173, 192, 193, 193, 222, 285
 Gunung Merbabu 34, 193, 281, 285
 Gunung Meru (mytisch) 176, 228, 272, 287, 326
 Gunung Muria 286, 289
 Gunung Panderman 320, 322
 Gunung Pangrango 132, **135**
 Gunung Papandayan 152, 154, 154
 Gunung Patuha 151
 Gunung Penanggungan 306, 326
 Gunung Penanggungan 329
 Gunung Penanjakan 307
 Gunung Salak 130, 132
 Gunung Semeru 21, 299, 320, 322, 334, 338, 339
 Gunung Sewu-gebergte 22
 Gunung Sumbing 19, 285
 Gunung Sundoro 285
 Gunung Tangkuban Perahu 141, 141, 150, 151
 Gunung Ungaran 284
 Gunung Welirang 306
 Gunung Willis 326
 Gunung Wukir 35, 223
Gunungan (spijsbergen) 71
 Hindoeïsme 35, 37, 59, 60, 66, 69, 127, 130, 183, **222, 226, 271, 326, 327, 334**
 Hindoeïerijerschap 123
 Hindoeïerij 40, 152
History of Java, Raffles, T.S. 214
 Hoelman 159
 Hofceremonies 70, 71
 Hofcultuur 58, 67, 74, 80, 165, 165, 166, 168, 178, **188, 237, 238, 246**
 Hofdansen 77, 77, 79, 79
 Hofliteratuur 73
 Hofstad **176, 240, 240, 270**
 Homo erectus 30
 Homo sapiens 31
 Hongerdood 52
 Hongersnood 45, 91
 Hoog-Javaans 63
 Hooggerechtshof, Jakarta 98
 Horsfield, Thomas 331
 Horst, J.H., architect 98
 Hospitaal Militair, Jakarta 98
 Hotel Homann 45
 Hotels *Zie: Gegevens/Verblijf*
 Houtsnijwerf 109, 289-291
 Huismiddeltjes 84
 Hulswit, C.J. architect 96
 I-tsing, pelgrim 35
 Idul Adha, heilige dag 172
 Ijen, Nationaal park en kratermeer 27, 343, 345
 IJstijd 21, 28
 IJsvogel, Javaanse 28, 29
 IJzersedden 151
 Ikat 109
 IKIP Malang 322
 Imhoff, van, gouverneur-generaal 93, 130
 Imogiri, kon. begraafplaats 41, 170, 179-180, 194-195, 195, 240
 India 37, 80
 Indische Partij 49
 Indo-Australische plat 21
 Indojavaanse beschaving 34, 195, 269-270, 272, 287, 288
 Indonesian Institute of Arts (ISI) 189, 207
 Indonesische Vrouwencongres 166
 Indra, god 77, 222
 Indramayu 275
 Industrie 57, 84, 281, 292, 300
 Inflatie 52, 55
 Infrastructuur 45, 91, 142
 Inkomen 57
 Inscripties 34-35, 38, 130, 223, 225, 227, 231, 261-262, 289, 320, 331
 Insekten 24
 Institut Pertanian Bogor 131
 Institut Teknologi Bandung (ITB) 140, 143
 Investeren 57
 Irian Jaya 55, 98
 Islam 39, **40, 48, 56, 60, 66, 82, 98, 117, 152, 165, 170, 172, 269-271, 313, 334**
 Javaanse 68, **286**

Orthodoxe 69
Islamisering 40, 67, 123, 287, 334
Islamitisch Verbond 49
Istana Bogor 130, 131
Istana Cipanas, zomerpaleis 133
Istana Merdeka, Jakarta 96
Istana Negara, Jakarta 96
ITS, Surabaya Inst. voor Technolo-
gie 303

Jaartelling 70

Jacatra 42
Jaipongan 158
Jakarta (Jayakarta, Jacatra, Bata-
via) 89, 89, 96
Aanraders 111
Gegevens 102
Historische tocht 92
Introductie 89
Kaart 94, 96
Wonen 99
Jalanidipuja-ceremonie 323
Jalatunda 327, 329
Jamu (medicinale kruiden) 84, 85, 284
Janggala, rijk 38
Jangkar 315
Japanners 52, 239, 304, 313
Japanse bezetting 52, 91
Japara 286, 290
Kaart Omgeving 286
Japara, regent 48
Jataka-reliëfs 220, 221, 230, 328, 331
Jatinom 71
Java
Kaart 2-3
Kaart (Oud) 19
Naam 34
Godsdienst 41
Taal 72
Java Instituut 181
Java-oorlog (1825-1830) 44, 166, 168, 183, 238, 274, 313
Javaan zijn 63, 65, 76
Javaans-islamitische kalender 41
Javamens 30, 31, 31, 259
Javanen 58
Javanisering 63
Javatrog 21
Javazee 21, 100, 269
Jayakarta *Zie ook: Jakarta* 42
Jedong 327
Jember 55, 344
Joglo-dak 176, 178
Joko Dolog, dikke jongen Surabaya 38, 302
Joko Seger, vooroudergeest 334, 335, 337
Jombang 55
Juana 291

Kaa Krawang 22

Kaarten
Bandung 147
Banten 118
Botanische tuinen, Bogor 130
Bromo en Omgeving 336

Cirebon 270
Demak, Kudus, Jepara 286
Diëngplateau 224
Etnische cultuurgebieden 59
Geografie 22-23 22
Jakarta 96
Jakarta Kota 94
Jalan Malioboro Yogya 187
Java 2-3
Java 16-17
Java's Oosthoek 342
Kedu-vlakte 222
Kratatau 121
Kraaton Yogyakarta 177
Kudus 288
Madura 318
Malang 320
Omgeving Demak, Kudus, Japara 286
Omgeving Malang 324
Omgeving Semarang 283
Omgeving Surakarta 256
Parahyangan 150
Pekalongan 279
Prambananvlakte 226
Pulau Seribu 101
Puncak en de Zuidkust 132
Semarang 280
Sunda-plat 30
Surabaya 309
Surakarta 250
Tochten rond Yogya 192
Ujung Kulon 127
Westkust 116
Yogyakarta 200
Kacapi, citer 145
Kadilangu 287
Kaibon, paleis Banten 40, 118
Kala-motieven 224, 227, 233, 262, 263, 273, 288, 291, 343
Kalakie 27
Kalang Kamulyan, Natuurreserveat 157
Kalender, Javaanse 41, 70 70, 170
Kali Mas, haven 302
Kalianget, Madura 315
Kaliklatak, plantage 345
Kaliurang 192
Kalksteen 127, 159, 194, 196, 197, 230, 286, 312, 316
Kamal 314
Kampeerterein 257, 259, 322, 327
Kampung Cina 43
Kampung Naga 154, 155
Kandangan 327
Kangjeng Ratu Kidul *Zie: Ratu (Nyai Loro) Kidul*
Kanon Ki Amuk, Banten 117, 119
Karang Kamulyan (Galuh gebied) 156
Karang Tirta 159
Karanghantu 119
Karbouw 25, 25
Karstformatie 22
Kartasura 42, 237, 260
Gegevens 265
Kartini, Raden Adjeng 48, 291
Kartinidag 48
Kartosuwirjo, S.M. 54
Kasodo-festival 334
Kasongan 199

Kasteel, het, Jakarta 42, 92
Kasunanan, paleis Surakarta 240, 243
Katholieken 98, 199
Kebatinan, mystieke leer 64
Kebayoran Baru, voorstad Jakarta 98
Kebon Raya Cibodas, Botanische tuin 133, 135
Kebon Raya, Botanische tuin Bo-
gor 131
Keboncandi 307
Kediri 55, 322, 326, 330
Kedu, vlakte van, 35, 214, 222
Kaart 222
Kedungwuni 277
Kejawen-gebied 58
Kelana Alus en Topeng, dans 78
Kempetai (geheime politie) 52
Ken Angrok, heerser 38
Kendenggebergte 123
Keramiek 96
Kerek 291
Kerk 94, 96
Engelse kerk, Jakarta 98
Gereja Blenduk, prot. Semarang 281
Gereja Imanuel, Jakarta 98
Gereja Sion, Jakarta 94
Hervormde Kerk, Malang 321
Hervormde Kerk, Pekalongan 277
Kath. Kathedraal, Jakarta 96
Mulyo-kerk, Hervormd Yogya 186
Promasankerk, Banjaroya 199
Kertanagara, koning 38, 301, 306, 328
Ketapang 345
Keteltrom 31
Ketoprak (volkstoneel) 75, 107, 188, 190, 207, 249, 249, 294
Ketuk tilu-dansgroep 145
Ki Amuk, kanon Banten 117, 119
Ki Anom Suroto, dalang 81
Kind 59, 63
Kindersterfte 57
Kirab Pusaka plechtigheid 71
Kirab Pusakafeest 237
Klaten 55
Klienteng *Zie: Tempel, Chinese*
Klerk, R. de , gouverneur-generaal 95
Klimaat 22, 24
Klimtochten *Zie: Trektochten*
KLM 102
Klooster Watu Gong, boeddhistisch 284
Koenigswald, G.H.R. von 259
Koffiecultuur 45
Koffieplukster 345
Koloniale tijd 44, 48, 69
Koningin van de Zuidzee *Zie: Ratu (Nyai Loro) Kidul*
Koningsplein, Batavia 95, 96
Koninklijk gevolg, Yogya 171
Koninkrijk, Indo-Javaans 34
Kopeng 284
Gegevens 295
Koraalatol 100, 101
Koraalrif 100-101, 127, 158, 260
Koranschool (*Pesantren*) 49, 49, 61, 242, 305
Kosmologie 176

- Kota Gede 41, 165, 194
 Kota, Jakarta 92
 Krakal, strand 197
 Krakatau 21, 26, 116, **121**, 121
 Gegevens 129
 Kaart 121
Krama, hoog-Javaans (taal) 63, 72
 Kraton 77, 82, 83, 173, **176**, 180, 184-185, 188, 190, 240, 260, 271-273, 315
 Kraton Kacirebonan, Cirebon 273
 Kraton Kanoman 273
 Kraton Kanoman, Cirebon 272
 Kraton Kasepuhan, Cirebon 272
 Kraton Kasepuhan, Cirebon 271
 Kraton Pakungwati 273
 Kraton Yogyakarta, 165, 166, 168, 170, **176**, 177
 Kaart 177
 Kraton, Solo 173
 Kratonceremonies **170**
 Kratonwacht 241
 Kretek 288, **292**, 292, 320
 Krokodil 26
 Kruidnagel **292**
 K'tut Tantri ('Surabaya Sue') 53
 Kuan Yin tempels 282
 Kuan Yin, godin 119, 273
 Kublai Khan 38
 Kudus 41, 286, **288**, 289
 Gegevens 295
 Kaart 288
 Kaart Omgeving 286
 Kuifarend, Javaanse 28
 Kukup, strand 197
 Kunjarakunja, land 35
 Kunst 37, 38, 58, **74**, **76**, **80**, 142, **144**, 149, 168, 177, 178, **188**, 206-208, **213**, 214, **246**, 275-277, 285, 289, 291, **326**
 Kusumah Adinata, prins 152
 Kyai Gribig, heilige 71
 Kyai Hamid, islam. leider 307
 Kyai Jogo, slangengeest 187
- Laag-Javaans, taal** 63
 Labuhan 129
 Lalijiwo, Natuurreserveaat 322
 Lalitawistara-reliëfs 220
 Landbouw 25, 57, 58
 Landhervorming 55
 Landrentestelsel 44, 312
 Landsarchief, Jakarta 95
 Landschap **20**
 Langoer 27, 27
 Lasem 291
 Lawang 320, 322
 Lawang Sawu 281
 Lebak 123
 Leger 53
 Leles 153
 Lembang 150
 Letterkunde **72**
 Leuweung Sancang Natuurreserveaat 154
 Levensstandaard 57
 Lichaamstaal 63
 Linga 35, 70, 165, 181, 223, 225, 226, 231, 233, 261
 Linggajati, accoord van 53
- Linschoten, van 43
 Lokaal vervoer
 Anyer 128
 Balekambang 325
 Baluran 349
 Bandung 146
 Bandungan 294
 Batu 325
 Blambangan 348
 Blambangan, Nationaal Park 349
 Bogor 136
 Bondowoso 348
 Borobudur 232
 Bromo 340
 Carita 128
 Cemara Lawang 340
 Ciamis 161
 Cipanas 136
 Cirebon 278
 Cisarua 136
 Diëngplateau 232
 Garut 160
 Ijen 349
 Jakarta 102
 Jember 348
 Kartasura 265
 Keduvlakte 232
 Kopeng 295
 Krakatau 129
 Kudus 295
 Lawang 325
 Madura 318
 Malang 324
 Merak 128
 Meru Betiri 349
 Ngadisari 340
 Ngliep 325
 Omgeving Solo (Surakarta) 264
 Pangandaran 161
 Parahyangan 160
 Pasir Putih 348
 Pasuruan 341
 Pati 295
 Pekalongan 278
 Pelabuhan Ratu 137
 Prambananvlakte 233
 Probolinggo 340
 Pulau Seribu 110
 Puncak 136
 Rembang 295
 Sangiran 265
 Sarangan 264
 Selabintana 137
 Selektia 325
 Semarang 293
 Sumedang 160
 Surabaya 308
 Surakarta 251
 Tasikmalaya 160
 Tawangmangu 264
 Tempels 232
 Tosari 341
 Trawas 311
 Tretes 311
 Ujong Kulon, Nationaal Park 129
 Westkust 128
 Wonogiri 265
 Wonokirti 341
 Wonosobo 233
 Yogyakarta 203
 Lori 27
 Loro Jonggrang-complex 227, 229, 233
- Loro Kidul *Zie: Ratu (Nyai Loro Kidul)*
 Losmen *Zie: Gegevens/Verblif*
 Lubis, Mochtar, schrijver 91
 Ludruk 75
 Luipaard 126
 Lurik, stof 208
- Maanjaar, islamitische** 70
 Mackenzie, C. onderzoeker 226
 MacLaine Pont, architect 143
 Madakaripura watervallen 307, 307
 Madura 22, 58, 286, 299, 299, 301, **312**, 313
 Gegevens 318
 Kaart 318
 Stierenrennen **317**
 Madurezen 58, 60
Madya, Middeljavaans (taal) 63, 72
 Magie, 67, 81, 241
 Mahabharata, epos 77, 78, 80, 145, 189, 190, 331
 Mahakarmawibhangga-reliëfs 220
 Mahameru Mountain Climbing Club, Malang 339
 Mahayana-boeddhisme 216, 217, 222
 Majapahit, koninkrijk 39, 40, 60, 130, 170, 287, 299, 301, 313, 326, 331, 334
 Makaak 125, 159, 345
 Malakka 117
 Malang **321**, 321
 Gegevens 324
 Kaart 320
 Kaart Omgeving 324
 Omgeving **320**
 Stadswandeling 320
 Malaysian Airlines System 102
 Maleis 72
 Maleisië 28, 55
 Malik, A. vice-president 94
 Malkoha 28
 Mallaby, brigadier 305
 Maluku 28
 Mandala 102, 217, 217, 293, 308
 Mangku Negoro I, IV, VII heersers 238, 244, 246
 Mangkubumi 238
 Mangkunegaran, hofstaat 43, 45
 Mangkurat I, II, III heersers 42
 Mangoest 24
 Mangrovebos 22, 345
 Mantinganreliëfs 290
 Manyaran 260
 Mardijkers 94
 Maribaya 151
 Marktdagen **70**, 70
 Markten *Zie: Pasar*
 Masyumi 52, 55
 Mataram, koninkrijk 35, 36, 41, 42, 89, 152, 165, 173, 188, 194, 237, 238, 260, 271, 280, 299, 301, 313, 326
 Maulana Malik Ibrahim, heilige 306
Max Havelaar (1860) 45
 Mayong, geboorteplaats Kartini

- 291
 Mazu, beschermgodin 302
 Mbah Dalem Arif Muhammad 153
 Medicijnen **84**
 Medische Hogeschool 50
 Meditatie 67
 Meer 153, 224, 225, 258, 259, 284, 343, 345
 Cileunca 152
 Ijen-kratermeer 343, 345
 Kawah Telaga Bodas 154
 Rawa Pening-meer 284
 Kratermeer Sarangan 259
 Sipanunjang 152
 Situ Cangkuang 153
 Situ Lengkong 157
 Situ Patengan 152
 Mekka 40, 45
 Menak Jinggo, overblijfselen 346
 Menak, koning 190
 Menak-repertoire 77
 Menteng, Jakarta 98
 Merak 116, 122
 Gegevens 128
 Merpati 102, 146, 202, 250, 293, 308
 Meru Betiri, Nationaal Park 26, 28, 346, 347
 Meru-dak 273, 277, 288
 Mesjid *Zie: Moskee*
 Middel-Javaans, taal 63
 Midden-Java 165, **213**, 280
 Migratie 58, 60, 91, 142, 299, 314, 343
 Militair Hospitaal, Jakarta 98
 Moesson 23
 Modeshow 99, 109
 Mojokerto 329
 Monas (Nationaal Monument), Jakarta 95, 95
 Monumenten 37, **213**, **214**, 222, 224, 224, 226, 259, 263, 301, 315
 Moskee 40, 40, 45, 66, 67, 95, 95, 96, 119, 155, 171, 181, 184, 194, 242, 243, 273, 274, 277, 282, 287, 288, 290, 291, 302, 315, 321, 345
 Agung (Grote Moskee), Banten 119
 Ayani-moskee, Malang 321
 Grote Moskee (Mesjid Ageng), Yogyakarta 181
 Grote Moskee, Demak 287
 Grote Moskee, Semarang 282
 Kebon Jeruk 95
 Masjid Agung, Banten 40
 Masjid Jamik, Sumenep 315
 Masjid Ageng, Surakarta 242
 Masjid Agung, Cirebon 273
 Mesjid Al Jami, Pekalongan 277
 Mesjid Istiqlal, Jakarta 67, 95, 96
 Mesjid Jamik 315
 Mesjid Krukut 95
 Mesjid Menara, Kudus 287, **288**
 Mesjid Panjunan, Cirebon 273
 Mesjid Solo 184
 Mesjid Sunan Ampel, Surabaya 302
 Moslims 40, 55, 59, **66**
 Mossel, J. gouv. generaal 98, 179
 Mpu Sindok, heerser 38
 Muhammad, gezant 71, 170
 Muhammadiyah-beweging/scholen 49, 166, 167
 Multatuli 45
 Muncar 346
 Mungkid 232
 Museum 119, 143, 148, 179, 181, 199, 233, 242, 273, 291
 Adam Malik, Jakarta 106
 Asia Afrika, Bandung 149
 Bahari, Jakarta 92, 100
 Benteng Budaya, Yogya 186
 Biologisch, Yogya 198
 Bosbouw, Jakarta 107
 Brawijaya legermuseum, Malang 322
 Etnografisch, Jakarta 107
 Fatahillah Historisch Museum, Jakarta 93, 93, 117, 130
 Geologisch, Bandung 143, 148
 Indonesia, Jakarta 106
 Joang '45, Jakarta 107
 Leger, Jakarta 107
 Mpu Tantular, Surabaya 303
 Nationaal Monument, Jakarta 106
 Nationaal Museum 96, 106, 327, 328
 Pancasila, Jakarta 106
 Postzegel, Jakarta 107
 Prabu Geusan Ulun, Sumedang 153
 Prehistorisch, Sangiran 259
 Purbakala, Mojokerto 329
 Puri Bhakti Renatama, Jakarta 107
 Radya Pustaka, Surakarta 245
 Revolutie, Yogya 198
 Scheepvaartmuseum (Bahari), Jakarta 107
 Schone Kunsten/Keramiek, Jakarta 93, 107
 Spoorwegmuseum, Ambarawa 284, 285
 Taman Prasasti, Jakarta 107
 Textiel, Jakarta 107
 Trowulon 329
 Wayang, Jakarta 93, 106
 Zoologisch, Bogor 131
 Muziek **74**, 81, 144, 149, 188, 189, 206, 246, 249, 254, 275
 Mystiek 64, 66, 179, 195
 Mythologie 77
 Gede-Pangrango 28, 29, 133, **135**
 Gunung Baung 307
 Gunung Halimun 27, 135
 Gunung Ijen 343
 Karang Kamulyan 157
 Lalijiwo 322
 Leuweung Sancang 154
 Meru Betiri 26, 28, 343, 346, 347
 Nusa Kambangan 159
 Pandangan 27, 158, 159
 Pulau Bokor 110
 Pulau Rambut 110
 Sempu 323
 Tangkuban Perahu 150
 Ujong Kulon 26, **125**, 125
 Kaart 127
 Yangplateau 343
 Nederlanders 59, 89, 92, 115, 118, 141, 166, 168, 186, 237, 271, 301, 304, 334, 343
 Nederlands bestuur 44, 52
 Neerslag 23
 Neolithisch 31
 Neushoorn, Javaanse 24, 26, 27, 126
 Neushoornvogel 28, 125, 346
 Ngadas 336, 339
 Ngadisari 336-338
 Gegevens 340
 Ngandong 30
 Ngayogyakarta Hadiningrat 165
 Ngliyep 323
 Ngoko, laag-Javaans (taal) 63, 72
 Ngoro 327
 Nieuw-Guinea 28, 55
 Nieuwe Orde **54**, 56, 69, 91
 Nirmala, theeplantage 133
 Noordkust 58, 59, **269**
 Notokusumo, prins 166
 Nusa Kambangan, natuurreserveaat 159
 Nusa Tenggara 28
 Oei Tjong Ham, sulkerkoning 281
 Oerbos 26
 Oey Soe Tjoen, batikatelier 277, 277
 Offers 66, 68, 158, 171, 172, 193, 196, 199, 263, 287, 335
 Olie 57
 Oliepalm 26
 Onafhankelijkheid **52**, **54**, 91, 167, 304, 314
 Onderwijs 48, 49, 57, 79, 83, 166, 167, 190, 199
 Ongkowiyo-festival 71
 Ontbossing 26
 Oorlog 41, 42, 43, 44, **52**, 89, 91, 165, 168, 237, 239, 274, 305, 313
 Oost-Java **299**
 Oosthoek 58, 60, **343**
 Kaart 342
 Opstand 54, 55
 Orale traditie 72
 Ornament 179
 Orsoy de Flines, E.W. van 96
 Osing Javanen 60, 335, 343
 Oudheden **34**, **213-232**, 261,

284, **326****Pacet** 133

Paciran 291

Padrao-pilaar 117Pahayangan **150**

Pajajaran Universiteit, Bandung 143

Pajajaran 89, 117, 119, 152, 123

Pajang 260

Pak Dullah, schilder 245

Paku Alam I, VIII 167, 181, 198

Paku Buwono, vorsten van Surakarta 42, 165, 195, 237-240, 238, 241, 260

Pakualaman, hofstaat 45

Pakualaman-paleis 198

Paleis 40, 58, 165, 168, 176, **177**, 180, 198, 240, 243, 260, 271-273

Paleis Koningsplain, Jakarta 96

Paleis Rijswijk, Jakarta 96

Paleis v.d. Vrijheid, Jakarta 96

Paltuding 344

Pamekasan, Madura 313, 314, 317

Pameungpeuk 154

Panaitan, eiland 127

Panangkaran 35

Pancasila 54, 98

Pancur 346

Pandaan 306, 327

Pandanarum, kruidnagelplantage 133

Pandean 345

Pangandaran, 27, 157, 157, 158, 159

Gegevens 160

Panjalu, rijk 38

Panjang Jimatfeest 71, 273, 273

Panji-cyclus 77, 78

Pantara Barat 101

Pantara Timur 101

Panter 24, 346

Panti Budoyo, inst. Jav. Cultuur 237

Parahyangan, hoogland 26, 115, 157

Gegevens 160

Parangendog 196

Parangkusumo 172, 196

Parangtritis 195

Parasols, statussymbool 45, 241

Pare 322, 330

Parel van het Oosten 90

Parigi 159

Park Taman Mini Indonesia Indah, Jakarta 98

Partai Komunis Indonesia (PKI) 50

Partai Muslimin Indonesia 56

Partai Nasional Indonesia (PNI) 50

Pasar 107, 110, 135, 143, 279, 303

Pasar Banjarsari, Pekalongan 276

Pasar Baru, Jakarta 98

Pasar Beringharjo 186

Pasar Burung 184

Pasar Surakarta 245

Pasar Ikan (vismarkt), Jakarta 92

Pasar Johar, Semarang 282

Pasar Kanoman, Cirebon 273

Pasar Klewer, Surakarta 243

Pasar Malang 321

Pasar Minggu, Jakarta 98

Pasar Ngasem 184

Pasar Triwindu, vlooienmarkt Surakarta 244

Pasaran, vijfdaagse week 70

Pasir Putih 343

Pasisir-kust 40, 59, **269**, **286**

Pasrepan 307

Pasundangebied 58

Pasuruan, rijk 42, 301, 306, 307, 336

Gegevens 341

Patah Raden, heerser Demak 287

Pati

Gegevens 295

Pati Unus, heerser Japara 290

Pawukon-tijdrekening 70

Pax Neerlandica 238

PDI, Indonesische Democratische

Partij 56

Pekalongan, batikstad **276**

Gegevens 278

Kaart 279

Pelabuhan Ratu 134, 173

Gegevens 136

Pelekat, weefsel 276

Pelmi-rederij 102, 318

Penanggungan 327

Penanjakan 338

Penca silat 145

Pendopo 198, 199

Pertamina 57

Pesanggaran 346

Pesantren (koranschool) 49, 49, 61, 242, 305*Pesinden* (zangeres) 81

Pesta Nelayan, vissersfestival 134

PETA (Verdedigers van het vaderland) 52

Peucang, eiland 125

PHPA 106, 110, 129, 131, 134, 135, 159, 344, 346

Pinisi-schoeners 92, 102, 302, 303, 306

Pinitu, Braziliaanse architect 320

PKI 55

Planggatan 262

Plantage 345

Plantages 25, 115, 132-133,

140-141, 151-152, 343, 345, 347

Plein van de Vrijheid, Jakarta 95

Pleistocene 21, 28

Plengkung 346

Plered 275

PNI 55

Po-li, koninkrijk 35

Politiek 40, 44-45, 48-49, 51-52, **54**, 82, 142, 166-167, 239

Politieele actie 53

Pondok Indah, voorstad Jakarta 98

Poppenspel *Zie: Wayang*

Portugezen 89, 117

Post 106, 206, 253, 311, 325

PPP, Verenigde Partij voor Ontwikkeling 56

Prajnaparamita 38

Prambanancomplex 36, 79, 165,

207, 213, 227

Gegevens 233

Kaart 226

Prambananviakte **226**

Preanger 26

Prehistorie **30**, 259, 343Priangan-hoogland 115, 141, **150**

Priyayi (adel) 44, 48

Probolinggo 306, 307, 336

Gegevens 340

Progorivier 222

Proklamasi Kemerdekaan 52

Ptolemaeus, C. 34

Pulau Anak Krakatau 122, 123

Pulau Ayer 101

Pulau Bidadari 100

Pulau Damar 100

Pulau Dua 119

Pulau Genteng 100

Pulau Handeleum 127

Pulau Kahyangan 100

Pulau Kelor 100

Pulau Laki 101, 116

Pulau Onrust 100

Pulau Opak Besar 100

Pulau Panaitan 127

Pulau Panjang 122

Pulau Papa Theo 101

Pulau Pelangi 101

Pulau Peucang 125

Pulau Putri 100, 101

Pulau Rakata 122

Pulau Sepau 101

Pulau Seribu **100**, 101

Gegevens 110

Kaart 101

Pulau Sertung 122

Puncak 23, 25, **132**

Gegevens 136

Kaart 132

Pura Mangkunegaran, Surakarta 243, 245

Purnawarman, koning 34, 35, 130

Purwosari 307

Pusaka, rijksiersaden 170, 171, 240, 259

Puteri Cempo grafcomplex 329.

Raden Wijaya 39

Raffles, T.S. 44, 90, 95, 130,

141, 168, 198, 214, 312

Rafflesia, bloem 158, 347

Rajapolah 156

Ramadan, vastenmaand **172**, 245

Ramayana, epos 34, 77, 80, 145, 165, 189, 190, 199, 207, 229,

228, 290, 328, 330, 331

Ramayana-ballet, Prambanan 79, 189, 207

Ramé 61

Rammengevechten 115

Rangenstelsel 44

Ranupani 339

Ratu (Nyai Loro) Kidul 43-44, 68, 71, 78, 126, 134, 158, 172, **173**,

173, 183, 196, 240, 247, 323

Ratu Boko 213, 230, 231, 233

Ratu Kalinyamat, heerser Japara 290

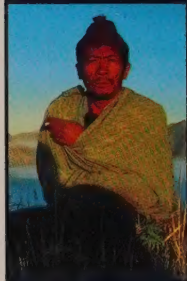

- Recessie 57
 Regenten 44
 Regentijd 24
 Regenwoud 24, 125
 Reinwardt, C.G.C. 131
 Reizen per boot 159
 Reizen per trein 102, 202, 250, 293, 308
 Reizen per vliegtuig 102, 202, 250, 293, 308
 Reizen, verzorgde 110
 Reliëfs 37, 38, 215-216, **217**, 222-224, 227-228, 229, 230, 261, 290, 291, 327, 328, 331
 Religie 37, **40**, 59, 60, **66**, 82, 123, 171-172, 183, **214**, **222**, **224**, **226**, 270, 271, 286, 291, 313, 326, 334
 Rembang 291
 Gegevens 295
 Plateau 22
 Renstieren **317**, 313, 316
 Renville-overeenkomst 53
 Republiek Indonesia 53, **54**, 167
 Reservaat *Zie: Natuurreservaten*
 Restaurants *Zie: Gegevens*
 Revolutie **52**, 167, 239, 304
 Rijst 22, 25, 25, 57, 58
 Rijstooft 6-7
 Ring van vuur, vulkanen 20
 Ringgit wacucal 73
 Rituelen 68, 75, 80-82, 155, **170**, 176, 196, 199, 242, 246, 283, 287, 323, 334
 Rode Brug ca. 1900 51
 Rolpatronen 64
 Ronggowarsito, dichter 237
 Rotowijayan-stallen, Yogya 179
 Rusa-hert 125
 Rusli, schilder 190
- Sadengan** 346
 Sahul-plat 28
 Sailendra-dynastie 35, 36, 165
 Sam Po (San-Bao) complex 41
 Sam Po Kong, volksgod 283
 Samas, strand 197
 Sambungmacan 30
 Samenleving, Indo-Javaanse **36**, 213
 Sampang, Madura 313
 Sang Hyang Kamahayanikan, geschrift 223
 Sangiran 30, 258
 Gegevens 265
 Sanjaya-dynastie 35, 165, 223
 Sanskriet 80
 Santri 41, 65, 300
 Saptahudoyo, schilder 190
 Sarangan 256, 257
 Gegevens 264
 Sarekat Islam (Islamisch Verbond) 49, 239
 Satu Sura 71
 Savannebos 26
 Sawa 25, 25
 Sawo Kecil-bomen 346
 Sawunggaling 301
Schemering over Jakarta, roman 91
 Schilderkunst 109
- Schildpad 27, 134, 347
 Schildpadstrand 347
 Schimmenspel *Zie: Wayang*
 Scholen 206, 237, 247
 Scholen, islamitische 67, 67
 Sedangsono 199
 Sedayu 291
 Segara Anakan, zeestraat 159
 Sekaten-festival 69, 70, 71, **170**, 177, 246-247, 237, 287
 Sekaten-gamelans 75, 171, 179, 242, 246
 Selabintana 134
 Gegevens 136
 Selekt 322
 Selo 193
 Selogiri 259
 Selorejo-reservoir 323
 Semar, beeld 256
 Semarang **280**
 Gegevens 293
 Kaart 280
 Kaart Omgeving 283
 Omgeving **280**
 Stadswandeling 281
 Sembah 63
 Sempol 344
 Sempu, eilandreservaat 323
 Sendang Duwur 291, 291
 Sendangbiru 323
Sendratari (kunst, toneel, dans) 189, 207
Sendratari-festival 190
Seninan, steekspeltoernooien 40, 118
 Senopati, Panembahan 41, 165, 172, 173, 181, 194, 196, 241, 247
 Sentolo 190
 Sepilaw-grot 199
 Serangrivier 119
Serat Centini, verzamelwerk in dichtvorm 238
Serimpi, hofdans 77, 188, 247
 SGR 350
 She-po, koninkrijk 35
 Si Jagur, Jakarta 94
 Sidoarjo 55
 Siliwangi Divisie, leger 142
 Siliwangi-dynastie 152
 Sindok, heerser 326
 Singapore Airlines 102
 Singapore, stichting 90
 Singasari, rijk 38, 326, 328
 Situ Hiang, Meer van de Goden 140
 Siwa, godheid 37, 123, 153, 224-228, 231, 262, 285, 328, 334
 Siwaplateau 226, 230, 233
 Sjahir 50-52
 Slag om Surabaya 302, **304**
Slametan, religieus feest 68
 SMKI, gamelan- en wayangschool 189
 Snorkelen 100, 158
 Snouck Hurgronje, Dr. C. 48
 So Bing Kong, koopman 94
 Sociëteit de Harmonie, Jakarta 95
 Soekarno 50-52, 52, 55, 55, 56, 91, 95, 98, 130, 142, 245, 305
 Soekarno, graf 331
 Soerjo, gouverneur 301, 302, 305
 Soevereiniteit 53, 96
- Solo 71, 165, 188
 Solo *Zie ook: Surakarta* 71, 165, 188, **237**
 Solomens, prehistorie 30
 Songgoriti 322
 Sono Budooyo, Yogya 181
 Souvenirs 108, 149, 160, 208, 254, 278, 279, 311, 319, 325
 Specx, J. gouverneur-generaal 89
 Spijsbergen (*Gunungan*) 68, 70, 71, 287
 Spoorwegen 45, 141, 284, 345
 Sri Tanjung-verhaal 330
 Sri, rijstgodin 36
 Sriwedari, amusementspark Surakarta 245
 Sriwijaya, rijk 36
 Staatsgreep 55
 Staatspaleis, Jakarta 96
 Stadhuis, Jakarta 93, 93
 Status 44, 45, 64, 72
 Statussymbool 44
 Stierengevechten 344
 Straat Bali 299
 Straat Malakka 89, 117
 Straat Sunda 21, 89, 117, 121, 126
 Straat Surabaya 312
 Strand 116, 134, 154, 157, 159, **192**, 195, 197, 197
 260, 307, 315, 323, 344
 STSI (Ind. Hogeschool voor de kunst) 247
 Stupa 215, 215, 216, 221, 230, 231, 328
 Stuwmeer Gajah Mungkur 259
 Sudamala-reliëfs 262
 Sudirman, generaal 187, 198, 302
 Suharto 55, 56, 56, 91, 96, 130, 169
 Sukabumi 134
 Sukamade 346
 Sukapura 336, 337
 Sukosari 34
 Sultanaat 40, 44, 89, 118, 152, 165, **168**, 168, 180, 237, 270
 Sumatra 21, 28
 Sumber Brantas 322
 Sumberawan 328
 Sumedang 152
 Gegevens 160
 Sumenep, Madura 313, 314
 Gegevens 318
 Sumolo, Panembahan 315
 Sumpah Pemuda, eed van de jeugd 51
 Sumur Gumuling, gewelfde put **182**, 183
 Sunan Ampel, wali 302
 Sunan Bonang 291
 Sunan Giri, wali 40, 259, 306
 Sunan Gunung Jati 40-41, 271, 274, 275
 Sunan Kalijaga 273, 287
 Sunan Kudus 289
 Sunan Muria 289
 Sunan Sendang 291
 Sunda 58, 117, 144
 Sunda Kelapa 89, 92, 93, 117, 271
 Sunda-plat 21, 30
 Kaart 30

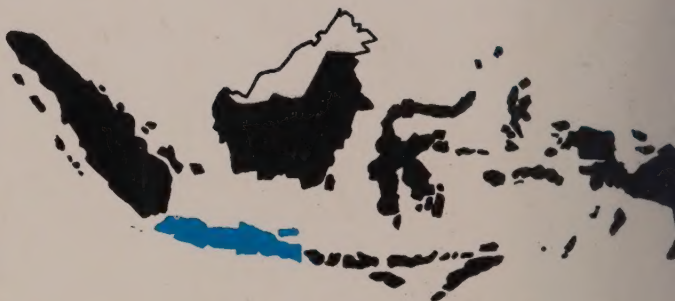
- Sundaboog 28
 Sundama-reliëfs 263
 Sundanese Kunst **144**
 Sundanezen 58, 59, 115, 115, 156
 Surabaya 53, 299, 301, **308**
 Betekenis naam 300
 Gegevens 308
 Kaart 309
 Omgeving 306
 Slag om Surabaya **304**
 Stadswandeling 301
 Surakarta 43, **237**
 Bezienswaardigheden 240
 Gegevens 250
 Gegevens Omgeving 264
 Kaart 250
 Kaart Omgeving 256
 Kraton 241
 Kunst **246**
 Omgeving **256**, 257
 Suran-ceremonie 323
 Surapati, Untung 42, 301
 Surawisesa, koning 130
 Surfen 346
 Surjaningrat, Raden Mas Suwardi 49
 Surosoan, paleis Banten 40, 119
 Suroto, Ki H. Anom (dalam) 70
 Suryopranoto 50
 Symboliek 244, 261, 285
- T'ang-dynastie** 35
 Taal 59, 63, **72**, 77, 82, 123, 237, 312, 335
 Tabak **45**, **292**, 314, 320, 344
 Tak, F., kapitein 42
 Taledok-traditie 78
 Taman Arum Sunyaragi, lusthof 273, 275
 Taman Safari, safaripark 132, 136
 Taman Sari, lusthof 168, 173, 180, **181**, 181, 183
 Taman Siswa-scholen 49, 166
 Tamanjaya 127, 129
 Tangkuban Perahu Natuureservaat 150
 Tanjung Kait 116
 Tanjung Laya, landtong 126
 Tanjung Perak, haven 300
 Tanjung Priok 56
 Tantri-verhalen 330
 Tara, godin 36
 Tarumanagara, koninkrijk 34, 130
 Tarunajaya, prins 42
 Tasik Ardi, Banten 119
 Tasikmalaya 156
 Gegevens 160
 Tawangmangu 256
 Gegevens 264
 Tegaldimo 346
 Tegalsambi 291
 Telaga Pasir, kratermeer 258
 Telaga Warna-meer, 225
 Tembang-zanger 73
 Tembayat, rijk 41
 Tempel
 Cetiya Buddha Prabha, Yogya 198
 En An Kiong 321
 Gedung Batu, Semarang 283
 Gedung Songo 285, 285
 Gegevens 322
 Hok An Kiong, Surabaya 302
 Hok Tik Hian, Surabaya 302
 Loro Jonggrang 213
 Po An Thian, Pekalongan 277
 Prambanan 189
 Sam Poo Tay Jien-Mhab Ratu 306
 Tay Kak Sie, Semarang 282, 283
 Thiaw Kak Sie, Cirebon 273
 Tjoe Soe Kong 116
 Tri-Dharma 245
 Wihara Tan Tin Jin 345
 Tempels *Zie ook: Candi* **222**, **224**, **226**, **261**, **326**
 Tempels, boeddhistisch 214, **222**, **224**, **226**
 Tempels, Chinese 40, 66, 83, 116, 119, 198, 245, 273, 277, 282, 283, 291, 302, 321, 345
 Tempels, hindoe 153, 159, **222**, **224**, **225**, **226**, 232, 285, 328, 339, 346
 Tempelwachters 178, 229, 306, 328, 329
 Temperatuur 23
 Tenggerezen 60, 123, 334
 Tenggergebergte 299, **334**, **336**, 339
 Thai International 102
The History of Java (1817) 44
 Theater **76**, 144, 189, 190, 208, 249
 Theeceremonie, Yogya 179
 Theeplantage 25, 26
 Tijdrekening **70**
 Tijger, Javaanse 27, 167, 323, 346
 Timalia 28
 Toko Merah, Jakarta 93
 Toko Oen restaurant, Malang 321, 322
 Toneel *Zie: Theater*
 Topeng, dans 78, 188
 Tosari 307, 336, 338
 Gegevens 341
 Traditie 61, 64, 72, 75, 79, **80**, 123, 144, 154-5, 167, 170, 176, 189, 206, 248, 287, 316, 334
 Traditionele geneeswijze 85
 Trawas 327
 Gegevens 311
 Trektochten 134-135, 154, 156, 193, 258, 344, **336**
 Tretes 306, 307
 Gegevens 311
 Troloyo 330
 Trom (*bedug*) 288
 Troso 289
 Troswulan 39, 299, 306, 327, 329
 Trunojoyo, prins 301, 313
 Trusmi 275
 Tuban 291, 301
 Tugu 132
 Tugu monument 166, 187, 282, 302, 320
 Tuk Mas 34
 Tulungagung 331
 Tumpang 328, 336
 Tweede Wereldoorlog 50, 91, 313
- Ujung Genteng 134
 Ujung Kulon, Nationaal Park 26, 27, **125**, 125
 Gegevens 129
 Kaart 127
 Ungaran 284
 Universiteit 51, 140, 143, 167, 199
 Brawijaya, Malang 322
 Gajah Mada, Yogya 167, 199
 Universitas Indonesia 51
 Untung, luitenant-kolonel 55
- Varaan** 125, 125
 Verbindingen *Zie: Vervoer*
 Verblijf
 Anyer 128
 Balekambang 325
 Baluran Nationaal Park 349
 Banyuwangi 348
 Bandung 146
 Bandungan 294
 Bangkalan, Madura 318
 Batu 325
 Blambangan, Nationaal Park 349
 Bogor 136
 Bondowoso 348
 Borobudur 232
 Carita 128
 Cemara Lawang 340
 Ciamis 161
 Cipanas 136
 Cirebon 278
 Cisarua 136
 Diengplateau 233
 Garut 160
 Ijen, Nationaal Park 349
 Jakarta 103
 Jember 348
 Kaliklat 349
 Kopeng 295
 Krakatau 129
 Kudus 295
 Lawang 325
 Malang 324
 Merak 128
 Meru Betiri, Reservaat 349
 Ngadas 341
 Ngadisari 340
 Ngliyep 325
 Pamekasan, Madura 318
 Pangandaran 161
 Pasir Putih 348
 Pasuruan 341
 Pati 295
 Pekalongan 278
 Pelabuhan Ratu 137
 Probolinggo 340
 Puncak 136
 Ranupani 341
 Rembang 295
 Sampang, Madura 318
 Sarangan 265
 Selabintana 137
 Selekt 325
 Semarang 293
 Sumedang 160
 Sumenep, Madura 319
 Surabaya 308
 Surakarta 251
 Tasikmalaya 160
- Uitkijk, uitkijktoren** 92

- Tawangmangu 264
 Trawas 311
 Tosari 341
 Tretes 311
 Ujung Kulon 129
 Wonogiri 265
 Wonokitri 341
 Wonosobo 233
 Yogyakarta 204
 Vervoer *Zie ook: Gegevens*
 Anyer 128
 Bandung 146
 Bandungan 294
 Banyuwangi 348
 Batu 325
 Blambangan, Nationaal Park 349
 Bogor 136
 Bondowoso 348
 Borobudur 232
 Carita 128
 Cipanas 136
 Cirebon 278
 Cisuara 136
 Diengplateau 232
 Garut 160
 Ijen, Nationaal Park 349
 Jakarta 102
 Kaliklatak 349
 Kartasura 265
 Kopeng 295
 Krakatau 129
 Kudus 295
 Lawang 325
 Madura 318
 Malang 324
 Merak 128
 Meru Betiri, Reservaat 349
 Ngadas 341
 Ngadisari 340
 Pakalongan 278
 Pangandaran 161
 Pasuruan 341
 Pati 295
 Pelabuhan Ratu 137
 Prambananvlakte 233
 Probolinggo 340
 Pulau Seribu 110
 Puncak 136
 Ranupani 341
 Rembang 295
 Sangiran 265
 Sarangan 264
 Selabintana 137
 Selektia 325
 Semarang 293
 Sumedang 160
 Surabaya 308
 Surakarta 250
 Tasikmalaya 160
 Tawangmangu 264
 Tosari 341
 Tretes 311
 Ujung Kulon 129
 Wonogiri 265
 Wonokitri 341
 Yogyakarta 202
 Vissersboot 101, 315
 VOC 40, 44, 89, 90, 92, 100, 152, 269, 271, 280, 283, 301
 Vogel's Homestay 193, 194
 Vogels 28, 134, 345
 Voorouderverering 37, 80, 123, 194, 224
 Voorstellingen 75, 79, 82, 83, 107, 149, 189, 190, 206, 207, 246, 247, 254, 294, 306
 Vorstenhoven 67, 165, 237
 Vreemdelingenpolitie 206
 Vruchtbaarheidskanon, Jakarta 94
 Vulkaanuitbarstingen 21, 121
 Vulkanen 20, 21, 116, 121, 121, 122, 134-135, 140, 150, 156, 157, 165, 165, 192, 224, 289, 299, 320, 334, 336
Wadasan-motieven 271, 273
 Wajakmens 31
 Wali 40, 67, 259, 271, 286, 289, 302, 306
 Wallace, A.R. 19, 26
 Wallace-lijn 28
 Waringin 184, 240
 Waterkasteel 43, 173, 180, 181, 181, 183
 Waterval 151, 152, 154, 257, 258, 306, 320, 322
 Watu Gong, boedd. klooster 284
 Watu Ulo 344
 Watugudik 231
 Watukosek 327
 Wayang 73, 75, 76, 80, 81, 83, 83, 93, 145, 158, 171, 179, 189, 190, 207, 237, 248, 249, 254, 275, 275, 294
 Wayang golek 131, 144, 145, 158, 189, 190, 207
 Wayang kulit 73, 76, 77, 80, 83, 107, 158, 171, 172, 179, 188, 190, 207, 237, 248, 254, 294
 Wayang purwa 80
 Wayang santosa 248
 Wayang topeng 275
 Wayang wong/orang 75, 107, 188, 207, 249, 249, 294
 Wayangpoppen 209, 242, 254, 260, 261
 Webb Institute, Malang 322
 Wedatama, gedicht 238
 Wen Di, keizer 35
 West-Java 58, 59, 115
 Westkust 116
 Gegevens 128
 Kaart 116
 Wetonan, geboortedag 70
 Wevervogel 345
 Wijaya, Raden 301
 Wijayakrama, prins 89
 Wisnu 183, 224, 228, 229, 285, 327
 Wonogiri 172, 259, 260
 Gegevens 265
 Wonokitri 307, 336
 Gegevens 341
 Wonosari 197
 Wonosobo 224
 Gegevens 233
 Woordenlijst Oudheden 233
 Wuku, zevendaagse week 70
 Yavadvipa 34
 Yogyakarta 43, 53, 71, 165, 168, 184
 Gegevens 202
 Jalan Malioboro 185
 Kaart 200
 Kaart Jalan Malioboro 187
 Kaart kraton 177
 Kaart: Tochten rond Yogya 192
 Kraton 176
 Kunst 188
 Oude Stad 180
 Tochten 192, 197
 Yoni 70, 223, 226
 Yudistira (Pandawa) 80
Zhengde, admiraal en volksgod 283, 306
 Zilver-smid 195
 Zomerpaleis 133
 Zoutpannen 22, 291, 312
 Zuidkust 132, 135, 195
 Kaart 132
 Zwarte zandduinen 8-9
- Yani, bevelhebber** 55
 Yasadipura, dichtersfamilie 43, 237

JAVA

374 blz, 37 kaarten en 236 kleurenfoto's

◆
Geschiedenis, natuur, religie, kunst en cultuur

◆
Traditionele hofcultuur

◆
Oudheden van Centraal-Java

◆
Nationale parken en reservaten

◆
Steden, streken, routes en bezienswaardigheden

◆
Up-to-date prijzen van vervoer,
verblijf en restaurants

◆
Adviezen over visa, vaccinaties,
gezondheid, geldzaken, enz.